

ISSN 1303-3123

İstanbul Üniversitesi Yayın No: 4966

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

ASUMAN BAYTOP ARMAĞANI ASUMAN BAYTOP FESTSCHRIFT

Editör
Feza Günergun

CİLT / VOL. XI

SAYI / NR. 1-2

2009 / 2010

Hakem Kurulu / Referees Committee

Gabor Agoston, Georgetown
Gediz Akdeniz, İstanbul
Virginia H. Aksan, Ontario
Mustafa Aktar, İstanbul
Ali Akyıldız, İstanbul
Asuman Baytop, İstanbul
Atilla Bir, İstanbul
İdris Bostan, İstanbul
Sonja Brentjes, Berlin
Mehmet Canatar, İstanbul
Ferruh Dinçer, Ankara
Emre Dölen, İstanbul
Şeref Etker, İstanbul
Şefik Görkey, İstanbul
Feza Günergun, İstanbul
Mustafa Kaçar, İstanbul
Esin Kahya, Ankara
Mehmet Kanar, İstanbul
Aykut Kazancıgil, İstanbul
Dursun Koçer, İstanbul
Klaus Kreiser, Bamberg
Shigehisa Kuriyama, Boston
Mübahat Kütiikoğlu, İstanbul
Afife Mat, İstanbul

Rhoads Murphey, Birmingham
Christoph K. Neumann, İstanbul
Efthymios Nicolaïdis, Atina
Haluk Oral, İstanbul
İlber Ortaylı, İstanbul
Mehmet Özdoğan, İstanbul
Cihan Saçlıoğlu, İstanbul
Gert Schubring, Bielefeld
Ekrem Sezik, Ankara
Johann Strauss, Strasbourg
Celal Şengör, İstanbul
Ramazan Şeşen, İstanbul
Gökmen Tektunalı, İstanbul
Hüseyin Gazi Topdemir, Ankara
Zafer Toprak, İstanbul
Şafak Ural, İstanbul
Yavuz Unat, Kastamonu
George Vlahakis, Atina
Namık Yalçın, İstanbul
Neşe Yelkenkaya, İstanbul
Halis Yerlikaya, Elazığ
Nuran Yıldırım, İstanbul
Şehsuvar Zebitay, İstanbul

Editör: Feza Günergun

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü
34134 Beyazıt, Fatih, İstanbul, Türkiye. Fax. 90 (212) 511 43 71, fezagunergun@yahoo.com

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 1995 yılında yayıma başlamış, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu'nun 29.5.2001 tarihli kararı ile "Hakemli Dergi" olmuştur. Derginin, 2001 tarihinden itibaren yılda iki sayı olarak yayınlanması öngörülmüştür. Dergide, Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihinin değişik konularını ele alan araştırma makaleleri yanında, bu konularda yapılmış bilimsel yayınları ve toplantıları tanıtıcı yazılar yayınlanabilir. Ayrıca Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihini ilgilendiren çeviri yazılar da dergide yer alabilir. Araştırma makaleleri Türkçe veya İngilizce yayınlanabilir. Araştırma makaleleri ve çeviri yazılar hakemlerin onayından ve editörün süzgecinden geçtikten sonra yayınlanır. Tanıtma yazılarının yayını için editörün onayı yeterlidir. Dergiye gelen yazılar, editöre geliş tarihi dikkate alınarak yayımlanır.

Yayın Kurulu: Feza Günergun (Editör), Hüseyin Yazıcı, Feridun Emecen,
Ali Arslan, Mehmet Canatar, Mustafa Kaçar, Sevtap Kadıoğlu
Sorumlu Müdür: Gaye Şahinbaş Erginöz

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından SBVT için ve *Türkologischer Anzeiger*'de indekslenmektedir. ESF (European Science Foundation) tarafından hazırlanan ERIH'te (European Reference Index for the Humanities) listelenen dergiler arasında yer almaktadır. Derginin indeksi ve makalelerin İngilizce özetleri için bkz: <http://www.bilimtarihi.org>

Asuman Baytop Festschrift.....	1-2
Asuman Baytop Armağanı'nı Sunarken	3-4
Asuman Baytop'un Özgeçmişi, Botanik Gezileri, Bitki Koleksiyonu, Kitapları, Yayın Listesi.....	5-34?
<i>Feza Günergun</i>	

MAKALELER / ARTICLES

Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt Defteri.....	35-48
Şehremini Central Pharmacy's Book of Prescriptions (Abstract).....	46
<i>Ekrem Sezik</i>	
Osmanlı Saray Eczanesinin Teşkilat ve İdaresi (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında).....	49-64
The organisation and administration of the Ottoman court pharmacy in the second half of the 19th century (Abstract).....	64
<i>Arzu Terzi</i>	
La Flore de Turquie: Au Sujet de Quelques Traditions, Rites et Croyances.....	65-83
The flora of Turkey: On some traditions, rites and beliefs (Abstract)	83
<i>Michèle Nicolas</i>	
<i>Gouinia</i> cinsi (Poaceae) ve Dr. François-Marie-Gabriel Goüin.....	85-92
The genus <i>Gouinia</i> (Poaceae) and Dr. François-Marie-Gabriel Goüin (Abstract)	91
<i>Şeref Etker</i>	
Bunsen Beki, Spektral Analizin Doğuşu ve Türkiye'de Tanıtılması	93-118
The Bunsen burner, the birth of spectral analysis and their introduction to Turkey (Abstract).....	117
<i>Emre Dölen</i>	
Osmanlı'nın İlk Jeoloji Kitabı ve Osmanlı'da Jeolojinin Durumu Hakkında Öğrettikleri	119-158
The first geology book published by the Ottomans and what it teaches on the state of geology in the Ottoman Empire.....	157
<i>Celal Şengör</i>	
Türkiye'de Diş Hekimliği Eğitim ve Öğretimi (1908-1933)	159-202
The history of dentistry education in Turkey (1908-1933) (Abstract)	201
<i>Ali Baltacıoğlu – İsmail Hakkı Baltacıoğlu</i>	

İstanbul Üniversitesi'nde Eskilerden Bildiklerim, Hatırladıklarım	203-234
Memories of Istanbul University: Those I know and I remember (Abstract) ..	234
<i>Günsel Koptagel-İlal</i>	

Osmanlı Donanma Gemilerinin İlaç Sandıkları: XIX.Yüzyılın İlk Yarısına Ait Notlar	235-258
Medicine chests of the Ottoman navy: Notes for the early nineteenth century (Abstracts)	257
<i>Feza Günergun</i>	

Osmanlı Eczacılığında Bir Kilometre Taşı: İngiliz Eczanesi.....	259-272
A Milestone in Ottoman Pharmacy: The British Pharmacy in Istanbul (Abstract)	272
<i>Halil Tekiner</i>	

Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar.....	273-283
Apothecaries and healers in Ottoman history of pharmacy (Abstract)....	282
<i>Nuran Yıldırım</i>	

Osmanlı İmparatorluğu'nda Afyonun Tarihi	285-290
Opium in the Ottoman Empire: Historical Notes (Abstract).....	289
<i>Afife Mat</i>	

Eczacılık Mevzuatımızın Tarihsel Sürecinde Eczane Açma / Eczacı Olma Koşulları ve Hekim-Eczacı İlişkisi (1852-1953)	291-303
Regulations on the licensing of pharmacies, the qualification of pharmacists, and the relationships between pharmacists and physicians in Turkey (1852-1953)	302
<i>Nuran Yıldırım – Gürkan Sert</i>	

Ormancılık ve Ziraat Okulları için <i>İlm-i Nebatat</i> : Mıgırdiç Hekimyan, 1880 ve Apraham Allahverdi (Hüdaverdi), 1911-1913	305-319
Botany books for forestry and agriculture schools in Turkey, by Mıgırdiç Hekimyan, 1880 and Apraham Allahverdi (Hüdaverdi), 1911-1913 (Abstract)	318
<i>Şeref Etker</i>	

Hikmet Birand'ın (1904-1972) Anadolu Bitkileri Koleksiyonu	321-329
The Anatolian plant collection of Hikmet Birand (1904-1972) (Abstract).....	327
<i>Asuman Baytop</i>	

Hüsnü Demiriz (1920-1999) ve Türkiye Bitkileri Koleksiyonu	331-336
Hüsnü Demiriz (1920-1999) and his Turkish plant collection (Abstract).....	335
<i>Asuman Baytop</i>	

ÇEVİRİ YAZI / ARTICLE IN TRANSLATION

Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu.....	337-344
The Natural History Collection of the Imperial Medical School, Istanbul, in the early 1870s (Abstract)	343
<i>Çeviri: Feza Günergun</i>	

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEW

M.H. van den Boogert, <i>Aleppo Observed: Ottoman Syria Through the Eyes of Two Scottish Doctors, Alexander and Patrick Russell</i>	345-347
<i>Şeref Etker</i>	

DİZİN / INDEX

<i>Osmanlı Bilimi Araştırmaları / Studie in Ottoman Science</i> cilt / vol. I-X (1995-2010)	349-368
--	---------

ASUMAN BAYTOP FESTSCHRIFT

The present issue of the *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)* is dedicated to Professor Dr.sc.nat., Dr.h.c. Asuman Baytop in recognition of her oeuvre in history of botany, on the occasion of her 90th birthday.

Born in 1920 in Istanbul, Asuman Baytop graduated from the Istanbul University, Faculty of Science, School of Pharmacy, in 1943. The same year, she joined the staff of the Chair of Pharmacobotany and Genetics of the Faculty of Science, and worked there until 1946 as assistant to Professor Dr. Alfred Heilbronn. She started to work on her doctoral thesis with Professor Dr. Hans Flück in 1947 in the Pharmaceutical Institute of the Eidgenössische Technische Hochschule (Zürich). After receiving her degree, she returned to Turkey and pursued her academic career in Istanbul University. In 1964, she was appointed director to the newly founded Department of Pharmaceutical Botany in the Faculty of Pharmacy. As professor emerita since 1987, she has pursued her researches in the history of botany, and continued to contribute to the recognition of the flora of Turkey, actively writing and publishing.

A. Baytop's early researches are on pharmacognosy. She prepared an anatomical atlas to help identifying herbal drugs. During her Anatolian excursions, she collected specimens of Turkish medicinal and useful plants, and others. The specimens she identified, constituted the very basis of the herbarium she created at the Faculty of Pharmacy of Istanbul University. She collected heavily from European Turkey and added new species to its flora. Some of these species were also new for Turkey. Her work on the flora of European Turkey was rewarded with a medal of honor in 1978 at the IInd International Symposium on the Problems of Balkan Flora and Vegetation.

Her collecting in Anatolia, allowed her to discover some species new for Turkey and for science. Her research mostly focused families having medicinal and useful properties such as *Solanaceae*, *Apocynaceae*, *Papaveraceae* and *Gramineae*. She contributed as an author to P. H. Davis' *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*. The VIIIth volume of the *Flora of Turkey* was dedicated to Asuman Baytop and Turhan Baytop in recognition of their extensive studies on Turkish flora over many years. Her floristic work and her services in founding and enriching the herbarium of the Faculty of Pharmacy were rewarded with Service Award of TÜBİTAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey) in 1999.

Her original collection is housed in the Herbarium of the Faculty of Pharmacy of Istanbul University (ISTE) and counts 23.300 specimens. *The Flora of Turkey* (1965-2000) cites 1876 specimens collected by herself. She is the collector of 13 type specimens, two of which are from Turkey-in-Europe. An equally important aim of her travels was the recording of plants' vernacular names.

Besides her own floristic researches, she taught pharmaceutical botany in the Faculty of Pharmacy in Istanbul, conducted doctoral thesis on Turkish flora, published textbooks, laboratory manuals, the catalogue of the Herbarium and research articles. Between 1965-1989, she acted first as a member, then head of the editorial board of the *Journal of the Faculty of Pharmacy of Istanbul University*.

A. Baytop became particularly interested in the history of botany after her retirement in 1987. During the last 20 years, she published more than 50 research articles on the history of botany in Turkey. Collectors who contributed to the Turkish flora, books that were compiled for the teaching of botany in Turkey, botanical researches at Istanbul University starting from 1933, were her major topics. For this purpose, she examined the travel books of Europeans who visited the Ottoman Empire from the 16th century on, the collections and publications of many collectors. She wrote the biographies of relevant collectors, as well as the 1964-98 history of the Department of Pharmaceutical Botany (Istanbul University, Faculty of Pharmacy), which she had administered between the years 1964 to 1987.

Most of her research articles on the history of botany were published in the *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, the journal she diligently contributed as a member of the referees' board. Her collected articles were published in 2003 in a volume entitled *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları (Studies on the History of Botany in Turkey)*. A second enlarged edition came out in 2004.

Asuman Baytop's profound knowledge in botany, her researches on Turkish flora over many years, and her interest in the history of botany shed new light to the history of floristic researches and the individual collectors, as well as to the history of botany education in Turkey. On the occasion of her 90th birthday, we all wish many happy returns and express her, our warm and sincere regards.

Prof. Dr. Feza Günergun
Editor, *Studies in Ottoman Science*



ASUMAN BAYTOP ARMAĞANI'NI SUNARKEN

Osmanlı Bilimi Araştırmaları dergimizin bu sayısını, botanik tarihi konusundaki çalışmaları ile tanınan, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu'nun (ISTE) ve Farmasötik Botanik Anabilim Dalı'nın kurucusu, Eczacı Prof.Dr.sc.nat., Dr.h.c. Asuman Baytop'a, 90. yaşında armağan olarak sunmaktayız. Asuman Baytop, botanik tarihi konusundaki araştırmalarına emekli olduktan sonra, 70 yaşına merdiven dayadığı yıllarda başlamıştır. Bugüne kadar geçen yirmi yıl içinde, botanik tarihi konusunda 50'ye yakın makale yayımlamıştır. Bugün de araştırma ve yayınlarını aynı heyecan ve verimlilikle sürdürmektedir.

Asuman Baytop'un botanik tarihiyle ilgili ilk makalesi, Türkiye'de modern eczacılık eğitiminde kullanılmak üzere, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin Avusturyalı direktörü C.A. Bernard'ın, anılan okulun öğrencileri için yazdığı *Éléments de Botanique* (1842) adlı eseri üzerine bir incelemedir ve 1989'da yayımlanmıştır. A. Baytop'un bu esere olan ilgisi, eserin Türkiye'de eczacılık öğretiminde kullanılan ilk botanik ders kitabı olmasıdır.

İnceleme konuları açısından makalelerini üç ana başlık altında toplayabiliriz: Yerli ve yabancı toplayıcıların Türkiye florasına yaptığı katkılar, Türkiye'de botanik eğitiminde kullanılan kitaplar ve İstanbul Üniversitesi'nde

botanik araştırmaları ve eğitimi. Bu çerçevede, Türkiye bitkilerinden bahseden Avrupalı gezginlerin seyahatnamelerini, Türkiye bitkilerinin saptanmasına büyük emek vermiş olan araştırmacıların yayın ve koleksiyonlarını, Osmanlı döneminde Türkiye'de yayımlanmış botanik kitaplarını incelemiş, 1933 Atatürk Üniversite Reformu'na katkıda bulunan botanik öğretim üyelerini araştırmıştır. Ve nihayet, öğretim üyesi ve araştırmacı olarak hizmet verdiği İ.Ü. Eczacılık Fakültesi Farmasötik Botanik Anabilim Dalı ve Herbaryumu'nun 1964-1998 yılları arasındaki tarihini yazmıştır.

Botanik tarihi ile ilgili makalelerinin önemli bir kısmı, hakem kurulu üyesi olarak emek verdiği *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nda yayımlanmıştır. Makalelerini 2003 yılında *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları* başlığı altında kitaplaştırmıştır. Bu eserin ilaveli baskısı 2004 yılında TÜBİTAK tarafından yapılmıştır. 2004 sonrasında yaptığı araştırmaların botanik tarihiyle ilgili olanlarını *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nda yayımlamayı sürdürmektedir.

Asuman Baytop, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Eczacı Okulu Farmakognozi Enstitüsü'nde asistan olarak çalışmaya başladığı 1949 yılından, Eczacılık Fakültesi'nin Farmasötik Botanik Anabilim Dalı direktörü iken emekliye ayrıldığı 1987 yılına kadar olan dönemdeki yayınlarının ve daha sonra emekliliği sırasında sürdürdüğü bilimsel çalışmalara dayalı yayınların bir listesini takip eden sayfalarda inceleyebilirsiniz. Bu liste, kitapları bakımından gözden geçirildiğinde, onun, biri çeviri olan 5 ders kitabı, ders ve araştırmalara yardımcı nitelikte 2 sözlük, ve araştırma niteliğindeki 2 kitap yayımladığı görülür.

Asuman Baytop'un doğa tutkusu, onu bir botanist ve bitki toplayıcısı yapmıştır. İstanbul yöresinde ve Trakya'da yoğun toplamalar yapmış, Anadolu'yu gezmiş ve İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu'na (ISTE) şahsen 23.300 örnek kazandırmıştır. *Flora of Turkey*'de (1965-2000), 1876 örneği yer almıştır. İkiisi Trakya'dan, diğerleri Anadolu'dan olmak üzere 13 tipörneğin toplayıcısıdır. Gezileri, bitkilerimizin yerli adlarının saptanmasında yararlı olmuştur.

Botanik konusunda sahip olduğu geniş bilgi, Türkiye florası üzerinde 40 yıla yakın bir süre yaptığı araştırmalar, botanik tarihine ve özellikle bitki toplayıcılarına olan merakı sayesinde Asuman Baytop, Türkiye'de botanik tarihi konusunda ayrıntılı ve güvenilir araştırmalar ortaya koymuştur. Dergimizin bu sayısını 90. yaş için kendisine bir armağan kabul etmesini ve bundan sonraki araştırmalarını da sağlık içinde sürdürmesini diliyor, sevgi ve saygılarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Feza Günergun
Editör, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*

ASUMAN BAYTOP'UN ÖZGEÇMİŞİ, BOTANİK GEZİLERİ, BİTKİ KOLEKSİYONU, KİTAPLARI, YAYIN LİSTESİ

Feza Günergun

Asuman Baytop'un özgeçmişi

Prof. Dr.sc.nat., Dr.h.c.Asuman BAYTOP, 1920 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Sainte-Pulchérie Fransız Kız Orta Okulu'nda, lise öğrenimini Şişli Terakki Lisesi'nde, yüksek öğrenimini İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Eczacı Mektebi'nde yaptı. Bu okuldan Haziran 1943'te mezun oldu. Eylül 1943'te İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Farmakobotanik ve Genetik Enstitüsü'ne asistan olarak girdi. Burada, Genel Botanik, Farmakobotanik ve Farmakognozi ders ve laboratuvarlarında Ord.Prof.Dr. Alfred Heilbronn'un asistanlığını yaptı. 1947-1949 yılları arasında Zürich'te, Eidgenössische Technische Hochschule'nin Eczacılık Enstitüsü'nde Farmakognozi dalında, Prof.Dr. Hans Flück'ün yanında doktorasını yaptı ve Dr.sc.nat. ünvanını aldı. Haziran 1949'da yurda döndü ve İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Eczacı Okulu Farmakognozi Enstitüsü'ne asistan olarak girdi. 1952'de Üniversite doçenti oldu. 1954'te aynı enstitüde doçent kadrosuna atandı. 1963'te Üniversite profesörü oldu. 1964'te, o yıl Eczacılık Fakültesi içinde kurulan Farmasötik Botanik Kürsüsü direktörlüğüne atandı. 1987 yılında yaş haddinden dolayı emekliye ayrıldı. Bu tarihten sonra, aynı fakültede Farmasötik Botanik dersini vermek ve Fakülte herbaryumunun gelişmesini sağlamak görevi ile sözleşmeli olarak çalıştı. 1 Ocak 1992'den itibaren sözleşme yenilenmedi. Bununla beraber Herbaryum'a gelerek bilimsel araştırmalarını sürdürdü ve Türkiye florasına katkılarda bulunmaya devam etti, yayın yaptı, kitap yazdı.

A.Baytop'un ilk araştırmaları Farmakognozi alanındadır. Başlangıçta çalışmalarını bitkilerin uçucu yağları üzerinde yoğunlaştırmış, daha sonra çalışmalarını Farmakognozinin botanik yönünde sürdürmüştür. Bitkisel drogları anatomik olarak teşhis etmeyi mümkün kılan bir atlas hazırlamıştır. Anatomik çalışmaları yanında A.Baytop, Türkiye'nin çeşitli bölgelerini dolaşarak Türkiye'nin tıbbi ve faydalı bitkilerinden örnekler toplamaya, bunların yerli adlarını saptamaya başlamış, bu arada Türkiye'nin diğer bitkilerinden de örnekler toplayarak ve bunları teşhis ederek Eczacı Okulu (daha sonra Eczacılık Fakültesi) içinde, bugün İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu adını taşıyan bir herbaryum (ISTE) geliştirmiştir. Floristik çalışmalarını hem bölgesel, hem de sistematik yönden planlamıştır: Bir taraftan yurdumuzun Trakya bölgesi üzerinde yoğun toplamalar yaparken, diğer taraftan belirli

familiyalarla ilgilenmiş, bu familyaların bitkilerini özellikle toplamış ve onları tayin etmiştir.

Trakya florası ile ilgili olarak 1955'ten beri yaptığı yayınlarda, bu bölgenin florasına yeni türler ilave etmiştir. Bu türler arasında, Türkiye florası için yeni olan, Avrupa florası için yeni olan, bilim için yeni olan türler vardır. Trakya ile ilgili yoğun çalışmalarından dolayı, kendisine 3-10 Temmuz 1978'de İstanbul'da toplanan, Balkan flora ve vejetasyonu ile ilgili uluslararası sempozyumda şeref madalyası verilmiştir. Anadolu'da yapmış olduğu floristik çalışmalar sonunda Türkiye için ve bilim için yeni olan türler ortaya çıkmıştır. Floristik bakımdan ilgilendiği ve üzerinde yayın yaptığı familyaların başında tıbbi ve pratik değeri olan familyalar gelmektedir: Solanaceae, Apocynaceae, Papaveraceae, Gramineae gibi. P.H.Davis'in *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* adlı eserinin altıncı cildinde Solanaceae familyası ve Nonea (Boraginaceae) cinsi bahislerini, sekizincide Typhaceae bahisini, dokuzuncuda Gramineae familyasından Phalaris, Molinia, Arundo, Phragmites, Cortaderia bahislerini yazmıştır. Türkiye florası ile ilgili çalışmaları ve topladığı örneklerle, P.H.Davis'in *Flora of Turkey* projesine yardımcı olmuştur. Bu eserin sekizinci cildi A.Baytop'a ve eşi T.Baytop'a ithaf edilmiştir.

Şahsen yaptığı floristik çalışmalara ilaveten A.Baytop, kürsüsünde görevli olan genç elemanlara doktora tezi olarak Türkiye florası ile ilgili konular vermiş, daha sonra kendi başlamış olduğu çalışmalardan bir kısmını bu elemanlara devrederek, bu çalışmaların onlar tarafından sonuçlandırılmasına imkân sağlamıştır. Kendisine örneklerini tayin ettirmek isteyen genç botanistlerin bu isteklerini yerine getirmiş, Herbaryum'a gelerek kendi örneklerini buradaki örneklerle kıyaslamak isteyen her genç araştırmacıya tayin işlemlerinde yardımcı olmuş, onları çalışmalarında teşvik etmiştir.

TÜBİTAK'a proje sunarak ve çalışma arkadaşlarını bu yola teşvik ederek, Fakülte herbaryumu için örnek toplanmasını sağlamıştır. Yurtiçi ve yurtdışı herbaryumlarla örnek mübadelesi yapmış, teşhis etme karşılığında Herbaryum'a bitki örneği temin etmiştir. Geliştirdiği herbaryumun bir katalogunu hazırlamış ve bastırmıştır (1984-1992). Bu herbaryum, *Flora of Turkey* projesi (Edinburgh) dışında, *Med-Checklist* (Berlin) ve *Atlas Florae Europaeae* (Helsinki) projelerine sürekli katkılarda bulunmuştur. Herbaryumun değerini ve gelişmesini takdir eden TÜBİTAK, A.Baytop'a 1999 da 'Hizmet Ödülü'nü vermiştir.

Bir herbaryum kurma ve geliştirme çabaları dışında A.Baytop, öğretim ve eğitim konusunda, Farmasötik Botanik Kürsüsü içinde, teorik derslerde kullanmak üzere renkli bir slayt koleksiyonu ile pratiklerde kullanmak üzere

tıbbi bitkilerden oluşan bir öğrenci herbaryumu hazırlamış, tıbbi ve aromatik bitkilerden oluşan sergiler düzenlemiş, öğrenciler için ders ve uygulama kitapları yazmıştır. Kürsü kitaplığını geliştirmiş, Türkiye florası ve komşu ülke florası ile ilgili kitap, dergi, tez, ayrı baskı gibi her türlü yayınları temin etmeğe çalışmıştır.

1968-1986 arasında TÜBİTAK'a altı proje sunmuş, 1959-1982 arasında 8 doktora çalışması yönetmiş, 1979-1995 arasında kürsü içinde 21 bilimsel konuşma yapmış ve konuşmalarını teksir halinde dağıtmıştır. İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Mecmuası'nın, ilk sayısından (1965) itibaren 1989 yılına kadar yayın kurulunda önce üye, sonra başkan olarak çalışmıştır. Araştırmalarını emekli oluncaya kadar (1987) ve emekli olduktan sonra da sürdürmüş, ve bu dönemde bilhassa Türkiye'de botanik tarihi konusunda yoğunlaşmıştır. Onun yayın listesinden anlaşılacağı üzere eczacılık öğrenciliğinin son yılında, 1943'de başladığı yayınlarına 2010 yılında da devam etmektedir.

Asuman Baytop'un botanik gezileri ve bitki koleksiyonu

Asuman Baytop'un Türkiye'de yaptığı botanik geziler, onun bitki koleksiyonu ve koleksiyonunun değeri hakkında bir fikir verebilmek için, gezilerini üç grup altında tanıtmayı uygun bulduk: İstanbul yöresi gezileri, Trakya gezileri, Anadolu gezileri. Bu konuda başvurduğumuz başlıca iki kaynak vardır. Biri, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu'nun (ISTE) kayıt defterleri, diğeri *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*'da (1965-2000) yer alan örnek kayıtlarıdır. Hemen söyleyebiliriz ki, ISTE'deki orijinal koleksiyonu 23.300 örnek içermekte ve *Flora of Turkey* içinde kayıtlı olan örneklerinin sayısı 1876'yı bulmaktadır.

İstanbul yöresi gezileri

A.Baytop, İstanbul yöresi bitkileri ile bilimsel olarak ilgilenmeye, 1940-1941 döneminde bir eczacı öğrencisi iken, Farmakobotanik dersinin hocası Prof.Dr.Alfred Heilbronn'un (1885-1961) düzenlediği öğrenci gezilerinde, ve daha sonra onun yanında 1943-1946 yıllarında asistan iken katıldığı örnek toplama gezilerinde başlamıştır. Bu ilgi, 25.7.1949'da Eczacı Mektebi Farmakognozi Enstitüsü'ne asistan atandıktan sonra daha da artmıştır.

İstanbul Üniversitesi'nde, İstanbul bitkilerinden oluşan bir koleksiyonun eksikliği karşısında, bu eksikliği gidermek görevinin başlıca İstanbullu botanistlere düştüğü fikrinden hareket ederek A.Baytop, öğretim işleri ve laboratuvar çalışmaları dışında kalan zamanlarında, tatil günlerinde, her fırsatta, İstanbul'un her iki kıtadaki dolaylarında gezmiş, Türk Biologi Derneği'nin

(kuruluşu 1950) tertiplelediği gezilere katılmış, topladığı örnekleri tayin edip Enstitü'nün herbaryumuna yerleştirmiş ve tayin sonuçlarını yayımlamıştır. 1955, 1958, 1960, 1962, 1963, 1966'da yaptığı yayınlar, bu tip gezilere dayanan yayınlardır.

A.Baytop, çalışmalarını bir İstanbul florası yazmaya yöneltmemiştir. Onun özen gösterdiği konu, İstanbul bitkilerinden bir koleksiyon oluşturmak ve mevcut yayınlarda adı geçen İstanbul bitkilerine yenilerini ilave edebilmektir.

A.Baytop, 1964'te Farmakognozi Enstitüsü'nden ayrılıp, o yıl Eczacılık Fakültesi içinde kurulan Farmasötik Botanik Kürsüsü'nün yönetimine getirildikten sonraki dönemlerde, örnek toplamak işlemlerini Trakya ve Anadolu'ya yöneltmiş, ancak emekliliği yaklaştığı yıllarda ve emeklilik döneminde uzun gezilerden vazgeçerek tekrar İstanbul bitkilerine dönmüş ve başlıca İstanbul içi bitkileri ile yetinmiştir. 1985 ve 1987'de yayımladığı iki makale, şehir içi bitkileri ile ilgilidir. En nihayet, İstanbul florasının son durumunu belirten uzun bir çalışma yapmış, 2002 tarihini ve *İstanbul Yöresi Bitkileri* adını taşıyan bu yayını teksir etmiştir. Bu çalışmasının bir özetini 2009'da yayımlamıştır.

A.Baytop'un bu yayımından edindiğimiz bilgilere göre (Baytop 2002, s.51), Ekim 2001'de yapılan bir sayımda, ISTE'de saklı bulunan İstanbul ilinden toplanmış örneklerin toplam sayısı 8500 kadardır ve bu örneklerin 5870'i, yani % 70'i üzerinde toplayıcı olarak A.Baytop'un adı bulunmaktadır.

İkinci kaynak olarak başvurduğumuz *Flora of Turkey*'e (1965-2000) gelince, bu eserde yer alan, A.Baytop tarafından toplanmış İstanbul örneklerinin sayısı 271'dir. Bunların 80'i Anadolu yakasından, 191'i Avrupa yakasından toplanmıştır. Şunu ilave edelim ki, *Flora of Turkey*'de kaydı bulunan ISTE'nin İstanbul örneklerinin sayısı 349'dur. Buna göre A.Baytop'un örnekleri, ISTE örneklerinin % 78'ini oluşturmaktadır.

Göze çarpan bir nokta, ISTE'deki İstanbul örnekleri arasında, *Flora of Turkey*'deki İstanbul yöresi bitkilerine ilave getirebilecek, *Flora*'nın ne ilk ne de ikinci süplemanı içinde yer almamış 160 kadar örnek bulunduğu. Bu örneklerin sayısı, araştırmalar devam ettikçe devamlı olarak artmaktadır.

Trakya gezileri

İstanbul'a yakınlığı ve floristik bakımdan az araştırılmış bir bölge oluşu dolayısıyla A.Baytop, İstanbul dolaylarından sonra ikinci bir araştırma bölgesi olarak Trakya'yı ele almıştır. İstanbul dışı Trakya illerine ilk gezisini, 4 Haziran 1954'te Tekirdağ'a yapmış, bu geziyi 1959, 1960 ve 1961 de üç gezi takip

etmiştir. Birkaç sene aradan sonra, 1966-1980 yılları arasında Trakya gezilerini sıklaştırmış ve bu süre içinde günü birlik veya 2-3 günlük 50 kadar gezi gerçekleştirmiştir. 1988 ve 1990'da birer kısa gezi yaptıktan sonra, Trakya gezilerine son vermiştir.

A.Baytop'un Trakya gezileri, Trakya florası ve Türkiye florası bakımından çok verimli olmuştur:

ISTE'nin örnek kayıt defterlerinden anlaşılacağı üzere, A.Baytop bu herbaryuma, yabani ve yetiştirilmiş bitkilerden oluşan 7470 Trakya örneği kazandırmıştır. Trakya teriminden tabiatıyla, İstanbul ve Çanakkale illerinin Avrupa'daki bölümleri ile Trakya'daki diğer üç ilimizin (Tekirdağ, Kırklareli, Edirne) toplamı anlaşılmalıdır. Buna karşılık *Flora of Turkey*'de (1965-2000) onun 746 Trakya örneği yer almıştır.

Trakya'daki gezileri sayesinde A.Baytop, bilim için yeni olan 2 türün tipörneklerini toplamıştır. Tipörnekler E ve ISTE'de saklıdır:

Tripleurospermum baytopianum E.Hossain (Compositae), A1(E) Çanakkale, 27.ıv.1968. (*Flora of Turkey*, cilt 5:301'de toplayıcı adı A.Baytop olarak düzeltilmelidir).

Cirsium baytopiae Davis et Parris (Compositae), A1(E) Tekirdağ, 15.vii.1973.

Gene Trakya'daki gezilerinde topladığı örneklerle A.Baytop, Avrupa florasına 2 tür ilave etmiştir. Bu türler *Flora Europaea*'da (1972 ve 1976) kayıtlı değildir:

Alkanna tubulosa Boiss. (Boraginaceae), A1(E) Tekirdağ, 25.ıv.1978.

Valerianella orientalis (Schlecht.) Boiss. et Bal. (Valerianaceae), A1(E) Tekirdağ, 4.v.1971.

A.Baytop, her Trakya gezisinde topladığı örnekleri tayin ettikten sonra, bölge için yeni kayıt teşkil eden türleri *Biologi, Türk Biologi Dergisi, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Mecmuası, Türk Botanik Dergisi* gibi yerli dergilerde ve *Willdenowia* dergisinde (Almanya) yayımlamıştır. 1966-1980 arasında yaptığı geziler ardından yayımladığı bu tip makalelerin sayısı 20 kadardır. Bunlardan biri, 1981 tarihli bir sonuçlandırma makalesidir: Baytop, A. Une contribution à la flore de la Turquie d'Europe, *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 17:15-21. Bu makalede A.Baytop, *Flora of Turkey*'in ilk 6 cildine (1965-1978) ISTE'den Trakya florasına ilave edilen 84 takson adını ve bunların Trakya'daki yayılışını vermiştir. Bunlardan 67'si kendisi tarafından, geri kalanı ISTE'deki diğer elemanlar tarafından toplanmıştır.

Bu 67 türden 59'u, Anadolu'da yetiştiği *Flora of Turkey*'de kayıtlı olmakla beraber, Trakya'da varlığı A.Baytop tarafından saptanmış olup, *Flora of Turkey*'e Trakya florası için ilave teşkil etmektedir.

Gene *Flora of Turkey*'deki örnek kayıtlarına göre, A.Baytop'un Trakya örnekleri arasında, Trakya'da varlığı yalnızca onun örnekleri sayesinde kanıtlanmış olan 216 takson vardır. Bunlardan 29'u yalnızca Trakya'dan kayıtlıdır ve Anadolu'dan henüz toplanmamıştır, dolayısıyla Trakya için ve Türkiye için ilk kayıtlardır.

Görülüyor ki, A.Baytop'un Trakya bölgesinde gerçekleştirdiği floristik araştırma gezilerinde topladığı bitki örnekleri, P.H.Davis'in *Flora of Turkey* projesine bir yardımda bulunduğu gibi, hem Trakya florası hem de Türkiye florasındaki boşlukların hiç olmazsa bir kısmının doldurulması olanağını sağlamıştır.

Anadolu gezileri

A.Baytop, ilk Anadolu gezilerini Farmakobotanik ve Genetik Enstitüsü'nde, Prof. Dr. A. Heilbronn'un yanında asistan olarak çalışmaya başladığı 1943 yılından sonra yapmıştır. İlki, Prof.Heilbronn'un tertiplelediği ve asistanların da katıldığı Temmuz 1945'te yapılan Uludağ gezisidir. Bunu Mayıs 1946'da gene müştereken yapılan Güneybatı Anadolu gezisi takip etmiştir. Toplanan örnekler, Enstitü içinde yeni kurulan ISTF'ye (İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Herbaryumu) yerleştirilmiştir.

A.Baytop, ilk özel bitki koleksiyonunu İsviçre'de 1947-1949 yılları arasında oluşturmuştur. Bu yıllarda doktora çalışmaları için Zürich'te bulunurken, kendi başına veya arkadaşları ile birlikte yaptığı gezilerde veya hocası Prof. H.Flück'ün düzenlediği öğrenci gezilerinde örnek toplamış, tayin etmiş ve Türkiye'ye 601 İsviçre bitkisi örneği içeren bir koleksiyonla dönmüştür. Bu koleksiyondaki ilk örnekler Nisan 1947 ve son örnekler Ekim 1948 tarihlerini taşır. Bu koleksiyonu A.Baytop ISTE'ye bağışlamıştır.

Haziran 1949'da İstanbul'a dönen A.Baytop, Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi Farmakognozi Enstitüsü'ne asistan olarak girdikten sonra, ilk Anadolu gezisini, Ağustos 1949'da, üzerinde çalışacağı *Helichrysum* türlerinden materyel toplamak ve diğer bitkilerden de Enstitü herbaryumu için örnek almak amacıyla Uludağ'a yapmıştır. Bu ilk geziyi, Marmara bölgesinde yaptığı nispeten kısa geziler ve Anadolu'nun diğer taraflarında yaptığı daha uzun geziler takip etmiştir. Gezilerinin başlıca amacı, Türkiye florasını tanımak, üzerinde çalışacağı familyalardan ve cinslerden elinden geldiği kadar çok sayıda örnek toplamak, rastladığı her türden gerekli miktarda örnek olarak

Fakülte herbaryumuna yerleştirmek, ve bundan başka bitkilerin yerel adlarını saptamak olmuştur.

ISTE'deki kayıt defterlerinden anlaşılacağı üzere, A.Baytop Anadolu'nun Marmara bölgesinde (İstanbul hariç) 25 kadar bitki toplama gezisi yapmıştır. Daha uzaklara yaptığı Anadolu gezilerinin sayısı 75 kadardır. En son, emekliliğinin ilk yılı olan 1987'de üç kısa Anadolu gezisi yapmış ve bundan sonra 1996'ya kadar Anadolu'dan pek az bitki toplamıştır. Bu tarihten sonra da, ancak İstanbul bitkileri ile ilgilenmiştir. İstanbul bitkilerine ilgisi, ISTE'ye yeni örnekler kazandırmasını, İstanbul florasına, hatta Trakya florasına ilave teşkil eden türler toplamasını sağlamıştır.

Gene ISTE'deki kayıtlardan anlaşılacağı üzere, A.Baytop'un bu herbaryumda mevcut olan ve Türkiye'nin Anadolu bölümünden toplanmış bulunan örneklerinin sayısı yaklaşık 16000 kadardır. Orijinal koleksiyonu ISTE'dedir, fakat ANK, E, EGE, G, K ve Hb.Hub.-Mor.'da da örnekleri vardır.

ISTE dışında, A.Baytop'un Anadolu gezileri hakkında bilgi verebilecek ikinci bir kaynak, *Flora of Turkey*'dir (1965-2000). Bu eser içinde kayıtları bulunan örnekler arasında A.Baytop'un da örnekleri vardır. Yapılan taramaya göre, *Flora of Turkey*'de kaydı bulunan A.Baytop'un Anadolu örneklerinin sayısı 1130'dur ve bunlar Anadolu'nun 60 ilinden toplanmıştır. Bu sayılar, onun yurdun hemen her yöresini imkan dahilinde gezmek ve çeşitli yörelerden çok sayıda örnek toplamak istemiş olmasına bir kanıttır.

Gene *Flora of Turkey*'den öğrendiğimize göre, A.Baytop'un Anadolu gezileri Türkiye florasına bilim için yeni 8 tür ve 3 alttür kazandırmıştır. Tipörnekler 1971-1980 yılları arasında toplanmıştır ve ISTE, E ve K'da saklı bulunmaktadır. Dört örnekte toplayıcı yalnız kendisidir. Dördü eşi T.Baytop ile birlikte, üçü asistanı E.Tuzlacı ile birlikte toplanmıştır. Tipörneklerin adları, sistematik sıraya göre dizilerek, toplandığı yer ve tarih bildirilerek aşağıda verilmiştir:

Roemeria carica A.Baytop (Papaveraceae), C2 Muğla, 3.v.1980.

Gypsophila baytopiorum Kit Tan (Caryophyllaceae), C9 Hakkari, 22.v.1981 (T.Baytop ile birlikte).

Lycium anatolicum A.Baytop et R.Mill (Solanaceae), B3 Eskişehir, 26.viii.1974.

Stachys baytopiorum Kit Tan et Yıldız (Labiatae), C8 Mardin, 7.vi.1971 (T.Baytop ile birlikte).

Allium eldivanense N.Özhatay (Liliaceae), A4 Çankırı, 18.vii.1976 (T.Baytop ile birlikte).

Allium sivasicum N.Özhatay et Kollmann (Liliaceae), B6 Sivas, 22.vii.1978.

Asphodeline damascena (Boiss.) Baker subsp.*gigantea* E.Tuzlacı (Liliaceae), C6 Gaziantep, 23.vi.1977. (E.Tuzlacı ile birlikte).

Asphodeline damascena (Boiss.) Baker subsp.*ovoidea* E.Tuzlacı (Liliaceae), C6 Maraş, 23.vi.1977 (E.Tuzlacı ile birlikte).

Crocus baytopiorum Mathew (Iridaceae), C2 Denizli, 20.ii.1973.

Crocus speciosus Bieb.subsp.*ilgazensis* Mathew (Iridaceae), C4 Çankırı, 7.x.1972 (T.Baytop ile birlikte).

Iris purpureobracteata B.Mathew et T.Baytop (Iridaceae), C2 Denizli, 10.vi.1973 (E.Tuzlacı ile birlikte).

Yakın bir tarihte betimlenmiş yeni bir *Gladiolus* (Iridaceae) türü, A.Baytop'un tipörnekler listesine ilave edilmelidir: *Gladiolus attilae* Kit Tan, B.Mathew et A. Baytop. Soğanları, Haziran 1988'de Doğu Özgür tarafından B7 Elazığ'dan toplanıp İstanbul'a getirilmiş ve Ahmet Attila'nın bahçesinde yetiştirilmiştir. A.Baytop, 22.vi.1991'de bu bitkilerden çiçekli örnekler almış ve ISTE'ye yerleştirmiştir. Örneklerinin yeni bir tür temsil ettiği anlaşılmış ve adı ve betimi, *Phytologia Balcanica* dergisinin Nisan 2006 sayısında yayımlanmıştır.

Gene *Flora of Turkey* tarandığında, bilim için yeni olmamakla beraber bazı tür ve alttürlerin Anadolu'da varlığı yalnızca A.Baytop'un örnekleri sayesinde kanıtlanmış olduğu görülür. Bu taksonların sayısı 18'dir, 10'u yerli, 8'i yetiştirilmiş bitkilere aittir. Örneklerin 13'ünde toplayıcı A.Baytop yalnızdır, 5'inde yanında ikinci bir toplayıcı vardır.

A.Baytop'un Anadolu gezileri, floristik katkılar dışında, ikinci bir yarar sağlamıştır: bitkilerimizin yerel adlarının saptanması. Onun bu konuya merakı, henüz Farmakobotanik ve Genetik Enstitüsü'nde asistan iken, Mayıs 1946'da Prof.A.Heilbronn'un yönetiminde yapılan Güneybatı Anadolu gezisi sırasında başlamıştır. Daha sonra yaptığı bütün gezilerde bu konuya önem vermiş, her vesile ile öğrendiği Türkçe bitki adlarını, bitkinin Latince adını ve yetiştiği yöreyi de kaydederek, "Bitkilerimizin yerli adları" adını verdiği bir dizi makale içinde açıklamış, 1968-1994 arasında yayımladığı 6 makale içinde 450 kadar yerel bitki adı tanıtmıştır.

Asuman Baytop'un yazdığı ve çevirdiği kitaplar

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Eczacı Okulu Farmakognozi Enstitüsü'nde asistan olarak çalışmaya başladığı 1949 yılından, Eczacılık Fakültesi'nin Farmasötik Botanik Anabilim Dalı direktörü iken emekliye ayrıldığı 1987 yılına kadarki dönem içinde, ve daha sonra emekliliği sırasında sürdürdüğü bilimsel çalışmalar boyunca, A.Baytop'un yapmış olduğu

yayımların listesi elimizde mevcuttur. Kitapları bakımından bu liste gözden geçirildiğinde, onun biri çeviri olan 5 ders kitabının, ders ve araştırmalara yardımcı nitelikte 2 sözlüğünün ve araştırma niteliğinde olan 2 kitabının listede yer aldığı görülmektedir. Bu kitapları yakından inceledik ve aşağıda tanıttık.

1. A.Baytop'un ilk kitabı bir çeviridir. Bu kitap, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Eczacı Okulu'nda 1952-1955 yılları arasında Galenik Farmasi Enstitüsü direktörü olarak çalışmış bulunan Prof.Dr.Carl Heinz Brieskorn'un (1913-1985), mukavelesi gereğince göreve başladığı tarihten itibaren üç yıl içinde yazmakla yükümlü olduğu ders kitabıdır. Prof.Brieskorn kitabını Almanca yazmıştır. Kitabı Türkçe'ye çevirdiği sırada A.Baytop, Farmakognozi Enstitüsü'nde doçent olarak görevlidir. Kitap, Galenik Farmasi dersini gören eczacı öğrencilerine ilaç şekilleri ve onların nasıl hazırlandıkları hakkında özet bilgiler vermektedir. Prof. Brieskorn, mukavelesine sadık kalarak faydalı bir ders kitabı yazmış, fakat İstanbul'da fazla kalmayarak üç yıl içinde Almanya'ya dönmüştür. Kitabın künyesi şöyledir:

İlaç Şekilleri ve Hazırlanmalarının İلمي Esasları --- 216 sayfa, İstanbul Üniv.Yayımları No.618, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1955.

2. A.Baytop'un, Farmakognozi Enstitüsü'nde görevli olduğu 1949-1964 yılları arasındaki dönemde üstlendiği görevlerden biri, öğrencilerin mikroskopi pratiklerini yönetmek olmuştur. Bu uygulamalarda öğrencilerin eline vermek için anatomik bir atlas hazırlamış ve ilk baskısını 1959'da yayımlamıştır. Kitapta bitki anatomisi hakkında genel bilgiler verdikten sonra, drogları mikroskopik olarak teşhis edebilmek için tayin anahtarları düzenlemiş, toz halindeki drogların mikroskop altındaki görünüşlerini açıklayan şekiller çizmiş ve bunları levhalar halinde sunmuştur. İlk baskıdan sonra, ihtiyaç üzerine 1965, 1970, 1972, 1975, 1981 ve 1987'de ilaveli baskılar yapmış ve 8 inci baskıyı 1992'de gerçekleştirmiştir. Bu son baskıda 137 şekil vardır. Bunlardan 70'i, 66 drogu mikroskopik olarak tanıtan levhalar şeklindedir. İlk baskı ile son baskının künyeleri aşağıdaki gibidir:

Bitkisel Drogların Anatomik Yapısı --- 87 sayfa, İstanbul Üniv.Yayımları No.829, Tıp Fak.No.35, Kader Matbaası, İstanbul 1959.

Bitkisel Drogların Anatomik Yapısı --- 8 inci baskı, 191 sayfa, İstanbul Üniv.Yayımları No.3678, Eczacılık Fak.No.60, İ.Ü.Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul 1992. ISBN: 975-404-255-1.

3. İstanbul Üniversitesi Senatosu'nun 16 Temmuz 1964 tarihli bir kararıyla, Eczacılık Fakültesi içinde bir Farmasötik Botanik Kürsüsü kurulduğu zaman, A.Baytop yeni kürsünün direktörlüğüne atanmış ve bu şekilde,

Farmakognozi dalında 15 yıl hizmet verdikten sonra, bu daldan ayrılmıştır. Yeni kürsüde, öğretimle ilgili ilk işlerinden biri olarak, A.Baytop bir Farmasötik Botanik ders kitabı yazmıştır. Bu kitabında, bitki sistematiginden kısaca bahsettikten sonra, eczacılık ve tıpta kullanılan faydalı bitkileri, 1948 Türk Kodeksi'nde kayıtlı olanları, Türkiye'de yerli veya yetiştirilmiş olarak rastlananları, sistematik sıra içinde özellik, yayılış ve kullanılışları ile tanıtmıştır. Birinci baskısı 1967 tarihini taşıyan bu kitap, daha sonraları bazı ilaveler, kısıtlamalar veya değişikliklerle 1972, 1977, 1983, 1991, 1996'da yeni baskılar vermiştir. İlk ve son baskılarının künyeleri şöyledir:

Farmasötik Botanik --- 312 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.1243, Eczacılık Fak.No.6, Baha Matbaası, İstanbul 1967.

Farmasötik Botanik Ders Kitabı --- 6 ıncı baskı, 315 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.3637, Eczacılık Fak. No.58, İ.Ü.Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul 1996.

4. A.Baytop'un Farmasötik Botanik pratik çalışmalarında öğrenci eline verdiği ilk kitap, çizgi resimli bir atlas niteliğindedir. Kitabın amacı, değişik yaprak, çiçek ve meyva şekilleriyle bitkilerin morfolojik özelliklerini belirtmek, tıbbi bitkilerimizden ayrıntılı resimler vererek onların tanıttıcı özelliklerini ve ait oldukları familyaların karakterlerini ortaya koymak ve bu bitkilerin Türkiye'deki yayılışlarını göz önüne sermektir. 1978 tarihini taşıyan ilk baskıda, 46 bitkinin yaprağına ve 9 bitkinin meyvasına ait 54 şekil verilmiş, 52 bitkinin genel görünüşü ve ayrıntıları levhalar halinde sunulmuş, 34 familyanın tanıttıcı karakterleri açıklanmış, 66 bitkinin yurdumuzdaki yayılışı 50 harita üzerinde işaretlenmiştir. Resim ve haritalarıyla bu atlas, yazarın *Farmasötik Botanik* adlı ders kitabını tamamlamaktadır. Kitabın ikinci baskısı 1985'te yapılmıştır. İkinci baskı, birinci ile aynıdır. Küçük bir farkı, yayılış haritalarının yarıya küçültülmüş olmasıdır. Her iki baskının künyeleri aşağıdaki gibidir:

Tıbbi Bitkiler Atlası --- 192 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.2421, Eczacılık Fak. No.26, Baha Matbaası, İstanbul 1978.

Tıbbi Bitkiler Atlası --- 2 nci baskı, 168 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No. 3332, Eczacılık Fak. No.42, Acar Matbaacılık Tesisleri, İstanbul 1985.

5. Tıbbi Bitkiler Atlası'nın 2 nci baskısından 8 yıl sonra, 1993'te A.Baytop aynı konuda yeni bir baskı yayımlamıştır. Bu baskı birçok ilavelerle genişletilmiş olduğu için, onu yeni bir uygulama kitabı olarak kabul etmek doğru olur. Bu kitapta, ilk baskılardaki yaprak ve meyvalara ait 54 şekle ve bitkileri çizgi resimler ile tanıtan 52 levhaya ilaveten, yassıltılarak kurutulmuş bitki örneklerinden fotokopi yolu ile hazırlanmış 64 bitki resmi bulunmaktadır.

Resimli bölümün ardından, tıbbi bitkilerimizin yurdumuzdaki yayılışı hakkında bilgi verilmiş, ancak harita sayısı 50'den 20'ye indirilmiştir. Ardından, bugüne kadar yayımlanmış 4 Türk Kodeksi arasından tıbbi bitkiler bakımından en zengin olan 1948 Türk Kodeksi'nde kayıtlı bitkilerin bir listesi verilmiştir. Bu listede 143 bitki türü adı, tür adları verilmemiş 5 cins adı ve gene tür adları verilmemiş bir familya adı vardır. Daha sonra kitapta adı geçen 59 familyanın tanıtıcı karakterleri özetlenmiş ve en nihayet Türkiye florasındaki çiçekli bitkilerin familyalarını tayin etmek için geniş bir anahtar düzenlenmiştir. Bu anahtarda 139 familya yer almaktadır. Bu kitabın künyesi şöyledir:

Farmasötik Botanik Uygulamaları --- 222 sayfa, İstanbul Üniv.Eczacılık Fak.No.66, Rektörlük No.3778, Dilek Matbaası, İstanbul 1993. ISBN: 975-404-323-X.

6. A.Baytop'un emeklilik döneminde yazdığı bir kitabı da, bitkilerin Latince adlarındaki niteleyiciler (epitetler) ile ilgilidir. Yazar, niteliyicilerin anlamlarının bilinmesinin, hem bilgi verici, hem de akılda tutma bakımından yararlı olduğuna inanarak, kendi kitabı olan *Farmasötik Botanik Ders Kitabı*'nda adı geçen bitkilerin (tıbbi bitkilerin) ve P.H.Davis'in *Flora of Turkey* adlı eserinde yer alan bitkilerin (Türkiye bitkilerinin) bilimsel Latince adlarındaki niteleyicilerin anlamlarını açıklayan bir sözlük hazırlamış ve bir ön bahis içinde, niteleyicilerin yapısı, düzenlenmesi, cins adına uyumluluğu, kökenleri, yazımı vs. hakkında genel bilgiler vermiştir. Türk adları taşıyan epitetleri ayrı bir liste halinde sunmuştur. Sözlükte 7600 kadar epitet yer almıştır. Ders kitabına yardımcı bir nitelikte olan bu sözlüğün künyesi şöyledir:

Bitkilerin Bilimsel Adlarındaki Niteleyiciler ve Anlamları --- 294 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.3889, Eczacılık Fak. No.69, İ.Ü.Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul 1995. ISBN: 975-404-397-3.

7. A.Baytop'un yazdığı ikinci bir sözlük, P.H.Davis'in *Flora of Turkey*'ini kullanırken, onu anlamada yardımcı olabilecek İngilizce-Türkçe bir botanik sözlüğüdür. Yazar, *Flora*'dan seçtiği kelimelerin Türkçe karşılıklarını vermiş, yine bu eserden seçtiği cümleler ilavesiyle kelimenin anlamını açıklığa kavuşturmak istemiştir. Sözlüğe, sistematik kitaplarından ve biyoloji sözlüklerinden aldığı birçok kelime eklemiştir. Kitabın sonundaki şekiller kelime anlamlarına açıklık getirmektedir. Sözlükte 5600 kadar kelime tanıtılmıştır. Kitabın künyesi aşağıdaki gibidir:

İngilizce-Türkçe Botanik Kılavuzu --- 375 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.4058, Eczacılık Fak. No.70, İ.Ü.Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul 1998. ISBN: 975-404-482-1.

8. İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu'nun (ISTE) korunması, bakımı ve geliştirilmesi sorumluluğunu üstlenmiş olan Farmasötik Botanik Anabilim Dalı başkanı A.Baytop, bu herbaryumda saklı bulunan Türkiye bitkileri örneklerini gözden geçirerek onları listeleyen bir katalog hazırlamak istemiş ve TÜBİTAK'tan gördüğü destek ile araştırmalarını tamamlayarak, iki cilt (1984 ve 1988) ve bir ek (1992) halinde bu katalogu yayımlamıştır. Katalogda Türkiye'nin yerli ve yetiştirilmiş bitkilerinden 6012'sinin adı vardır. Katalogun künyeleri şöyledir:

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumundaki Türkiye Bitkileri I. Pteridophyta, Gymnospermae, Dicotyledones --- 194 sayfa, TÜBİTAK, Proje no. TBAG-493, İ.Ü.Fen Fak. Prof.Dr. Nazım Terzioğlu Basım Atölyesi, İstanbul 1984.

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumundaki Türkiye Bitkileri II. Monocotyledones --- 88 sayfa, TÜBİTAK, Proje no. TBAG-807, İ.Ü.Fen Fak. Prof.Dr. Nazım Terzioğlu Basım Atölyesi, İstanbul 1988.

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumundaki Türkiye Bitkileri III. Birinci Ek --- 24 sayfa, TÜBİTAK Yayın-Dağıtım Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

9. A.Baytop emekli olduktan sonra, araştırmalarını Türkiye'de botanik eğitimi tarihi ve Türkiye florası tarihçesi konularında yoğunlaştırmış ve araştırma sonuçlarını dergilerde yayımlamıştır. İlk makalesi 1989 tarihlidir. Yazar bu konulardaki makalelerini bir kitap içinde biraraya getirmek istemiş ve 41 makalesini, bunlardan 6 sına yazar olarak iştirak etmiş olan Prof.Feza Günergun'un editörlüğü altında, 2003 yılında İstanbul'da yayımlamıştır. Makalelerini 8 bölüm altında toplamıştır: Seyahatnameler; Türkiye bitkilerinin saptanmasında büyük emekleri olan araştırmacılar; Osmanlı döneminde Türkiye'de botanik eğitimi; 1933 Üniversite reformunun ilk botanik öğretim üyeleri; Farmasötik Botanik ders kitapları; İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Farmasötik Botanik Anabilim Dalı'nda öğretim ve araştırma (1964-1998); İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu; Diğer konular. Bir yıl sonra, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), bu kitabı kendi yayınlarının Akademik Dizisi içine almak istemiş ve Ekim 2004'te 2500 adet olarak Akademik Dizin'in 3 üncü sayısı olmak üzere, üç makale ve iki dizin ilavesiyle, gene Prof.Feza Günergun'un editörlüğü altında, ciltli olarak Ankara'da basmıştır. Her iki baskının künyeleri şöyledir:

Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları --- 510 sayfa, Çetin Matbaacılık, İstanbul 2003.

Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları --- 574 sayfa, TÜBİTAK Yayınları, Akademik Dizi 3, Yenigün Matbaası, Ankara 2004. ISBN: 975-403-340-4.

Asuman Baytop'un Yayın Listesi

Prof. A. Baytop, eczacılık öğrenciliğinin son yılı olan 1943'ten 2010 yılına kadar geçen süre içinde yaptığı yayınların sayısı 260 kadardır. Bu sayı içine basılı veya teksir halinde dağıtılmış araştırma makaleleri, kongre bildirileri, bilimsel konuşmalar, kısa notlar, ilk baskı ve baskısı yinelenmiş kitap ve kitapçıklar, bir başka yazarın kitabı içinde yer alan makaleler, kitap tanıtımları ve kitap önsözleri dahildir.

1943

Vitaminler --- *Farmakolog* 13:71-77

1945

İhtiva ettikleri eterik yağ step bitkilerine hayat savaşında bir fayda temin eder mi? (A.Heilbronn ile birlikte) --- *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi 1944-1945 Mezunları Yıllığı*: 65-66.

1947

Sığıla ağacı (Liquidambar orientalis Mill.) ve sıgala yağı (Styrax liquidus) --- *Farmakolog* 17(4,5,6):73-81.

1949

Contributions à l'étude pharmacognosique de 4 espèces alpines d'Achillea --- 98 sayfa, Doktora tezi, E.T.H., Zürich.

Drogların hazırlanması (çeviri: Prof.Dr.H.Flück, The Conservation of drugs, *Pharmaceutical Journal*, 22.XI.1947) --- *Farmakolog* 19(11):367-374.

1950

Yalancı bir Benzoe hakkında (çeviri: Prof.Dr. L.Rosenthaler, Über eine falsche Benzoe, *Pharm. Acta Helv.* XI:416,1949) --- *Farmakolog*, Ocak 1950:5-6.

Tabii azulenler ve kamazulen --- *Farmakolog*, Eylül 1950:301-308.

1951

Eterik yağların tarifi hakkında --- *Farmakolog*, Mart 1951:137-139.

Drog tozlarının mikroskopik-kantitatif analizi, Likopodium metodu --- 16 sayfa, *Farmakognozi Enstitüsü Yayınları* No.12.

Elma yağı, l'essence de la Salvia triloba L.f. --- *Farmakolog* 21(5):198-200.

L'Achillea micrantha M.B., la plante et l'essence --- *Farmakolog* 21(6):242-244.

1953

Esanslar (eterik yağlar) --- 28 sayfa, *Eczacı Kütüphanesi Neşriyatı* No.4, İstanbul.

1954

La Salvia virgata Jacq., la plante et l'essence --- *Folia Pharmaceutica* 3(1):3-6.

Başlıca esanslar --- 30 sayfa, *Eczacı Kütüphanesi Neşriyatı* No.25, İstanbul.

1955

İlaç Şekilleri ve Hazırlanmalarının İlmî Esasları (Almanca'dan çeviri, yazar Prof. Dr. C. H. Brieskorn) --- 216 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.618, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul.

4.Türk Biyoloji Kongresinin botanik gezileri --- *Biologi* 5(4):158-167.

1957

Isparta ve Beyşehir havalilerinde bir botanik gezi --- *Biologi* 7(1):1-11.

1958

Soğuksu-Yeşilköy gezisi --- *Türk Biyoloji Dergisi* 8(4):90-91.

1959

Bitkisel Drogların Anatomik Yapısı --- 87 sayfa, İstanbul Üniv.Yayınları No.829, Tıp Fak.Yayınları No.35, Kader Matbaası, İstanbul.

1960

Juniperus nana Willd. meyvası üzerinde farmakognostik araştırmalar (N.Tanker ile birlikte) --- *İstanbul Üniv. Tıp Fak. Mec.*23(1):113-127.

Halkalı-Florya gezisi --- *Türk Biyoloji Dergisi* 10(4):139-141.

1961

Sur une différenciation microscopique des feuilles de Digitalis ferruginea, lanata et trojana --- *Pharmaceutica Acta Helv.* 36:1-5.

Trakya'da botanik gezilerimiz --- *Türk Biyoloji Dergisi* 11 (2):38-43.

Anadolu'nun yabancı solanasesleri --- *Eczacılık Bülteni* 3 (8):136-151. (Takdim tezi).

G.V.Aznavour ve İstanbul florası --- *Türk Biyoloji Dergisi* 11 (3):87-95.

1962

Digital yapraklarının mikroskopik tefriki --- *Folia Pharmaceutica* 4 (10):526-530.

Dactyloctenium aegyptium'un Anadolu'da mevcudiyeti hakkında --- *Türk Biyoloji Dergisi* 12 (2):67-69.

Aydos ve Kayışdağ havalisinin çiçekli bitkileri (Contribution à la florule d'Aydos et de Kayışdağ) --- *Türk Biyoloji Dergisi* 12 (3):75-112.

1963

Anadolu *Hyoscyamus*'ları üzerinde araştırmalar (M.Tanker ile birlikte) --- *İstanbul Üniv. Tıp Fak. Mec.* 25 (3):259-268.

Bioklimatik bakımdan polinoz (N.Tekül ile birlikte) --- *Hidroklimatoloji Yıllığı* 3:111-120.

Türkiye'nin flora ve vejetasyonuna genel bir bakış (R.Denizci ile birlikte, Almanca'dan çeviri, yazar Prof. Dr. C. Regel) --- 42 sayfa ve bir harita, *Ege Üniv. Fen Fak. Monografiler Serisi* No.1, İzmir.

İstanbul florasına ait üç gramine hakkında --- *Türk Biyoloji Dergisi* 13 (1):7-11.

Helichrysum graveolens M.B. bitkisi üzerinde araştırmalar --- *Folia Pharmaceutica* 5(1):594-597. (Doçentlik tezi).

1965

Bitkisel Drogların Anatomik Yapısı --- 2 nci baskı, 108 sayfa, Baha Matbaası, İstanbul.

Yalancı iki adamotu (N.Tanker ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 1 (1):1-8.

1966

Une liste des Graminées de la flore d'Istanbul --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 2 (1):14-45.

1967

Farmasötik Botanik --- 312 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.1243, Eczacılık Fak. No.6, Baha Matbaası, İstanbul.

1968

Türkiye'nin Akdeniz bölgesi vejetasyonu --- *V.Türk Biyoloji Kongresi Tebliğleri* (İstanbul 10-15 Temmuz 1967):185-189.

Quelques notes sur la flore de la Turquie d'Europe --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 4 (1):50-54.

Bitkilerimizin yerli adları --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 4 (1):55-58.

Quelques notes sur la flore de la Turquie d'Europe II --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 4(2):77-81.

1969

The genus *Phalaris* in Turkey --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 5 (1):9-26.

The genus *Setaria* in Turkey --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 5 (1):34-45.

Trakya Gramineleri I: Arundineae (The grasses of European Turkey I: Arundinae) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 5 (3):119-129.

Quelques notes sur la flore de la Turquie d'Europe III --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 5(3):143-146.

Trakya Gramineleri II: Aeluropodeae (The grasses of European Turkey II: Aeluropodeae) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 5 (3):175-177.

1970

Bitkisel Drogların Anatomik Yapısı --- 3 üncü baskı, 153 sayfa, Baha Matbaası, İstanbul.

Trakya'da *Typha* cinsi (The genus *Typha* in Turkey-in-Europe) (F.Öktem ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 6 (2):53-64.

ISTE Herbaryumu'ndaki Türkiye bitkileri örnekleri I: Pteridophyta ve Gymnospermae (Turkish material in ISTE Herbarium I: Pteridophyta and Gymnospermae) (N.Özocak ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 6 (2):65-79.

Trakya florasına yeni ilaveler (Nouvelles contributions à la flore de la Turquie d'Europe -- *Türk Biyoloji Dergisi* 20 (1-4):128-131.

1971

Trakya ve İstanbul çevresi bitkileri üzerinde sistematik araştırmalar I: Apocynaceae (Étude systématique des plantes de la Turquie d'Europe et des environs d'Istanbul I: Apocynaceae) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 7 (1):11-29.

Trakya'da *Euphorbia* cinsi (The genus *Euphorbia* in Turkey-in-Europe (G.Ertem ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 7 (1):42-55.

Türk kitle zambanının menşei ve terkihi hakkında (On the origin and the composition of Turkish gum tragacanth) (T.Gözler ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 7 (1):56-65.

Trakya ve İstanbul çevresi bitkileri üzerinde sistematik araştırmalar II: Solanaceae (Étude systématique des plantes de la Turquie d'Europe et des environs d'Istanbul II:Solanaceae) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 7 (2):109-137.

Hyoscyamus leptocalyx üzerinde botanik araştırma (Une étude botanique sur l'*Hyoscyamus leptocalyx*) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 7 (2): 138-146.

Polygala venulosa S. et Sm.'in Türkiye'de mevcudiyeti hakkında (La présence de *Polygala venulosa* S. et Sm. en Turquie) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 7 (2):147-148.

1972

Trakya'da *Ephedra* cinsi (The genus *Ephedra* in Turkey-in-Europe) (H.Argöksel ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 8 (1):55-62.

Farmasötik Botanik --- 2 inci baskı, 383 sayfa, Baha Matbaası, İstanbul.

Bitkisel Drogların Anatomik Yapısı --- 4 üncü baskı, 191 sayfa, Baha Matbaası, İstanbul.

Quelques notes sur la flore de la Turquie d'Europe IV (Trakya florası üzerinde bazı notlar IV) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 8 (2):109-114.

1973

Quelques notes sur la flore de la Turquie d'Europe V (Trakya florası üzerinde bazı notlar) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 9 (1): 85-87.

1975

Fakültemizin Herbariyumu -- *İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi 1974 Öğrenci Yıllığı*, (yılıktaki sayfalara numara verilmemiştir).

Trakya ve İstanbul çevresinde Orobanche cinsi (The genus Orobanche in Turkey-in-Europe and around Istanbul) (N.Özhatay ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 11(1):65-81.

Quelques notes sur la flore de la Turquie d'Europe VI (Trakya florası üzerinde bazı notlar VI) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 11 (2):193-196.

ISTE Herbariyumu'ndaki Türkiye bitkileri örnekleri II: Ranunculaceae ve Paeoniaceae (Turkish material in ISTE Herbarium II:Ranunculaceae and Paeoniaceae) (N.Özhatay ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 11 (2):227-253.

Bitkisel Drogların Anatomik Yapısı --- 5 inci baskı, 191 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.2121, Eczacılık Fak. No.21, Baha Matbaası, İstanbul.

1976

Güney-Batı Anadolu'nun yerli, kültür ve tıbbi bitkilerine kısa bir bakış --- *Biyoloji Dergisi* 26:17-27.

Honaz dağının bitkileri I (The flora of Honaz dağı I) (E.Tuzlacı ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 12 (1):30-74.

Abant çevresinin tıbbi bitkileri --- *I. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı*, 17-18 Mayıs 1976, İstanbul.

1977

ISTE Herbariyumundaki Türkiye bitkileri örnekleri III: Nymphaeaceae, Berberidaceae, Papaveraceae (Turkish material in ISTE Herbarium III: Nymphaeaceae, Berberidaceae, Papaveraceae) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 13 (1):10-26.

Thlaspi praecox en Turquie (Türkiye'de *Thlaspi praecox*) (N.Özhatay ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.*13 (1):27-28.

ISTE Herbariyumu'ndaki Türkiye bitkileri örnekleri IV: Cruciferae (Turkish material in ISTE Herbarium IV: Cruciferae) --- *İstanbul Ecz. Fac. Mec.*13 (1):62-97.

Poa jubata en Turquie (Türkiye'de *Poa jubata*) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 13 (1):119-120.

Farmasötik Botanik --- 3 üncü baskı, 407 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No. 2311, Eczacılık Fak. No.25, Baha Matbaası, İstanbul.

Nonea --- Davis, P.H., Materials for a flora of Turkey XXXIV: Boraginaceae, Gentianaceae, Solanaceae --- *Notes RBG Edinburgh* 35 (3):299-300.

Lycium --- Davis P.H., Materials for a flora of Turkey XXXIV: Boraginaceae, Gentianaceae, Solanaceae (R.R.Mill ile birlikte) --- *Notes RBG Edinburgh* 35 (3):313-314.

Botanikte adlandırma --- *Biyoloji Dergisi* 27 (2-4):113-132.

1978

Tıbbi Bitkiler Atlası --- 192 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.2421, Eczacılık Fak.Yay. No.26, Baha Matbaası, İstanbul.

Nonea --- Davis, P.H. (ed.), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.6, Edinburgh, s.404-414.

Solanaceae --- Davis, P.H. (ed.), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.6, Edinburgh, s.437-458.

Deux espèces nouvelles pour la flore de la Turquie (Türkiye florası için yeni iki tür) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.*14 (1):59-60.

Türkiye'de Papaveraceae familyası --- *II. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı*, Ankara 25-27 Mayıs 1978, Bildiri Özetleri, s.3.

A contribution to the flora of Sultandağları (Sultandağları florasına bir katkı) (G.Dökmeci ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 14 (1):144-156.

1979

Honaz dağının bitkisel örtüsü (E.Tuzlacı ile birlikte) --- *TÜBİTAK VI. Bilim Kongresi Biyoloji Sektöründe Tebliğleri*, Ankara 17-21 Ekim 1977, s.195-201.

Türkiye'de *Acorus calamus* - *Ankara Ecz. Fak. Mec.* 9 (1-2):12-17.

Akdeniz makisi --- Fransızca'dan çeviri: Tomaselli, R., *Le maquis méditerranéen, Naturopa* 26:6-8(1976), İ.Ü. Eczacılık Fakültesi Farmasötik Botanik Kürsüsü'nde yapılan konuşma.

1980

Amasya ve Akdağ florası üzerinde yeni gözlemler (K.Akpınar ile birlikte) --- *Doğa, TBAG, Seri A*, 4 (1):6-9.

A new *Silene* from Turkey (V.Melzheimer ile birlikte) --- *Notes RBG Edinburgh* 38(3):449-451.

Rare plants and endemics in Turkey-in-Europe (H.Demiriz ile birlikte) --- *İstanbul Üniv.Fen Fak.Mec.*, Seri B, 45:109-111.

Türkiye'de Araceae familyası ve özellikle Acorus calamus --- *III. Bitkisel İlaç Hammaddesi Toplantısı*, 26-28 Mayıs 1980, İzmir.

Sistematiğin prensipleri, Tıbbi Bitkiler Sistematiği dersine yardımcı notlar --- Almanca'dan çeviri: Teppner, H., *Grundlage der Systematik, Studienhilfe zur Vorlesung Systematik der Arzneipflanzen*, 2.Auflage, Graz (1977). İ.Ü. Eczacılık Fak. Farmasötik Botanik Kürsüsü'nde yapılan konuşma.

1981

Alkaloids from Turkish samples of Papaver orientale and P.pseudo-orientale (J.D.Phillipson, A.Scutt, N.Özhatay, G.Sarıyar ile birlikte) --- *Planta Medica* 43:261-271.

Une contribution à la flore de la Turquie d'Europe --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 17:51-54.

Amaranthus tricolor L. (H.Demiriz ile birlikte) --- Greuter, W. (ed.), Med-Checklist Notulae 3, *Willdenowia* 11:29.

Vincetoxicum fuscatum (Hornem.) Reichb.fil. subsp.boissieri (Kusn.) Browicz (H.Demiriz ile birlikte) --- Greuter, W. (ed.), Med-Checklist Notulae 3, *Willdenowia* 11:31.

Alkanna tubulosa Boiss. (R.R.Mill ile birlikte) --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 4, *Willdenowia* 11:272.

Lonicera implexa Ait. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 4, *Willdenowia* 11:274.

Ceratophyllum demersum L. (R.R.Mill ile birlikte) --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 4, *Willdenowia* 11:274-275.

Bitkisel Drogaların Anatomik Yapısı -- 6 ncı baskı, 191 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.2828, Eczacılık Fak. No.31, Fatih Matbaası, İstanbul.

1982

Türkiye'nin çok yıllık Papaver türleri --- Baytop, T. (ed.), *Türkiye'nin Papaver Türleri Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul Üniv.Yayınları No.3065, Eczacılık Fak.No.34, s.15-21.

Türkiye'nin tek yıllık Papaver türleri (M.Saraçoğlu ile birlikte) --- Baytop, T. (ed.), *Türkiye'nin Papaver Türleri Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul Üniv. Yayınları No.3065, Eczacılık Fak. No.34, s.28-32.

Türkiye'de Typha cinsi --- *TÜBİTAK VII. Bilim Kongresi Biyoloji Sektörünü Tebliğleri*, Kuşadası 6-10 Ekim 1980, TÜBİTAK Yayını No.480. s.615-620.

Systematic studies on annual Papaver species of Turkey (M.Saraçoğlu ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 18:25-44.

Deux nouvelles aracées pour la flore de la Turquie --- *İstanbul Ecz. Fak Mec.* 18:60-64.

Beta trigyna Waldst. et Kit. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 5, *Willdenowia* 12:38.

Suaeda splendens (Pourret) Gren.et Godron (P.H.Davis ile birlikte) --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 5, *Willdenowia* 12:41.

Ipomoea purpurea (L.) Roth --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 5, *Willdenowia* 12:43.

Hypericum thasium Griseb. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 5, *Willdenowia* 12:45.

1983

Farmasötik Botanik --- 4 üncü baskı, 416 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.3158, Eczacılık Fak. No.36, Dilek Matbaası, İstanbul.

A new Roemeria from Turkey --- *Notes RBG Edinburgh* 41 (2):281.

Sedum acre L. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 7, *Willdenowia* 13:85.

Erodium gruinum (L.) L'Hér. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 7, *Willdenowia* 13:97.

1984

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu'ndaki Türkiye Bitkileri I, *Doğa Bilim Dergisi*, A2, 8 (1):147-149.

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu'ndaki Türkiye Bitkileri I. Pteridophyta, Gymnospermae, Dicotyledones --- 199 sayfa, TBAG 493 no'lu proje, İ.Ü. Fen Fak. Prof. Dr. Nazım Terzioğlu Basım Atölyesi, İstanbul.

Duckweeds (Lemnaceae) in Turkey (P.Uotila, E.Landolt ile birlikte) --- *Webbia* 38:839-844.

Typhaceae --- Davis, P.H. (ed.), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.8, Edinburgh, s.558-563.

Tür kavramı --- İ.Ü. Eczacılık Fak. Farmasötik Botanik Bilim Dalı'nda yapılan konuşma.

Species nedir --- İngilizce'den çeviri: Ivimey-Cook, R.H., What is a species, *The Cactus and Succulent Journal of Great Britain*, s.30-32 (1977). İ.Ü. Eczacılık Fak. Farmasötik Botanik Bilim Dalı'nda yapılan konuşma.

1985

Les espèces de Papaver indigènes en Turquie --- *XVIIIème Semaine Médicale Balkanique*, İstanbul 30 Août - 4 Septembre 1984, Résumés II, s.311.

Tıbbi Bitkiler Atlası --- 2 nci baskı, 168 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.3332, Eczacılık Fak. No.42, Acar Matbaacılık Tesisleri, İstanbul.

Comparison of chemical and botanical studies of Turkish Papaver belonging to the section Pilosa (A.Öztekin, M.Hutin, J.P.Foucher, R.Hocquemiller, A.Cavé ile birlikte) -- *Planta Medica* 5:431-434.

Phalaris --- Davis, P.H. (ed.), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.9, Edinburgh, s.366-370.

Molinia --- Davis, P.H. (ed.), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.9, Edinburgh, s.539-540.

Arundo --- Davis, P.H. (ed.), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.9, Edinburgh, s.561-562.

Phragmites --- Davis, P.H. (ed.), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.9, Edinburgh, s.562-563.

Cortaderia --- Davis, P.H. (ed.), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.9, Edinburgh, s.564.

The flora of the "Yıldız Park" at Istanbul (İstanbul "Yıldız Parkı"nın florası) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 21:86-97.

Une drogue anatolienne: les inflorescences de l'*Origanum acutidens* (Bir Anadolu drogu: *Origanum acutidens*'in çiçek durumları) (G.Melikoğlu ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 21:128-136.

Akdeniz bölgesinde doğanın korunması sorunları karşısında bir bitki taksonomistinin görüşleri --- İngilizce'den çeviri: Greuter, W., Mediterranean conservation as viewed by a plant taxonomist, *Webbia* 34 (1): 87-99(1972). İ.Ü. Eczacılık Fak. Farmasötik Botanik Bilim Dalı'nda yapılan konuşma.

IUCN Red Data Book Kategorileri nasıl kullanılır --- İngilizce'den çeviri: *How to use the IUCN Red Data Book Categories* (1980). İ.Ü. Eczacılık Fak. Farmasötik Botanik Bilim Dalı'nda yapılan konuşma.

1986

Une drogue peu connue en Turquie: l'ajowan (Türkiye'de az bilinen bir drog: nanahan) -- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 22:54-60.

Des graminées à ajouter à la flore de la Turquie d'Europe (Trakya florasına ilave gramineler) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 22:61-64.

Nepeta nuda L. subsp. *albiflora* (Boiss.) Gams --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 12, *Willdenowia* 15:422.

Satureja suaveolens (Sm.) Watzel-Zeman --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 12, *Willdenowia* 15:422-423.

Teucrium scordium L. subsp. *scordium* --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 12, *Willdenowia* 15:423.

1987

Bitkisel Drogaların Anatomik Yapısı --- 7 nci baskı, 191 sayfa, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, Rektörlük No.3470, Fakülte No.52, Gençlik Basımevi, İstanbul.

Wild plants on sale in Istanbul florists (İstanbul çiçekçilerinde satıldığı görülen yabancı bitkiler) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 23:29-32.

Acacia cyanophylla Lindley --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 14, *Willdenowia* 16:441.

Acacia karroo Hayne --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 14, *Willdenowia* 16:441.

Cytisus scoparius (L.) Link subsp. *scoparius* --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 14, *Willdenowia* 16:442.

Ulex europaeus L. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-checklist Notulae 14, *Willdenowia* 16:447.

1988

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu'ndaki Türkiye Bitkileri II --- *Doğa TU Tıp ve Eczacılık Dergisi* 12 (3):212-213.

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu'ndaki Türkiye Bitkileri II. Monocotyledones --- 88 sayfa, TBAG 807 no'lu proje, İ.Ü. Fen Fak. Prof. Dr. Nazım Terzioğlu Basım Atölyesi, İstanbul.

Trakya'nın su bitkileri --- *Trakya Florası Sempozyumu*, Edirne 28-29 Nisan 1988, Bildiri Özetleri, s.2.

1989

Rhamnus alaternus L. subsp. *alaternus* --- in Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 15, *Willdenowia* 19:47.

Eczacılık öğretimimizde ilk botanik ders kitabı: *Éléments de Botanique* (C.A. Bernard) -- *Acta Pharmaceutica Turcica* 31 (2) supl.:73-78.

The genus *Roemeria* in Turkey --- Kit Tan (ed.), *Plant Taxonomy, Phytogeography and related subjects, The Davis and Hedge Festschrift*, Edinburgh, s.65-70.

Zehirli bitkilerin mikroskopik tanımı --- Baytop, T. (ed.), *Türkiye'de Zehirli Bitkiler, Bitki Zehirlenmeleri ve Tedavi Yöntemleri*, İstanbul Üniv. Yayınları No.3560, Eczacılık Fak.No.54, Gençlik Basımevi, İstanbul, s.131-205.

Bitkilerimizin yerli adları II --- *Doğa Türk Botanik Dergisi* 13 (3):329-336.

Our plant's local names III (Bitkilerimizin yerli adları III) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 25:23-27.

An aromatic drug from South Anatolia: The inflorescences of *Micromeria barbata* (Güney Anadolu'dan aromatik bir drog: *Micromeria barbata*'nın çiçek durumları) (G.Melikoğlu ile birlikte) --- *İstanbul Ecz. Fak. Mec.* 25:29-36.

1990

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde adı geçen bitkiler --- Baytop, T. (ed.), *I.Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, İstanbul 11 Mayıs 1990, Mustafa Nevzat Eczacılık, Tıp ve Kültür Evi Yayınları, İstanbul, s.7-9.

1991

Türkiye'de kullanılan yabancı ve yetiştirilmiş aromatik bitkiler --- *Doğa Türk Eczacılık Dergisi* 1 (2):76-88.

Tıbbi bitkilerimizin yerli adları hakkında --- *Ziraat Mühendisliği* 239:25-26.

Bitkilerimizin yerli adları IV --- *Doğa Türk Botanik Dergisi* 15 (3):268-276.

Farmasötik Botanik --- 5 inci baskı, 315 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.3637, Eczacılık Fak. 58, İ.Ü.Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul.

1992

1839-1960 yılları arasında İstanbul'da basılmış Farmasötik Botanik ders kitapları --- *Prof.Dr.Sarım Çelebioğlu Anısına Bilimsel Toplantı* (düzenleyen Prof. Dr. Turhan Baytop), İstanbul 18 Mayıs 1992, Bildiri Özetleri, s.8.

Trakya ve Türkiye florasına ilave kayıtlar --- *Doğa Türk Botanik Dergisi* 16 (1):15-17.

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu'ndaki Türkiye Bitkileri III, birinci ek --- 24 sayfa, TÜBİTAK Yayın-Dağıtım Daire Başkanlığı, Ankara.

Bitkisel Drogların Anatomik Yapısı --- 8 inci baskı, 191 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.3678, Eczacılık Fak. No.60, İ.Ü.Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul.

Flora Orientalis'in yazarı E.Boissier'nin Anadolu gezileri hakkında --- *Doğa Türk Botanik Dergisi* 16 (2):137-139.

1839-1960 yılları arasında İstanbul'da basılmış Farmasötik Botanik ders kitapları (The textbooks of Pharmaceutical Botany published at Istanbul between 1839 and 1960) -- *Marmara Üniv. Eczacılık Dergisi* 8 (1):65-85.

Yüksek mantarlar hakkında genel bilgiler --- İ.Ü. Eczacılık Fak. Farmasötik Botanik Bilim Dalı'nda yapılan konuşma.

1993

Peter Hadland Davis'i (1918-1992) anmak için --- *Doğa Türk Botanik Dergisi* 17(1): Editör'e Mektup.

Arthur Huber-Morath (1901-1990) --- *Doğa Türk Botanik Dergisi* 17(3):I-II.

Farmasötik Botanik Uygulamaları --- 222 sayfa, İstanbul Üniv. Eczacılık Fak.No.66, Rektörlük No.3778, Dilek Matbaası, İstanbul.

1994

Bitkilerimizin yerli adları V --- *Türk Botanik Dergisi* 18(2):113-115.

Dr.Esad Şerefeddin Köprülü (1866-1942) ve botanikle ilgili çalışmaları (F.Günergun ile birlikte) --- *II. Türk Eczacılık Tarihi Sempozyumu*, Ankara 6-7 Mayıs 1994, Bildiri Özetleri, s.33.

Türkiye'nin makrofungusları ile ilgili bir yayın listesi --- *Türk Botanik Dergisi* 18(3):175-185.

Ord.Prof.Dr.Alfred Heilbronn'un (1885-1961) İstanbul Üniversitesindeki bilimsel faaliyetleri (The scientific activities of Ord.Prof.Dr.Alfred Heilbronn (1885-1961) at the University of Istanbul) --- *Marmara Üniv. Eczacılık Dergisi* 10 (1):51-66.

1995

İSTE elli yaşında --- *Turkish Journal of Botany* (Türk Botanik Dergisi) 19 (1): Editör'e Mektup.

Prof. Dr. Turhan Baytop'un Türkiye tıbbi bitkileri ve florası'nın tanınmasına katkıları --- Üvey, D. (ed.), *Prof.Dr.Turhan Baytop, 75. doğum yılı nedeniyle*, İstanbul, s.22-25.

Türkiye'de modern botanik eğitiminin başlangıcı ve Dr. C. A. Bernard'ın katkıları (The beginning of modern botanical education in Turkey and the contribution of Dr. C. A. Bernard) (F.Günergun ile birlikte) --- *Türk Tıp Tarihi Yıllığı (Acta Turcica Historiae Medicinæ)* II:135-152.

Bitkilerin Bilimsel Adlarındaki Niteleyiciler ve Anlamları --- 294 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.3889, Eczacılık Fak. No.69, İ.Ü.Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul.

Polygonum nepalense Meissner in Turkey (Kit Tan ile birlikte) --- *Doğa Türk Botanik Dergisi* 19 (6):601-602.

Conyzanthus squamatus (Spreng.) Tamamsch. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), *Med-Checklist Notulae* 16, *Willdenowia* 25:172.

Galinsoga parviflora Cav. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), *Med-Checklist Notulae* 16, *Willdenowia* 25:172.

Senecio sylvaticus L. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), *Med-Checklist Notulae* 16, *Willdenowia* 25:172.

Reseda aucheri Boiss. subsp.*rotundifolia* (Müll.Arg.) Rech.f. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), *Med-Checklist Notulae* 16, *Willdenowia* 25:173.

Cymbalaria muralis P.Gaertner et al. subsp. muralis --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 16, *Willdenowia* 25:174.

Parietaria officinalis L. --- Greuter, W., Raus, Th. (eds.), Med-Checklist Notulae 16, *Willdenowia* 25:175.

1996

Fanny Andrews Shepard'ın (1856-1920) Türkiye bitkileri koleksiyonu ve Türkiye florasına katkıları --- *Turkish Journal of Botany (Türk Botanik Dergisi)* 20 (1):1-6.

Farmasötik Botanik Ders Kitabı --- 6 ncı baskı, 315 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.3637, Eczacılık Fak. No.58, İ.Ü.Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul.

P.H.Davis'in Flora of Turkey'indeki tür ve türaltı niteleyicileri --- *Turkish Journal of Botany (Türk Botanik Dergisi)* 20 (3):213-220.

Dr.Şerafettin Tefvik Tertemiz (1879-1957) ve botanikle ilgili yayınları (F.Günergun ile birlikte) --- *III. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, Eskişehir 3-4 Haziran, Bildiri Özetleri, s.3.

The presence of *Cyperus glomeratus* L. in Turkey --- *Turkish Journal of Botany (Türk Botanik Dergisi)* 20 (6):535-536.

Dr.Esad Şerefeddin Köprülü (1866-1942) ve botanikle ilgili çalışmaları (F.Günergun ile birlikte) --- *Marmara Üniv. Eczacılık Dergisi* 12 (2):97-115.

1997

The presence of *Logfia minima* (Sm.) Dumort. (Compositae) in Turkey (A. J. Byfield ile birlikte) --- *Turkish Journal of Botany (Türk Botanik Dergisi)* 21 (4):245-246.

Atatürk'ün Üniversite Reformu ile Türkiye'ye gelen Ord. Prof. Dr. Leo Brauner'in İstanbul Üniversitesi'ndeki bilimsel çalışmaları --- Terzioğlu, A., Lucius, E. (eds.), *Türk Tıp Tarihi Yıllığı (Acta Turcica Historiae Medicinae)* IV:102-113.

Tanıdığım Marcel Chaigneau --- Nicolas, M., Mat, A., Üvey, D. (eds.), *Eczacı kimyager Marcel Chaigneau ve 60 yıllık bilimsel araştırmaları*, İstanbul, s.5-6.

1960'dan bu yana Türkiye'de basılmış Farmasötik Botanik ders kitapları --- *Herba Medica*, Sayı 2:13-17.

Alfred Heilbronn ve Leo Brauner'in Türkiye'deki biyolojiye katkıları --- Orient Institut der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft tarafından İstanbul'da 5-7 Aralık 1997 de düzenlenen "*Türkiye'deki Sürgün Alman Bilim adamları 1933-1945*" adlı sempozyumda sunulan bildiri, İstanbul.

1998

Türkiye Makrofungusları ile ilgili yayınlar --- Mat, A. (ed.), *Türkiye'de Mantar Zehirlenmeleri ve Zehirli Mantarlar*, TÜBİTAK Matbaası, Ankara, s.164-183.

Önsöz --- Mat, A., *Türkiye'de Mantar Zehirlenmeleri ve Zehirli Mantarlar*, 1.baskı, TÜBİTAK Yayınları, Ankara. (2. baskı: Nobel Tıp Kitabevleri, 2000, İstanbul).

Mehmet Ali Paşa (1837-1914) ve botanik ile ilgili yayınları (F.Günergun ile birlikte) --- *IV.Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, İstanbul 4-5 Haziran 1998, Bildiri Özetleri, s.10-11.

Prof.Dr.Nebahat Yakar (1915-1997) ve botanikle ilgili çalışmaları --- *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, İstanbul 4-5 Haziran 1998, Bildiri Özetleri, s.9.

Flora Hellenica vol.1 (1997) --- *Turkish Journal of Botany* 22(2):143.

Three alien species new to the flora of Turkey (A. J. Byfield ile birlikte) --- *Turkish Journal of Botany (Türk Botanik Dergisi)* 22 (3):205-208.

Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) ve botanikle ilgili yayınları (F.Günergun ile birlikte) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*, s.293-317 ve 415-417.

Dr.Şerafettin Tefvik Tertemiz (1879-1957) ve botanikle ilgili yayınları (F.Günergun ile birlikte) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*, s.349-360 ve 420.

İngilizce-Türkçe Botanik Kılavuzu --- 375 sayfa, İstanbul Üniv. Yayınları No.4058, Eczacılık Fak. No.70, İ.Ü.Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul.

1999

Taxus cinsi hakkında --- *Herba Medica*, Sayı 4:15-19.

Kitap tanıtma --- *Herba Medica*, Sayı 4:26-33.

Kitap tanıtma --- *Herba Medica*, Sayı 5:23-24.

Osmanlı dönemi yayınlarında uçucu yağlar --- Kırimer, N., Mat, A. (eds.), *Essential Oils, in honour of Prof.Dr.K.Hüsnü Can Başer on his 50th birthday*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, s.68-86.

Bir hastane hekimi Dr. Mehmet Kamil Berk (1878-1958), mesleki faaliyetleri ve bilimsel yayınları --- Lucius, E. ve diğ. (eds.), *Arslan Terzioğlu'na armağan, 60. doğum yılı anısına*, İsis, İstanbul, s.453-464.

Osmanlı döneminde Türkiye'ye modern botanik'in girişi ve gelişmesi (F.Günergun ile birlikte) --- Eren, G., Çiçek, K., Oğuz, C. (eds.), *Osmanlı*, cilt 8, *Bilim*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.471-480.

2000

Pierre Belon (1517-1564) ve Doğu Akdeniz gezisinin botanik yönü -- *Herba Medica*, Sayı 6:14-19.

Kitap tanıtma --- *Herba Medica*, Sayı 6:22-23.

Mehmet Ali Paşa (1837-1914) ve botanikle ilgili yayınları (F.Günergun ile birlikte) --- *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, İstanbul 4-5 Haziran 1998, Bildiriler, E.Dölen (ed.), Marmara Üniv. Yayınları No.657, Eczacılık Fak.No.15, İstanbul, s.105-123.

Prof. Dr. Nebahat Yakar (1915-1997) ve botanikle ilgili çalışmaları --- *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, İstanbul 4-5 Haziran 1998, Bildiriler, E.Dölen (ed.), Marmara Üniv. Yayınları No.657, Eczacılık Fak. No.15, İstanbul, s.219-228.

Papaver lateritium --- *Curtis's Botanical Magazine*, Vol.17, Part 2:72-76.

Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708) ve Doğu seyahatnamesi'nin botanik değeri --- *Herba Medica*, Sayı 7:8-17.

Kitap tanıtma --- *Herba Medica*, Sayı 7:27-30.

Türkiye makrofungusları ile ilgili yayımlar, --- Mat, A. (ed.), *Türkiye'de Mantar Zehirlenmeleri ve Zehirli Mantarlar*, İlaveli 2.baskı, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, s.191-207. Ek Liste 1 (Haz. A Baytop, A. Mat, s.208-211).

Prof.Turhan Baytop'un yurtiçi araştırma gezileri, İSTE içindeki koleksiyonu ve Türkiye florasına katkıları --- 15 s., İstanbul. Bu çalışmanın büyük bir kısmı, T.Baytop'un *Anadolu Dağlarında 50 Yıl* adlı kitabı (2000 ve 2001) içinde yayımlanmıştır, İstanbul s.145-152.

2001

Kitap Tanıtma --- *Herba Medica*, Sayı 8:25-31.

Yayın Tanıtımı --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* III (1):99-102.

2002

Book Review: Endemic Plants of Greece, The Peloponnese --- *Turkish Journal of Botany (Türk Botanik Dergisi)* 26(3):195.

Bir Farmakognozi uygulama kitabı: Fenn-i hurdebin --- *Herba Medica*, Sayı 9:9-11.

Kitap tanıtma --- *Herba Medica*, Sayı 9:20-22.

Önsöz --- Sandalcı, G. ve M. (eds.), *Belgelerle Türk Eczacılığı I/2, 1840-1948*, Dr.Nejat F.Eczacıbaşı Vakfı Yayını, İstanbul.

Dr.Mehmet Niyazi ve botanikle ilgili yayımları (1905-1917) (F.Günergun ile birlikte) --- *Acta Pharmaceutica Turcica* 44:133-144.

İstanbul Yöresi Bitkileri --- 64 sayfa, İstanbul.

2003

Book Review: Flora Hellenica Volume 2(2002) --- *Turkish Journal of Botany (Türk Botanik Dergisi)* 17(5):431.

Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları --- 510 sayfa, Çetin Matbaacılık, İstanbul.

Carolus Linnaeus (1707-1778) ve Species plantarum (1753) --- 21 sayfa, İstanbul.

Species Plantarum'un yayımlanışının 250. yılında: Bitki sistematığının babası Carolus Linnaeus ve ünlü yapıtı --- *Bilim ve Ütopya* 112:38-43.

Özel bir botanik bahçesi: Baytoplar'ın bahçesi --- 15 sayfa, 6 renkli resim. İstanbul.

2004

P.Belon ve J.P.de Tournefort'un seyahatnamelerindeki Türkiye bitkileri --- *Kebikeç* 17:205-223.

Prof.Dr.Turhan Baytop'un (1920-2002) araştırma konuları ve bilimsel yayımları --- *Turhan Baytop Anı Kitabı*, yayına hazırlayan İstanbul Üniv. Eczacılık Fak. Farmakognozi Anabilim Dalı, İstanbul Üniv. Eczacılık Fak. Yay. No.81, s.135-150.

Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları --- 574 sayfa, TÜBİTAK Yayınları, Akademik Dizi 3, Ankara.

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Paul Sintenis (1847-1907) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VI (1):1-14.

Kısa ömürlü bir dergi: *Herba Medica* --- *Calamus Bayer* 2 (6):12-15. Aynı makale, Hatemi, H. ve Kazancıgil, A. (eds.), *Tıp Tarihi Araştırmaları* 13(2005):213-217'de yayımlanmıştır.

2005

XIX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Rémi Aucher-Éloy (1793-1839) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VI (2): 71-78.

2006

Gladiolus attilae (Iridaceae), a new species from East Anatolia, Turkey (Kit Tan ve Brian Mathew ile birlikte) --- *Phytologia Balcanica* 12 (1):71-73, Sofia.

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz Bölgesinde bir bitki toplayıcısı John Sibthorp (1758-1796) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VII (2):131-138.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Theodor Kotschy (1813 -1866) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VII (2):139-148.

Book Review: Flora Hellenica Bibliography of A. Strid --- *Phytologia Balcanica* 12(3):444, Sofia.

Ondokuzuncu yüzyılda Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Eugène Bourgeau (1813-1877) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VIII (1):97-103.

Ondokuzuncu yüzyılda Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Benjamin Balansa (1825-1891), (M.Nicolas ile birlikte) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VIII (1):105-112.

2007

Theodor von Heldreich (1822-1902) and his Turkish collections (K.Tan ile birlikte) --- *International Symposium 7th Plant Life of South West Asia*, 25-29 June 2007, Eskişehir, Book of Abstracts, PL-2.

Kuzey Anadolu'da Amerikalı bir bitki toplayıcısı: Carl Tobey (1918-1991) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları VIII* (2):77-82.

Prof. Kâmil Karamanoğlu'nun (1920-1976) botanik gezileri ve bitki koleksiyonu --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları VIII* (2):83-89.

2008

İstanbul florasının bir tarihçesi --- bkz. E.Yeşilada et al., *Kayışdağı'nın Çiçekleri*, Yeditepe Üniv. Yay. No.49, s.IV-VII, İstanbul.

Theodor von Heldreich (1822-1902) and his Turkish collections (K.Tan ile birlikte) --- *Turkish Journal of Botany* 32(6):471-479.

The Turkish plant collection of Hofrat Prof.Carl Haussknecht (1838-1903) --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları IX* (1-2):165-170.

Prof. Kurt Krause'nin (1883-1963) Türkiye florası ile ilgili gezileri ve yayınları --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları IX* (1-2):171-182.

Edward Kent Balls (1892-1984), bitki toplayıcısı ve yetiştiricisi --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X* (1):103-108.

Otto Schwarz'ın 1900-1983 Anadolu florasına katkıları --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X* (1):109-114.

2009

Note on the flora of Istanbul --- *Acta Pharmaceutica Scientia* 51:5-8, İstanbul

Walter Siehe'nin (1859-1928) Anadolu bitkileri koleksiyonu --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X* (2):97-102.

Joseph Bornmüller'in (1862-1948) Anadolu'da bitki toplama gezileri --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X* (2):103-114.

2010

Scrophularia cryptophila (Scrophulariaceae) from Istanbul and Lady Lister --- *Acta Pharmaceutica Scientia*, 52: 117-120.

Plant collectors in Anatolia (Turkey) --- *Phytologia Balcanica* 16 (2): 187-213, Sofia.
http://www.bio.bas.bg/~phytolbalcan/PDF/1_2/16_2_03_Baytop.pdf

Bir hastane hekimi Dr. Mehmet Kamil Berk (1878-1958), mesleki faaliyeti ve bilimsel yayınları --- http://www.bilimtarhi.org/pdfs/mehmet_kamil.pdf (1999 yılında yayımlanan makalenin genişletilmiş şeklidir).

Hikmet Birand'ın (1904-1972) Anadolu bitkileri koleksiyonu --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XI* (1-2): 321-329

Hüsni Demiriz (1920-1999) ve Türkiye bitkileri koleksiyonu --- Günergun, F. (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XI* (1-2): 331-336

ŞEHREMİNİ MERKEZ ECZANESİ REÇETE KAYIT DEFTERİ

Ekrem Sezik*

Osmanlı İmparatorluğu döneminde hekimlerin eczanelerde yapılmak üzere yazdığı reçeteler hakkındaki bilgilerimiz, bu alandaki araştırmalar çok az olduğu için, yeterli değildir. Naşit Baylav, II. Meşrutiyet devrinde dahi reçetelerin Fransızca yazıldığını, ilaçların Latincelerini yazmanın yasak değilse de mutad olmadığını belirtmektedir.¹ Turhan Baytop ise, reçetelerin ilk dönemlerde Latince, Fransızca, İtalyanca hatta İngilizce olarak yazıldığını, daha sonra Tıbbiye Mekteplerinde eğitimin Türkçe yapılmaya başlaması üzerine, bazı hekimlerin Türkçe olarak yazmaya başladıklarını ama kısa bir süre sonra bu uygulamadan vazgeçildiğini ve sadece Fransızca olarak yazıldığını belirtmektedir.² Gülnur ve Mert Sandalcı'nın *Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948* adlı eserlerinin II-1 ve II-2 ciltlerinde, 1840-1948 yılları arasındaki reçete örneklerine dayanarak, bu reçetelerin yapıldığı eczane ve sahipleri hakkında değerli bilgiler verilmektedir.³ Bu eserdeki Osmanlı dönemi reçeteleri incelendiğinde, reçete dilinin Fransızca olduğu görülmektedir. Nadiren de olsa bazı reçetelerde sadece kullanış Türkçe yazılmıştır.

Eczanelerde hekim reçetelerinin kayıt altına alınmasıyla ilgili ilk girişim, 17 Mayıs 1852'de kabul edilen 'Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye'de görülmektedir.⁴ Bu nizamnamenin 8. maddesinde, eczacının hekimin reçetesindeki ilaçları yapıp hastaya verdikten sonra, sadece reçeteyi saklama ve istendiğinde bir suretini yazma mecburiyeti getirilmiştir.⁵ Bu nizamnamenin varlığı ilk defa T. Baytop tarafından bildirilmiştir⁶ tam metni ise N.Yıldırım tarafından yayınlanmıştır.⁷ Eczanelerde yapılan reçetelerin, Umur-i

Tıbbiye Nezareti tarafından tasdik edilmiş bir deftere yazılması 3 Şubat 1861'de yayınlanan "Beledî İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname"nin 17. ve 20. maddeleri ile mecburi hale getirilmiştir.⁸ Bu nizamnamenin tamamı ilk olarak Naşit Baylav tarafından yayınlanmıştır.⁹ Bu maddelere göre reçete yapıldıktan sonra her reçeteye bir numara verilerek, Umur-i Tıbbiye Nezareti tarafından tasdikli bir deftere kaydolacak ve reçete sahibine iade edilecektir.

Osmanlı dönemi reçete kayıt defterleri hakkında ilk bildiri, E. Sezik'in III. Eczacılık Tarihi Toplantısı'ndaki bildirisidir.¹⁰ Bu bildiriye yazımıza konu olan reçete kayıt defteri hakkında kısa bilgiler sunulmuştur. İkinci yayın ise Mert Sandalcı'nın 'İki Kapılı Eczane'nin reçete kayıt defteri hakkındadır. Bu yazıda 'İki Kapılı Eczane'nin reçete kayıt defterlerinin nasıl bulunduğu ve satın alındığının hikâyesinin yanında, eczanenin en eski reçete kayıt defterinin resmi bulunmaktadır.¹¹ M. Sandalcı'nın tanıttığı bu "Reçete Kopye Defteri" 1924 yılına aittir. Bu yazımızda, Şehremini Merkez Eczanesi'ne ait reçete kayıt defterlerinden en eskisi olan 1922-24 yılı defteri tanıtılacaktır. Ancak önce, Şehremini Merkez Eczanesi ve eczacıları hakkında kısa bilgiler verilecek, ardından reçete kayıt defteri incelenecektir.

Eski Türk Eczanesi Müzesi

"Eski Türk Eczanesi Müzesi", Şehremini Merkez Eczanesi'nin bütün dolap ve malzemeleri kullanılarak müze olarak kurulmuş ve korunmakta olan Osmanlı dönemine ait ilk eczanedir. Halen 115 yaşındadır. Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Farmakognozi Anabilim Dalı'nın girişindedir (Resim 1).

Şehremini Merkez Eczanesi, 30 Ekim 1923 tarihinde Ecz. Ahmet Hamdi [Emgen] tarafından müteveffâ Ecz. Konstantin Sava Mandika'nın (veya Mondiana) varisi olan eşinden 500 Osmanlı lirasına satın alınmıştır.¹²

Ecz. Konstantin Sava Mandika'nın Mekteb-i Tıbbiye'yi Mülkiye'den 1894 yılında mezun olduğu Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (Maarif Bakanlığı Yıllığı) kayıtlarında bulunmaktadır. Mezuniyetinden sonra eczanesini

* Prof.Dr., Gazi Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, 06330 Ankara, esezik@gazi.edu.tr

¹ Naşit Baylav, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968, s.280.

² Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 3358, İstanbul 1985, s. 290.

³ Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı II, 1840-1948, Reçeteler*, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 1998; Gülnur Sandalcı ve Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı II, Reçeteler 2*, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 2003.

⁴ Nuran Yıldırım, "Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye - Osmanlı Devleti'nde Eczacılar Nizamnamesi - 1852," *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998; İstanbul)*, E. Dölen (ed.), Marmara Üniversitesi Yay. No. 657, İstanbul 2000, s. 43-104.

⁵ N. Yıldırım, a.g.m., s. 66.

⁶ T. Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye: Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, Bayer Türk Sağlık Ürünleri Bölümü yayını, İstanbul 1995, s.37.

⁷ N. Yıldırım, a.g.m., s.65-86.

⁸ N. Baylav, a.g.e., s.250; T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s.261.

⁹ N. Baylav, a.g.e., s.249-53.

¹⁰ Ekrem Sezik, "Tarihi Bir Eczanenin Reçete Kayıt Defteri," 3. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, 3-4 Haziran 1996, Eskişehir.

¹¹ M. Sandalcı, "Zengin Tarihiçi", *Eczacı*, Aralık 2008, s.56-57.

¹² Ekrem Sezik, "Eski Türk Eczanesi Müzesi," *Spatula*, sayı 2, (1990): 12-15; E. Sezik, "Eski Türk Eczanesi Müzesi - Ankara'da Bir İstanbullu," *Havan*, İstanbul Eczacı Odası Yayın Organı, sayı 59 (2009): 25-27.

açtığı düşünülürse, eczane 27 yıl kadar Ecz. Konstantin Sava Mandika'nın yönetiminde kalmıştır. Devir senedinde (Resim 2), Eczane'nin “Şehremini, Ereğli Mahallesi, Tramvay Caddesi 185 numarada” bulunduğu kayıtlıdır.



Resim 1. Eski Türk Eczanesi Müzesi (Şehremini Merkez Eczanesi)

Eczane, 1932 yılına kadar eski yerinde kalmış, 1932'de, Ecz. Ahmet Hamdi Emgen tarafından Millet Caddesi üzerinde yaptırılan, Çapa Hastanesi yanındaki yeni binanın girişine taşınmıştır.

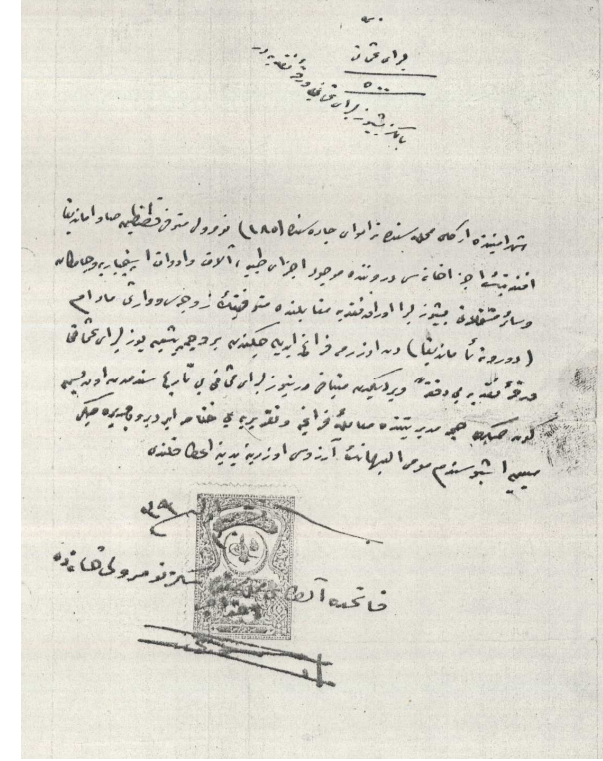
Ecz. Hamdi Emgen 1973 yılında vefat edince, kızı Ecz. İhsan Gezgin eczanenin idaresini üstlenmiştir. Ecz. İhsan Gezgin, 1946-1947 döneminde İstanbul Üniversitesi Eczacılık Okulu'ndan mezun olmuş ve 1954 yılına kadar babası ile beraber çalışmış, 1954 yılında evlenmiş ve mesleğe ara vermiştir. Eczaneyi, 1973-1980 yılları arasında başarı ile yöneten Ecz. İhsan Gezgin, 1980 yılı sonunda, sağlık sebepleri dolayısıyla eczaneyi kapatmıştır.¹³

Eczane, kapandığı tarihte takriben 85 yaşında idi. Bu ömrünün en uzun devresini, yani 51 yılını, Ecz. A. Hamdi Emgen'in, 7 yılını da kızı Ecz. İhsan Gezgin'in idaresinde geçirmiştir.

1981 yılında Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi öğretim üyesi Prof. Dr. Ekrem Sezik, bu tarihi eczanenin kapandığını haber almış ve Ecz. İhsan Gezgin'e müze yapmak üzere müracaat etmiştir. İhsan Gezgin, eczanenin bütün dolaplarını, ilaçları ve malzemesi ile beraber Ekrem

¹³ Ibid.

Sezik'e hibe edilmiştir. E. Sezik, bütün bu malzemeyi Ankara'ya kendi imkânları ile nakletmiş daha sonra Kocatepe Rotary Kulübüne, müze kuruluşu için bir toplum hizmeti projesi sunmuştur.



Resim 2. Şehremini Merkez Eczanesi'nin Devir Senedi

Proje kabul edilmiş, Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğü tarafından da onaylanmış ve eczane, H.Ü. Eczacılık Fakültesi Farmakognozi Anabilim Dalı girişinde, eski dolapların onarımı, yerleşimi, eczane mekânının yapılması tamamlandıktan sonra, 23 Aralık 1983 tarihinde, zamanın Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı rahmetli Mehmet Aydın'ın da katıldığı, basın ve televizyona da yansıyan, güzel bir törenle açılmıştır. Şehremini Merkez Eczanesi, bir asrı geçmiş ömrünün 27 yılını müze olarak geçirmiştir.¹⁴ Şehremini Merkez Eczanesi'nde Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin eczacılığı ile ilgili çok sayıda malzeme bulunmaktadır.

¹⁴ Ibid.

Reçete Kayıt Defteri

Müze-Eczane'nin reçete kayıt defterlerinde, hepsi bu dünyadan çoktan göç etmiş hekimler ve hastalarına ait majistral ilaç ve reçete kayıtları bulunmaktadır. Reçete kayıt defterlerinin en eskisi, 1922-23 yıllarına aittir. Bu defterde Eczacı K. Sava Mandika döneminin son, Ecz. Ahmet Hamdi'nin ilk kayıtları görülmektedir. Bu defter halen E. Sezik'in özel koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Makalemizde, 88 yıllık bu reçete kayıt defteri incelenmektedir. Bu inceleme, defterin fiziksel durumu, genel incelenmesi, tasdik ve devir kısımları, başlıkları altında yapılmıştır.

Defterin fiziksel durumu

Defter, 23 x 30.7 cm boyutlarda ve 4.5 cm kalınlığında olup, cildi bozulmuş, cilt kapakları yok olmuş, sırt dikişleri mevcut, bazı sayfaları sararmış haldedir (Resim 3). Ön ve arka sayfaların bir kısmı ciltten kopmuş, 279. ile 280. sayfalar arasında ise cilt birbirinden ayrılmış ise de, herhangi bir eksik sayfa bulunmamaktadır.



Resim 3. Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt (Kopye) Defteri

Sol sayfadan başlayarak numaralandığı için tek numaralı sayfalar sol, çift numaralı sayfalar sağdadır. 1 ve 2 numaralı sayfaların numara kısmı

parçalanmış, 2. ve 3. sayfalar defterden ayrılmış ve bir kısmı parçalanmıştır. Dördüncü sayfadan itibaren defter bir bütün halindedir. Numaralama 791. sayfaya kadar devam etmektedir ama 771. sayfadan itibaren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Yani 771-791 sayfalar arası boş, ayrıca bazı sayfaların numara kısmı yıpranarak yok olmuştur. Defterden ayrılmış, numara kısmı parçalanmış, 3 boş yaprak da mevcuttur. Bu yapraklar muhtemelen defterin 971. sayfadan sonraki sayfalarıdır.

Defterin Genel İncelenmesi

Defterin kayıt başlıkları şu şekildedir: Numéros d'ordre (sıra numarası) – Noms des Médecins et des Préparateurs (hekimlerin ve hazırlayanların adları) – Dates (tarihler) – Ordonnances (reçeteler), Nom des préparations (preparatların adları), Détail (ayrıntı), Gram. (gram), Cent. (santigram), Mill. (miligram), G[out]tes (damlalar) – Noms des clients (müşterilerin adları), Prix (fiyat) (Resim 4).

147		Mois de septemb		1922		
NUMEROS D'ORDRE	NOMS des Médecins et des Préparateurs	DATES	ORDONNANCES	DOSES	NOMS des clients	PRIX
			DETAIL	Gram. Cent. Mill. Gout.		
157	Mandika	22	Poudre de Sulfate de Zinc et de Mercure	15		
158	"	"	Potion Laitue	100		
159	"	"	Potion Laitue	100		
160	"	"	Potion Laitue	100		
161	"	"	Potion Laitue	100		
162	"	"	Potion Laitue	100		
163	"	"	Potion Laitue	100		
164	"	"	Potion Laitue	100		
165	"	"	Potion Laitue	100		
166	"	"	Potion Laitue	100		
167	"	"	Potion Laitue	100		
168	"	"	Potion Laitue	100		
169	"	"	Potion Laitue	100		
170	"	"	Potion Laitue	100		
171	"	"	Potion Laitue	100		
172	"	"	Potion Laitue	100		
173	"	"	Potion Laitue	100		
174	"	"	Potion Laitue	100		
175	"	"	Potion Laitue	100		
176	"	"	Potion Laitue	100		
177	"	"	Potion Laitue	100		
178	"	"	Potion Laitue	100		
179	"	"	Potion Laitue	100		
180	"	"	Potion Laitue	100		
181	"	"	Potion Laitue	100		
182	"	"	Potion Laitue	100		
183	"	"	Potion Laitue	100		
184	"	"	Potion Laitue	100		
185	"	"	Potion Laitue	100		
186	"	"	Potion Laitue	100		
187	"	"	Potion Laitue	100		
188	"	"	Potion Laitue	100		
189	"	"	Potion Laitue	100		
190	"	"	Potion Laitue	100		
191	"	"	Potion Laitue	100		
192	"	"	Potion Laitue	100		
193	"	"	Potion Laitue	100		
194	"	"	Potion Laitue	100		
195	"	"	Potion Laitue	100		
196	"	"	Potion Laitue	100		
197	"	"	Potion Laitue	100		
198	"	"	Potion Laitue	100		
199	"	"	Potion Laitue	100		
200	"	"	Potion Laitue	100		

Resim 4. Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt Defteri'nin Eylül 1922 tarihli 147. sayfası,

Defterin 2. sütununda bulunan hekim ve hazırlayanın isimleri başlığı altında daima tek isim bulunmaktadır. Beşinci sayfada "Préparateurs" kelimesinin üstü çizilmiştir. Dolayısıyla bu sütunda yazılan isimlerin reçeteyi yazan hekimlerin adları olduğu kabul etmek gerekir. Yani reçeteyi hazırlayanların isimleri kaydedilmemiştir.

Hekim isimlerinde gayrimüslimlerin (Hacıyan, Hagopiyan, Moneur, Botrus, Hristo, Dimitri, Vasillo...) yanında çok sayıda Müslüman adı da (Halil, İhsan, Muzaffer, Ömer, Rıfat, Vasf, Kemalettin, Hakkı...) görülmektedir.

Defter, 25 Haziran 1922 tarihi ve 155.450 sıra numarası ile başlamakta, 24 Şubat 1923 tarihinde 159.326 sıra numarasına gelince bu numaralama bitmektedir (sayfa 294). Bu tarihe kadar kayıtlar kırmızı mürekkeple yapılmıştır. 295. sayfa boş bırakılmıştır. 296. sayfada 11 Mart 1923 tarihi ve 1 numara ile başlanmıştır. On beş günlük bu arada herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. 24 Şubat 1923 tarihinden sonraki bu boşluk, muhtemelen eczanenin ilk sahibi Ecz. Konstantin Sava Mandika'nın ölümü sonucu meydana gelmiştir. Ecz. Mandika'nın hayatı hakkında herhangi bir bilgimiz olmadığı için ölüm tarihini tam bilemiyoruz. Ama bu tarihten 9 ay sonra eczanenin devredildiği hususu göz önüne alırsa, bu düşüncemizin doğru olabileceği ileri sürülebilir.

NUMPROS D'ORDRE		NOMS des Médecins et des Préparateurs	DATES	ORDONNANCES		DOSES			NOMS des clients	PRIX
		Noms des Préparateurs		DETAIL	Gram.	Cent.	Mill.	Gros.		
1	Hacı	café	11	café						
2	Hacıyan	café	11	café						
3	Hacıyan	café	11	café						
4	Hacıyan	café	11	café						
5	Hacıyan	café	11	café						
6	Hacıyan	café	11	café						
7	Hacıyan	café	11	café						
8	Hacıyan	café	11	café						
9	Hacıyan	café	11	café						

Resim 5. Şehremini Reçete Kayıt Defteri, 296. sayfasında yazı değişikliği

Yukarıda belirtilen tarihten sonra kayıtlar bir başka kişi tarafından yapılmaya başlanmıştır. Bu, yazı tipinin çok değişmiş olmasından anlaşılmaktadır (Resim 5).

Kayıt için önce mor sonra kırmızı mürekkep kullanılmıştır. 317. sayfaya kadar kırmızı mürekkeple yazım devam etmiş sonra mavi mürekkebe dönmüştür. Sayfa 342'de 539 numarasından sonra ara verilmeden 560'a geçilmiştir. 474. sayfanın altı ise resmi mühürle kapatılmıştır. Tarih: 18 Kasım 1923, son kayıt numarası: 2023 (Resim 6).

YIL	NO	İSİM	İLAÇ	DOZ	BAĞIŞ	DEĞER
2020	1	Halil	café	1		45
2021	1	Hacıyan	café	1		35
2022	1	Hacıyan	café	1		20
2023	1	Hacıyan	café	1		20

Resim 6. Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt Defteri, 474. sayfanın altındaki mühürler

475. sayfa boş bırakılmış, 19 Kasım 1923 tarihinde 476. sayfadan ve 10001 numaradan itibaren tekrar yazılmaya başlanmıştır (Resim 7). Kayıtlar koyu mavi mürekkeple yapılmıştır. Defterin ileri kısımlarında bazı sayfalar boş bırakılmıştır (s.624, 683, 746...). Sıra numaralarında tek istisna dışında herhangi bir atlama bulunmamaktadır. Şöyle ki: 597. sayfada sıra numarası 11.140 yazıldıktan sonra, sayfanın alt kısmı boş bırakılmış, 598. sayfaya geçilmiş ve 11.211 numara ile devam edilmiştir. Tarih değişmemiştir (10 Mart 1924). Defterdeki kayıtlar 770. sayfada 18 Ağustos 1924 tarihinde 12.999 kayıt numarası ile son bulmaktadır (Resim 7).

Eczane, Türk sahibine geçtikten sonra, ay değişimlerinde eski yazılı tarih damgası kullanılmıştır (Resim 8). Konstantin S. Mandika zamanında ise aylar Fransızca olarak defterin üst kısmına yazılmıştır (Resim 5).

NUMEROS des Médecine et D'ORDRE		NOMS des Préparateurs	DATES	ORDONNANCES		DOSES				NOMS des clients	PRIX
		Noms des Préparations		DETAIL		Gram.	Cent.	Mill.	Gros.		
12997	01	Laba	18	Asas	Chapend	15					
12998	"	"	"	Jan	Carte a wa	2					
12999	Kıyapı	Sol		Lalicyl	a. et. den						160

Resim 7. Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt Defteri, 770. sayfadaki son kayıtlar

NUMEROS des Médecine et D'ORDRE		NOMS des Préparateurs	DATES	ORDONNANCES		DOSES				NOMS des clients	PRIX
		Noms des Préparations		DETAIL		Gram.	Cent.	Mill.	Gros.		
10648	31	Paul	31	de	de yps et pin	20					25
					Sirop de Peale	20					
					Januel	20					
					Januel	20					
					de yps et pin	6 1/2					
					de yps						
10649		Thron		Liny	with - lounp	300					45
					2 cuill. a soupe p f						
10650				Youtte	Caed. fl. H. yph. com.	20					136
					60 gouttes p. j.						
10651		H. ynter		Caed	Caed. fl. H. yph. com.	25					30
					de yps et pin						
10652				de yps	de yps et pin	200					35
					de yps						
10653				Youtte	Caed. fl. H. yph. com.	10					46
					de yps et pin						

Resim 8. Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt Defteri'nin 550. sayfası.
31 Kanun-i sani 1340 (31 Ocak 1924) tarih damgasını taşımaktadır.

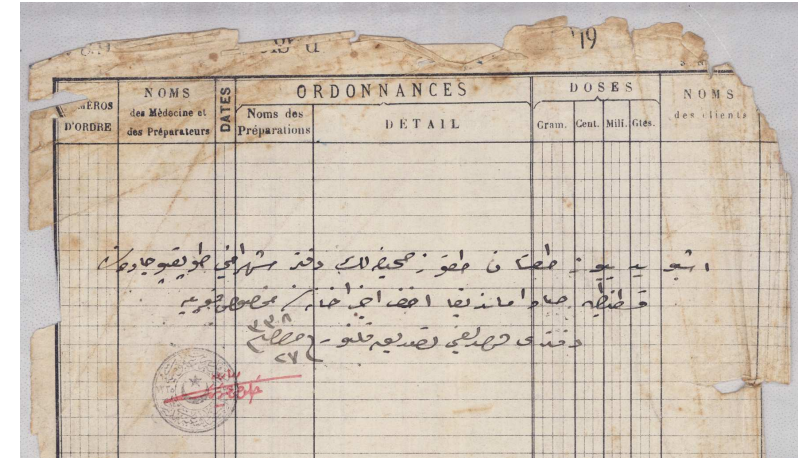
İlaç fiyatlarının 1922-23 yılları arasında 20-50 kuruş arasında değiştiği görülür. Bazen 60, 70 kuruşluk posyon veya 125 kuruşluk pilül fiyatları da görülmektedir. 1923 yılından itibaren fiyatlarda biraz düşüş olmuş ve genellikle

15-40 kuruş arasında fiyatlar tespit edilmiştir. Bu dönemde de, az da olsa 40-60 kuruş, hatta 120 kuruşluk fiyatlara rastlanmaktadır. Tekrarlanan reçetelerde yeni numara verildikten sonra, formül tekrar yazılmamış, daha önceki numarası "Repet no.1627" şeklinde yazılmıştır.

Defterin Tasdik Kısmı

Defterin tasdik yazısı olarak 1. sayfanın ön yüzünde aşağıdaki ifade ile yer almaktadır: "İşbu 799 sahifelik defter Şehremini Topkapı caddesinde Konstantin Sava Mandika efendi eczanesine mahsus kopye defteri olduğu tasdik kılınır. Fi 27 Ramazan sene 1338"

Bu yazının altında resmi mühür ve üzerinde de "Hulusi" imzası bulunmaktadır (Resim 9). Defter 14 Haziran 1920 tarihinde tasdik edilmiş ve 25 Haziran 1920 tarihinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır.



Resim 9. Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt Defteri – Defterin tasdik sayfası

Eczanenin Devri ile İlgili Kısım

Şehremini Merkez Eczanesi, 30 Ekim 1923 tarihinde imzalanmış bir belge ile (Resim 2) Ecz. Konstantin Sava Mandika'nın varisi olan eşi tarafından Ecz. Ahmed Hamdi'ye [Mengen] devredilmiştir. Bedelin 100 Osmanlı Lirası peşin verilmiş, geri kalan 400 liranın da 15 gün sonra Sağlık Müdürlüğü'nde verileceği ve böylece devir işleminin tamamlanacağı belgede belirtilmektedir. Devir işleminin tamamlandığı defterde de görülmektedir. Şöyle ki: 18 Kasım tarihinde defter işlenmiş, son numara olarak 2023 verilmiş ve 474. sayfanın altı resmi mühürle kapatılmış (Resim 6), 475. sayfa boş bırakılmış, 476. sayfada ise 10001 numaradan başlanmış, tarih olarak eski yazılı bir mühür kullanılarak 19 Teşrinisani 1339 (19 Kasım 1923) yazılmıştır (Resim 7).

Reçetelerin Genel Değerlendirilmesi

Reçete kayıt defterinde 8.827 reçete kayıtlıdır. Bu reçeteler hakkında genel bir bilgi sahibi olmak üzere 1922-24 yılları arasında aralıklı olarak seçilen 8 ay içinde yapılan preparat tipleri incelenmiş ve sayıları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo I. Reçete Kayıt Defterinde Bulunan İlaç Tiplerinin Sayıları

I – Temmuz 1922 II – Ocak 1923 III – Şubat 1923 (son) IV – Mart 1923 (ilk)
V – Ekim 1923 VI – Kasım 1923 VII – Ocak 1924 VIII – Haziran 1924

Preparat tipi	İncelenen aylar							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Ampul	18	1	-	-	-	9	1	4
Damla	6	2	4	3	10	20	2	22
Eliksir	1	-	17	4	-	-	2	-
Friksiyon	4	2	1	-	-	-	-	-
Gargara	10	5	2	2	1	7	6	8
Kaşe	50	45	41	32	25	35	37	34
Kolir	15	7	5	22	7	18	14	10
Limonata	-	-	8	8	9	11	5	6
Mikstür	17	5	8	11	7	6	13	13
Paket	126	49	41	40	37	45	34	38
Pilül	29	12	12	14	15	14	9	16
Pomat	24	20	18	6	7	26	18	14
Posyon	145	82	73	32	53	51	44	27
Pürgatif	34	19	9	-	10	15	4	7
Solüsyon (H)	24	23	17	4	14	20	36	30
Süppozituar	2	3	-	3	7	6	-	2
Şurup	25	13	18	18	10	12	20	25

Bu sonuçlara göre, paket, kaşe gibi katı; posyon, mikstür gibi sıvı majistral preparatların reçetelere daha çok yazıldığı görülmektedir.

Kayıtlar arasında reçetelerde değişik ampullerinde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu ampullerin yanında firma adı bulunmamaktadır. Dolayısıyla genellikle eczanede imal edilmiş olmaları gerekmektedir. Müze-Eczane'de otoklavın ve laboratuvar masalarının çekmecelerinde kullanılmamış ampullerin bulunması da bu düşüncemizi doğrulayan hususlardır. Ampullere örnekler vermek gerekirse: “Amp. Huile Camphré, Amp. Huile caféiné, Amp. Cacodylate de soude, Amp. Arrhenal, Amp. Chl. d'émétine, Amp. Neosalvarsan...”

Hazırlanan reçetelerde bazı tabletler de bulunmaktadır: Tabl. Tannalbine, Tabl. Ovien Merck, Tablet Urotropine Schering.... Çoğunluğunun yanında firma adının bulunması bu tip ürünlerin müstahzar halinde satıldığını göstermektedir. Yani eczanede tablet üretilmemektedir.

Defterde bazı başka müstahzarlar da kayıtlıdır. Örnek olarak: Pastille Vichy, Iodogen Hamdi, Quinine La Roche, Digitaline Nativelle gouttes, Iodopeptone Quazim, Capsule Apiol vert ...

Eczanede Evian maden suyunun (Eau minéral Evian) reçete ile verildiğini gösteren kayıtlar da bulunmaktadır.

Sonuç

Şehremini Merkez Eczanesi'nde 1922-24 yılları arasında hazırlanan reçetelerin yazıldığı Reçete Kayıt Defteri'nde çoğu majistral olan ilaçlar kayıtlı bulunmaktadır. Bu defterdeki kayıtların daha çok 1922-24 yılları arasına ait olduğu göz önüne alınırsa, Defter, Osmanlı Dönemi eczacılığı için önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. Daha önce yayınlanmış olan reçete kayıt defterleri 1924 yılına aittir. Bu durumda Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt Defteri Osmanlı dönemine ait bilinen ve hakkında yayın bulunan ilk ve tek reçete kayıt defteri olmaktadır.

Koleksiyonlarında ve kurumlarında Osmanlı hatta Cumhuriyet dönemine ait reçete kayıt defteri bulunan araştırmacıların, bunları yayınlaması, bu konudaki bilgi birikimine önemli ilâveler yapacaktır.

Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt defterindeki majistral ilaçlar ve müstahzarların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerektiği hususu da bu çalışmamızdan çıkardığımız bir başka sonuçtur. Bu çalışma, 1922-24 yılları arasındaki ilaçlar, hekimler hakkında önemli bilgilerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Şehremini Central Pharmacy's Book of Prescriptions

The “Ottoman Pharmacy Museum” which has been reconstructed by using all the respective shelves and material of *Şehremini Merkez Eczanesi* (Şehremini Central Pharmacy, ŞCP) has been installed at the entrance of Pharmacognosy Department of Hacettepe University Faculty of Pharmacy, Ankara. The pharmacy is 115 years old by now.

The first owner of ŞCP was Pharm. Konstantin Sava Mandika. ŞCP has been acquired by Pharm. Ahmet Hamdi [Emgen] in 20 Octobre 1922. When Pharm. Hamdi passed away in the year 1973, his daughter Pharm. İhsan Gezgin took over the administration of the pharmacy. She run the ŞCP until 1980 when she had to close it due to health reasons. At that date the pharmacy was about 85 years old. The 27 years of life span of the pharmacy was under Pharm. Konsantin Sava Mandika, its 51 years under Pharm. A. Hamdi Emgen, and a further 7 years under his daughter Pharm. İhsan Gezgin. Together with all it's

shelves, equipment and material, the pharmacy was donated to Prof. Dr. Ekrem Sezik, and moved from Istanbul to Ankara to be reconstructed at the entrance of Pharmacognosy Department of Hacettepe University, Faculty of Pharmacy. It has been inaugurated as a museum on 23 December 1983. ŞCP has already completed 27 years of its historical existence as a museum.

There are several prescription books in the ŞCP. The oldest of them covers the years 1922-24. This book includes the latest records kept by Pharm. K. Sava Mandika and the preliminary records by Pharm. Ahmet Hamdi. This book is being kept in the private collection of Prof. E. Sezik. In the present essay, this 88 years old prescription book has been restudied. The book of prescriptions starts with a certification page. The first registration was made on 26 June 1922. The book consists of 790 pages and ends on 18 August 1924. At the beginning the dates were given in French. From 1923 on, a stamp with Arabic numerals and characters was used to mark the dates in Turkish on the pages.

In the book of prescriptions there are 8827 prescriptions which are mostly generic. The prescriptions were written in French, as it was the custom in those days. The mostly prescribed forms were: solid forms like packs, cachets and liquid forms like potions, mixtures. The ampoules that have been registered were the ones manufactured in the pharmacy but the tablets were not fabricated. This prescription book should be evaluated as an important source for the history of Ottoman pharmacy, considering that it covers particularly the years 1922-23. The books of prescriptions that have been previously published start with the year 1924. In this respect ŞCP's book of prescriptions appears to be the only extant book dated to the Ottoman period.

Key words: Ottoman pharmacy, pharmacy museum, prescription book, Şehremini Central Pharmacy, Turkish pharmacy.

Şehremini Merkez Eczanesi'nin Reçete Kayıt Defteri

Şehremini Merkez Eczanesi'nin bütün dolap ve malzemeleri kullanılarak oluşturulan "Eski Türk Eczanesi Müzesi", Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nde Farmakognozi Anabilim Dalı'nın girişinde bulunmaktadır. Eczane, takriben 115 yaşındadır. Şehremini Merkez Eczanesi'nin ilk sahibi, Eczacı Konstantin Sava Mandika'dır. Şehremini Merkez Eczanesi, 20 Ekim 1922 tarihinde Ecz. Ahmet Hamdi [Emgen] tarafından satın alınmıştır. Ecz. Hamdi bey, 1973 yılında vefat edince kızı Ecz. İhsan Gezgin, eczanenin idaresini 1973-80 yılları arasında üstlenmiştir. İ. Gezgin, sağlık sebepleri dolayısıyla eczaneyi 1980 yılı sonunda kapatmıştır. Eczane kapandığında takriben 85 yaşındadır. Bu ömrünün yaklaşık 27 yılını Ecz. Konsantin Sava

Mandika'nın, 51 yılını Ecz. A. Hamdi Emgen'in, 7 yılını da kızı Ecz. İhsan Gezgin'in idaresinde geçirmiştir.

Eczane bütün dolapları, ilâçları, malzemesi ile beraber Prof. Dr. Ekrem Sezik'e hibe edilmiştir. Bu malzeme Ankara'ya taşınmış, H. Ü. Eczacılık Fakültesi Farmakognozi Anabilim Dalı'nın girişinde, 23 Aralık 1983 tarihinde, müze olarak açılmıştır. Şehremini Merkez Eczanesi, bir asrı geçmiş ömrünün 27 yılını da müze olarak geçirmiştir.

Şehremini Merkez Eczanesi'nde çok sayıda reçete kayıt defteri bulunmaktadır. Reçete Kayıt defterlerinin en eskisi, 1922-24 yıllarına aittir. Bu defterde Ecz. K. Sava Mandika döneminin son, Eczacı Ahmet Hamdi'nin ilk kayıtları görülmektedir. Bu defter halen Prof. Sezik'in özel koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Makalemizde, 88 yıllık bu reçete kayıt defteri incelenmiştir.

1922-24 Reçete Kayıt Defteri, tasdik sayfası ile başlamaktadır. İlk kayıt 26 Haziran 1922 tarihinde yapılmıştır. Toplam 790 sayfa olan defter 18 Ağustos 1924 tarihinde bitmektedir. Tarihler Fransızca olarak verilirken Eylül 1923'den sonra, yani Ecz. Hamdi Bey'in idaresine geçince, aylar eski yazı ile damga basılarak kaydedilmiştir. Reçete Kayıt Defteri'nde çoğu majistral olan 8827 reçete kayıtlı bulunmaktadır. Reçeteler, o devirlerde reçete dili olan, Fransızca ile kaydedilmiştir. Paket, kaşe gibi katı; posyon, mikstür gibi sıvı preparatların reçetelere daha çok yazıldığı görülmektedir. Kayıtlar arasında reçetelerde kayıtlı ampuller eczanede imal edilmiş, tabletler ise müstahzardır. Bu defterdeki kayıtların daha çok 1922 ve 23 yıllarına ait olduğu göz önüne alınırsa, Defter, Osmanlı dönemi eczacılığı için önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. Daha önce yayınlanmış olan reçete kayıt defterleri, 1924 yılı ile başlamaktadır. Bu durumda, Şehremini Merkez Eczanesi Reçete Kayıt Defteri, hakkında yayın bulunan ve Osmanlı dönemine ait bilinen ilk ve tek reçete kayıt defteri olmaktadır.

Anahtar sözcükler: Eczane müzesi, Osmanlı eczanesi, reçete kayıt defteri, Şehremini Merkez Eczanesi, Türk eczanesi.

OSMANLI SARAY ECZANESİNİN TEŞKİLÂT VE İDARESİ (XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA)

Arzu Terzi*

Hekimbaşı, Osmanlı Devleti'nde ondokuzuncu yüzyıla kadar, saraydaki doktor ve eczacıların amiri olduğu gibi, Osmanlı memleketi dâhilindeki tabip, cerrah ve kehhâllerin (göz doktoru) nezareti görevini yürütürdü. Buna göre, ülkedeki bütün hastanelerin tabip ve cerrahlarının tayin ve azilleri, hekimbaşının işareti ve taktiri üzerine yapılırdı. Zaman zaman İstanbul'daki müslim ve gayr-ı müslim tabip ve cerrahları teftiş ve imtihan eden hekimbaşılar, ehliyetsiz olanların dükkânlarını kapattırırdı.¹ Hekimbaşılardan Topkapı Sarayı'nda Baş Lala Kulesi denilen mahalde daireleri ve ilâçların yapıldığı eczaneleri vardı. Padişaha ve hanedan mensuplarına mahsus ilâçlar burada baş lalanın huzurunda hekimbaşının tarifi üzerine eczacı tarafından tertip edilirdi. İlaçlar süslü kavanozlara, şişelere, kâselere, hokkalara konur, üzerleri kumaşla sarıldıktan sonra hekimbaşı ve baş lalanın mühürleriyle mühürlenerek takdim olunurdu.² Saray mensuplarına ait ilâçlar ise Enderun Eczanesi'nde yapılırdı.³

Ondokuzuncu yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin pek çok alanında olduğu gibi, tıp sahasında da batı tarzı modern kurumları oluşturduğu bir dönemdir. Nitekim 1805'de Tersane'deki yenileşmeye paralel olarak Tersane Tıp Mektebi'nin açılması, bu alandaki ilk uygulamadır.⁴ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak üzere 1827'de Tıphane-i Amire'nin ve Cerrahane'nin kurulması,⁵ aynı kurumun Batı örneğinde ıslahıyla 1839'da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin oluşumu,⁶ bu modern sürecin paralelinde olan gelişmelerdir. Bu süreçte halk sağlığına hizmet veren

bir takım meclisler de kurulmuştur. 1838'de tesis edilen Karantina Meclisi, salgın hastalıkları önlemede olağanüstü yetkilerle donatılmıştır.⁷ Mekteb-i Tıbbiye'de ise ülkedeki hekimlerin imtihanını, ilâç imâlâthânelerinin kontrolünü ve tıbbî problemlerin çözümünü üstlenen Meclis-i Umur-ı Tıbbiye (1840) açılmıştır.⁸

Yeni kurulan bu okul ve meclislerin, hekimbaşılığın çok kapsamlı görevlerinin büyük bir kısmını devralması artık kaçınılmazdır. Bununla beraber hekimbaşı bir süre, adı geçen yeni sağlık kurumlarında hizmet verir. Nitekim, ilâve memuriyetle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin nazırlığını üstlendiği gibi,⁹ bu nazırlığı dolayısıyla mektep bünyesinde kurulmuş olan Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye'ye başkanlık yapar.¹⁰ Bütün bu kurumsallaşmaların doğal neticesinde, 17 Nisan 1850'de çıkarılan bir emirle, *riyâset-i etibbâ* unvanına artık ihtiyaç kalmadığı açıkça belirtilir ve makam unvanı Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne çevrilerek hekimbaşılığın lağv edildiği bildirilir.¹¹ Ancak bu uygulamayla hekimbaşılığın, aşağıda ayrıntıları açıklanacağı üzere, tamamen ortadan kaldırıldığı düşünülmemelidir. Hekimbaşının yetkileri sarayla sınırlandırılır ve *Ser-tabib-i Hazret-i Şehriyârî* sıfatıyla hem padişah doktorluğunu, hem de saray eczanesinin idaresini üstlenen saray başhekimisi olarak, varlığını Cumhuriyet'e kadar devam ettirir. Nitekim bu çalışmanın amacı, sarayda oluşturulan bu yeni düzenlemedeki geçiş süreci ve saray eczanesinin ondokuzuncu asrın ikinci

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, terzi@istanbul.edu.tr

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK yay., Ankara 1984, s. 364. Hekimbaşılardan görev ve yetkilerinin maddeler halinde anlatımı için ayrıca bkz. Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay. Ankara 1999, s. 7-8.

² Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968, s. 169.

³ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 2001, s. 162.

⁴ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İzmir 2003, s. 274. Tersane Tıp Mektebi hakkında tafsilatlı bilgi için ayrıca bkz. Ali İhsan Gencer, "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 31 (1978), s. 301-316.

⁵ Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi, I. ve II. Kısımlar*, İstanbul 1943, s. 176-177.

⁶ Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne'nin açılışı, ders veren hocaları ve eğitim tarzı için bkz. Turhan Baytop, *a.g.e.*, s. 170-184; Naşid Baylav, *a.g.e.*, s. 206-215.

⁷ Karantina Meclisi hakkında bkz. Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, LVIII, 222 (Ağustos 1994), s. 329-376.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-Hariciye, nr. 5/206; Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'aniyis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. 6-7-8, Yeni yazıya aktaran: Yücel Demirel, Tarih Vakfı-Yapı Kredi yay., İstanbul 1999, s. 1057.

⁹ Hekimbaşına Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye Nezareti ek bir görev olarak tevcih edilince, 12 Şaban 1256 (9 Ekim 1840) tarihli fermanla kendisine feriklik tayinatı tahsis olunmuştur (BOA, İrade-Dahiliye, nr. 113/5729, leff 2). Dolayısıyla hekimbaşı bir yandan bu görevinden dolayı Darphane-i Amire'den tayinat alırken diğer yandan ek memuriyeti için Maliye Hazinesi'nden feriklik tayinatı da almaya devam etmiştir. Daha sonra Hekimbaşılık görevine getirilen İsmail Efendi'nin adı geçen tayinatın kendisine de tahsis edilmesi hususunda bir talebiyle karşılaşıyoruz. Nitekim aynı tayinat yeni hekimbaşına da ödenmiştir: Bkz. Zilhicce 1261 (Kasım 1845) tarihli irade: İrade-Dahiliye, nr. 113/5729, leff 3.

¹⁰ Bu meclis daha sonraları Meclis-i Tıbbiye veya Tıbbiye Meclisi olarak anılan meclistir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne nazırı başkanlığında, mektebin nazır muavinini, tıp dersleri veren hocaları, Hassa ve Dersaadet ordu-yı hümayûnlarının tabib-i evveleri; Tersane ve Tophane'nin tabib-i evveleri; Dersaadet ordu-yı hümayûnu mensuplarından Bâb-ı Vâlâ-yı Hazret-i Seraskerî Hastahanesi ve Maltepe Askerî Hastahanesi'nin tabib-i evveleri; hastaneler müfettişi; eczanelerin teftişçisi görevli kişiler; Eczacıbaşı; Mekteb-i Tıbbiye İdadisi'nden iki hoca ve mektepte hizmet veren iki muavin beyden oluşan Meclis-i Tıbbiye'nin oluşturulması ve görevleri için bkz. F. Günergun - N. Yıldırım, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, III, 1 (2001), s. 19-63 içinde s. 54-56.

¹¹ İrade-Dahiliye, nr. 212/12377; BOA, A.AMD., nr. 22/66. Vekayinüvis Lütfi Efendi bu uygulamayı eserinde "Hekimbaşılık unvanı Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne tahvil edilmiştir" şeklinde belirtmektedir. *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c.IX, Yay. M. Münir Aktepe, İstanbul 1984, s. 26.

yarısından sonraki teşkilat ve idaresi hakkında arşiv belgelerinden edinilen yeni tespitlerin paylaşımdır.¹²

Hekimbaşılığın yukarıda zikri geçen 1850 tarihli emirle tamamen ortadan kaldırıldığı gibi bir hükmün çıkartılması mümkünse de, bunun sadece bir geçiş süreci olduğu, kuruma dair aynı dönemde yapılan uygulamalardan anlaşılmaktadır. Nitekim bu hususta çıkarılan kararda, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane içindeki Meclis-i Tıbbiye’nin vazifelerinin bu görevi de kapsamından dolayı riyaset-i etibbâlîğe ihtiyaç kalmadığı gerekçe gösterilerek Hekimbaşı Salih Efendi görevinden alınmıştır. Hekimbaşılık hizmetinin lağvıyla birlikte Mekteb-i Tıbbiye Nezareti, Ziver Efendi’ye tevcih edilmiştir. Bu işlem yapılırken de, nezaretin idaresinin teknik bir iş olması sebebiyle idarecilik yapacak kişide hekimlik eğitimi alma şartının gerekmediği vurgulanmıştır.¹³

Aynı tarihte çıkan bir başka kararda ise, sarayın sağlık işlerinin kontrolü de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne Nezareti’ne havale edilir: Bu uygulamayla Mabeyn eczanesi ile Topkapı Sarayı’ndaki hastanenin temizliği, satın alınacak eczaların denetimi ve nöbetçi tabiplerin kontrolü, mektep nazırı Ziver Efendi’ye verilen yükümlülükler arasındadır.¹⁴

Osmanlı arşiv belgeleri içinde Tıbbiye Nezareti ile Ser-tabibi-şehriyâriğin ayrı ayrı birimler haline gelişi hususunda ulaşılabilen ilk belge, 24 Ağustos 1853 tarihli. Nitekim bu tarihte çıkan iradede, Mehmet Efendi’nin hekimbaşı tayin edildiği bildirilmektedir.¹⁵ Aynı tarihlerde Tıbbiye Nezareti’nin yöneticisi İmam-zâde Cemaleddin Efendi’dir.¹⁶ Bir süre sonra saray başhekimliğine, hekimbaşılık kurumunun ilga edildiği sırada hekimbaşı olan Salih Efendi getirilir.¹⁷ Bu iki ayrımın kesinleştiğinin bir diğer göstergesiye,

¹² Bu çalışmadaki desteği ve değerli katkıları için, Prof. Dr. Feza Günergun’a teşekkür ederim.

¹³ İrade-Dahiliye, nr. 212/12377, ayrıca 22 Cemaziyelahir 1266 (5 Mayıs 1850) tarihli ilmuhaber: BOA, MB, nr. 11/10. Prof.Dr. Ayten Altıntaş bu düşünce tarzının o sıralarda Tersane Nazırı olan Ziver Bey’e paye ve gelir sağlamaktan kaynaklandığını yazmaktadır. Bu görüş tartışmaya açıktır (Bkz. Ayten Altıntaş, “Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılığın Lağvı Meselesi”, *Tip Tarihi Araştırmaları*, Sayı 5, İstanbul 1993, s. 56). Nitekim idareciliğin hekim eğitimi almamış kişilerce yapılabilmesi düşüncesi uzun süreli değildir. Bir yıl sonra Ziver Efendi Meclis-i Vâlâ’ya atanırken, tıp eğitilmiş İsmail Paşa Mekteb-i Tıbbiye Nezareti’ne getirilir (İrade-Dahiliye, nr. 242/14683. *Vak’a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. IX, s. 60-61). Tıbbiye Mektebi mezunu İsmail Paşa, Sultan II. Mahmud’un çocukları Abdülmecid ve Abdülaziz’i sünnet edince padişah tarafından takdir edilmiş ve tıp tahsilini devam için Paris’e gönderilir. 1845’de Hekimbaşılığa atanan İsmail Paşa, Sultan Abdülmecid ve hanedana yakın bir isimdir (Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, c. I, İstanbul 1308, s. 386; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.III, İstanbul 1342, s. 205-206).

¹⁴ Aynı kararda harem için satın alınan ve eski hekimbaşı Salih Efendi’nin hanesinde bulunan sütinelerin Ziver Bey’in sahilhânesine nakil edilerek orada ikamet etmeleri belirtilmektedir. BOA, MB., nr. 10/46.

¹⁵ Mehmed Efendi’ye hekimbaşılıkla beraber, rutbe-i üla sınıf-ı sânisî tevcih olunmuştur: BOA, İrade-Dahiliye, nr. 278/17445; İrade-Dahiliye, nr. 277/17408.

¹⁶ *Vak’a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c.IX, s. 83.

¹⁷ 9 Safer 1272 (21 Ekim 1855): BOA, A.DVN, 108/86.

Tıbbiye Nazırı Cemaleddin Efendi’nin ser-tabib-i şehriyâri-i hassa olarak saray baştabipliğine atanmasıyla, görev yaptığı Tıbbiye Nazırlığı vazifesine Hayrullah Efendi’nin tayin edilmesidir.¹⁸ İki kurumun işlev olarak ayrıldığını artık açık bir şekilde kanıtlayan bu uygulamayı, vekayinüvis Lütfi Efendi eserinde şu eleştiriyle kaleme alır: “*Tıbbiye Nezâreti’nin hekimbaşılıkla münâsebeti meydanda iken bu tevcîhin medârı olmak üzere dermiyân olunan adem-i tenâsüb bâ’is-i ta’accübdür.*”¹⁹

Bununla beraber hekimbaşı ve ser-tabib-i şehriyârî terimlerinin Tanzimat’tan sonra uzunca bir süre birbiri yerine kullanıldığı yine Osmanlı belgelerine yansıyan önemli hususlardan biridir. Meselâ Tanzimat’tan sonrası döneme ait yaptığımız incelemelerde, hekimbaşılığın 1850’de kaldırılışına kadar, hekimbaşı için ser-etibba-ı hazret-i şehriyârî²⁰ veya cenâb-ı cihân-bânî²¹ ifadeleri kullanılmaktadır. Hatta Mekteb-i Tıbbiye Nazırı olarak atanan Ziver Efendi’ye, saray eczane ve hastanesini yönettiği o bir yıllık geçiş süresinde bile, kimi zaman hekimbaşı ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Artık hekimbaşılığın sadece saraydan sorumlu saray başhekimliği haline gelmesinden sonra da, bazen hekimbaşılık unvanının ser-tabib-i hazret-i şehriyârî yerine kullanıldığı tespit edilmektedir. Mesela yukarıda da zikri geçen 24 Ağustos 1853 tarihli iradede Mehmed Efendi’nin *hekimbaşı* tayin edildiği bildirilmektedir²². Bununla birlikte 11 Eylül 1858 tarihli rütbe tevcihini ihtiva eden bir iradede, Salih Efendi için *ser etibba-i hazret-i şehriyârî* ifadesi kullanılır.²³ Diğer taraftan 10 Temmuz 1878 tarihinde ser-tabib-i şehriyârîye gönderilen bir emirde ise, *Hekimbaşı Efendi*’ye şeklinde bir hitap yer alır.²⁴

Buraya kadar izah edilmeye çalışılan değişme ve gelişmeler neticesinde, ser-tabib-i hazret-i şehriyârî, ondokuzuncu asrın ikinci yarısından sonra artık, padişahın özel hekimi sıfatıyla Osmanlı saray eczanesinin idaresinden sorumlu bir görevli haline gelir. Burada saray eczaneleri tabirinin kapsamının da belirtilmesinde yarar vardır. Bilindiği üzere Osmanlı Devletinde eczaneler aynı zamanda hastanın kabul ve tedavi edildiği yerdir.²⁵ Kuşkusuz bu anlayış Osmanlı sarayında da sürmüş olmalıdır ki, ondokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren yeniden teşkilatlanan saray eczanesi, hem hastaların tedavi edildiği hem de gereken ilâçların imal veya temin edildiği bir birimdir. Dolayısıyla görevli

¹⁸ 20 Şevval 1275 (23 Mayıs 1859): BOA, A.DVN, nr. 141/17.

¹⁹ *Vak’a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c.IX, s. 150.

²⁰ BOA, İrade-Dahiliye, nr. 181/9892

²¹ BOA, İrade-Dahiliye, nr. 113/5729. 1261 H.

²² 19 Zilkade 1269 tarihli irade: BOA, İrade-Dahiliye, nr. 278/17445.

²³ BOA, İrade-Dahiliye, nr. 411/27230.

²⁴ BOA, Y.PRK.SH., nr. 1/5

²⁵ Turhan Baytop, *a.g.e.*, s. 148.

personeli arasında eczacılar, tabipler ve cerrahların bulunduğu saray eczanesinde, hastane ve eczane fonksiyonu bir arada yürütülmüştür.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde konuyla ilgili ulaşılan arşiv belgelerinin yardımıyla, Sultan Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid döneminde saray eczanesinde çalışan personel ve maaşları hakkında bilgi verilecektir.²⁶ Her üç padişahın da kendilerine yakın ve güvenilir buldukları hekimler arasından saray baştabipliğine atama yaptıkları görülür. Sultan Abdülaziz'in en meşhur saray başhekimi, Marko Paşa'dır. Saray başhekimliği görevine atanmasından kısa bir süre sonra tabip Marko Bey'e Sultan Abdülaziz paşalık unvanı verir.²⁷ Marko Paşa'nın görevde bulunduğu döneme ait bir belgeden Abdülaziz dönemi saray eczanesinin personeli ve maaşları hakkında bilgi sahibi olmaktadır.²⁸ 11 Eylül 1875 tarihli bu belgeye göre saray eczanesi Mabeyn ve Topkapı Sarayı olmak üzere iki kısma ayrılır. Buna göre Mabeyn-i hümayûn ve Saray-ı cedid (Topkapı Sarayı) eczanelerinin toplam personeli elli beş kişidir. Bunların görev dağılımı şu şekildedir.

Tabip	22
Eczacı	9
Cerrah	12
Tatlıcı	3
Me'mûrin-i sâire	6
Hademe	3
<i>Toplam</i>	55

Yukarıda zikri geçen eczane görevlileri arasında yer alan tabipler mirliya, miralay, kaymakam ve binbaşı gibi rütbelere sahiptir ve saray dışında bir kısmı tıp mektepleri veya meclislerde, bir kısmıysa çeşitli hastanelerde görevlidir. Dokuz adet eczacıdan biri ser-eczacı sıfatıyla sarayın baş eczacılığı görevini yürütmektedir. Me'mûrin-i sâire olarak sınıflandırılan grup içinde ise bir çıkıkçı, bir kasıkçı, iki dişçi, bir kâtipler bir kapu çukadarı yer almaktadır. Tanzimat sonrası alınan karar gereği saray eczanesinin masrafları ve çalışanlarının maaşları Hazine-i Hassa'dan ödenmiştir.²⁹ Nitekim Eylül 1875'te saray eczanesi personeline Hazine-i Hassa'dan verilen maaş miktarı 28.016 kuruştur. Bu miktara baştabip Marko Paşa'nın maaşı dâhil değildir. Belirtilen miktarın içinde, 'etibba familyası' adı altında sekiz aileye ödenen maaşlar da bulunmaktadır. Bunlar saray eczanesinde görev yapmış tabip, cerrah, eczacı

²⁶ Saray eczanesinin Sultan Abdülmecid dönemi personeli hakkında maalesef şu an için elimizde belge mevcut değildir. Dolayısıyla bu kısımda personel hakkında bilgi verilirken, bulabildiğimiz en erken tarihli vesikalar kullanılmıştır.

²⁷ 2 Muharrem 1278 (10 Temmuz 1861) tarihli irade: BOA, İrade- Dahiliye, nr. 474/31806.

²⁸ BOA, MB, nr. 170/122.

²⁹ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2000, s. 123-124.

veya dişçilerin tekaüdlükleri veya ölümleri sebebiyle kendilerine ve ailelerine ödenen aylıklardır.³⁰ Dolayısıyla bu uygulamadan saray eczanesinde görev yapmış tabip, cerrah, eczacı vs. gibi personele ölüm veya tekaüdlük hallerinde maaş ödemesi yapılması suretiyle, sosyal güvenlik haklarının korunduğu neticesini çıkarmak mümkündür.

Sultan V. Murad'ın çok kısa süren saltanatının saray başhekimi Kapolyon Efendi'dir. Kapolyon hem Sultan V. Murad'ın veliahdlik dönemi doktorudur, hem de padişahlığını destekleyen Yeni Osmanlılar arasındadır.³¹ 4 Ağustos 1876 tarihli bir belgeye göre, bu dönemde çalıştırdığı personeliyle Mabeyn-i hümayûn ve Topkapı Sarayı'na hizmet veren saray eczanesinde toplam elli dört kişi görev yapmaktadır.³² Bunların dağılımı şu şekildedir:

Tabip	19
Eczacı	9
Cerrah	10
Tatlıcı	3
Me'mûrin-i sâire	10
Hademe	3
<i>Toplam</i>	54

Sultan Abdülaziz dönemiyle kıyaslandığında, V. Murad zamanında saray eczanesinde çalışan tabip ve cerrahların sayısında azalma görülür. Zira tabiplerin sayısı yirmi ikiden on dokuza, cerrahların sayısı da on ikiden ona inmiştir. Şüphesiz bunda Kapolyon'un göreve atanmasından sonra saray eczanesinde çalışan bazı doktorları ihraç, bazılarını orduda görevlendirerek personeli tasfiye etmesinin etkisi vardır.³³ Buna karşılık aynı dönemde me'mûrin-i sâire başlığı altında görev yapan personelde artış söz konusudur. On kişilik bu grubun içinde bir çıkıkçı, iki kasıkçı, dört dişçi, bir kehhâl (göz doktoru), bir kâtip ve bir de kapı çukadarı yer almaktadır. Bu dönemde eczane personeline Hazine-i Hassa'dan ödenen toplam maaş tutarı 28.708 kuruştur.³⁴ Belirtilen tutar Sultan Abdülaziz dönemine ait tespit edilen maaş toplamına yakındır. Tabii ki bu miktara etibba familyası başlığı altında dokuz aileye ödenen maaş dâhildir.

Sultan Abdülhamid'in saltanatının yarısından fazlasının saray baştabibi meşhur doktor Mavroyani'dir. Sultan Abdülhamid'in tahta cülusuyla birlikte doktor Kapolyon'un yerine padişahın güvenine mazhar olan ve Ağustos

³⁰ BOA, MB, nr. 170/122.

³¹ Arzu Terzi, *Saray Mücevher İktidar*, Timaş yay., İstanbul 2009, s. 66-67.

³² BOA, MB, nr. 175/52.

³³ BOA, HH.MH, nr. 1072/30; BOA, Y.PRK.HH., nr. 1/11.

³⁴ BOA, MB., nr. 175/52.

1856'dan beri saray eczanesi kadrosunda görev yapan³⁵ Mavroyani Efendi bu vazifeye tayin edilir.³⁶ Mavroyani Efendi, göreve başlamasından kısa bir süre sonra saray eczanesinin kadrosunu padişahın onayıyla yeniden teşkilatlandırır. Bu uygulama sırasında Sultan V. Murad zamanında saraya alınan bir kısım doktor ve cerrahların görevine son verilirken, yeni atamalar da yapılır ve çalışanların sayılarında tasarrufa gidilir.³⁷ Nitekim Sultan Abdülhamid'in cülusunun ilk yıllarına ait bir belgeye göre, eczane personelinin sayısı 42'ye inmiştir.³⁸ Bunlar içinde Mabeyn-i hümayûn eczanesinde çalışan tabip, cerrah ve eczacılar toplam 32 kişi olup, dağılımları aşağıda yer almaktadır:

Tabip	18
Eczacı	5
Cerrah	9
Toplam	32

Topkapı Sarayı'nda ise 10 görevli hizmet vermekte olup görev dağılımı şu şekildedir:³⁹

Tabip	4
Eczacı	2
Cerrah	4
Toplam	10

Saray başhekimisi Mavroyani Efendi, aynı düzenleme sırasında bir de talimatname hazırlamıştır. 31 Ekim 1876 tarihli talimatname saray eczanesinde çalışan tabip ve cerrahların atanma şekline, yetki ve sorumluluklarına kadar önemli bilgileri ihtiva eder.⁴⁰ On maddeden oluşan talimatnamede sarayda görev yapan doktorlar kendi aralarında iki kısma ayrılır. Birinci kısımdakiler olağanüstü durumlarda konsültasyon yapmak üzere toplanacak olan tabiplerdir. Sarayda bu özel görevi sürdüreceği olan doktorların eğitim düzeyleri ve meslekî tecrübeleri de bu talimatnameyle tespit edilmiştir. Buna göre konsültasyon için görevlendirilecek doktorlar, Avrupa Akademi ve Darülfünun'larında muallimlik

³⁵ BOA, *HH.d.*, nr. 17044. Daha sonraları Mavroyani Efendi'ye Sultan Abdülhamid tarafından Paşalık unvanı verilecektir.

³⁶ Önce saray doktorluğu ve daha sonra saray başhekimliği görevlerinin yanı sıra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalığı ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane başkanlığı vazifelerinde de bulunmuş olan Mavroyani Paşa'nın Osmanlı Devletinde tıp alanında yaptığı çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Feza Günergun, "Spiridon Mavroyeni Pacha (1817-1902) et sa Contribution a la Diffusion des Sciences Medicales dans l'Empire Ottoman", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI/1, İstanbul 2004, s. 37-63.

³⁷ BOA, Y.PRK. SGE, nr. 1/4.

³⁸ Bu belgede tarih bulunmamakla beraber, Arşiv Heyeti'nce H. 1294 (1877) olarak tarihlendirilmiştir.

³⁹ BOA, Y.PRK. SGE, nr. 1/16.

⁴⁰ BOA, Y.PRK. SGE, nr. 1/4. Çalışmanın sonundaki Ek kısmında, bu talimatnamenin Latin alfabesine çevrilmiş basit transkripsiyonlu tam metni yer almaktadır.

yapan doktorların meşhurları arasından seçilecektir. Bununla beraber Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olanlar da bu görevde bulunabileceklerdir. Bu grupta yer alacak doktorların saray memuriyetine atanmalarının mutlaka padişahın iradesiyle gerçekleşeceği de belirtilen hususlar arasındadır. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'in iradesi olmaksızın tabiplerden herhangi birinin bu konsültasyon hekimleri grubuna dâhil olması mümkün değildir.

İkinci grubu ise nöbetçi doktorlar oluşturur. Nöbetçi doktorlardan her gün iki tanesi sarayda nöbete kalacaktır. Aslında nöbet usulünün sarayda yüzyıllardır devam ettiği, tabip ve cerrahların iki tanesinin her gün münavebe ile Dârüssaâde Ağası'nın odasının yanındaki odada nöbet tuttıkları ve bir görev çıkarsa yaptıkları bilinmektedir.⁴¹ Dolayısıyla zaten uygulanan nöbet usulünün bu talimatnameyle daha düzenli ve sıkı bir hale getirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim talimatnameye göre iki hekim gündüz saat dokuzdan ertesi gün sabah dokuza kadar toplam yirmi dört saat saray eczanesinde nöbet tutmakla görevliydi. Nöbet sürelerinin bitiminde ise, diğer iki nöbetçi doktor gelmeden saraydan ayrılmamaları gerekiyordu. Nöbetçi doktorlardan görevinde otuz seneyi dolduran ve bu süre içinde görevini kötüye kullanmadan en iyi şekilde hizmet edenler, yukarıda birinci kısım diye adlandırılan konsültasyon grubuna katılabilme hakkına sahip olacaktı.

Nöbetçi doktorların hizmet alanları da talimatla belirlenmişti. Buna göre nöbetçi doktorlar padişahın dairesi, harem-i hümayûn, mabeyn ve bendegâna hizmet etmekle yükümlüydü. Nöbetçi hekim önce hastanın muayenesini yapıp hastalığı teşhis edecek ve daha sonra tedavisine geçecekti. Bu arada günümüzdeki hasta muayenelerinde tatbik edilen bir usulün Osmanlı Sarayı'nda da uygulandığı görülmektedir. Talimatnameye göre muayeneyi gerçekleştiren doktor, *Protokol* adı verilen deftere, muayene ettiği her hastanın hastalığının türü ve derecesini kayıt edecekti. Eğer saray içindeki hastalardan hastalığı ağır seyredenler olursa muayenesini gerçekleştiren nöbetçi doktor hastalığı adı geçen deftere kaydettikten sonra, müşahade ettiği hususları saray başhekimine bildirecekti.

Saray dışında ikamet eden hastalar, tedavi süreçleri boyunca nöbetçi doktorun ulaşım aracını karşılamakla yükümlüydü. Dolayısıyla doktoru viziteye davet eden hasta, saraya bargir, araba veya kayık tedarik edip gönderecekti.⁴²

Saray eczanesinde görevli bazı uzman doktorların da çalışma saatleri nizam altına alınmıştır. Bu dönemde doktor ve cerrahların çoğunluğunun hem

⁴¹ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 364, 366.

⁴² A.g. talimatname: BOA, Y.PRK. SGE, nr. 1/4

sarayda hem de dışarıda vazife yaptıkları bilinmektedir.⁴³ Nitekim adı geçen talimatnamede kasıkçı, kehhâl, ortopedist ve dişçilerin haftada üç gün sarayda bulunmaları gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu doktorlar belirlenen bu üç günde, öğle vakti saray eczanesine gelecekler ve iki saat sarayda kalacaklardır. Bunun dışında gece veya gündüz, her ne zaman çağrılırlarsa saraya gelmekle yükümlüdürler.

Bu talimatnamenin çıktığı tarihten sonra sarayın eczanesine tayin edilecek gerek nöbetçi doktorlar grubunun, gerekse eczacıların Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne diplomasına sahip olmaları şartı da talimatta yer alan bir başka önemli husustur. Ayrıca saray eczanesinde boş kadro açılmadıkça veya ihtiyaç doğmadıkça kayırma ile yeni atama yapılmaması da özellikle talimat şartları arasındadır.

Saray eczanesinin bütün çalışanları bu talimatnamede yer alan hususlara uymadıkları takdirde, saray başhekimi gereken cezaî uygulamayı yapmaya yetkili kılınmıştır.⁴⁴

Görüldüğü üzere, Sultan Abdülhamid’in cülusundan sonra saray başhekimliğine atanan Mavroyani Efendi, eczanede görevli personel arasında bir ayıklamaya giderek sayılarını azaltmış ve hazırladığı nizamname ile burada görev yapan tabip ve cerrahların vazife ve sorumluluklarını yeniden bir düzenlemeye tabi tutmuştu. Bununla beraber, birkaç yıl sonra yine Mavroyani Efendi’nin yönetimindeki saray eczanesi kadrosunda artış olduğu, kırk iki olan sayının elli dörde ulaştığı görülmektedir. 1880’li yıllara ait ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan “*Saray-ı hümayûn eczanesinde bulunan bi’lcümlü tabib ve eczacı vesâ’irenin esâmisiyle muhassesât ve mu’ayyenâtını mübeyyin defterdir*” başlıklı bir defter, bize bu konuda tafsilatlı bilgiler vermektedir.⁴⁵ Nitekim defter, saray eczanesinde görevli tabip, cerrah, eczacı, hademe vs. bütün görevlilerin isimleri, sarayda göreve başlama tarihleri, aldıkları tayinât ve maaşları hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Bu sayede asrın son çeyreğinde saray eczanesinde kimlerin çalıştığı ve hangi görevlerde buldukları artık tam olarak tespit edilmektedir. Buna göre saray eczanesi çalışanları, Mabeyn’de ve Topkapı Sarayı’nda çalışanlar olarak yine iki kısma ayrılmaktadır. Aşağıda saray eczanesinin Mabeyn kısmında görevli tabip ve cerrahların tam listesine yer verilmiştir.

⁴³ Bunlar arasında Mekteb-i Tıbbiye veya Sıhhiye’de çalışanlar olduğu gibi, Haydarpaşa, Gümüşsuyu, Tersane vs. hastanelerde vazife yapanlar da bulunmaktaydı. BOA, Y.PRK. SGE, nr. 1/4; MB, 209/107.

⁴⁴ A.g. talimatname: BOA, Y.PRK. SGE, nr. 1/4

⁴⁵ HH.d. nr. 17044. Bu defter aslen tarihsizdir. Bununla beraber son olarak saraya atanan görevliye dair kayıt tarihinin 27 Eylül 1879 olması, defterin 1880’li yıllarda düzenlenebileceğini düşündürmektedir.

Tablo I: Saray Eczanesinin Tabip ve Cerrahları

	İsmi	Saraya giriş tarihi	Hizmet cinsi	Tayinat bedeli (kuruş)	Maaşı (kuruş)
1	Mavroyani Efendi	Ağustos 1272	Ser-etibba	1.328	15.000
2	Molik Efendi	Eylül 1292	Tabib		10.000
3	Kastro Efendi	Eylül 1292	Tabib		2.000
4	Abdülkerim Efendi	Eylül 1292	Tabib		5.500
5	Rıfat Bey	Kanun-ı evvel 1292	Nöbetçi Tabib		500
6	Hüsni Bey	1279	Nöbetçi Tabib		500
7	Hristaki Bey	1286	Nöbetçi Tabib		500
8	Naum Efendi	1283	Nöbetçi Tabib		500
9	Duşivoz? ⁴⁶ Efendi	Teşrin-i sâni 1293	Nöbetçi Tabib		700
10	Gariva Efendi	Teşrin-i sâni 1293	Nöbetçi Tabib		700
11	Macuki Efendi	Kanun-ı evvel 1292	Nöbetçi Tabib		500
12	Halil Bey	1283	Ser-cerrah		300
13	Ramık ? Efendi	1285	Cerrah		250
14	Osman Efendi	1271	Cerrah		250
15	Hristaki Efendi	1286	Cerrah		250
16	Süleyman Efendi	1272	Cerrah		250
17	İbrahim Efendi	Teşrin-i sani 1294	Cerrah		250
18	Kigork Efendi	Teşrin-i sani 1294	Cerrah		250
	Toplam			1.328	38.200

Mabeynde görevli tabiblerin sayısı on birdir. Yukarıda incelenen ve Sultan Abdülhamid tarafından kabul gördüğü anlaşılan talimatname gereği bunlar arasında nöbetçi doktorlar ayrıca hizmet vermektedir. Tabloda da görülebileceği üzere Mavroyani Efendi’nin 15.000 kuruşluk maaşı, 1.328 kuruşluk da tayinat bedeli olmak üzere padişahın doktoru ve saray eczanesinin idarecisi sıfatıyla önemli bir geliri vardır. Sarayda görev yapan yedi cerrahtan biriye baş cerrah sıfatını taşımaktadır.

Aşağıdaki yer alan Tablo II’de de görülebileceği üzere, Saray eczanesinde altı eczacı görev yapmaktadır. Bunlardan biri baş eczacı olup, maaşı diğerlerine göre oldukça yüksektir.

⁴⁶ Gayr-ı müslimlere ait adlar Osmanlıca yazıldığından doğru okunması bir takım sıkıntılara yol açmaktadır. Bu sebeple emin olunamayanların yanına soru işareti ilave edilmiştir.

Tablo II: Eczacılar

	İsmi	Saraya giriş tarihi	Hizmet cinsi	Elbise bedeli (kuruş)	Maaşı (kuruş)
1	Yorgaki Efendi ⁴⁷	Mart 1261	Ser-eczacı	31	6.000
2	Bekir Efendi	Muharrem 1277	Eczacı-yı sani	31	1.700
3	Yasin Efendi	Muharrem 1277	Eczacı	31	1.700
4	Dimitraki Efendi	1272	Eczacı	31	800
5	Covani Efendi	Ağustos 1293	Eczacı	31	250
6	Liyon ? Efendi	1255	Müvezzi	31	700
	Toplam			186	11.150

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere saray eczanesinde çalışan eczacılara doktorlar ve cerrahlardan farklı olarak, ayrıca elbise parası ödenmektedir. Bu para muhtemelen elbise diktirme parası olarak tahsis edilmiş olmalıdır. Zira aynı yüzyılın ortalarına ait bir belgeden, saray eczanesinde görev yapan eczacılara kışlık kıyafet tahsisatı yapıldığını öğreniyoruz. Senede bir defa yapılan bu tahsisatta her bir eczacıya beşer arşın lacivert çuka, birer fes, birer çift perdâhtlı çizme, başlığı ile birlikte bir yağmurluk verilmekte ve otuzar kuruş da dikme parası tahsis edilmektedir.⁴⁸ Dolayısıyla yukarıdaki tablodaki elbise bedeli de muhtemelen diktirme parası olmalıdır ve bu sadece sarayda çalışan eczacılara ve aşağıda görüleceği üzere bir kısım hademeye yapılan bir tahsisattır.⁴⁹

Saray eczanesi personeli arasında me’ûrin-i sâire olarak ayrıca sınıflandırılan grup içindeyse aşağıdaki tabloda da yer aldığı üzere kırıkçı, dişçi, kasıkçı, ortopedist, kimyager, kapı çukadarı, katip ve et tayinatı tabibi yer almaktadır. Bunlar arasında yer alan Kimyager Bonkowski Efendi, Sultan Abdülhamid’in nüfuzlu kimyageridir ve kısa sürede paşalık makamına yükselecektir.⁵⁰

⁴⁷ Yorgaki Efendi, Sultan II. Abdülhamid tarafından baş eczacılığa tayin edilmiştir. Naşid Baylav, Yorgaki Efendi’nin hilekâr bir kişi olduğundan bahseder. Saray için yeni ve önemli bir ilaca ihtiyaç duyulduğunda bunun Beyoğlu ve İstanbul eczanelerinden tedarik edilerek Yıldız Eczanesi’nde başka bir şeye boşaltıldığını, ilacın orada yapılmış olduğunu göstermek için ise üzerine Mabeyn Eczanesi etiketi yapıştırıldığını anlatır: *Eczacılık Tarihi*, s. 182.

⁴⁸ BOA, HH.İ., nr. 1/35.

⁴⁹ BOA, HH.d., nr. 17044.

⁵⁰ Leh mültecilerinden bir kemancının oğlu olduğu belirtilen, Paris’te kimya öğrenimi gördükten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne kimya muallimliğine tayin edilen, Dersaadet Eczacıyan Cemiyeti’nin kurucusu ve ilk başkanı Bonkowski Paşa’nın biyografisi ve çalışmaları için bkz. F. Günergun, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacısı Bonkowski Paşa (1841-1905)”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 17-19 Şubat 1988) Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 229-252 (metin), s. 263-266 (resimler).

Tablo III: Me’ûrin-i Sâire

	İsmi	Saraya giriş tarihi	Hizmet cinsi	Maaşı (kuruş)
1	Viklari? Efendi	Mart 1294	Tayinat-ı lahmiye tababetine memur	500
2	Ohan Ağa	1265	Kırıkçı başı	1.000
3	Edhem Efendi	Temmuz 1291	Katib	700
4	Bonkowski Efendi	Teşrin-i sani 1293	Kimyager	500
5	Mustafa Efendi	Teşrin-i Sani 1294	Kapuçukadarı	400
6	Şayım Efendi	1281	Dişçi	500
7	Rav ? Efendi	1289	Dişçi	500
8	Davroni ? Efendi	Teşrin-i sani 1293	Dişçi	500
9	Gregor Efendi	1276	Kasıkçı	700
10	Rosan Efendi	Teşrin-i sani 1293	Ortopedist	300
	Toplam			5.600

Saray eczanesinde görev yapan yedi hademe mevcuttur ve bunlar içinde Hüseyin Ağa baş hademe statüsündedir. Hademelerden üç tanesi elbise bedeli adı altında tayinât almaktadır.

Tablo IV: Saray Eczanesi Hademeleri

	İsmi	Saraya giriş tarihi	Hizmet cinsi	Elbise bedeli (kuruş)	Maaşı (kuruş)
1	Hüseyin Ağa	1279	Ser-hademe	31	300
2	Mustafa Ağa	1289	Hademe	15	200
3	Dimitri Ağa	Teşrin-i sani 1293	Hademe	15	200
4	Ahmed Ağa	Kanun-ı evvel 1294	Ser-etibba hademesi		200
5	Aleksi Ağa	Eylül 1294	Ser-etibba hademesi		200
6	Hasan Ağa	Teşrin-i evvel 1294	Hademe		150
7	Raşid Ağa	Teşrin-i evvel 1294	Eczane hademesi		200
	Toplam			61	1.450

Saray eczanesi personeli arasından bir kısmı Topkapı Sarayı’nda görevlidir. Bunlar toplam on kişidir. Tıbbî personel olarak üç tabib, dört cerrah ve bir eczacı vazife yapmaktadır ve emirleri altında iki hademe çalışır.

Aşağıda ayrı ayrı incelenen saray eczanesi personeline yine aynı deftere göre İstabl-ı Amire tabibliği adıyla yeni bir görevlendirilme yapılmış ve bu vazifeye 13 Kasım 1878’de Yorgaki Efendi 600 kuruş maaşla tayin edilmiştir. 18 Mart 1879’de Mavroyani Efendi’nin dışında “tâbib-i sâni-i hazret-i şehriyâri” sıfatıyla bir ikinci doktorun daha atandığı tespit edilmektedir.

Tablo V: Topkapı Sarayı'nda Çalışan Personel

	İsmi	Saraya giriş tarihi	Hizmet cinsi	Elbise bedeli	Maaşı
1	Nuri Bey	1287	Tabib		500
2	Abdünnur Bey	1290	Tabib		500
3	Arif Efendi	Teşrin-i sani 1293	Tabib		400
4	Mehmed Efendi	Teşrin-i sani 1293	Cerrah		200
5	Ali Efendi	1270	Cerrah		200
6	Şahnazar Ağa	1268	Cerrah		190
7	Emin Efendi	Teşrin-i evvel 1294	Cerrah		210
8	Miltiyadi Efendi	1269	Eczacı-yı evvel	31	1.000
9	İlaryon Ağa	Teşrin-i sani 1293	Eczacı hademesi	15	200
10	Mustafa Ağa	1276	Etibba Hademesi	15	150
	Toplam			61	3.550

Padişahın ikinci hususî doktoru unvanına sahip Mösyö Loni'ye, 7.500 kuruş maaş tahsis edilmiştir. 27 Eylül 1879 tarihindeyse Mabeyn-i Hümayûn doktorlarının başına bir müşavir ataması yapılmıştır. Bu göreve getirilen İngiliz Sefareti doktoru Mösyö Disko [Dickson] fahri olarak tayin edildiği için kendisine maaş ödenmez.⁵¹

Görüldüğü üzere Mavroyani Efendi göreve atandıktan sonra her ne kadar saray eczanesinin kadrosunu kırk iki kişiye düşürdüyse de, asrın sonlarına doğru bu kadro artış göstererek elli dört kişiye ulaşmıştır. Aslında bu sayı, Sultan Abdülaziz ve V. Murad dönemi saray eczanesinin personel sayısına paralellik gösterir. Ancak maaş ödemeleri hususunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Adı geçen iki padişah dönemlerinde maaş için yapılan ödemeler yaklaşık 29.000 kuruş civarındadır. Mavroyani'nin dönemine ait yukarıda teferruatıyla belirtilen elli dört eczane personeline ödenen toplam maaş miktarı ise 73.091 kuruştur. Bu miktar üzerinden aynı tarihlerde 18.700 kuruşluk bir tasarrufa gidilmiştir⁵². Adı geçen maaş miktarının içinde daha önceki iki padişah dönemi için de yukarıda işaret edilen saray eczanesinden emekli olmuş veya ölmüş tabib, cerrah veya eczacıların ailelerine ödenen maaşlar dâhildir. Bunların toplamı 2.812 kuruştur ve aynı tarihte toplam on aileye ödeme yapılmaktadır. Bu ailelerin adları, sarayda yapmış oldukları görevleriye aşağıdaki tabloda yer almaktadır.⁵³

⁵¹ BOA, *HH.d.*, nr. 17044, s. 4.

⁵² Gösterilen yer.

⁵³ BOA, *HH.d.*, nr. 17044, s. 3.

Tablo VI: Saray Eczanesi Mütেকaidin Listesi

	İsmi	Hizmet cinsi	Maaşı (kuruş)
1	Deroni? Familyası	Tabib	533
2	Hacı Tevfik Bey Familyası	Tabib	291
3	Mehmed Bey Zevcesi	Tabib	166
4	Mehmed Efendi Zevcesi	Eczacı	166
5	Volasbos? Familyası	Tabib	500
6	Kiryako Kızı	Kancı	291
7	Liyon Rav? Familyası	Dişçi	333
8	Yakut Familyası	Dişçi	166
9	Aziz Bey Zevcesi	Tabib	200
10	Ahmed Efendi Zevcesi	Eczacı	166
	Toplam		2.812

Netice itibariyle, ondokuzuncu asrın ortasından itibaren, batı tarzı tıp kurumlarının oluşturulması sonucunda hekimbaşılık kurumunun yetki ve görevlerinde kısıtlamaya gidilmiş ve padişahın hekimi, sarayın sağlık merkezi konumundaki eczanesinin idarecisi haline gelmiştir. Dolayısıyla asrın ikinci yarısından itibaren saray eczanesi; ser-tabib-i şehriyarî olarak adlandırılan saray başhekiminin yönetiminde tabipler, cerrahlar, eczacılar ve onların yardımcılarının oluşturduğu, başta padişah olmak üzere, harem, mabeyn ve bendegâna tıbbî hizmet veren bir sağlık birimidir. Bu araştırma ulaşılan arşiv belgelerinin ışığında ortaya çıkan bir başlangıç çalışması niteliğindedir ve kuşkusuz saray eczanesine dair bundan sonra yapılacak daha tafsilatlı çalışmalara yol gösterici olacaktır.

Ek. Ser tabib-i Şehriyârî Mavroyani Paşa tarafından hazırlanan ve Saray Eczanesi'ne bağlı olarak görev yapan doktor, cerrah, eczacı ve diğer personelin vazifelerini düzenleyen 31 Ekim 1876 tarihli talimat.

Eczahâne-i Hümayûn'un Tensik ve Tanzîmi Zımında Ta'limât

Evvelâ: Etibbâ ikiye münkasım olup birinci kısmı sarây-ı hümayûn-ı şâhâne için fevkalâde konsultolarda bulunacaktır. Kısım-ı diğeri dahi nöbetçi etibbâdan ibârettir.

Sâniyen: İş bu birinci kısım Avrupa akademi ve darülfünûn etibbâsından mu'allim ve meşhûr doktor veya Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den mahrec bulunanlardan olacaktır.

Sâlisen: Birinci kısım doktorânın sarây-ı hümayûn-ı mülûkâneye me'mûriyetleri mutlâka irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhiye mütevakkıfıdır.

Rabi'an: Nöbetçi etibbâdan olup da sarây-ı hümayûnda mütemâdiyen otuz seneden mütecâviz bilâ-kusur îfâ-yı hüsn-i hizmet etmiş olanlar birinci kısımdan olan konsultoya kabule şâyân kılınacaktır.

Hamisen: Nöbetçi etibbâdan ikişer neferi gündüz sâ'at dokuzda gelerek ferdâsı günü sâ'at dokuza kadar yani yirmi dört saat zarfında eczahâne-i mezkûrda nöbette bulunarak îfâ-yı vezâ'if ile beraber diğer refikleri gelmedikçe mahal-i nöbetlerinden bırakıp gidemeyeceklerdir.

Sadis: Nöbetçi etibbânın hizmetleri mâbeyn ve harem-i hümayûn ve dâ'ire-i şâhâne ile bendegâna münhasırdır.

Sâbi'an : Saray-ı hümayûnda nöbetçi etibbânın mu'âyene ettiği hastagânın emrâzı hâdisesini bi'l-etrâf teşhîs ve mu'âmele-i tedâviyyesini îfâ ettiksen sonra protokol ta'bîr olunur deftere mu'âyene eden nöbetçi doktor tarafından emrâz-ı mezkûrenin nev' ve derecâtı tamâmıyla kayd ve tahrîr edilecektir.

Saray-ı hümayûn hastagânından olup da hastalığı ağır derecede olur ise mu'âyesini icrâ eden nöbetçi doktor emrâzını dahi kezalik defter-i mahsûsuna kayd ettikten sonra müşâhede ettiği hâlâtı ser tabâbete beyân ve îfâde edecektir.

Saminen: Berren ve bahren mesâfe-i ba'îdeye vizitesi lâzım gelen etibbâya viziteye davet eden kimesne tarafından bargir veya araba veyahud kayık tedarik ve ihzâr ile ba'dehû 'azimet edecektir.

Tasi'an: Eczahâne-i mezkûra me'mûr kasıkçı ve kehhâl ve ortopedist ve dişçinin nihâyet haftada üç def'a mahall-i me'mûriyetlerinde bulunmaları îcâb-ı hâl ve maslahattan olup bunların ol sûretle öğle vakti gelip iki sa'ât kadar beklemeleri ve bundan başka her ne vakit saray-ı hümayûndan talep olundukları halde eczahânede hazır bulunmaları meşrûttur.

Aşiren: Eczâhane-i mezkûra ba'demâ nasb olunacak eczâcî ve cerrâh Mekteb-i Tıbbiyye-i şâhânedan mahrec olarak şehâdetnâme-yi hâ'iz olmadıkça kabul olunmayacağı misillü eczahane-i mezkûrun etibbâ ve me'mûriyyet-i sâ'iresinden münhâl yer olmadıkça ve lüzûm-ı kavi görünmedikçe kangi taraftan iltimâs olunursa olunsun ber vechile kabûl olunmayacaktır.

Eczâhâne-i hümayûn me'mûrları iş bu ta'limâtın hâricinde hâl ve hareketde buldukları halde mes'ûl tutularak ser tabîb-i hazret-i şehriyârî tarafından îcâbı icrâ kılınacaktır. 12 Şevval 1293

Bende
Ser Tabîb-i Hazret-i Şehriyârî

The organisation and administration of the Ottoman court pharmacy in the second half of the 19th century

The present study aims to enlighten the organisation and administration of the pharmacy of the Ottoman Palace in the last quarter of the 19th century. Managed by the Sultan's chief physician (*Sertabib-i şehriyârî*), the court pharmacy (*Eczâhâne-i hümayûn*) underwent a reorganisation during the early years of Sultan Abdulhamid II's reign and was endowed with new cadres. A regulation issued for this purpose exposes the requirements of the personnel to be appointed and their duties. The analysis of this regulation will hopefully contribute to our present knowledge on the functioning of the pharmacy and the services it provided.

Key words: Ottoman court pharmacy, Topkapı Sarayı, Yıldız Palace, Mavrogeny Pasha, II. Abdulhamid, court physicians, history of pharmacy, history of medicine.

Osmanlı saray eczanesinin teşkilât ve idaresi (XIX. yüzyılın ikinci yarısında)

Çalışmada Hekimbaşılığın görev alanının padişah doktorluğu ve saray eczaneleri idareciliği ile sınırlandırılması sürecinden başlanarak, saray eczanesinin (*Eczâhâne-i hümayûn*) idare ve teşkilatı, bugüne kadar incelenmemiş Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ortaya konulmuştur. Saray eczanesi hakkında düzenlenmiş orijinal bir talimatnameden faydalanmak suretiyle, burada görevli doktor ve cerrahların atanma şartları ve yükümlü oldukları vazifeler belirlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Osmanlı saray eczanesi, Topkapı Sarayı, Yıldız Sarayı, Mavroyani Paşa, II. Abdülhamid, hekimbaşı, saray hekimliği, eczacılık tarihi, tüp tarihi.

LA FLORE DE TURQUIE

Au sujet de quelques traditions, rites et croyances ...

Michèle Nicolas*

*Dans ce pays où les saisons rythment la vie des campagnes
 Dans des senteurs d'anis, de sauge, d'origan et de lavande
 S'épanouissent les fêrúles aux larges ombelles
 Quand les grenadiers explosent en mille fleurs
 Jacinthes, cistes et myrtes répandent leur arôme
 Et les coquelicots rouge sang s'évanouissent avant l'été
 Au moment où les plaines prennent la couleur de l'or*

Ces pages sont un modeste hommage à Madame le Professeur Asuman Baytop, en gage de gratitude pour toutes ces années au cours desquelles ses conseils et ses encouragements, alliés à sa gentillesse et son amitié, ont été précieux pour moi et m'ont permis de persévérer dans le domaine de l'ethnobotanique, étude des rapports entre les plantes et les sociétés humaines, à la croisée des chemins de plusieurs disciplines: anthropologie, botanique, chimie, écologie, linguistique, pharmacognosie et pharmacologie...

Dans le présent article, essentiellement le fruit d'enquêtes personnelles réalisées lors de fréquents séjours en Turquie, j'évoquerai à l'aide de quelques exemples certaines des croyances, coutumes et traditions concernant la flore, au demeurant largement représentée dans la littérature populaire turque: contes, légendes, comptines, quatrains, strophes, proverbes, devinettes... Certes il y a eu une évolution au fil des années, mais ces connaissances et usages, transmis depuis des générations, composent aujourd'hui encore le savoir traditionnel d'un monde végétal aux multiples bienfaits.

Le Culte de l'Arbre

Symbole important et sujet de légendes, il reçoit offrandes et prières, et il est l'objet de rites divers, notamment chez les *Tahtacıs*, nomades bûcherons des montagnes des Taurus qui, avant d'abattre un arbre, obéissent à un rituel transmis depuis des générations.¹ On vénère le grand arbre, le vieil arbre, le lieu où poussent de beaux arbres. En ce qui concerne sa désignation, on constate une grande imprécision du langage: arbre noir (*karaağaç*), arbre rouge (*kızıl ağaç*), une même dénomination attribuée à différentes espèces, ou encore une certaine

confusion, notamment entre platane et peuplier (*çınar/kavak*), hêtre et orme (*kayın /dişbudak*), micocoulier/térébenthe (*çitlembik*).²

Le grand arbre (*ulu ağaç, koca ağaç*) solitaire, symbole de force et de prospérité a toujours été, chez les Turcs, objet d'un respect particulier. L'arbre isolé a valeur sacrée (*kutsal ağaç*), on ne le coupe pas. C'est l'arbre qui rafraîchit de son ombrage les carrefours des chemins, les clairières, ou les points isolés dans l'étendue monotone des plaines. Il a aussi un caractère numineux en tant que lieu de rassemblement des djinns.³ On imagine que chaque arbre a une âme, qu'il souffre et ressent de la peine comme les humains: "C'est la hache qui fait souffrir l'arbre," "Qui coupe un arbre vert (jeune) coupe une tête," et "On ne coupe pas un arbre même banal s'il donne de l'ombre," souhait que l'on retrouve à l'identique dans Dede Korkut avec la phrase "Que ton arbre touffu qui donne de l'ombre ne soit pas coupé." On ne coupe pas ses branches, si ce n'est pour aider à l'entretien de la mosquée, et si elles tombent on ne les ramasse pas. Mais on peut cueillir ses feuilles que l'on glisse dans le vêtement de l'enfant pour faciliter ses premiers pas et une démarche assurée. Il a un esprit protecteur et toute atteinte peut être punie, comme l'atteste une légende de la région de Tokat où un bûcheron, qui s'était aventuré la nuit dans la forêt pour y abattre un arbre, en perdit la vie quelques jours plus tard.⁴ Si l'arbre a acquis une valeur sacrée, magique ou fantastique, c'est parce qu'il se rattache à certains rites ou se rapporte aux incidences de la légende d'un personnage lui-même objet de culte. Ainsi la vénération dont fait objet le Peuplier (*kavak*), arbre omniprésent en Anatolie et toujours agité par le vent, est expliquée par le fait qu'il aurait caché dans ses branchages un prophète. Le Mûrier noir (*karadut*) est vénéré par les nomades *Yörüks*⁵ qui y voient écrits sur ses feuilles des versets coraniques (*ayat*) et parce que selon une légende Hacı Bektaş, fondateur de l'ordre des derviches bektachis, aurait lancé une branche enflammée de mûrier qui, arrivée jusqu'à Konya et plantée, aurait fructifié...

² En effet, les Turcs étaient à l'origine peu familiarisés avec le milieu forestier. Les nomades éleveurs éprouvaient pour les régions boisées, tout comme leurs ancêtres, une certaine appréhension. En se sédentarisant progressivement, ils s'intéresseront peu à peu à la forêt et en entreprendront son exploitation.

³ Le Théâtre d'Ombres turc (*Karagöz*) a élaboré le thème légendaire sur un peuplier surnaturel (*Kanlı kavak*) qui aurait le pouvoir d'enlever ou de déformer les êtres humains.

⁴ Un jour d'hiver, un bûcheron qui regagnait son village après avoir vendu son bois comme à l'accoutumée, s'enfonça dans la forêt pour couper un arbre; il s'aperçut alors qu'à quelques pas se tenait une belle jeune femme qu'il taquina en lui lançant des boules de neige, ce qui la fâcha. Elle se mit alors à grandir de façon inquiétante jusqu'à atteindre la taille d'un peuplier et s'abattit près de lui dans un fracas épouvantable. Enfourchant son cheval, il partit à bride abattue et s'écroula sans connaissance sur le seuil de sa maison. Le lendemain, il raconta son aventure. . . et perdit la vie quelques jours plus tard.

⁵ Les *Yörüks* sont des musulmans sunnites de rite hanéfite pour lesquels le culte des arbres, des buissons, des sources et des montagnes joue un rôle important.

* Dr., Centre des Etudes turques et ottomanes, EHESS/CNRS, Paris (France)

¹ Jour faste pour l'abattage de l'arbre, prières, rites de purification.

d'ailleurs son fruit n'est-il pas considéré comme magique et efficace dans certaines affections. Quant au Genévrier, arbre sacré des Alevis-Bektachis, qui a donné son nom à un de leurs sanctuaires, Petit Grand-Père Genévrier (*Dedecik Ardiç*), c'est son feuillage poussé de façon quasi magique qui déroba Hacı Bektaş aux yeux du monde.⁶

L'arbre qui, dans certaines légendes, pousse en rêve de la poitrine du héros est interprété comme un signe de souveraineté et de descendance prospère: il représente les générations successives issues d'une même "racine." Quand l'enfant paraît, on plante un arbre, souvent un Peuplier (*kavak*), un Pin (*çam*) ou un Mûrier (*dut*), à défaut un pieu, symbolisant le lien avec la terre. L'arbre est considéré comme "arbre de (la) vie" (*hayat ağacı, ömür ağacı*). On le désigne également comme "l'arbre nom" (*isim ağacı*), "l'arbre cadeau" (*hediye ağacı*), "l'arbre grandeur" (*boy ağacı*), "l'arbre âge" (*yaş ağacı*), ou simplement avec le nom de l'enfant: le mûrier d'Ali (*Ali'nin dut ağacı*), le peuplier de Fatma (*Fatma'nun kavağı*). Si on ne peut avoir d'enfant on préférera planter un Platane (*çınar*). Le Saule (*söğüt*) à branches multiples exprime le désir de fonder une famille. Quant au berceau du nouveau-né, il est encore taillé dans le bois du Bouleau (*kayın, hoş*), il symbolise la descendance, bien qu'il ait perdu en grande partie la place qu'il tenait jadis. Le Cyprés (*selvi*), arbre familier des paysages méditerranéens, objet depuis la nuit des temps de légendes et de superstitions variées, est lui aussi "arbre de vie."

Plusieurs dictons témoignent de son importance: "L'arbre est le berceau du foyer," "Du berceau à la tombe, on a besoin de l'arbre," "Celui qui fait planter (ou plante) un arbre, son oeuvre perdure," "Si tu plantes un arbre et qu'il grandit, ta vie sera aussi longue que la sienne,"⁷ "Protéger l'arbre est aussi important que le planter." Nombreux aussi sont les slogans que l'on peut voir écrits le long des routes anatoliennes pour inciter le passant à sa protection.

Auprès des tombeaux de saints ou d'un lieu de pèlerinage, l'arbre en acquiert les vertus sacrées et surnaturelles et en fait partie intégrante, confondu avec le saint même, comme en témoignent les noms donnés à certains sanctuaires: Grand-Père Pin (*Çam Dede*), Grand-Père Platane (*Çınar Dede*), Grand-Père Térébinthe (*Çitlembik Dede*), Grand-Père Genévrier (*Ardiç Dede*). Sur les buissons et les arbres alentour, c'est alors une véritable floraison multicolore d'objets divers (cordons, rubans, étoffes, mouchoirs, perles bleues, prières écrites, poupées, vêtements) accrochés aux branches... témoignage de la survivance d'un culte naturaliste. En nouant un morceau d'étoffe (sans couture

⁶ Il y serait resté caché pendant 40 jours.

⁷ Marco Polo, dans le "Livre des Merveilles" rapporte que le grand Khan faisait planter des arbres car devins et astrologues prédisaient longue vie à qui agissait ainsi.

sinon la demande est annulée), un mouchoir ou toute autre chose, on pense que le voeu sera exaucé et que maladies et soucis resteront là emprisonnés par les nœuds. Quelquefois l'arbre est solitaire, il n'y a alors ni tombe (*mezar*) ni mausolée (*türbe*), mais il est considéré avoir autant d'efficacité et devient un "arbre à souhaits" couvert de morceaux de tissus de toutes couleurs, certaines pouvant préciser la demande: vert pour un souhait, rouge pour une protection. Tel l'imposant Térébinthe (*çaputlu melengeç*) sur la route Milas-Bodrum, ou bien cet Eglantier (*çaputlu kuşburnu ağacı*) sur une hauteur proche de Yozgat, ou encore cet Arbre dit "aux chiffons" (*paçavralı ağaç*) dans la bourgade d'Akziyaret près d'Urfa, tous vénérés par les mères qui viennent demander protection ou guérison de leurs enfants et par les jeunes filles qui souhaitent un époux. On peut aussi intercéder pour obtenir la pluie en période de sécheresse: en cette circonstance on s'y rend souvent habillé de neuf signifiant ainsi son espoir d'un renouveau. Dans certains troncs on a enfoncé des clous, moyen efficace pour retenir la maladie; dans d'autres troncs ce sont des fers à cheval, la requête concernant des animaux.

Certaines espèces sont considérées de mauvais augure (*uğursuz*). C'est le cas du Figuier (*incir ağacı*), surtout pour ceux qui ont déjà des enfants de sexe masculin, si l'on en croit le dicton "planter un figuier à son foyer c'est le détruire ainsi que sa descendance." Au sujet du Noyer (*ceviz ağacı*), on dit que celui qui le plante mourra bientôt ou décèdera quand l'arbre aura atteint la même taille que lui;⁸ on dit aussi qu'il faut s'abstenir de dormir sous cet arbre à l'ombre duquel pas grand-chose ne pousse... mais ses feuilles, ajoutées à l'eau du bain, seraient efficaces pour remédier aux pas tardifs de l'enfant. Le Laurier-Rose (*zakkum*), dont les propriétés sont toxiques, est considéré comme maléfique et est de ce fait surnommé "l'arbre de l'enfer" (*cehennem ağacı*). Le Paliure épineux est un arbuste maudit, d'où son nom de "buisson noir" (*kara çalı*), parce que son bois aurait été utilisé pour alimenter le bûcher d'Abraham. Et l'Aubépine (*akdiken*) a des épines parce que son bois aurait servi à fabriquer le manche de la hache qui abattit le peuplier dans lequel s'était réfugié un prophète.

D'autres espèces sont de bon augure (*uğurlu*), comme ces arbres qui gardent leur feuillage en hiver parce qu'ils ont donné refuge aux oiseaux qui souffraient du froid. Le Myrte (*murt, mersin*) est considéré comme un des plus bénéfiques: typique du maquis méditerranéen, c'est un arbuste au feuillage persistant toujours vert, d'un bel effet ornemental et dont les fleurs blanches étoilées parfument l'atmosphère en juin. Ses fleurs et feuilles distillées donnent une huile essentielle aromatique dont les propriétés antiseptiques et astringentes

⁸ C'est ce qui ressort de la formule de bénédiction répétée à la fin de chaque épisode du texte épique du "Livre de Dede Korkut": "Que ton Grand Arbre à l'ombre bienfaisante ne soit jamais abattu."

la font utiliser au moment de la première tétée du nouveau-né (la maman lui passe son doigt enduit d'huile de myrte sur le palais, le nombril, la plante des pieds et la pliure des genoux) ainsi que pour parfumer l'eau du premier bain (avec de la menthe, des feuilles de noyer, quarante grains d'orge ou de blé). Si l'enfant présente des signes de faiblesse, on allume un feu de myrte et on le fait tourner trois fois autour du brasier. On jette des feuilles de myrte sur la jeune mariée pour assurer sa fécondité. Et pour que la pêche soit fructueuse, on charge des branches à bord des embarcations pour en recouvrir les poissons. Les jours saints, on se rend sur les tombes des disparus pour y déposer des branches de myrte, en témoignage de respect et de souvenir, mais aussi parce que selon la croyance la branche de myrte allège les fautes du défunt... Ces exemples montrent le rôle bénéfique de cet arbre pour tout ce qui est en devenir.

Médecine traditionnelle: magie, mythes et symboles

Le végétal, comme l'être humain, est soumis aux influences extérieures, des rythmes cosmiques aux variations de saisons, de climats et de lieux. Si le printemps est la période de renouveau pour les plantes avec une profusion de fleurs, de couleurs et de senteurs, c'est à l'automne que les pluies leur redonnent vie. Selon les cas, des rituels de récolte ou des rituels divers accroissent les vertus du végétal, avec des modes de cueillette, de séchage, de conservation, de distillation. Les remèdes bonne femme (*koca kari ilaçları*) ou remèdes-maison (*ev ilaçları*) et les bonnes herbes ou herbes bienfaisantes (*şifalı otlar*), mettent à profit, tant sur le plan magique que sur le plan empirique, les ressources du milieu naturel: les unes guérissent toutes sortes de maux, les autres guérissent un mal bien spécifique. Médicales ou aromatiques, souvent les deux à la fois, elles ont de tous temps nourri et fortifié le plaisir et l'imaginaire des hommes, et ont joué et jouent encore un rôle essentiel dans leur alimentation et leur médecine, flattant leur palais par leur bon goût ou soulageant leurs maux et douleurs. D'ailleurs le proverbe ne dit-il pas: "A chaque mal son remède" (*Her derde şifa, her derde deva*) ou encore "Donnez leur de l'importance car, sinon pour la mort, elles sont bienfaisantes pour chaque mal" (*Onlara kıymet verin zira onlar ölümden başka her derde şifadır*). Les pratiques de médecine populaire (*halk hekimliği*), médecine naturelle et traditionnelle, encore pratiquées en milieu rural et en milieu urbain traditionnel, qu'il s'agisse de conjurer ou lever des sorts, de rebouter ou soigner par les plantes, sont largement intégrées à un réseau de pratiques ancestrales jalonnant les étapes de la vie et qui se sont transmises oralement, de génération en génération. La confiance éprouvée à l'égard de ces plantes considérées comme guérisseuses s'appuie inconsciemment sur d'autres critères et sur d'anciennes croyances attachées au pouvoir magique. Il est certain que l'emploi de ces drogues est resté d'abord associé à des pratiques incantatoires ou magiques et que leur effet

était attribué principalement au pouvoir surnaturel de celui ou celle qui les administraient.

La vertu guérisseuse, en cas de stérilité, de l'Orge (*arpa*) trouve son explication dans un mythe qui se rattache au cycle des légendes sur l'Elixir de l'Eternité du médecin Lokman Hekim.⁹ L'une d'elles veut en effet qu'il ait trouvé le remède-miracle qui donnait l'éternité: pour cela il se donna la mort, mais l'apprenti, censé lui faire avaler le contenu de trois fioles mystérieuses, laissa échapper la dernière qui se brisa... il ne connut donc pas l'éternité, mais on dit que là où se répandit le liquide miraculeux poussa un champ d'orge.

Le pouvoir procréateur attribué aux graines de Lentilles (*mercimek*) symbolisant la fille et aux grains de Blé (*buğday*) symbolisant le garçon est illustré par une légende de Hacı Bektaş qui, d'un souffle, donna à ces végétaux le pouvoir de guérir les femmes stériles. En ce qui concerne cette céréale, ne dit-on pas que si elle fait vivre l'homme, elle ne vit que par l'homme et qu'elle disparaîtrait si l'homme disparaissait. Son importance est attestée dans plusieurs légendes comme celle du Grand-Père Blé (*Buğday Dede*) et dans les rites symboliques où il intervient comme la Fête de la dent (*Diş töreni*): d'après la croyance, la première dent de l'enfant perce comme le grain de blé éclate. La recette festive appelée *diş hediği* (*hedik*: blé bouilli), *diş buğdayı* (*buğday*: blé) ou *diş bulguru* (*bulgur*: blé concassé) est une sorte de gâteau de blé bouilli sucré que l'on sert aux invités accompagné de fruits secs et qu'on fait porter dans sept maisons voisines. L'enfant, habillé de neuf, est assis par terre sur une étoffe blanche ou bien au centre d'un grand plateau. En musique et en chantant, on apporte le "blé de la dent" sur un plateau de bougies et on en jette un peu sur sa tête en lui souhaitant des dents aussi solides que les grains de blé, puis on enfile sept grains de blé qu'on passe autour de son cou pour conjurer le mauvais oeil et on lui en glisse quelques-uns dans la bouche pour lui assurer des dents saines et bien rangées.¹⁰

Quelques plantes, aux frontières de la magie et de la théurgie, gardent encore de leur mystère et détiennent des secrets dont la tradition populaire a tiré de multiples usages magiques et médicaux. On leur attribue encore aujourd'hui des propriétés merveilleuses. Entre dans ce domaine du merveilleux toute plante ayant une forme curieuse, des fruits rares, des propriétés cachées. C'est le cas de la Mandragore ou Herbe aux magiciens à l'origine depuis longtemps de superstitions et de légendes: sa racine anthropomorphe et charnue,

⁹ L'Elixir de Vie, dit Esprit de Lokman Hekim, était fabriqué autrefois par les droguistes apothicaires dont il était le saint patron; de nos jours il est celui des marchands d'épices et d'aromates.

¹⁰ A cette occasion, on place devant l'enfant divers objets et son choix présage de ses qualités futures: Coran = instruction, pièce d'or = richesse, aiguille et ciseaux (pour une fille) = bonne ménagère, bobine de fil = tailleur ou couturière, crayon = étude, une glace = coiffeur.

qui fait penser à un corps humain et lui vaut son appellation turque d'“herbe-homme” (*adamotu*),¹¹ est censée posséder des vertus guérisseuses, aphrodisiaques et quelquefois hallucinogènes, d'où l'autre dénomination d'“herbe de diable,” “navet de diable” (*şeytan otu, şeytan şalgamı*). Mais démythifiée et dépoétisée, la Mandragore est une petite herbe, selon Jean-Marie Pelt, et sa racine est souvent falsifiée par celle du Concombre sauvage.¹² Toutefois ses fruits ovales et parfumés de couleur orangée, que les villageois appellent à cause de leur forme “excrément de chameau” (*deve boku*), sont funestes aux enfants. Quant au Chanvre (*kenevir*), c'est la plante que certains mystiques mirent en valeur en raison de ses effets merveilleux contribuant à rendre plus accessible l'état extatique recherché.

La thérapeutique magique par analogie relève du réflexe des signatures, prenant en compte certains aspects et propriétés physiques de la plante:

– d'après la forme: la Fougère (*eğrelti otu*) pour la forme de ses feuilles dentelées serait bénéfique aux dents, tout comme le Lierre (*duvar sarmaşığı*), qui s'accrochant aux arbres et aux murs par des crampons les empêcheraient de tomber! Le bulbe de Colchique (*çiğdem*), qui ressemble à un orteil déformé, est censé calmer les douleurs de goutte. Le Genêt du fait de son inflorescence, d'où l'appellation “ongle de mulet” (*katır turnağı*), est censé être anticonceptionnel, le mulet étant un animal stérile.

– d'après la couleur: le Pelargonium (*sardunya*) dont la fleur est rouge comme le sang, est utilisé pour panser les plaies bénignes. Les grains rouges des fruits de la Grenade (*nar*), bénéfiques à celui qui souffre de fatigue et de troubles sanguins, sont aussi du fait de leur multitude symbole de fécondité, et dans la croyance religieuse c'est un fruit qui, apaisant les sentiments de colère, jalousie, haine, est censé élever l'âme et rendre meilleur. La Garance (*kökboya*), dont la racine donne une teinture couleur rouge orangé, est antianémique. Quant au Safran (*safran, zaferan, zağferan*), de par ses propriétés tinctoriales, il est symbole de soleil, l'astre qui donne la vie aux hommes et aux plantes, et selon un dicton: “il donne de la couleur aux noces” (*düğünlere renk verir*)... est-ce

¹¹ On l'appelle aussi Herbe d'Abdüsselam (*Abdüsselamotu*), Herbe du Cerf (*sıgun otu*). On accentue cette ressemblance en cultivant la plante dans des pots formant moule ou en sculptant la racine après arrachage. Son extraction exige des précautions: en effet on dit qu'en se détarrant la mandragore pousse un cri semblable à celui de l'être humain et qu'à l'entendre on risque d'être paralysé, aussi la faisait-on autrefois arracher par un chien qui la tirait de terre avec une ficelle attachée à sa queue. Ainsi un homme pouvait obtenir la racine convoitée sans risque !

¹² Espèce spécifique de la Méditerranée, le Concombre sauvage ou purgatif, Cornichon d'Ane, Concombre sauteur ou Giclet est une Cucurbitacée dont le fruit ovale et velu expulse ses graines à maturité sous la forme d'un jet filiforme pouvant atteindre plusieurs mètres (*eşek hıyarı, acidülek, ou Ebuçehil karpuzu* du nom d'un contemporain du prophète Mahomet qui refusa de se convertir).

parce que dans les fêtes familiales traditionnelles (*düğün*), on offre aux invités un riz au lait sucré aromatisé au safran?

En milieu rural, on fait encore grand cas des amulettes végétales pour protéger surtout les jeunes enfants contre le mauvais œil (*nazar*)¹³: graines de Nigelle (*çörekotu*), écorce de Micocoulier ou de Térébente (*çitlembik*), écorce de Hêtre (*kayın*), fruits desséchés de Rue sauvage ou Harmel (*üzerlik otu et nazarlık otu*, vu son emploi) également employés pour les fumigations, à la fois moyen de prévention et de guérison, ainsi que les larmes de Liquidambar oriental (*günlük ağacı, buhur ağacı*).

Rituels saisonniers et fêtes du renouveau

Les saisons rythment la vie des campagnes anatoliennes. Les relations qui unissent les hommes à leur environnement végétal sont multiples. La personnalité de la terre est souvent reconnue dans le folklore turc, on la célèbre à la mi-avril. Ce mois est généralement source de moments joyeux, on fait le nettoyage de printemps, on fleurit le pas des portes, les fenêtres et les balcons, on sème les graines, on prépare le fromage et le premier yoghourt de l'année. A partir de ce moment-là et jusqu'à la fin juin la terre anatolienne se couvre de milliers de fleurs. Rites et cérémonies diverses conservent tout leur éclat dans les moments importants de la vie collective qui engagent la prospérité ou le destin des communautés. L'homme y puise, avec les rites appropriés, les moyens lui assurant abondance, fertilité, fécondité et réalisation de ses vœux. Labours, semailles, moissons, battages, vendanges, récoltes et cueillettes saisonnières sont prétextes à des réjouissances: pique-niques, jeux, chants et danses traditionnels.

La Fête de Nevruz, qui correspond au *now rouz* « jour nouveau » persan a lieu à l'équinoxe de printemps et marque le renouveau de la nature. A cette occasion, on prépare le *aşure*, mélange de blé et de maïs bouilli dans un sirop de sucre ou de miel avec des haricots blancs et des fruits secs (*çerez*): amandes, noix, figues, raisins, abricots. C'est également à ce moment-là que le fameux Electuaire de la Kermesse (*mesir macunu*) - composition sucrée renfermant, si l'on respecte la tradition, quarante et un constituants, et à laquelle on prête des propriétés extraordinaires - est distribué à Manisa, l'antique Magnésie. La coutume s'est perpétuée jusqu'à nos jours et la réputation de l'électuaire n'a pas faibli puisque il est proposé à la vente chez la plupart des marchands d'épices (*baharatçı*) sous l'étiquette d'Electuaire des Padichahs (*Padişah macunu*) ou

¹³ Rites, pratiques, croyances et superstitions ont pour but d'assurer au nouvel être humain sa place dans la vie et le tenir à l'abri des influences maléfiques.

sous l'appellation "Mélange aux 41" vu le nombre de constituants qui entre dans sa composition.¹⁴

La Fête des Crocus (*çiğdem bayramı*), surnommés Crocus ou Safran printaniers, communs dans les prairies et les pâturages et précurseurs des Narcisses (*nergis*), symbolise le retrait de l'hiver et le renouveau végétal. Une légende veut que la fleur se soit formée à partir d'une larme de Mahomet. Dès qu'ils sortent de terre, généralement en mars/avril, les enfants partent les cueillir en groupe. De retour au village, ils vont de porte en porte en chantant des ritournelles et des quatrains appropriés, par exemple: "Nous sommes arrivés à la porte, celui qui donne de l'huile qu'il ait un fils, celui qui donne du blé concassé qu'il ait une fille, celui qui ne donne rien que Dieu le lui prenne, rendons grâce à Dieu" (*Geldik kapıya, yağ verenin oğlu olsun, bulgur verenin kızı olsun, hiç vermeyenin Allah elinden alsın, diyelim Allah Allah*). En échange des fleurs, on leur donne du *bulgur*, de l'huile, du sel et divers ingrédients pour préparer le Pilaf de Crocus (*çiğdem pilavı*), agrémenté des petits bulbes, qu'ils mangent tout en égrenant des comptines et en s'amusant à divers jeux, comme *çelikçomak, sulenke, hinzo* ou *değnek vurma*. Autrefois, dans certaines régions, par exemple dans les environs de Sivas, les enfants grimpaient sur les toits plats en terre battue (*baca* = toprak dam) aussi désignait-on cette journée festive sous le nom de *Baca pilâvı*.

La Fête de Betlem ou Fête du Feu correspond à la Pâque chrétienne... D'après une légende, les prêtres, ayant oublié comment en fixer la date, se renseignèrent auprès des enfants musulmans qui la calculèrent d'après la Lune. La coutume des œufs colorés en rouge avec la teinture de Garance (*kökboya*), à laquelle on a donné pour cette raison le nom de "teinture d'œuf" (*yumurta boyası*), perdure... A l'aube, les premiers levés réveillent les autres en leur frottant la plante des pieds avec des orties fraîchement cueillies, tout en soufflant dans des sifflets en bois de saule de leur confection et en chantant des ritournelles telles: "Sifflet, sifflet, décolle-toi de ton bois, crie comme une petite souris, décolle-toi afin que nous criions et sautions tous ensemble d'un toit à l'autre" ou encore "Mon sipsi, mon sipsi, sors, sors, les serpents et les millepattes sont sortis, sors toi aussi, les oisillons ont chanté, les fleurs sont écloses, allons, sors." Puis tous s'en vont ramasser des branches de genévrier pour alimenter un grand feu de joie et brûler les vieilles nattes en osier. Outre

¹⁴ Au XVIème siècle, Merkez Efendi, médecin-chef de l'hôpital construit à l'initiative de la mère de Soliman le Magnifique, détenait le secret d'un électuaire sucré, dans la composition duquel entraient 41 plantes et avec lequel il obtenait, disait-on, toutes les guérisons. Tout le monde voulait y goûter, mais comme il ne pouvait satisfaire les demandes, il décida que le jour du printemps on jetterait du haut du minaret de la mosquée des petits morceaux d'électuaire enveloppés dans du papier. On prête à cet électuaire sucré, apparenté à la célèbre Thériaque de Dioscoride, des propriétés extraordinaires: il assure une bonne santé, évite douleurs et rhumatismes, préserve des scorpions, serpents et bestioles malfaisantes. Aujourd'hui il est vendu aux touristes sous le nom racoleur d'Aphrodisiaque des Sultans.

l'appellation vernaculaire *ardıç* ou *artuç*, on utilise souvent en milieu rural l'onomatopée *parpar* signifiant la combustibilité. En sautant pardessus les flammes on fait des vœux, espérant que la fumée faisant fuir les mauvais esprits, emportera soucis et ennuis de toutes sortes, et si elle est importante la croyance veut qu'elle soit annonciatrice d'un printemps fertile. Brûler un rameau de genévrier dans la maison tient lieu de rituel de purification.

La Fête de *Hidrellez*, qui associe les noms de *Hızır* et de *Ilyâs* (en fait il s'agit là de la forme *ilk yaz* "premier été" contractée en *ilyaz* et confondue avec le nom du prophète Elyaz/Elie), marque le vrai retour de la belle saison et avec elle la résurrection de la nature, généralement les 5/6 mai: c'est la grande fête de printemps. On croit que cette nuit-là, Hızır et Ilyas se retrouvent au sommet d'une montagne près d'une source. Ces deux prophètes, maîtres de la nature renaissante, viennent au secours des humbles et toute personne ayant vu cette nuit-là dans le ciel la grande traînée verte que laisse leur poignée de main sera assurée du bonheur et de la prospérité pour le reste de l'année. Pour les uns ce sont deux amoureux qui se retrouvent, dans la nuit et à cette date, au sommet d'une montagne près d'une source et qui dans l'ivresse de ces retrouvailles meurent cette nuit-là, pour d'autres ce sont deux frères ou deux amis qui auraient bu "l'eau de l'éternité".¹⁵ Dans les campagnes, la végétation s'offre à une totale communion avec l'homme qui y puise, par des rites appropriés, les moyens lui assurant abondance, fertilité, fécondité. L'Anatolie est alors un fabuleux jardin, où l'orchidée sauvage (*erguvani orkide*), à l'origine de la poudre de *salep*, est joliment dite *hidrellez çiçeği* ou *tukuk çiçek*. Au petit matin, après l'évaporation de la rosée, les arômes et les couleurs sont à leur apogée, c'est donc avant le lever du soleil que les jeunes filles vont cueillir les fleurs qu'elles accrochent aux portes ou disposent à l'intérieur des demeures: anémones (*dağ lâlesi*), coquelicots (*gelincik*), fritillaires (*ters lâlesi*), jacinthes (*sümbül*), renoncules (*düğün çiçeği*), tulipes (*lâle*). Autour de ces festivités s'est greffée une culture de la nourriture et de la boisson, du repos et de l'amusement. Chacun s'efforce à ce que ce jour-là tout soit au meilleur des possibilités, en famille, avec la parentèle et le voisinage. Le *Hidrellez hayır* commence parfois quelques jours avant la date officielle. Si l'on respecte la tradition on se procure quarante et un légumes et herbes sauvages bénéfiques (*şifalı otlar*) que l'on consommera cuits ou crus, ou bien on doit consommer sept produits commençant par la lettre *s*: *sarma, sütlaç, soğan, sarmısak, süt, salep, simit*. On fait aussi des souhaits sur l'oignon vert (*yeşil soğan*): on attache les feuilles avec un ruban rouge et le lendemain si elles ont poussé on croit que le voeu sera exaucé.

¹⁵ Dans l'iconographie populaire, Hızır, représenté avec une barbe blanche, des chaussures rouges et un vêtement composé de fleurs, est celui qui redonne vie aux plantes; Ilyas, de grande taille, un bâton à la main et vêtu d'une longue chemise, est le protecteur des eaux et des animaux.

Les moissons sont de vraies fêtes musicales où les femmes chantent des quatrains (*mani*) appropriés et les enfants offrent à ceux qu'ils croisent en chemin les premiers épis d'une récolte que l'on célèbre en exécutant des danses devant les gerbes, la danse de l'orge (*arpa oyunu*) par exemple. D'autres célébrations, plutôt des festivals, font désormais partie des coutumes régionales, par exemple: en avril, les tulipes (*lâle*) à Istanbul et les perce-neiges (*kardelen*) dans la région d'Antalya; fin mai, les cerises (*kiraz*) et les griottes (*vişne*) en région égéenne, les tomates (*domates*) en région méditerranéenne, les abricots (*kayısı*) dans la région de Malatya et en Cappadoce; en juin, les roses (*gül*) à Konya et le thé (*çay*) à Rize à l'est de la mer Noire; en septembre, les noisettes (*findık*) dans la région pontique, les pastèques (*karpuz*) à Diyarbakır, le raisin (*üzüm*) en région égéenne et à Ürgüp en Cappadoce, etc.

Vers la fin de l'automne ou au début de l'hiver, on célèbre la "délivrance de l'olive" (*zeytin kurtuluşu*): les olives sont cueillies quand leur robe verte devient violette, avec une gaule (*sırık*) ou bien à la main. Récolter deux olives collées (*çatal zeytin*) est de bon augure, en trouver trois collées est néfaste, aussi les enterre-t-on aussitôt. A cette occasion, les jeunes filles et les femmes s'enduisent les paumes de henné (*kına*) pour éviter les plaies aux mains. A la fin de la cueillette, on se partage un gâteau de semoule (*meçi*) ou une douceur au sésame (*tahin helvası*) spécialement préparé pour la circonstance. Et s'il y a une jeune fille à marier, on remplit pour elle un panier avec les plus belles olives.

Prénoms en rapport avec la nature et ses éléments, avec le calendrier saisonnier:
Aube (*Seher*), Pluie (*Yağmur*), Vent (*Rüzgâr*), Source (*Kaynak*), Nature (*Doğa*),
Étoile (*Yıldız*), Clair de lune (*Mehtap*), Jour (*Gün*), Soleil (*Güneş*), Saison (*Mevsim*),
Printemps (*Nevruz, Bahar, Bahariye, Gülbahar*), Automne (*Güzün, Güzin*),
Avril (*Nisan*), Octobre (*Ekim*), Novembre (*Kasım*), Premier mois (*İlkay*),
Dernier mois (*Sonay*), Semaines (*Ekin*).

Herbes nouvelles, aromatiques et bienfaitantes

Pour désigner les plantes aromatiques et condimentaires, le turc emploie le mot *baharat* (du persan *bahar* "printemps, herbes nouvelles," qu'il a pris avec ces mêmes sens et auquel il a donné par extension celui d'épices avec addition du pluriel arabe en *at*). On les appelle aussi "plantes odorantes" (*kokulu bitkiler*) "plantes parfumées" (*ıtrılı bitkiler*) et depuis peu "plantes à arômes" (*aromalı* ou *aromlu bitkiler*). Fraîches, séchées ou réduites en poudre, on dit de ces espèces odorantes et aromatiques qui parfument les mets qu'elles sont "l'ornement des cuisines" (*mutfakların süsü*) ou encore "le sel et le poivre des tables" (*sofraların tuzu biberi*). Nombreuses sont celles employées traditionnellement: aneth, anis, basilic, coriandre, cumin, fenugrec, menthe, nigelle, origan, persil, safran, sarriette, sauge, sésame, sumac, thym... Certaines sont indispensables dans la préparation de certains plats et boissons. Par exemple: l'Aneth (*dereotu*), d'une

saveur raffinée à l'état frais, parfume les plats à l'huile d'olive servis froids: "il n'y a pratiquement pas de plats où l'aneth ne soit pas" (*dereotunun girmedigi yemek yok gibidir*); l'Anis vert (*anason*) est un des composants, avec le raisin et le lentisque, du *rakı*; la Coriandre (*kişniş*), dont la saveur légèrement sucrée, entre sauge et zeste d'orange, relève le goût des légumes farcis au riz (*dolma*), les saumures (*turşu*), les galettes de fête (*kandil simidi*) et les bonbons (*kişniş şekeri*); le Cumin (*kimyon*), toujours présent sur la table, avec le sel et le poivre, est l'accompagnement des viandes; l'Hysop (*çörtük*) aromatise les potages comme le *tarhana çorbası* (soupe à base de yoghourt, tomates, piments) et les légumes et fruits en saumure (*turşu*); la Menthe (*nane*) ajoute une note parfumée dans la recette du concombre au yoghourt (*cacık*); la Nigelle (*çörekotu*), dont les graines noires, d'un goût piquant, parfument subtilement petits pains et brioches, est aussi un succédané du café (*çörekotu kahvesi*); la Sarriette (*saterotu*) dite "thym de Trébizonde" (*Trabzon kekiği*) ou "herbe aux fèves" (*bakla otu*) est le condiment des féculents; le Sumac (*sumak*) est cultivé pour ses petits fruits rouges à saveur astringente et légèrement acide qui, desséchés et réduits en poudre, donnent un vinaigre (*sumak ekşisi*) servi avec les kebabs très relevés. Certaines espèces ne sont employées que localement: c'est le cas en Anatolie Orientale de *anuk*, une variété d'Origan (*Origanum acutidens*) qui aromatise les mets et le thé, ou encore de *nanahan*, l'Ajowan une ombellifère peu connue (*Carum capticum*) qui, en raison de sa teneur en thymol, est considérée comme un condiment et comme une panacée. En ce qui concerne leur utilisation, à bon escient en respectant les doses et recettes d'emploi, le dicton est de bon conseil: "Beaucoup nuit, peu est la bonne mesure" (*Çoğu zarar, azı karar*).

Recherchées pour leurs effluves délicats, les huiles aromatiques essentielles, aux propriétés anti-bactériennes et cicatrisantes et agissant à de faibles concentrations, constituent de véritables panacées pour tous les maux. Le marchand, qui les propose en magasin ou sur les marchés de plein air, vante leurs vertus calmantes en cas de refroidissement, rhumatismes, douleurs, migraines, maux de dents, de gorge, d'estomac: il conseille de "prendre une goutte d'essence avec le doigt, mettre sur la lèvre, passer le doigt sur le nombril puis boire un verre d'eau, et il ne reste rien" (*Bir damla yağ al parmakla, dudağa sür ondan sonra göbeğe, bir bardak su içtikten sonra bir şey kalmaz*). Les plus couramment employées traditionnellement en médecine populaire sont celles d'aneth (*dereotu*), anis vert (*anason*), basilic (*feslegen*), menthe (*nane*), romarin (*kuşdili*), lavande (*lavanta*), laurier (*tehnél, defne*), origan (*kekik*), sauge (*adaçayı*), mélisse (*oğulotu, kovanotu, limonotu*). Chaque plante a son époque, dite "temps balsamique," qui se situe vers l'été et qui peut se prolonger plusieurs mois, par exemple pour le laurier et le romarin. Les feuilles sont récoltées avant l'apparition des fleurs, quand elles sont le plus chargées en

principes bénéfiques; les fleurs se ramassent à l'éclosion; les racines se déterrent le soir, au printemps et en automne avant et après la floraison; les tiges sont coupées en automne quand la plante entre en repos et que sa croissance s'arrête. La distillation artisanale se fait sur place dans le champ avoisinant le village ou bien proche du lieu où la plante est ramassée: on entasse les sommités fleuries dans le bassin d'un alambic (*imbik*) assez rudimentaire, on ajoute de l'eau en quantité nécessaire, on fait bouillir à feu nu pendant une heure environ et plus ou moins en fonction de la température extérieure, puis on recueille avec une cuillère l'huile essentielle plus légère qui surnage: c'est à elle surtout que la plante doit son odeur, exacerbée par le soleil. On traite plus particulièrement de mai à septembre: la sauge (*adaçayı, geyikeması*) et l'origan (*kekik*) dont le rendement est le plus intéressant; en juillet-août: l'améthystée (*karkahan, karan, garan*), le genévrier (*ardıç*), le gattilier (*hayıt*), le myrte (*mersin*) et le laurier-sauce (*defne, tehnel*); en septembre: les menthes (*nane*).

La cueillette des végétaux sauvages

Dans les campagnes anatoliennes, une part notable des ressources alimentaires est empruntée aux produits de la flore sauvage - herbes, feuilles, pousses, racines, bulbes, fruits, graines - qui constituent un fonds important de subsistance et le plus facile à étendre dans la mesure des besoins. Il s'agit essentiellement d'une consommation domestique et communautaire qui se fait sur place et au jour le jour, mais qui est aussi l'objet de vente sur les marchés. C'est une cueillette familiale, où le plus souvent femmes et enfants vont en groupe et ramassent à la belle saison quand les pousses sont encore tendres: Asperge (*kuşkonmaz*), Mauve (*ebegümece, ebegömece, ebemgümece, kömeç, ilmik, develik*), Tussilage (*deve tabanı*), Ortie (*ısrıganotu*), Chicorée (*hindiba*), Cardon (*diken*), Acanthe (*kengerotu*), Bourrache (*sığır dili*), Pissenlit (*arşlandışı, acı marul, hindiba*), Oseille (*kuzu kulağı*), Pourpier (*semizotu, sirken, silken*), Roquette (*roka*), Raifort (*bayırturpu*), Picride (*acı ot*), Coquelicot (*gelincik, tolama*), toutes celles dont on dit qu'elles sont les annonciatrices du printemps.

Les enfants se délectent surtout des petits bulbes de crocus printaniers (*çiğdem*), des boutons floraux de mauve (*gopça*), du suc sucré des inflorescences de lamier (*ballubaba, emzik* ou *emzük çiçeği*), des galls de sauge (*elmaotu* "herbe à la pomme," *elma çalısı* "buisson à la pomme") qu'ils apprécient fraîches pour leur saveur acide (ce n'est pas un fruit, il s'agit en fait d'une excroissance, ronde et duveteuse, provoquée par la piqûre d'un insecte), des baies de myrte (*mersin*), ou encore des graines de pavot (*haşhaş*): en ce qui concerne cette papavéracée somnifère, l'usage de mêler des graines de pavot à la bouillie des enfants ou de leur faire boire des infusions de capsules de pavot, pour les calmer ou les endormir, est toujours une coutume dans les régions de

culture, d'ailleurs ne dit-on pas que "si le meilleur remède est l'amour maternel, un des plus vieux remèdes est le pavot" (*En iyi ilaç anne sevgisi, en eski ilaçlardan biri haşhaştır*). Ils cueillent aussi des fruits d'Eglantier (*kuşburnu*), d'Arbousier (*kocayemiş*), de Cornouille (*kızılıçık*), d'Épine-vinette (*karamuk, kadın tuzluğu*). Ils ramassent aussi des fleurs des champs qu'ils proposent aux passants sur le bord des routes: Anémones aux vives couleurs (*dağ lâlesi, kangılız*), éphémères Coquelicots (*gelincik*), fragiles Pâquerettes (*papatya*) et Liserons (*sarmaşık*).

Les hommes se chargent de la cueillette des champignons (*mantar*) et des cueillettes difficiles, comme l'extraction des bulbes de Scille (*ada soğanı*), utilisés pour la préparation de produits médicamenteux, ou celle des tubercules d'Asphodèle (*çiriş otu, yayların güllü, yağlı çoşan, çirişlik, girişotu*) dont on tire une colle efficace en cordonnerie. Pour les cueillettes loin du village, en territoire dit "étranger," on part en groupe et pour plusieurs jours, par exemple: pour la cueillette en région égéenne de l'Origan (*kekik*) et celle, en région méditerranéenne, de la Sauge: dite "thé de l'île" (*adaçayı*) ou "thé de montagne" (*dağ çayı*) selon le territoire de récolte, et par étymologie populaire "thé des ancêtres" (*ata çayı*), elle est au village la boisson chaude généralement consommée et offerte aux invités, sinon on précise "thé noir" (*kara çay*) pour le thé.

Les bourgades et villages ayant préservé, héritage d'une expérience séculaire,¹⁶ un artisanat tinctorial où la couleur naturelle est primordiale, emploient toujours sommités florales, feuilles, écorces, racines, fruits de certains spécimens de la flore pour obtenir les teintures naturelles (*nebatî boyalar*). Le turc les désigne traditionnellement sous le terme général de "teinture de racine" (*kökboya*), même quand celle-ci est obtenue à partir d'autres parties de la plante, ou encore d'"herbe à teinture" (*boya otu*). Toutefois le terme s'applique plus exactement à la Garance¹⁷ dont on extrait, à partir des rhizomes (*kök*), un pigment tinctorial (l'alizarine) longtemps connu sous le nom de Rouge turc (*Türk kırmızısı*), Rouge d'Édirne ou d'Andrinople (*Edirne*

¹⁶ En Anatolie, on connaissait de nombreuses plantes susceptibles de fournir de la teinture pour les tissus, tels le Pastel, le Safran, la Garance, le Fustet. Mais l'extension du monde connu à partir des 16 et 17èmes siècles et le développement des relations commerciales ont entraîné leur déclin au profit d'autres plus exotiques et moins onéreuses, puis avec le développement de l'industrie chimique les matières colorantes obtenues par synthèse remplacèrent les teintures végétales naturelles.

¹⁷ Ce rouge brun tirant sur l'orangé teignait les tapis d'Izmir, les soies d'Anatolie et de Syrie, les cotonnades de Thessalonique et de Macédoine. Aujourd'hui elle est utilisée de préférence aux teintures synthétiques. Sur les marchés, la poudre synthétique d'alizarine est vendue sous les noms *al çiçek, eliceri, alizar, alizari* et *alirza*... étymologie populaire à partir d'alizari où on retrouve les prénoms musulmans Ali et Rıza. A partir du Moyen Age, cette herbe vivace fut cultivée à grande échelle en Asie Mineure pour ses rhizomes d'où l'on tirait un extrait tinctorial d'une grande perfection.

kırmızısı), qui l'a fait surnommer "racine écarlate" (*kızıl kök*). Pour les nuances brun/marron, on utilise surtout les écorces de Platane (*çınar ağacı*) et de Prunier (*çakal eriği, çaludiken*), le Noyer (*ceviz ağacı*) dans sa totalité (coques, écorces, feuilles), les fruits/grains du Grenadier (*nar ağacı*), les noix de galle ou galles de chêne (*mazi*) du Chêne des teinturiers (*mazi meşesi*).¹⁸ Pour la gamme des verts, ce seront: les feuilles de Sumac des Corroyeurs (*sumak, somak, tekri, tetre, debbağ sumağı*), Menthe (*nane*), Gattilier (*hayıt*), Plantain (*damarotu*), Armoise (*pelinotu*), Peuplier (*kavak*), Saule (*söğüt*), Vigne (*asma*), Daphné garou (*ezentere*); les écorces de Cognassier (*ayva ağacı*), Eucalyptus (*okaliptüs ağacı*), Erable (*akça(e) ağaç, ak ağacı, isfendan*). Pour les nuances beige/jaune, on utilise toujours traditionnellement: les pétales de Carthame (*aspur, aspir, boyacı aspiri, yalancı ou kır safranı*), qui de jaune (*aspir sarısı*) peuvent s'accroître jusqu'au rouge (*aspir kırmızısı*); la plante entière d'Héliotrope (*bambilotu, bambulotu, mambolotu*), de Gaude (*muhabbet çiçeği*), de Camomille (*sarı papatya*); les fleurs et parties aériennes du Genêt à balais (*katurturnağı*), de l'Euphorbe (*sütleğen*), de la Consoude (*sığırkuyruğu*); l'écorce du Fustet (*sarıkök, sarıgaç, sarı sumak, boyacı sumak, zerdeçöp, kutuna*). La cueillette des baies de Nerprun (*cehri*) dont on extrait une matière tinctoriale d'un beau jaune brillant, connu sur les marchés d'Europe sous l'appellation Nerprun turc (*türk cehrisi*) ou Nerprun du Levant (*Levanten cehrisi*), elle donne lieu aux réjouissances du *Cehri bayramı* ou *Cehri yarenliği*.¹⁹ Quant au Chêne Vélani (*palamut meşesi*), c'est à la fin de l'été qu'il faut effectuer le gaulage de ses fruits ou vallonnées, selon les dictons: "le vélani qui n'est pas gaulé ne donne pas de fruit" (*sırık yemeyen palamut meyva vermez*) et "la gaule est la toilette du vélani" (*sırık palamutun tımarıdır*).²⁰

Dites-le avec des fleurs ...

Au fil des siècles, d'une génération à l'autre, ce sont les mêmes gestes, la même patience... Les broderies à l'aiguille (*oya*), qui raffinent une coiffure, expriment les sentiments – états d'âme, espoir, bonheur, souci, malheur – de celle qui les porte. Selon la guirlande ourlant son fichu de tête, on saura si elle est mariée, combien elle a d'enfants, si elle est célibataire, fiancée, veuve ou divorcée, si son bonheur est grand, si elle souhaite refaire sa vie, etc. A

¹⁸ Les jeunes branches portent à leurs extrémités des excroissances sphéroïdales dues à la piqûre d'un insecte hyménoptère femelle, le Cynips gallae tinctoriae. Les Galles du Levant ou de Turquie, dite d'Asie Mineure ou de Smyrne, produits astringents utilisés depuis l'Antiquité pour la préparation des encres noires, la teinture des tissus et le tannage des peaux, sont encore exploitées en région égéenne et dans le sud-est du pays. On doit les premières informations sur cet arbre au médecin français G. A. Olivier qui le découvrit lors de son voyage dans l'Empire ottoman en 1792.

¹⁹ Cet arbuste buissonneux dont l'extrémité des jeunes branches est épineux est appelé en milieu populaire "épine de teinturier" (*boyacı diken*) ou "menthe jaune" (*sarı nane*).

²⁰ Le Gallon du Levant ou de Turquie est appelé aussi Velanède, Valanède, Avelanède, Vallonnée: on en fait commerce aujourd'hui encore pour la teinture des fils et le tannage des peaux.

l'origine, la confection des dentelles d'*oya* avait pour but d'exprimer un non-dit, palliant ainsi au manque d'expression verbale sur certains sujets que la société traditionnelle réprimait. Cet ornement raffiné dont on dénombre une dizaine de techniques de réalisation (aiguille, crochet, épingle à cheveux, aiguille de pêcheur, etc. avec de la soie, de la laine et aujourd'hui des fibres synthétiques), est le plus poétique des messagers.

Le langage des couleurs est indissociable de celui des motifs. Le jaune parle d'espoir, le vert foncé d'abondance et le vert clair est l'espérance de bonheur. La teinte turquoise dite "bleu d'Anatolie" est très courante: des *oya* de cette nuance autour d'une coiffe blanche signifient dans les villages côtiers "je suis femme de pêcheur et je souhaite que mon époux revienne en bonne santé et ayant fait une bonne pêche." Le passage du rose au rouge évoque la félicité, celui du bleu au mauve que la tristesse est devenue désolation. Les couleurs sombres traduisent la peine et le chagrin. Le marron est signe de jalousie, le noir de malheur et de deuil... Langage des couleurs, langage des motifs, langage que les femmes utilisent, parallèlement, au langage verbal...

Les motifs s'inspirent surtout de la nature, plus spécialement des fleurs: fleurs des champs (*kır çiçeği*), de pommier (*elma çiçeği*), poirier (*armut çiçeği*), prunier (*erik çiçeği*), amandier (*badem çiçeği*), jujubier (*iğde çiçeği*), pistachier (*fistik çiçeği*), mandarinier (*mandalina çiçeği*), bigaradier (*turunç ağacı*), datura (*boru çiçeği*), chèvrefeuille (*hanumeli*), rose (*gül*), églantine (*yaban gülü*), crocus (*çiğdem*), narcisse (*nergis*), violette (*menekşe*), rose trémière (*gül hatmi*), giroflée (*şebboy*), fuchsia (*küpe çiçeği*), tulipe (*lâle*), belle-de-jour (*gündüz sefası*), campanule (*çan çiçeği*), pivoine (*şakayık*), jacinthe (*sümbül*), dahlia (*yıldız çiçeği*), safran (*safran, zağferan*) ou encore quatre feuilles (*dört yaprak*), trois roses (*üçgül*), etc. Les bourgeons signifient l'attente d'un événement, les fleurs épanouies sont synonymes de satisfaction, portées en hiver les fleurs printanières préviennent l'entourage que l'on sollicite un peu d'affection. La marguerite (*papatya*) évoque le bonheur. La fleur de gombo (*bamya*), blanche, symbole de naïveté, est portée par les jeunes filles, ainsi que celle de jasmin (*yasemin*), symbole de pureté et de virginité. L'oeillet (*karanfil*), plutôt porté aux funérailles et jamais par des jeunes filles, est représenté sous plusieurs variétés: éclaté (*çatlak karanfil*), rose (*pembe karanfil*), gris (*boz karanfil*), violet (*mor karanfil*), intelligent (*akıllı karanfil*)! La passiflore (*çarkıfelek*) traduit un divorce, le narcisse (*nergis*) un amour désespéré, le coquelicot (*gelincik*) un souhait: aussi est-il choisi par une mère de garçons qui souhaiterait donner naissance à une fille. La fleur d'amandier (*badem çiçeği*) dit que l'on est promise à celui que l'on aime et l'églantine (*yaban gülü*) que le mari est loin du foyer. Les fruits de la grenade (*nar*), symbole de fertilité, sont choisis par celle qui souhaite devenir mère. La femme enceinte arbore le motif "bonne nouvelle" (*müjde*) à roses rouges (*kırmızı gül*). Les inflorescences d'orge (*arpa çiçeği*)

accusent un mari indifférent et les piments rouges (*kırmızı biber*) une vie difficile ou la mésentente au foyer. Une jeune épousée téméraire arbore des chardons (*diken*), une façon discrète de signifier à sa belle-mère de ne pas intervenir dans sa vie de couple, et dans un cas extrême elle lui offrira un foulard agrémenté de pierres tombales (*mezar*)...

Les variations des motifs sont infinies, les sources d'inspiration diverses: miroir de coiffeur (*berber aynası*), pas de berger (*çoban adımı*), bouche de poisson (*balıkağzı*), moustique (*sivrisinek*), gousse de coton (*pamuk kozağı*), voie lactée (*samanyolu*)... un répertoire traditionnel qui s'enrichit régulièrement de nouveaux motifs, comme le bouton du gouvernement (*hükümet düğmesi*) s'inspirant d'uniformes officiels ou bien le bout d'allumette (*kibrit çöpü*) en hommage à ceux qui éteignent l'incendie du village...

La technique la plus courante pour travailler les *oya* est le lisérage, travail à l'aiguille qui exige une grande habileté et beaucoup de minutie. Autrefois, la jeune fille, aidée de sa mère et des femmes de la famille, apprenait à broder dès son jeune âge et préparait son trousseau avec un soin particulier: un proverbe turc ne disait-il pas que "c'est l'oiseau femelle qui fait le nid." Aujourd'hui, la tradition perdure en milieu rural où ces travaux d'aiguille sont réalisés par celle qui les porte, par une parente, une amie, une voisine. De nos jours, les artisans de la mode turque s'en inspirent et ce savoir-faire talentueux de l'aiguille se poursuit, de façon plus sophistiquée, avec des fils d'argent, d'or ou de soie, des franges, des perles et des pierres précieuses.

Au cours de toutes ces années passées à me promener par monts et par vaux en Turquie, j'ai découvert la plupart des espèces qui enrichissent sa Flore... Et j'ai rencontré tant de charmantes personnes prénommées si joliment:

Bouquet (*Buket, Demet*), Feuille (*Yaprak*), Muguet (*Müge*), Crocus (*Çiğdem*),
Violette (*Menekşe*), Narcisse (*Nergis*), Fleur (*Çiçek*), Bruyère (*Funda*),
Noisette (*Fındık*), Jacinthe (*Sümbül*) Jasmin (*Yasemin*), Giroflée (*Şebboy*),
Géranium / Pelargonium (*İtur*), Tamaris (*Ilgin*), Cyprès (*Selvi*), Cerise (*Kiraz*),
Laurier (*Defne*), Platane (*Çınar*), Iris (*Süsen*), Tulipe (*Lâle*), Rose (*Gül*) et ses
variantes, Rose printemps (*Gülbahar*), Rose fée (*Gülperi*), Rose joie (*Gülşen*) et
Joyeuse rose (*Şengül*) ...

Ouvrages et articles de référence:

- Bayatlı, O., *Lokman Hekim ve Şifalı Otlar*, Kültür Matbaası, İzmir 1968.
- Baytop, A., *Farmasötik Botanik Ders Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Yay. No.3637, Eczacılık Fakültesi Yay. No.58, İstanbul 1996.
- Baytop, T., *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi*, İstanbul Üniversitesi Yay. No.3255, Eczacılık Fakültesi Yay. No. 40, İstanbul 1984.
- Baytop, T., *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay. No.578, Ankara 1994.
- Boratav, P. N., "La Littérature Orale Turque, le Conte et la Légende," dans *Philologiae Turcicae Fundamenta*, tome II, F. Steiner, Wiesbaden, 1965.
- Boratav, P. N., *100 Soruda Türk Folkloru*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.
- Brosse, J., *La Magie des Plantes, la Magie des Choses*, Hachette, Paris 1979.
- Cardon, D., *Guide des Teintures Naturelles*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel - Paris 1990.
- Davis, P. H., *Flora of Turkey and East Aegean Islands*, 10 vols. University Press, Edinburg 1965-1988.
- Delaveau, P., *Expliquez-moi les Plantes*, Pharmatèmes, Paris 2003.
- Enez, N., *Doğal Boyamacılık*, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay. No.449, İstanbul 1987.
- Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1958.
- Eyüboğlu, İ. Z., *Anadolu Büyüleri*, İstanbul 1978.
- Eyüboğlu, Ü., Okaygün, I., ve Yaras, F., *Doğal Boyalarla Yün Boyama*, Uygulamalı Eğitim Vakfı Yay., İstanbul 1983.
- İmer, A. A., "Halkalı'da Hidrellez," *T. Folklor Araş.*, No.96, Temmuz 1957.
- İşçiler, S. S., "Tekirdağ'ında Hidrellez," *T. Folklor Araş.*, No.47, Haziran 1953; No.143, Haziran 1961; No.155, Haziran 1962.
- Lieutaghi, P., *Le Livre des Bonnes Herbes*, Robert Morel Mane, 1970.
- Neuville, M.-F., *La dentelle d'oya en Turquie*. Mémoire de D. E. A. (Anthropologie sociale et Ethnologie), Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1993.
- Nicolas, M., *Traditions turques: les Naissances*, Goethner, Paris 1970 et Presses Orientalistes de France (coll. Langues et Civilisations, série Ethnologie) Paris 1972.
- Nicolas, M., "Fêtes en Turquie" dans *Fêtes du Monde (Europe)*, du Moniteur, Paris 1980, pp. 19-30,
- Nicolas, M., "Un Electuaire de Jouvence et une Fête de Printemps en Turquie" dans *Le Cuisinier et le Philosophe* (Mélanges Maxime Rodinson), Maisonneuve et Larose, Paris, 1982, pp. 71-80.
- Nicolas, M., "Quelques Aromates ou "l'Ornement des Cuisines" en Turquie" dans *Turcica*, XXI-XXIII (Mélanges Irène Mélikoff), Peeters, Louvain 1991, pp. 591-605.
- Nicolas, M., "Les Fêtes de printemps" dans *Varia Turcica* XIX (Mélanges Louis Bazin), L'harmattan, Paris 1992, pp. 143-147.
- Nicolas, M., "Pélerinages aux gisants d'Anatolie," dans *Les Ottomans et la Mort* (permanences et mutations), sous la direction de Gilles Veinstein, E. J. Brill, Leiden 1996, pp. 117-133.
- Orta, N., "Hidrellez ve Eğlenceler," *T. Folklor Araş.*, No.142, Mayıs 1961.
- Pelt, J.-M., *Drogues et plantes magiques*, Horizons de France, Paris 1971.

- Planchon, L. et Bretin Ph., *Précis de Matière Médicale*, 2 vols., Norbert Maloine, Paris 1928.
- Roux, J.-P., *Les Traditions des Nomades de la Turquie Méridionale*, Librairie Adrien-Maisonneuve, Paris 1970 (Collection Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'Archéologie d'Istanbul, XXIV).
- Roux, J.-P., *Faune et Flore Sacrées dans les Sociétés Altaïques*, Librairie Adrien Maisonneuve, Paris 1966 (Université de Paris, Faculté des Lettres et Sciences Humaines).
- Ülkütaşır, M. Ş., *Türk ve İslâm Geleneğinde Ağaç*, Türk Etnografya ve Folklor Derneği Yay., Ankara 1963.
- Ülkütaşır, M. Ş., "Hıdrellez gününe ait âdetler nasıldı," *T. Folklor Araş.*, No.44, Mart 1953.
- Yardımcı, İ., *Şifalı Otlar ve Halk İlaçları*, coll. Sağlık Folklor Araştırmaları, Hüsnü Tabiat matbaası, İstanbul, 1968.

The flora of Turkey: On some traditions, rites and beliefs ...

Turkey is plentiful of diverse plants used in every aspect of daily life and in every beneficial way, in medicine, cooking, tinting and in cosmetics. They heal us, supplement, flavour and scent our dishes, and perfume our bodies... They played an important role in daily life even in ancient times when their properties were also well known. To the surprising diversity of plants and the richness of forms and colors, corresponds a diversity of traditional knowledge and social usages. The knowledge about plants and their usages, transmitted through generations have certainly evolved as time went by. Even today, they constitute, however, in certain occasions the Tradition with its rites, practices, beliefs, customs and superstitions.

Key words: Color symbolism, ethnobotany, flora of Turkey, natural dyes, pilgrimages, plant collecting, seasons, traditional medicine.

Türkiye bitkileriyle ilgili bazı gelenekler, törenler ve inançlar

Türkiye'de, günlük hayatın her alanında, tıp, gıda, boyacılık, kozmetikte her türlü yararı sağlayan birçok bitki bol miktarda yetişir. Bunlar bizi tedavi eder, yemeklerimizi süsler, tatlandırır, kokulandırır, ve bize de koku verir... En eski devirlerde bile, bitkilerin günlük hayatta önemli yeri vardı ve özellikleri iyi biliniyordu. Şaşırtıcı çeşitlilik, şekil ve renk zenginlikleri yanında, bitkiler hakkındaki geleneksel bilgilerimiz ve onların toplumdaki kullanılışları da büyük çeşitlilik ve zenginlik gösterir. Nesilden nesile aktarılan bilgilerimiz, yıllar geçtikçe evrime uğramış olabilir, fakat bu bilgiler hâlâ bugün, bazı durumlarda, tören, uygulama, inanç, alışkanlık ve batıl inançları ile geleneği oluştururlar.

Anahtar sözcükler: Bitki toplama, etnobotanik, doğal boyalar, geleneksel tıp, mevsimler, renk simgeciliği, Türkiye florası, ziyaret yerleri.

GOUNIA CİNSİ (POACEAE) ve Dr. FRANÇOIS-MARIE-GABRIEL GOÜIN

*Şeref Etker**

Dr. François-Marie-Gabriel Göüin¹ (1818-1873) Fransız bahriyesinde cerrah ve bitki toplayıcısıdır. Kırım Savaşı gibi büyük askeri hareketlere katılarak başarılar kazanmış, bunun yanında araştırmalarıyla bitki bilimine katkıda bulunmuştur. François Göüin'in adı, onun Meksika'dan topladığı Poaceae (Gramineae, Buğdaygiller) familyasından bir örneğe istinaden, 1883'te yeni bir cinsle verilerek botanik literatürüne kazandırılmıştır. Biyografisinin yazılmamış olması nedeniyle, Göüin kimliği ile *Gouinia* cinsi arasındaki bağlantı unutulmuştur.² Bu yazıda Dr. Göüin'in özgeçmişi, çalışmaları ve ailesinin Türkiye ile olan ilişkisi özetlenecektir.

Göüin'in yaşamöyküsü

Dr. François-Marie-Gabriel Göüin 28 Nisan 1818 tarihinde Fransa'nın Bretagne (Côtes-du-Nord/d'Armor) bölgesinin Merdrignac kentinde doğmuştur. Ailesi, Bretagne'nın 'sénéchal'³ sahibi soylularından olmasına karşın, cumhuriyetçi eğilimleri ile tanınmıştır.⁴

Öğrenimine aynı yörede, Tréguier'de başlayan François Göüin tıp öğrenimini Rennes Üniversitesi'nde bitirdikten sonra Brest'te deniz kuvvetlerine katılmıştır. Dr. F.-M.-G. Göüin, 18 Aralık 1841'de Fransız deniz kuvvetlerine cerrah (*Chirurgien de 3e Classe*) olarak atanmıştır.⁵ İlk görev yerleri Batı Afrika'da Gine körfezi ve Gabon, Doğu'da Hindistan ile Çin'dir. François Göüin'in 1844 Mayıs'ında Gabon içlerine geziler yaptığı,⁶ buradaki

volkanik araziye inceleyerek maden örnekleri topladığı bilinmektedir.⁷ Senegal'deyken, 23 Aralık 1845'te 2. sınıf cerrahlığa terfi ettikten kısa süre sonra, ağır bir tropikal hastalığa yakalanmıştır.⁸ Botanikle ilgisini bu sürede geliştirmek olanağını bulduğunu düşünebiliriz.

Dr. François Göüin, Kırım Savaşı'nda İstanbul'a geldi ve Osmanlı devletinin müttefiği olan Fransa'nın Doğu Ordusunda (*L'Armée d'orient*), Lorient donanmasının personel sağlığından sorumlu hekim olarak harekate katıldı.⁹ François Göüin Kırım'a giderken, 4 Mayıs 1854'te 1. sınıf cerrahlığa yükseltildi. Savaş içindeki hizmetleri için kendisine 'Chevalier de la Légion d'Honneur'¹⁰ ile birlikte Mecidi Nişanı verilmesi, ayrıca 1855-1856 yıllarındaki kolera salgınındaki¹¹ yararlıkları için özel bir altın madalya ile ödüllendirilmesi dikkat çekicidir.¹²

Dr. Göüin, Kırım Savaşı'ndan sonra Brest'e döndü. Bir süre İtalya'da görevlendirilen François Göüin, 1864'te Fransız deniz kuvvetlerinde 'başhekim' oldu¹³ ve 1865'te Meksika körfezindeki Vera Cruz kentinin Deniz Hastanesine atandı.¹⁴

Vera Cruz

Dr. François Göüin, Fransa'nın Meksika'yı 1864-67 arasındaki işgali döneminde Vera Cruz'da en üst düzeyde görev yaptı. Aynı zamanda Meksika İmparatoru I. Maximilian (1832-1867) ile İmparatoriçe Charlotte'un özel

⁷ Arch. AOF 1856, DM 146 du 2 mai 1851 : le ministre demande l'expédition d'échantillons minéraux recueillis en 1844 au Gabon par le Docteur Gouin.

⁸ Büyük olasılıkla sarı humma, L.-J.-B. Bérenger-Féraud, *Traité clinique des maladies des Européens au Sénégal*, Paris, Delahaye, 1878, t.2, s. 551. Bu kaynağa göre, François Göüin'in 12 Mart 1846'da başlayan hastalığı 1849 Ağustosuna kadar üç yıldan fazla (41 ay) sürdü.

⁹ 'M. François-Marie-Gabriel Göüin, chirurgien principal, chargé du service de santé de la division des équipages de la flotte à Lorient'. Lorient ve Brest, Fransız bahriyesinin Bretagne'daki iki deniz üssüdür.

¹⁰ M. Göüin (François-Marie-Gabriel, chirurgien de la marine de la première classe) 'Chevalier de la Légion d'Honneur' nişanını alırken 15 yıl hizmeti olduğu, bunun beş yılının denizlerde geçtiği ve salgın hastalıklarla uğraştığı belirtilmiştir, *Bulletin de lois de la République française, partie supplémentaire No. 294*, du 21 Juin 1856, s. 28 (décret du 12 juin).

¹¹ F. Jacquot, *Du typhus de l'Armée d'orient*, Paris, Lib. Victor Masson, 1858, s. 47-257. Tifüs (typhus) bu yıllarda benzer belirti ve bulguları olan, kolera vb. salgın hastalıkları kapsayan generik bir terimdir. Ayrıca, bkz., L. Cazalas, *Maladies de l'armée d'orient (campagne de 1854-6)*. *Statistique médicale de l'hôpital de l'école militaire à Constantinople*, J.-B. Baillière, Paris, 1860.

¹² E. Sébillot, 'M. le docteur Gouin de Merdrignac' (Nécrologie) *L'Union Libérale de Côtes-du-Nord*, 40me année, no. 43, Dimanche 26 Octobre 1873, s. 1-2.

¹³ Deniz ve Sömürgeler Bakanlığı'nın 2 Temmuz 1864 tarihli kararı ile Dr. François-Marie-Gabriel Göüin birinci sınıf cerrahlıktan 'Chirurgien principal de la marine' rütbesine yükseltildi, *Bulletin général de thérapeutique médicale et chirurgicale*, t. 67, 1864, s. 144.

¹⁴ F. Göüin, Meksika'ya gitmek üzere 12 Mayıs 1865'te Fransa'dan ayrıldı, *Arch. de méd. nav.*, t.3 (1865), s. 660.

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34668, İstanbul

¹ Gouin soyadı Fransa'nın Bretagne yöresinde oldukça yaygındır. İsim yalnız Dr. François Göüin'in ailesinde Göüin biçiminde 'ü' ile yazılır (Goen okunur). Latince'de *Gouinia* terimindeki yazımı kullanılır. Bazı Fransızca metinlerde ise isim yanlış olarak Gouin biçiminde geçer. Göüin ailesi ile ilgili özel bilgiler Madam Marguerite Göüin-Kerven'in notlarından alınmıştır.

² *The International Plant Names Index (Authors)* <http://www.ipni.org/ipni/authorsearchpage.do>

³ Yargı yetkisi taşıyan, timar benzeri 'meşruta' sahibi asilzade.

⁴ Dr. François-Marie-Gabriel Göüin'in dedesi, François-Marie-Jacques Göüin, kralın silahşörlere iken cumhuriyetçi partizanlara katıldığı için, kral yanlıları tarafından Merdrignac ormanlarında öldürülmüştür.

⁵ *Annales maritimes et coloniales*, 28e Année - 3e Série - Partie officielle, Paris, Imp. Royale, MDCCCXLIII [1843] t.1, s. 274.

⁶ 'Rapport adressé au commandant du cutter *l'Éperlan*, par M. Gouin, chirurgien-major de ce bâtiment' *Annales maritimes et coloniales: Revue coloniale*, 29e Année, t. 88, 1844, s. 603-622.

hekimiydi. Dr. Göüin, 1866 yazında Cezayir ve Mısır'dan getirilen askerlerle Meksikalı yerliler arasında salgına dönüşen sarı humma hastalığıyla mücadele etti.¹⁵ Bütün çalışmaları için kendisine 'Légion d'Honneur Officier'¹⁶ ile 'Officier de l'ordre de la Gouadaloupe' ve 'Chevalier de l'ordre du Mérite militaire de François-Joseph' nişanları verildi. Tabip Binbaşı Göüin, Meksika'daki Fransız birliklerinin komutanu Mareşal Bazaine ile anlaşmazlığa düşünce, hastalığını gerekçe göstererek görevinden ayrıldı; 13 Nisan 1867'de Lorient'e döndü.¹⁷ Aynı yılın Ekim ayında emekliliğini istedi.¹⁸



Resim 1. Dr. François-Marie-Gabriel GOÜİN (1818-1873)

¹⁵ F. Gouin, 'Transmissibilité de la fièvre jaune', *Arch. de méd. nav.*, t. 6 (1866), s. 404-5.

¹⁶ Dr. François Göüin'in 'Légion d'Honneur Officier' nişanını aldığı 12 Ocak 1865'te 24 yıllık hizmetinin 16 yılının denizde ve kolonilerde geçtiği belirtilmektedir, *Arch. de méd. nav.*, t.3 (1865), s. 206. Bu açıklama dn. 10'daki bilgi ile uyumsuzdur.

¹⁷ *Arch. de méd. nav.*, t.7 (1867), s. 399. Göüin'in, 12 Mart 1867'de Vera Cruz'u terk eden Mareşal Bazaine'den önce Meksika'dan ayrıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁸ 4 Aralık 1867 tarihli kararda Dr. François-Marie-Gabriel Göüin'in 'médecin principal' olarak emekliliğinde toplam 37 yıl, 3 ay, 20 gün hizmeti olduğu belirtilmiştir, *Arch. de méd. nav.*, t. 9 (1868), s. 78. Burada bir baskı hatası olduğu kanısındayız: göreve 1841'de başladığına göre, toplam hizmeti 27 yıl olmalıdır.

Fransız hükümeti, Meksika'yı işgalinden sonra – yüzyılın başında Napolyon Bonapart'ın Mısır'da yaptığı gibi – bir bilimsel kurul oluşturarak ülkenin varlıklarını incelemeye girişmişti.¹⁹ François Göüin, komisyonun botanik araştırmacılarından biri oldu.²⁰ Bu üyelik, Dr. Göüin'in bitkilere olan ilgisinin bilindiğini göstermektedir. Göüin, Meksika'da iki yıla yakın bir süre kaldı ve Vera Cruz çevresinde yoğunlaşarak bitki topladı; ²¹ özellikle yörenin yerli buğdaygilleri ile ilgilendi. François Göüin'in topladığı bitki örnekleri günümüzde Paris (P), Kew (K), New York (NY) ve Missouri (MO)'deki herbaryumlarda saklı koleksiyonlarda bulunmaktadır. Örneklerinin çoğu Paris'teki Muséum National d'Histoire Naturelle'dedir; burada Göüin'in topladığı 842 bitki örneği vardır.²²

Gouinia cinsi

Dr. François Göüin'in Vera Cruz'da topladığı yerli buğdaygillerden yeni bir cinse *Gouinia* E.Fourn. ex Benth. et Hook.f. adı verildi.²³ Dr. Göüin'in

¹⁹ Fransız bilimsel komisyonu için, bkz. G.S. Dunbar, "'The compass follows the flag': The French scientific mission to Mexico, 1864-1867", *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 78 (2), 1988: s. 229-240; G. Robert, 'L'action médicale franco-mexicaine et l'Expédition du Mexique (1864-1867)', *Histoire des sciences médicales*, vol. 33 (1), 1999: s. 31-38; P.N. Edison, 'Conquest unrequited: French expeditionary science in Mexico, 1864-1867', *French Historical Studies*, vol. 26 (3), 2003: s. 459-495. Ayrıca, G. Vlahakis, I.M. Malaquias, N. Brooks, F. Regourd, F. Günergün, D. Wright, *Imperialism and Science: Social Impact and Interaction*, Santa Barbara, CA, ABC-CLIO, 2006 içinde 'French science overseas', s. 19-49.

²⁰ A. Le Goff, N. Prevost Urkidi, *Commission de l'exploration scientifique du Mexique (1862-1893)*, Archives Nationales (Site de Paris), 2009, s. 12 vd. Botanik araştırma grubunun diğer üyeleri: Eugène Bourgeau (1813-1877, botaniste attaché au Muséum d'Histoire Naturelle de Paris) ve Louis Hahn (jardinier en chef du jardin colonial Saint-Pierre de la Martinique) ile ressam Léon Méhédin (1828-1905). E.Bourgeau Türkiye'ye gelerek bitki toplamıştır: Bkz. A.Baytop, "Ondokuzuncu yüzyılda Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Eugène Bourgeau (1813-1877)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VIII, 1 (2006), s.97-103.

²¹ François Göüin'in, Muséum National d'Histoire Naturelle (P) koleksiyonuna göre Vera Cruz'da iken topladığı ilk bitki *Fuirena squarrosa* Michx., Vera Cruz, Gouin 2, 18/6/1865, son topladığı bitki ise bir *Phragmites australis* (Cav.) Steud., Gouin 74, 19/1/1867 tarihli. Bu tarihler Dr. Göüin'in Vera Cruz'a geliş ve ayrılış tarihleri ile uyumludur. Göüin'in bitkileri toplarken notlar aldığı, daha sonra kuruttuğu örnekleri numaralayılarak 'exsiccata' üzerinde çalıştığı bilinmektedir. 1867'nin ilk aylarında topladığı bitkilerin çoğunun üzerinde gün/ay belirtilmemiştir. Meksika'daki savaş, çalışmalarını tamamlamasına olanak vermemiş olabilir.

²² J. Lanjouw, F.A. Stafleu, *Index Herbariorum*, Part II(2), Collectors, Utrecht, 1957, s. 233.

²³ J.R. Swallen, 'The grass genus *Gouinia*', *Amer. J. Bot.* 22: 31-41. 1935. Ayrıca bkz., A.S. Hitchcock, 'A botanical trip to Mexico: the common wild grasses of Mexico', *The Scientific Monthly*, vol. VIII, 14, March 1919, s. 216-217.

özgeçmiş botanikçi ve hekim biyografilerine girmediği için,²⁴ *Gouinia* cinsinin adı konusunda etimolojik yanlışlıklar yapılabilmektedir.²⁵

Gouinia cinsi şöyle sınıflanmaktadır:²⁶

Cladus: *Eukaryota*

Regnum: *Plantae*

Cladus: *Angiospermae*

Cladus: *Monocots*

Cladus: *Commelinids*

Ordo: *Poales*

Familia: *Poaceae* [*Gramineae*]

Subfamilia: *Chloridoideae*

Tribus: *Eragrostideae*

Genus: *Gouinia*

Species: *G. barbata*, *G. brandegei*, *G. brasiliensis*, *G. cearensis*, *G. gracilis*,

G. guatemalensis, *G. isabelensis*, *G. latifolia*, *G. longiramea*, *G. mexicana*,

G. papillosa, *G. paraguayensis*, *G. polygama*, *G. ramosa*, *G. tortuosa*, *G. virgata*

Gouinia cinsi, tür adlarından anlaşılacağı gibi, Güney ve Orta Amerika'da endemiktir; Anadolu florasında *Gouinia* türleri bulunmamaktadır.²⁷

Aşağıdaki listede görüldüğü gibi, Poaceae (Gramineae) familyasından çeşitli 9 türün adı Gouin'e ithaf edilmiştir (Fournier, Mex. Pl. Gram. i, ii). Bu tür adlarındaki *gouini* epiteti Gouin'in anlamına gelmektedir.²⁸

Eleusine gouini

Hygrotus gouini

²⁴ M. Sardet, *Naturalistes et explorateurs du service de santé de la marine au XIX^e siècle*, Paris, Pharmathèmes, 2007; *Dictionnaire des médecins, chirurgiens et pharmaciens de la marine*, (ed.) B. Brisou, M. Sardet, Paris, Service historique de la Défense, 2010.

²⁵ Örneğin, U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Grasses: Common Names, Scientific Names, Eponyms, Synonyms, and Etymology*, Boca Raton, CRC/Taylor & Francis, 2006, vol.1, s. 996'da *Gouinia* cinsine, Fransız botanikçi Antoine Gouan'ın (1733-1821) adının verildiği bilgisi yanlışır. *Gouinia* adı konusunda doğru bilgi, H.T. Clifford, P.D. Rostock, *Etymological Dictionary of Grasses*, Amsterdam, Springer-Vlg., 2007, s. 125'de verilmiştir: '...*Gouinia*, in honor of Gouin (fl. 1864-1867) who collected in Mexico'.

²⁶ *Gouinia* cinsi [George] Bentham and [Sir Joseph Dalton] Hooker (Gen. PL 3: 1178. 1883), Eugène-Pierre-Nicolas Fournier (1834-1884) tarafından sağlanan örneklerden tanımlanmıştır (Gram. Mex. 103): *Mission scientifique au Mexique et dans l'Amérique centrale: Recherches botaniques, seconde partie, Graminées, par M. Eug. Fournier, publiées sous la direction de M. J. Decaisne*, Paris, Impr. Nationale, 1886 [Mexicanas plantas nuper a collectoribus expeditiones scientificae allatas, aut longis ab annis in Herbario Musei Parisiensis depositas, praeside J. Decaisne, enumerandas curavit, Eugène Fournier. Pars II, Gramineae, Parisiis, ex Typographeo Reipublicae, 1886] s. 103, LXXIII. *Gouinia*, nov[um] gen[us]. <http://www.botanicus.org/item/31753002756077>

²⁷ *The Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 9, P.H. Davis, R. R. Mill, Kit Tan (eds.), Edinburgh, Edinburgh University Press, 1985. Ayrıca, TÜBİVES (Türkiye Bitkileri Veri Servisi): <http://www.weski.tubitak.gov.tr/tubives/index.php?com=11700&taxa=familya&value=Poaceae>

²⁸ A. S. Hitchcock, *Manual of the Grasses of the United States*, Vol. 2, 1971, s. 986 (*Panicum gouini*).

Hymenachne gouini

Leersia gouini

Megastachyna gouini

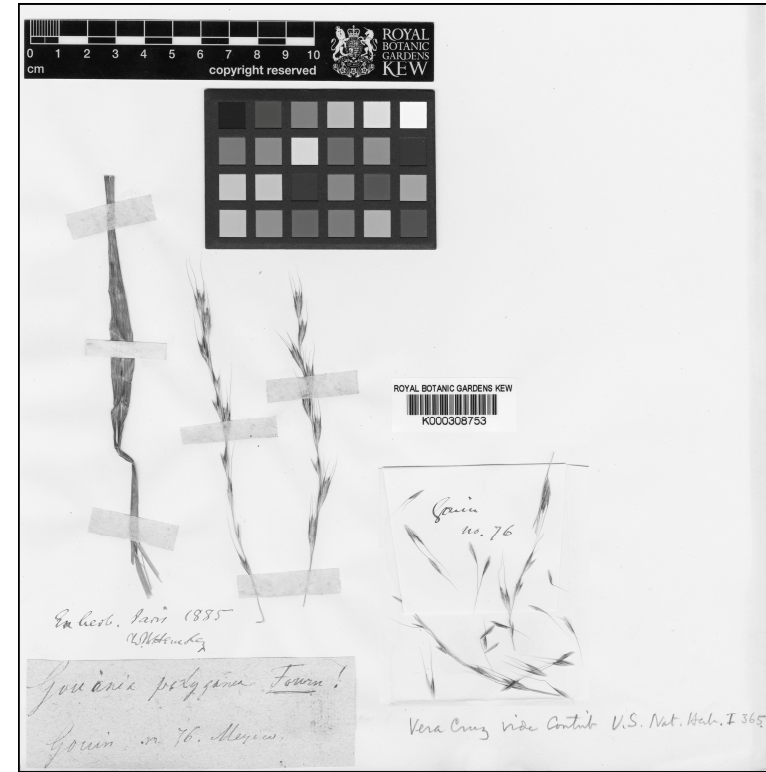
Panicum gouini

Rheocricotopus gouini

Spartina gouini

Trachypogon gouini

Yakın tarihlerde, yine *Gouinia* cins adından türetilen bir *Gouiniinae* altoymağı (subtribus) tanımlanmıştır.²⁹



Resim 2. *Gouinia virgata* Kew Herbarium (Royal Botanic Gardens, Kew) K000308753 Gouin No.76, Mexico [1867].

²⁹ P.M. Peterson, J.T. Columbus, S. J. Pennington, 'Classification and biogeography of New World grasses: Chloridoideae', *Monocots: Comparative Biology and Evolution Excluding Poales*, J. T. Columbus, E. A. Friar, J. M. Porter, L. M. Prince, M. G. Simpson (eds.) Rancho Santa Ana Botanic Garden, Claremont, California, 2006, s. 580-594.

Dr. Goüin'in ölümü

Dr. François-Marie-Gabriel Goüin askerlikten ayrıldıktan sonra botanik çalışmalarına ağırlık verdi ve 'Muséum d'Histoire Naturelle de Paris' ile işbirliği yaptı.³⁰ Merdrignac'ta hekimliğini sürdürürken, bir tifo salgını sırasında, hastasından bulaşan enfeksiyon sonucu 18 Ekim 1873'te henüz 55 yaşında iken hayatını kaybetti.

Dr.François-Marie-Gabriel Goüin'in kardeşi Edouard-Louis-Marie Goüin (aile içindeki adıyla Ludovic) kendisi gibi Fransız deniz kuvvetlerine katıldı. Tahiti ve Kaledonya'da görev yaptıktan sonra Rennes'e döndü. Bir süre de İngiltere'de ticaret yaptı. Edouard Goüin'in kızı Marguerite, Paris'te yaşayan Jön Türklerden Topçu Yüzbaşı Nahit Kerven ile evlenerek Türkiye'ye geldi.³¹ Marguerite Goüin (1886-1976) ailenin soyadını taşıyan son ferdi oldu.

Teşekkür: Dr. François-Marie-Gabriel Goüin ile ilgili olarak ellerinde bulunan özel belgelerden yararlanmama izin veren sayın Prof.Dr.med. Günsel Koptagel-İlal'a ve sayın Yüksel Koptagel-Kerven'e; yazıyı dikkatle inceleyen sayın Prof.Dr.sc.nat. Asuman Baytop'a değerli öneri ve katkıları için teşekkür borçluyum.

Royal Botanical Gardens, Kew (İngiltere) yetkilileri, koleksiyonlarında bulunan Dr. Goüin'in kendi topladığı bir bitki örneği fotoğrafının (Resim 2) yayımlanmasına izin vermişlerdir. *Archives de médecine navale* (Paris) t.1-9 (1864-1868) için Harvard Üniversitesi Kitaplığı'ndaki koleksiyondan yararlanılmıştır:

<http://fig.lib.harvard.edu/fig/?bib=002022565>

The Genus *Gouinia* (Poaceae) and Dr. François-Marie-Gabriel Goüin

Dr. François-Marie-Gabriel Goüin (1818-1873) was a surgeon in the French navy and an amateur plant collector. Born in Merdrignac in Côtes-du-Nord, Bretagne, on 28th April 1818, he graduated from the Rennes University. Dr. Goüin joined the navy in 1841, and attended the expeditions in the Gulf of Guinea, Gabon, India and China from 1844 on. He was the sanitary officer for

³⁰ E. Fournier, 'Sur la distribution géographique des fougères du Mexique', *Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences*, LXVIII (1869): 1040-2.

³¹ Mehmet Nahit Kerven (1877- 28.08.1975), Ispartalı Harirzade Süleyman Faik Bey ile Nazdil Hanımın oğludur. Topçu Okulu'ndan 1899'da teğmen rütbesiyle mezun olduktan sonra, okulun öğretim kadrosuna geçti. Jön Türk etkinliklerine katıldığı için 1908'de Fransa'ya giderek üç yıl Paris'te kaldı; L'École des Hautes Études Sociales'den diploma aldı. Paris'te 1910 yılında Marguerite Goüin ile evlenerek İstanbul'a döndü ve Balkan Savaşına katıldı. Birinci Dünya Savaşında sansür örgütünde ve harp sanayinde çalıştı. Kurtuluş Savaşında Sarıkamış'ta görev verildi. Binbaşı rütbesiyle 1924'te emekli olduktan sonra Mühendis Mektebinde öğretmenlik ve çevirmenlik yaptı. TBMM III. ve IV. Dönemlerinde Kırklareli, V. Dönem'de Kayseri milletvekili seçildi. Uluslararası Ticaret Konferansında Türkiye temsilcisi oldu. Kızı Suzan, oğlu Danyal N. Kerven'dir. *Türk Parlamento Tarihi, TBMM III. Dönem 1927-1931*, haz. K. Öztürk, Ankara, TBMM Vakfı yay, 1995, c. III, s. 387-388. Ayrıca, Mehmet Nahit Kerven'in ağabeyi Dr. Ali Refik Tars (1875-1958) için bkz., A.F. Öksüzöğlü, 'Ümran Dostumoğlu'nun anıları: Atatürk'ün Tarsus'u ziyareti', *Tarih ve Toplum*, c. 11, sayı 63, Mart 1989, s. 24-28 (152-156).

the crew of the navy based in Lorient during the Crimean War. Dr. François Goüin was decorated by the Ottoman and French governments for his outstanding service in the cholera epidemic of 1855-1856.

Dr. François-M.-G. Goüin was appointed director of the naval hospital at Vera Cruz following the French occupation of Mexico (1864-1867). Dr. Goüin was also attached to botanical research team of the French scientific mission, from his arrival in Vera Cruz in June 1865 to his departure in the March of 1867. He developed a particular interest in collecting specimens of grasses endemic on the eastern coast of Mexico, and the genus *Gouinia* of grasses was named by Eugène Fournier in his honour. He retired in 1867 to continue his botanical research in collaboration with the Muséum d'Histoire Naturelle de Paris. François-Marie-Gabriel-Goüin passed away on 18th October 1873 from typhoid fever which he contracted from a patient of his.

Keywords: François-Marie-Gabriel Goüin, Merdrignac, *Gouinia*, plant collectors, Vera Cruz, Mexico, French marine, Crimean War, Turkey.

***Gouinia* Cinsi (Poaceae) ve Dr. François-Marie-Gabriel Goüin**

Dr. François-Marie-Gabriel Goüin (1818-1873), Fransız bahriyesinde görev almış bir cerrahdır. Deniz kuvvetlerine 1841'de katılmış, Batı Afrika'da ve Güney Asya'da görev almıştır. Kırım Savaşı'na da katılan Dr. Goüin, özellikle kolera salgınlarındaki uğraşları için, Mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir. Daha sonra, 1865-1867 yıllarında Meksika'da, Vera Cruz deniz hastanesinin başhekimisi olarak bulunan Dr. François Goüin burada botanik araştırmaları yapmış ve yörenin buğdaygillerini (Poaceae) toplamıştır. Dr. Goüin'in 1873'te ölümünden sonra, bu buğdaygillerin bir cinsine *Gouinia* adı verilmiştir. Goüin ailesinden Marguerite Kerven Türkiye'de yaşamıştır.

Anahtar sözcükler: François-Marie-Gabriel Goüin, Merdrignac, *Gouinia*, bitki toplayıcıları, Vera Cruz, Meksika, Fransız bahriyesi, Kırım Savaşı, Türkiye.

BUNSEN BEKİ VE SPEKTRAL ANALİZİN DOĞUŞU VE TÜRKİYE’DE TANITILMASI

Emre Dölen*

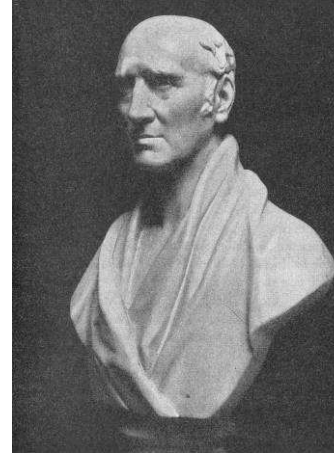
Havagazı, taş kömürünün kapalı bir kapta ve yüksek sıcaklıkta damıtılması sonucunda elde edilen yanıcı bir gazdır. Bileşimi, kullanılan kömürün cinsine ve damıtma yöntemine göre değişiklik göstermekle birlikte ortalama olarak % 50 hidrojen, % 35 metan, % 6 karbon monoksit yanında azot ve karbondioksit içerir. Taş kömürünün damıtılması sonucunda gaz olarak havagazı, sıvı olarak taş kömürü katranı elde edilir ve geriye kok kömürü kalır. Bu işleme koklaştırma adı verilir. Havagazı İngilizce’de “coal gas” (kömür gazı), “town gas” (şehir gazı), “lighting gas” (aydınlatma gazı) veya kısaca “gas”, Almanca’da “kohlen gas” (kömür gazı) veya “gas” ve Fransızca’da “gaz d’éclairage” (aydınlatma gazı) olarak adlandırılmakla birlikte Türkçe’deki “havagazı” teriminin kaynağı konusunda bir bilgi yoktur. Havagazı başlangıçta aydınlatma amacıyla kullanılırken daha sonraları ısıtma amacıyla da kullanılmaya başlanmıştır. Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru demir elde edilen fırınlarda kok kömürü kullanılmaya başlanmasından itibaren bu amaçla koklaştırma işlemleri yapılmakla birlikte bu sırada elde edilen havagazı fırınlara verilen havayı ısıtmak için yakılarak kullanılırdı. Şehirler için havagazı elde etmeye yönelik özel gazhaneler kurulmuştu. Türkiye’deki ilk gazhane Dolmabahçe Sarayı’nı aydınlatmak amacıyla 1853’de kuruldu. Dolmabahçe Gazhanesi’nin üretim fazlası ile 1856’da Grand Rue de Péra (İstiklâl Caddesi) aydınlatılmaya başlandı. Bunu 1880’de Yedikule, 1892’de Kurbağalıdere (Hasanpaşa) Gazhanelerinin hizmete girişi izledi. Doğal gaza geçilmesi nedeniyle 1993’de gazhanelerin faaliyetine son verildi.

Havagazı ile aydınlatma

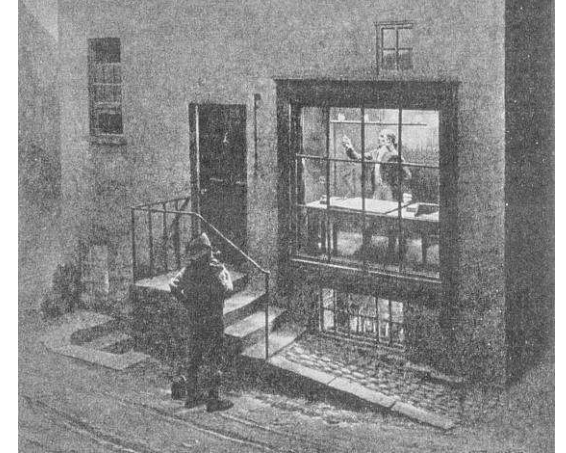
Gazların özellikleri konusundaki ilk çalışmalar Flaman hekim ve kimyacı Jan Baptista van Helmont (1557–1644) tarafından yapıldı ve 1609’da eskiden “hava” olarak adlandırılan gazlara “chaos”un Flamanca telaffuzundan “gas” adını verdi¹ Maden kömürü onaltıncı yüzyılın sonlarında evsel yakıt olarak kullanılmaya başlandı. Bunun ardından maden kömüründen yanıcı bir gazın çıktığı ve bunun da kömürün yanması sırasında oluşan alevden sorumlu olduğu gözlemlendi. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında kömürün damıtılmasıyla elde

edilen kömür gazının (havagazı) aydınlatma amacıyla yakılması konusunda çeşitli çalışmalar başladı. Madencilikle uğraşan Carlisle Spedding (1695–1755) 1750’lerde İngiltere’de Newcastle’da kömür gazı ile bir odayı aydınlattı. Ancak gazı iletmek için kullandığı kilden yapılmış borular içinde katran birikmesinden kaynaklanan sorunlarla karşılaştı. 1780–1790 yılları arasında benzer deneyler çeşitli ülkelerde yapıldı² Fransa’da “Service des Ponts et Chaussées”de [Köprüler ve Yollar İdaresi] mühendis olarak çalışan Philippe Lebon (1767–1804) 1786’da demir bir retortta odunu damıtarak çıkan gazı aydınlatma amacıyla kullandı ve 1799’da bunun patentini aldı. Geliştirdiği aleti “thermolampe ou poêle qui chauffe et éclaire avec économie” olarak adlandırdı.³

İngiltere’de Boulton ve Watt firmasında mühendis olarak çalışan William Murdoch (1754–1839) 1792’de Cornwall’daki gemilerin kalafatlanması için kömürü damıtarak katran elde etmekle işe başladı ve kömür gazını Redruth’daki evinin odalarını aydınlatmada kullandı.⁴ William Murdoch, Boulton ve Watt firmasının Birmingham yakınındaki Soho’da bulunan merkez dökümhanesine çağrıldı. Burada 1798’de dökme demirden retortlar kullanarak elde ettiği gaz ile ana binayı aydınlattı.



Şekil 1. William Murdoch’un (1754–1839) büstü. (Taylor, s. 49).



Şekil 2. William Murdoch’un Redruth’daki evinin odasını havagazı ile aydınlatması. (Taylor, s. 34).

John Dalton’un öğrencisi olan Samuel Clegg (1781–1861) 1802’de Boulton ve Watt firmasında çalışmaya başladı ve burada William Murdoch’un

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Analitik Kimya Anabilim Dalı, Haydarpaşa–İstanbul; e-mail: emredolen@gmail.com

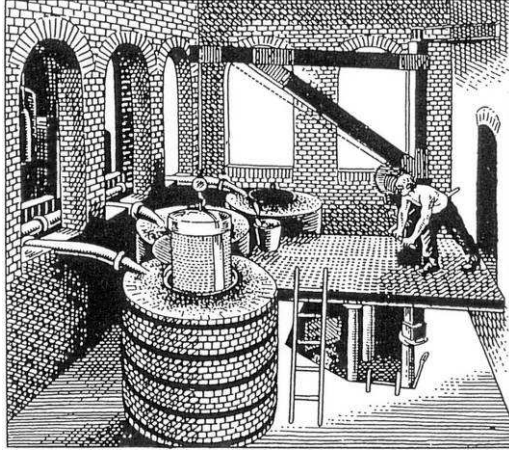
¹ J. Mepham, “Johann van Helmont (1579–1644)”, *Early Seventeenth Century Scientists*, Ed. R. Harré, Pergamon Press, Oxford 1965, s. 129–157.

² T. K. Derry ve Trevor I. Williams, *A Short History of Technology*, Oxford University Press, Oxford 1979, s. 506–507.

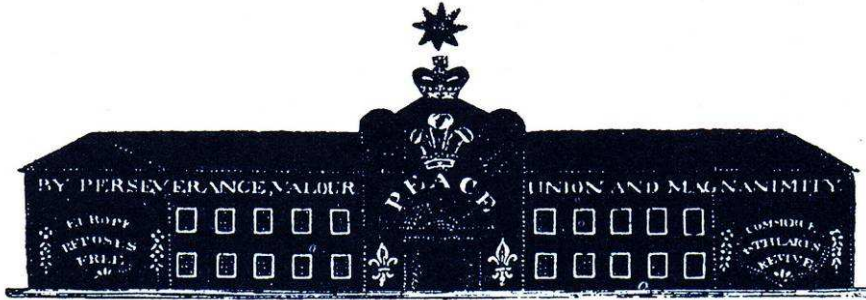
³ Louis Figuier, *Les Grandes Inventions*, Librairie de L. Hachette, Paris 1861, s. 332.

⁴ Boswell Taylor, *William Murdoch: New Lamps for Old*, Macmillan & Co. Ltd., London 1964.

çalışmalarına katıldı. 1804’de Boulton ve Watt firması, başkaları için de gaz elde etmede kullanılan retortlar üretmeye başladı. Aydınlatma için gaz kullanımı giderek yaygınlaşmaya başladı ve 1806’da Philipps ve Lee firmasına ait Salford’daki pamuklu fabrikasının içi ve yolları 900 gaz lambası ile aydınlatıldı.⁵



Şekil 3. William Murdoch'un 1806'da Phillips & Lee firması için kurduğu havagazı üretim tesisi. (Derry ve Williams, s. 509).

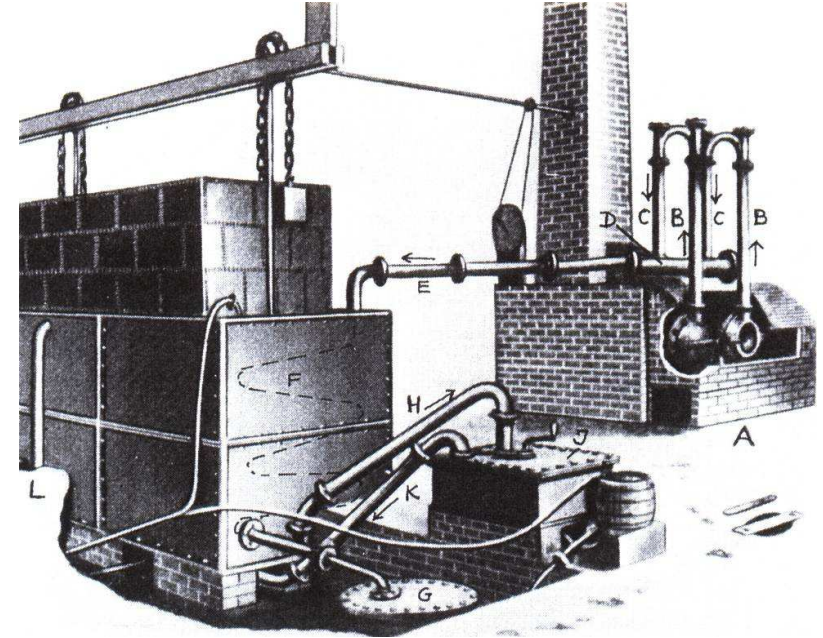


Şekil 4. Paris Barışı nedeniyle Haziran 1814'de Soho'daki fabrikanın 60 metrelik cephesinin havagazı ile aydınlatılması. (Derry ve Williams, s. 510).

Gazın bir merkezden borularla dağıtılması düşüncesi 1806'da Alman asıllı Frederic A. Winsor (eski Winzer; 1763–1830) tarafından ortaya atıldı. 1805'de Boulton ve Watt firmasından ayrılıp kendi hesabına gaz tesisleri kurmaya başlayan Samuel Clegg, Frederic A. Winsor'un düşüncesini gerçekleştirmek için "The Gas Light and Coke Company" adlı firmasını kurdu. Gazın bir merkezden borularla dağıtılmasına dayanan ilk genel aydınlatma Londra'da 1 Nisan 1814'de bu şirket tarafından başlatıldı.

⁵ T. K. Derry ve Trevor I. Williams, s. 508–510.

Samuel Clegg 1810'da gazın kireçli sudan geçirilerek saflaştırılmasını buldu. 1815'de Friedrich Christian Accum (1768–1838) tarafından *Practical Treatise on Gas –Light* adlı kitap yayınlandı. Kentlerin gazla aydınlatılması hızla yaygınlaştı.



Şekil 5. Samuel Clegg'in 1812'de kurduğu havagazı üretim tesisi. A = iki retortlu fırın, B = ham gazın çıkış borusu, C = ham gazın iniş borusu, D = sudan geçirme, E = ham gaz iletim borusu, F = soğutma banyosu, G = su ve katranın biriktiği kap, H = ham gazdan saf gaz elde etmek için kireçleme makinesi, K = saf gaz borusu, L = gazometre. (Osteroth, s. 55).

Amerika'da Baltimore, Boston ve New York kentlerinde 1816'da, Philadelphia kentinde 1817'de, Paris'de 1819'da ve Berlin'de 1826'da gazla aydınlatma başladı. Almanya'daki Heidelberg kenti 1852'de gazla aydınlatılmaya başlandı.⁶ Heidelberg Üniversitesi'nde çalışan Robert Wilhelm Bunsen (1811–1899) tarafından 1855'de kendi adıyla anılan ve ışıktan çok ısı kaynağı olarak kullanılan gaz beki yapıldı. Yanan maddelerin ve bu arada havagazının verdikleri alevlerin oluşumu, yapıları, parlaklıkları, bölgeleri ve bu bölgelerin kimyasal özellikleri, Michael Faraday (1791–1867) tarafından ayrıntılı bir biçimde incelendi.⁷

⁶ T. K. Derry ve Trevor I. Williams, s. 511–514; Dieter Osteroth, *Soda, Teer und Schwefelsäure*, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg 1985, s. 51–56.

⁷ Michael Faraday, *The Chemical History of a Candle* (1861), Yeni basım: The Viking Press, New York 1963.



Şekil 6. 1825/26’da Berlin sokaklarında havagazı borularının döşenmesini konu alan dönemin bir karikatürü. (Osteroth, s. 59).

Robert Wilhelm Bunsen (1811–1899)

Robert Wilhelm Bunsen 31 Mayıs 1811’de Göttingen’de doğdu. 1828’de girdiği Göttingen Üniversitesi’ni higrometrelerin çeşitli tipleri üzerine Latince olarak yazdığı bir tez ile doktora derecesini alarak bitirdi. Bir süre Paris, Berlin ve Viyana’da incelemelerde bulunduktan sonra 1834’de Göttingen Üniversitesi’nde habilitation sınavını vererek privat doçent oldu. 1832’de kurulmuş bir politeknik okul olan Cassel’deki Höhere Gewerbeschule’nin kimya profesörü Friedrich Wöhler’in (1800–1882) ayrılması üzerine 1836’da buraya çağırıldı. Üç yıl sonra 1839’da Marburg Üniversitesi’ne profesör oldu ve burada 12 yıl kaldıktan sonra Nisan 1851’de Breslau Üniversitesi’ne geçti. Kısa bir süre kaldığı Breslau Üniversitesi’nde daha sonra birlikte çalışacağı fizikçi Gustav Kirchhoff (1824–1887) ile tanıştı. Ünlü anorganik kimyacı Leopold Gmelin’in (1788–1853) görevinden çekilmesi üzerine Ekim 1852’de onun yerine Heidelberg Üniversitesi’ne çağırıldı. Emekli olduğu 1889 yılına kadar burada çalıştı ve 16 Ağustos 1899’da, 88 yaşında iken öldü.⁸

⁸ Georg Lockemann ve Ralph E. Oesper, “Bunsen’s transfer from Cassel to Marburg”, *Journal of Chemical Education*, 32 (9), 456–460 (1955); Ferenc Szabadváry, *History of Analytical Chemistry*, Translated by Gyula Svehla, Pergamon Press, Oxford 1966, s. 324–330.

Ondokuzuncu yüzyılın en önde gelen kimyacılarından biri olan Robert Bunsen, teoriden çok pratiğe yönelik bir kimyacı ve iyi bir hocaydı. Kendi adıyla anılan başta gaz analizörü, pil, fotometre ve bek olmak üzere çok sayıda laboratuvar araç ve gerecini ilk kez ortaya koydu veya geliştirdi. Gustav Kirchhoff ile birlikte spektral analizin temel yasalarını ortaya koyarak sezyum ve rubidyum elementlerini buldu. Magnezyum ve seryum elementlerini elektroliz yoluyla ilk kez metalik olarak elde etti. Fotokimyanın temellerini kurdu ve iyodometrik titrasyon yöntemini ortaya koydu.



Şekil 7. Robert Wilhelm Bunsen (1811–1899).



Şekil 8. Gustav Kirchhoff (1824–1887).

Bunsen Beki’nin doğuşu

Robert Bunsen 1852’de Heidelberg Üniversitesi’ne gelince kendi planlamasına göre bir laboratuvar kurmaya girişti. Almanya’nın en büyük ve en iyi donanıma sahip olan bu laboratuvara 1855 yılı baharında taşındı. Heidelberg’deki havagazı fabrikası 1852’de üretime geçmiş ve gaz Robert Bunsen’in laboratuvarına kadar gelmişti. Ancak, gazı yakmak için kullanılan bekler isli, parlak ve düşük sıcaklıkta alevler veriyordu. Bu beklerin tümünde havagazı yanma sırasında havayla karışılıyordu.

çapındadır ve dış hava ile dört tane 7 mm çapındaki (d) deliği ile ilişkidir. 8,5 mm çapında ve 75 mm uzunluğundaki (ee) borusu silindirin içine vidalandığında (a) borusundan gelen havagazı bu borunun içinden akarken (d) deliklerinden o kadar çok hava emer ki (e) borusunun ağzında ışısız ve bütünüyle ıssız bir alev olarak yanar. Böylece hava ile karıştırılmış gazın alevinin parlaklığı hidrojen alevinden daha fazla değildir. (d) deliklerinin kapanmasından sonra parlak, ıslı bir alev ortaya çıkar.”

Bek bir süre burada tanımlanan biçimiyle, yani altındaki kübik blokta dört tane hava deliği olan biçimiyle kullanıldı.¹³ Işıklı bir alev elde edebilmek için deliklerden birkaç tanesini veya tümünü kapatmak gerekiyordu. Bekin günümüzde kullanılan biçiminin, yani bekin borusunun alt kısmında iki delik ile bunların çevresinde döndürülebilen iki delikli bir halkası bulunan biçiminin ne zaman alttaki dört delikli kübik bloğun yerini aldığı bilinmemektedir. Bu geliştirme büyük olasılıkla Peter Desaga tarafından gerçekleştirilmiş olmalıdır.

ANNALEN
DER
CHEMIE UND PHARMACIE.

CXl. Bandes drittes Heft.

Löthrohrversuche;
von R. Bunsen.

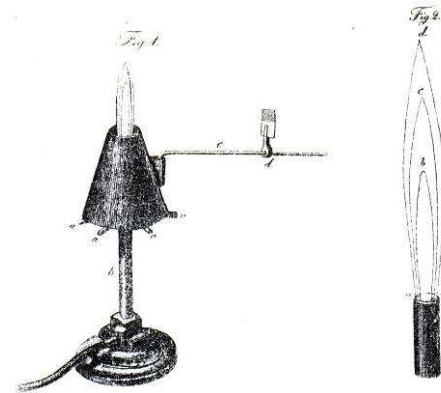
(Hierzu Fig. 1 bis 5 auf Tafel I.)

Mit der schon vor längerer Zeit von mir angegebenen Brennvorrichtung, in welcher Leuchtgas ohne rufsende und leuchtende Flamme verbrennt, kann man nicht nur alle Reactionen, zu denen man sonst eines Löthrohrs bedarf, viel sicherer und leichter hervorbringen, sondern auch die Gegenwart und näherungsweise selbst die Menge von Stoffen ermitteln, die mit Hilfe des Löthrohrs entweder gar nicht, oder nur auf höchst unzureichendem und umständlichem Wege gefunden werden können.

Fig. 1 stellt die Löthrohrlampe dar, deren Brennvorrichtung ich in Pogg. Ann. Bd. VI, S. 84 näher beschrieben habe. Auf den Trägern a a a läßt sich der oben 30^{mm} und unten 55^{mm} weite conische Schornstein von Eisenblech unbeweglich so aufsetzen, daß sich die Brennröhre b in der Achse des Schornsteins befindet und 45^{mm} unterhalb der oberen Mündung desselben endigt. Die Flamme erhält dadurch die im verticalen Durchschnitt dargestellte Gestalt Fig. 2. a b a entspricht dem dunkeln Theile der gewöhnlichen Löthrohrflamme.

Annal. d. Chemie u. Pharm. CXl. Bd. 3. Heft. 17

Şekil 11 (solda). Robert Bunsen’in “Löthrohrversuche” başlıklı makalesinin ilk sayfası (*Annalen der Chemie und Pharmacie*, 111, 3 (1859), s. 257–76).



Şekil 12 (üstte). Robert Bunsen’in “Löthrohrversuche” başlıklı makalesinde Bunsen beki ve alevin yapısına ilişkin şekiller. Burada bek, ilk biçimi ile kullanılmıştır. (*Annalen der Chemie und Pharmacie*, 111, 3 (1859), Şek. 1 ve 2).

Bunsen Beki’nin bulunuşu kimyanın gelişimi konusunda son derece verimli sonuçlar getirdi. Bu bek Robert Bunsen’in öğrencisi Henry Roscoe ile birlikte 1855’den 1862’ye kadar sürdürdüğü fotokimyasal çalışmalarda temel düzenek olduğu gibi, Gustav Kirchhoff ile birlikte spektral analizi ortaya koymasını da sağladı.

Bunsen Beki’ni sahiplenler

Robert Bunsen ile Peter Desaga’nın bek için patent almamış olmaları nedeniyle hızla bekin taklitleri üreilmeye başlandı ve bazı kişiler bu buluşun kendileri tarafından yapıldığını ileri sürecek kadar ileri gittiler. Bu gelişmeler üzerine Robert Bunsen 22 Mayıs 1855’de Peter Desaga’ya bir yazı göndererek bekin temel ilkesinin kendisi tarafından bulunmuş olduğunu ve mekanik ayrıntılarının da Peter Desaga tarafından gerçekleştirildiğini belirtti. Aynı yıl Berlin’deki Julius Pintsch firmasının buluşun kendilerine ait olduğunu ileri sürmesi üzerine Peter Desaga *Dingler Polytechnische Journal*’a bir yazı göndererek bu iddiaları yalanladı.

Bekin bulunuşunu sahiplenme konusundaki ikinci saldırı Berlin’de gaz mühendisi olan R. W. Elsner’den geldi. R. W. Elsner buluşun kendisine ait olduğunu ileri sürerek 4 Ocak 1856’da Hannover Krallığı’ndan beş yıl süreli bir patent aldı. Peter Desaga bunun üzerine *Dingler Polytechnische Journal*’a bekin bulunuşu ile ilgili sert bir açıklama gönderdi.¹⁴

“Bu üniversitede kimya profesörü olan Bay Dr. Bunsen’in isteği üzerine 1854 yazında üniversite için bir kimya laboratuvarı yaptırıldı. Bu laboratuvarında ısıtma işlemleri için havagazı donanımı yapılmalıydı. Bu nedenle çeşitli bekler denendi fakat bunların hiç biri amaca uygun değildi. Ben, 1854 sonbaharında Bay Bunsen’den bir bek yapımı için sipariş aldım. Bu bekin ucunda tel kafes olmamalı, gaz hava ile karışıp yanmalı ve yanarken de ıssız alev vermeliydi. Çok sayıda deneyden sonra istenen koşullara sahip bir bekin üretimi mümkün oldu ve 1855 Paskalyasında laboratuvar 50 tane bu yeni tip bekle donatıldı. Kısa bir sürede ben bunu basitleştirdim ve Mayıs 1855’de kaynatma ve ısıtma işleri için tavsiye edici bir önsözle birlikte Bunsen gaz aletlerine ilişkin aşağıdaki fiyat listesini bastırarak dağıtımını sağladım.”

Spektroskopinin doğuşu¹⁵

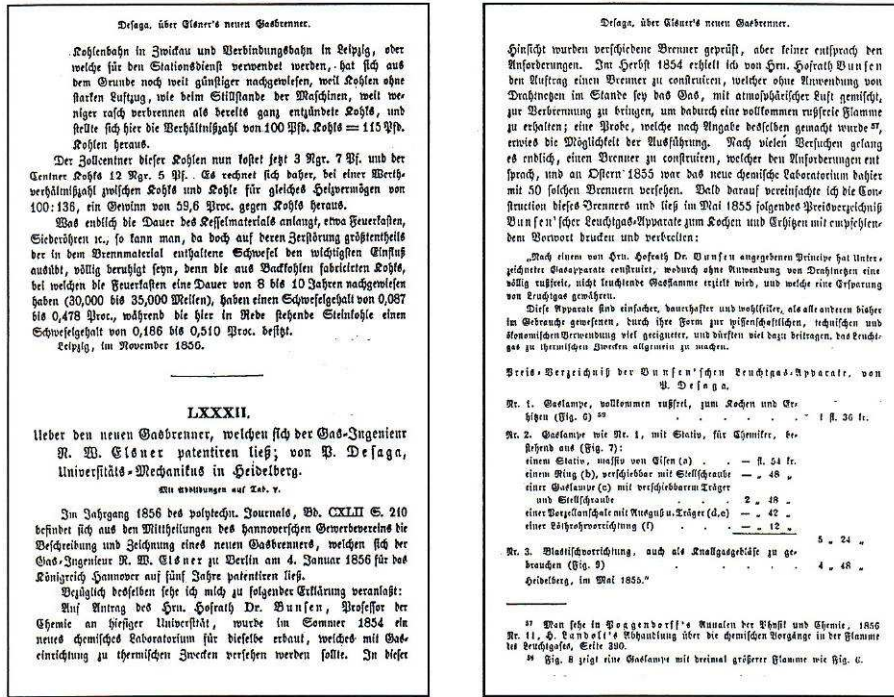
İngiliz fizikçi Isaac Newton (1642–1726) 1666’da güneş ışığını bir prizmadan geçirerek beyaz ışığın spektrumunu elde etti. Beyaz ışığın içinde farklı kırılma özelliklerine sahip farklı renklerde ışıkların bulunduğunu gösterdi

¹³ Robert Bunsen 1859’da yayınladığı bir makalesinde bekin söz ederek bekin ilk biçimini gösteren bir resmini ve bek alevinin yapısını verdi. [R. Bunsen, “Löthrohrversuche”, *Annalen der Chemie und Pharmacie*, 111, 257–276 (1859)].

¹⁴ P[eter] Desaga, “Ueber den neuen Gasbrenner, welchen flich der Gas-Ingenieur R. W. Elsner patentiren liess”, *Dingler Polytechnische Journal*, 143, 340–342 (1857).

¹⁵ Ferenc Szabadváry, s. 318–324.

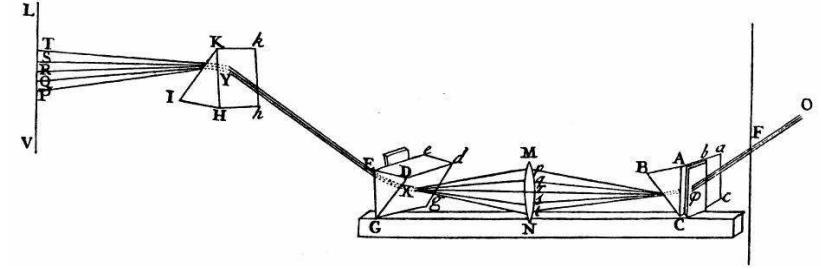
ve renklerin özelliklerini ortaya koydu.¹⁶ 1758’de Alman kimyacı Andreas Sigismund Marggraf (1709–1782), sodyum ve potasyum elementlerinin tuzlarının aleve verdikleri kendilerine özgü renklerle tanınabileceğini buldu.¹⁷



Şekil 13. Peter Desaga'nın R. W. Elsner'e bekin bulunuşu konusundaki cevabı. [Dingler Polytechnische Journal, 143, 340–342 (1857)].

Bavyera'lı optik araç yapımıcısı ve fizikçi Joseph von Fraunhofer (1787–1826) 1814'de daha önce 1802'de William Hyde Wollaston (1766–1828) tarafından gözlenmiş olan güneş ışığının spektrumundaki siyah çizgileri tanımladı ve bunların dalga boylarını hesapladı. Bu çizgiler daha sonra “Fraunhofer çizgileri” olarak adlandırıldı.¹⁸ Bundan kısa bir süre sonra, 1822'de İngiliz astronom Jon Frederick William Herschel (1792–1871) çeşitli metallere tuzlarının aleve verdikleri renkleri bir prizmadan geçirerek bunların spektrumlarının karanlık bölgelerle ayrılmış parlak renkli çizgilerden oluştuğunu buldu.¹⁹ İngiliz mucit William Henry Fox Talbot (1800–1877) metallere alev spektrumlarını

incelemek için 1825'de ilkel bir spektroskop yaptı. Potasyum tuzlarının siyah zemin üzerinde kırmızı bir çizgi ve sodyum tuzlarının da sarı bir çizgi verdiğini gösterdi.²⁰ İskoçya'lı fizikçi David Brewster (1781–1868) 1834'de Fraunhofer çizgilerini açıklayan bir teori ortaya koydu.²¹ 1854'de Amerika'lı hekim David Alter (1807–1881) bir elementin yaydığı ışığın spektrumundaki bantların sayı ve renk bakımından bütün öteki elementlerden farklı olduğunu gösterdi.²²



Şekil 14. Isaac Newton'un güneş ışığının bir prizmadan geçirilip renklerine ayrılması, bu renklerin birleştirilmesiyle beyaz ışığın oluşumu ve yeniden renklere ayrılmasına ilişkin deneyi. (Newton, *Optics*, Prop. XI, Prob. VI).

Almanya'da Heidelberg Üniversitesi'nde fizik profesörü olan Gustav Kirchhoff (1824–1887) 1859'da sürekli spektrum veren bir ışık kaynağının ışığının bir elementin buharından geçirilmesi durumunda bazı renkli çizgilerin kaybolduğunu ve bunların yerini siyah çizgilerin aldığını saptadı. Böylece emisyon ve absorpsiyon spektrumlarının birbirinin karşısı olduğunu saptayarak spektroskopiye ilişkin “Kirchhoff yasaları”nı ortaya koydu.²³ Almanya'da Heidelberg Üniversitesi'nde kimya profesörü olan Robert Wilhelm Bunsen metallere alev renklerini kalitatif analiz amacıyla kullanmak konusunda çalışmaya başladı. Aynı üniversitede fizik profesörü olan Gustav Kirchhoff bu amaçla bir prizma kullanmasını önerdi. İki birlikte çalışarak 1860'da ilk spektroskopu gerçekleştirdiler, alkali ve toprak alkali metallere alev spektrumlarını incelediler.²⁴

¹⁶ Isaac Newton, *Optics or A Treatise of the Reflections, Refractions, Inflections and Colours of Light*, Dover Publications Inc., New York 1979.

¹⁷ Andreas Sigismund Marggraf, *Opusculum chymicum* (Paris), 2, 338, 374 (1762)

¹⁸ Joseph von Fraunhofer, *Denkschr. Münch. Akad.*, 5, 193 (1817); *Gilb. Ann.*, 56, 264 (1817).

¹⁹ Jon Frederick William Herschel, *Trans. Edinb.*, 9, 445 (1823).

²⁰ William Henry Fox Talbot, *Brewsters J. Sci.*, 5, 77 (1825).

²¹ David Brewster, *Trans. Edinb.*, 12, 519 (1834).

²² David Alter, *American J.*, 18, 55 (1854); 19, 213 (1855).

²³ G[ustav] Kirchhoff, *Annalen der Physik und Chemie*, 109, 275 (1859).

²⁴ G[ustav] Kirchhoff ve R[obert] Bunsen, “Chemische Analyse durch Spectralbeobachtungen”, *Annalen der Physik und Chemie*, 110, 160–189 (1860). Bu makalenin ekinde geliştirdikleri spektroskopun bir resmi verilmiştir.

1860. ANNALEN No. 6.
DER PHYSIK UND CHEMIE.
BAND CX.

I. Chemische Analyse durch Spectralbeobachtungen;
von G. Kirchhoff und R. Bunsen.

Es ist bekannt, daß manche Substanzen die Eigenschaft haben, wenn sie in eine Flamme gebracht werden, in dem Spectrum derselben gewisse helle Linien hervortreten zu lassen. Man kann auf diese Linien eine Methode der qualitativen Analyse gründen, welche das Gebiet der chemischen Reactionen erheblich erweitert und zur Lösung bisher unzugänglicher Probleme führt. Wir beschränken uns hier zunächst nur darauf, diese Methode für die Metalle der Alkalien und alkalischen Erden zu entwickeln und ihren Werth an einer Reihe von Beispielen zu erläutern.

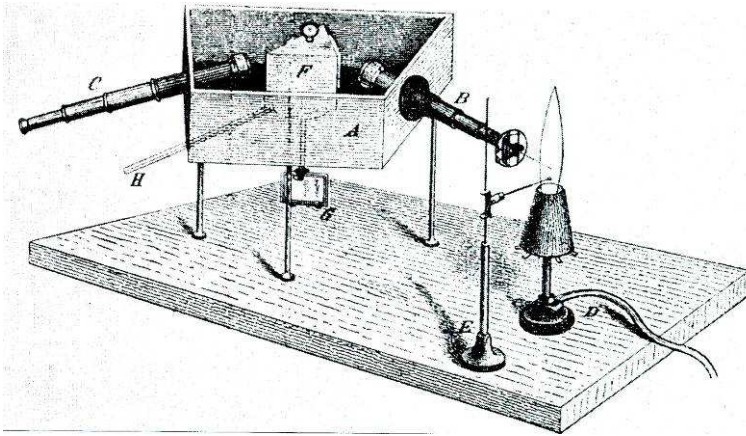
Die erwähnten Linien zeigen sich um so deutlicher, je höher die Temperatur und je geringer die eigene Leuchtkraft der Flamme ist. Die von Einem von uns angegebene Gaslampe¹⁾ liefert eine Flamme von sehr hoher Temperatur und sehr kleiner Leuchtkraft; dieselbe ist daher vorzugsweise geeignet zu Versuchen über die neuen Substanzen eigenthümlichen hellen Linien.

Auf Taf. V sind die Spectren dargestellt, welche die genannte Flamme giebt, wenn die so rein als möglich dargestellten Chlorverbindungen von Kalium, Natrium, Lithium, Strontium, Calcium, Baryum in ihr verflüchtigt werden. Das Sonnenspectrum ist, um die Orientirung zu erleichtern, beigefügt.

Die zu den Versuchen benutzte Kaliumverbindung wurde durch Glühen von chloresaurem Kali, welches zuvor sechs bis achtmal umkrystallisirt war, dargestellt.

1) Diese Annal. Bd. 100, S. 85.
Poggendorff's Annal. Bd. CX.

11



Şekil 15. Gustav Kirchhoff ve Robert Bunsen’in spektroskopu ve spektral analizi açıkladıkları makalelerinin başlangıç sayfası. [Annalen der Physik und Chemie, 110 (6), 161–189 (1860)] ve verdikleri spektroskop resmi.

Birlikte çalışan Robert Bunsen ve Gustav Kirchhoff, Dürkheim maden suyundaki alkali metalleri spektroskopik olarak incelerlerken daha önce bilinmeyen mavi çizgilere rastladılar ve bunu yeni bir element olarak tanımladılar. Robert Bunsen bu buluşunu 11 Nisan 1860’da Roscoe’ya yazdı ve 10 Mayıs 1860’da Berlin Bilimler Akademisi’nde açıkladı. Yeni elemente Latince *caesius* = gök mavisi’nden *caesium* [sezyum, Cs] adı verildi. Alman kimyacı K. Plattner *pollux* mineralini analiz etmiş, analiz sonuçlarının yüzdelерinin toplamında % 7,25 dolayında bir eksiklik çıkmış, ancak sezyumu bulamamıştı. 1864’de İtalyan kimyacı Felix Pisani (1831–1920) *pollux* mineralini yeniden analiz ederek sezyumun varlığını ortaya koydu. *Lepidolit* minerali 1797’de Martin Heinrich Klaproth (1743–1817) tarafından analiz edilmiş, analiz sonuçlarının yüzdelерinin toplamında ortaya çıkan % 2,5 eksikliğin mineralin içindeki sudan kaynaklandığı biçiminde yorumlanmıştı. Robert Bunsen ve Gustav Kirchhoff *lepidolit* mineralindeki alkali metallerin spektral analizini yaptılar ve yeni bir elementin varlığını saptadılar. Elemente spektrumundaki koyu kırmızı çizgiler nedeniyle, Latince *rubidus* = koyu kırmızı’dan *rubidium* [Rb] adı verildi. Robert Bunsen yeni elementin bulunuşunu 23 Şubat 1861’de Berlin Bilimler Akademisi’nde açıkladı.²⁵ Robert Bunsen ve Gustav Kirchhoff sezyum ve rubidyumun bulunuşunu 1861’de yayınladılar.²⁶

Kırmılı Aziz İdris Bey (1840–1878)

Spektroskopiyi ve buna bağlı olarak Bunsen Beki’ni Türkiye’de ilk kez tanıtan Kırmılı Aziz İdris Bey (1840–1878) olmuştur. Tıp öğretimının Fransızca’dan Türkçe’ye dönüştürülmesi konusunda mücadele edenlerin önde gelenlerinden biri olan ve babasının Kırmılı olması nedeniyle “Kırmılı” veya “Kırmı” olarak anılan Aziz İdris Bey 1840’da İstanbul’da doğdu. 1864’de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’den kolağası rütbesi ile mezun olduktan sonra tıp öğretiminin Türkçe yapılmasını savunan Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye’nin kurucusu ve yöneticisi oldu. Türkçe tıp öğretimi yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin 1867’de açılmasına katkıda bulundu ve bu okulun müdürlüğünü 1878’deki ölümüne kadar sürdürdü.

Kırmılı Aziz Bey kimya ile yakından ilgilenmiş ve *Kimya-yı Tıbbî* adı altında Türkiye’deki ikinci Türkçe kimya kitabını yayınlamıştır. Çok kapsamlı olan bu kitabın genel kimya ile ametaller kimyasını kapsayan birinci cildi 1868’de²⁷ ve metaller kimyasını kapsayan ikinci cildi de 1871’de²⁸

²⁵ D. N. Trifonov ve V. D. Trifonov, *Chemical Elements: How They Were Discovered*, Mir Publishers, Moscow 1982, s. 118–121.

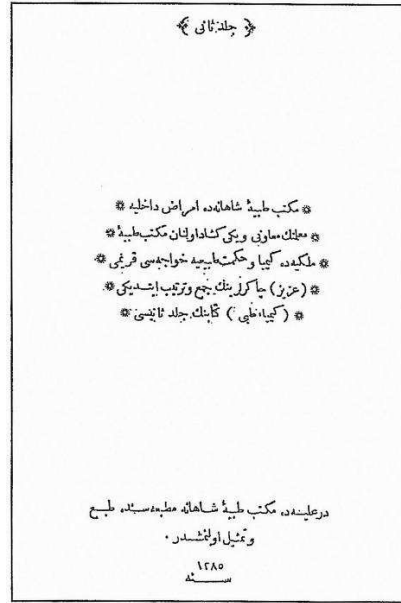
²⁶ G[ustav] Kirchhoff ve R[obert] Bunsen, *Annalen der Physik und Chemie*, 113, 337 (1861).

²⁷ Kırmılı Aziz Bey, *Kimya-yı Tıbbî*, Cilt 1, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul, H. 1285 [1868], 19 + 72 + 400 s., 1 levha.

yayınlanmıştır. Kitapta, kimyanın Avrupa’daki gelişimi çok yakından izlenmiştir. Kırımli Aziz Bey, Arap harflerinden oluşan element sembolleri türetmiş ve kimyasal formüller ile denklemleri bu sembolleri kullanarak yazmıştır.²⁹



Şekil 16. Miralay Dr. Kırımli Aziz İdris Bey. (1840–1878).



Şekil 17. Kırımli Aziz İdris Bey’in *Kimya-yı Tıbbî* adlı kitabının 1871’de basılan ikinci cildinin kapak sayfası.

Spektral analizin Türkiye’de tanıtılması

Kimya-yı Tıbbî’nin 1871’de yayınlanan ikinci cildinde lityum ve bileşikleri anlatıldıktan sonra spektral analize geniş bir yer ayrılmıştır. (s. 188–197) [Ek 1 ve 2]. Burada “taliyum” [talyum, Tl] ve “sezium” [sezyum, Cs] gibi elementlerin “ispektroskop” [spektroskop] ile bulunduğu belirtildikten sonra “elvan-ı tayfiyenin evsâf-ı münîresi, nariyesi ve kimyeviyesi” yani spektrum renklerinin ışık, ısı ve kimyasal nitelikleri açıklanmıştır. Işığın fotokimyasal etkisi üzerinde örnekler verilerek durulmuş, bu alanda etkili olan ışık “şu’â’ât-ı kimyeviye” [kimyasal ışınlar] ve fosforesans da “şu’â’ât-ı fosforiye” [fosforsal ışınlar] olarak adlandırılmıştır. Daha sonra Fraunhofer çizgileri “hutût-ı fraunhoferriye” adı altında anlatılmıştır.

²⁸ Kırımî Aziz Bey, *Kimya-yı Tıbbî*, cilt 2, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul, H. 1288 [1871], 12 + 461 s., 3 levha, 1 renkli spektrum.

²⁹ Emre Dölen, *Osmanlılarda Kimyasal Semboller ve Formüller (1834–1928)*, İstanbul 1996, s. 47–69.

Bunun ardından “tayfı tefütş ve muayene için (Kırşof) ile (Bunzen) in icâd ettikleri âlete (tayfbîn) yahud (ispektroskop) ta’bir olunur” denilerek spektroskopun yapısı ve kullanılışı çok ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır. Bu alandaki terimlere Türkçe karşılıklar türetilmiş, spektroskop için “tayfbîn” ve mikrometre için de “mikyasa-ı asgâr” terimleri önerilmiştir. Bu arada Bunsen Beki’de “Bunzen kandili” adı altında Türkiye’de ilk kez tanıtılmıştır. Spektroskop ve spektral analiz anlatıldıktan sonra rubidyum ve sezyum elementlerinin kimyasına geçilmiştir. Ayrıca, alkali ve toprak alkali metallerinin spektrumunu gösteren taşbaskısı renkli bir levha verilmiştir [EK 3]. Buradaki açıklamalar ile, spektral analiz ve spektrumlar Türkiye’de ilk kez tanıtılmıştır.

Kırımli Aziz Bey spektral analize geniş bir yer verirken kendisinin de kaynak olarak yararlandığı Fransız kimyacı Charles Adolphe Wurtz (1817–1884) 1879’da dördüncü basımı yapılan *Leçons Élémentaires de Chimie Moderne* adlı kitabında bu konuya çok az bir yer ayırmıştır.³⁰

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’de Kimya-yı Gayr-ı Uzvî [Anorganik Kimya] muallimi olan Miralay Dr. Vasil Naum Bey (1855–1915) metal kimyasına ilişkin olan ikinci cildi 1894’de yayınlanan *İlm-i Kimya-yı Gayr-ı Uzvî-i Tıbbî* adlı kitabında spektral analize yer vermiştir.³¹ Burada “Maadinin taharrisinde tahlil-i tayfî usulî” [Metallerin aranmasında spektral analiz yöntemi] başlığı altında³² spektral analizden söz edilmiş ve helyum elementinin bulunuşu da belirtilmiştir.³³

“Bunzen Kandili”

Kırımli Aziz Bey spektroskop ve spektral analizi anlatırken “sokakları aydınlatmak için yakdıkları gaz-ı münîre”nin spektral analiz için yakıldığı “kablara (Bunzen kandili) denir” diyerek Bunsen Beki’ni Türkiye’de ilk kez tanıtmıştır.³⁴

“şû’leleri sokakları aydınlatmak için yakdıkları gaz-ı münîredendir. İşbu gazın tayfbînde [spektroskopta] müştâ’il olduğu [yandığı] kaplara (Bunzen kandili) denir, İşbu kandillerin altında vâki’ deynekerin içerisi delik olduğundan gaz-ı münîr kandile mezkûr delikden vâsil olur ve o deynekerin aşağısında küçürek sukbe [delik] vâki’ olub işbu sukbeden gazın müştâ’il olmasına lâzım olan hava girer ve mezkûr sukbeyi iktizâ-yı hâle göre küçültmek veyahud büyütme için küçük bir hîcâb [perde] sukbenin etrafında hareket eder.”

³⁰ Adolphe Wurtz, *Leçons Élémentaires de Chimie Moderne*, Quatrième édition, G. Mason, Paris 1879.

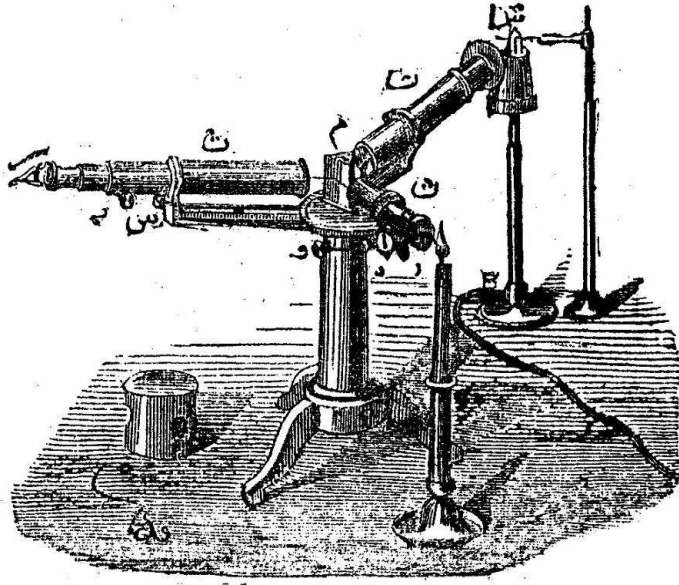
³¹ Vasil Naum, *İlm-i Kimya-yı Gayr-ı Uzvî-i Tıbbî*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul, Cilt 1: H. 1310 [1892], Cilt 2: H. 1312 [1894].

³² Vasil Naum, Cilt 2, s. 88–92.

³³ Vasil Naum, Cilt 2, s. 92.

³⁴ Kırımî Aziz, Cilt 2, s. 196.

diyerek Bunsen bekinin gelişmiş biçimini anlatmaktadır.



Şekil 18. Kırımlı Aziz İdris Bey'in *Kimya-yı Tıbbî* adlı kitabının ikinci cildinde verdiği spektroskop ve Bunsen bekinin resmi. (*Kimya-yı Tıbbî*, Cilt 2, s. 192).

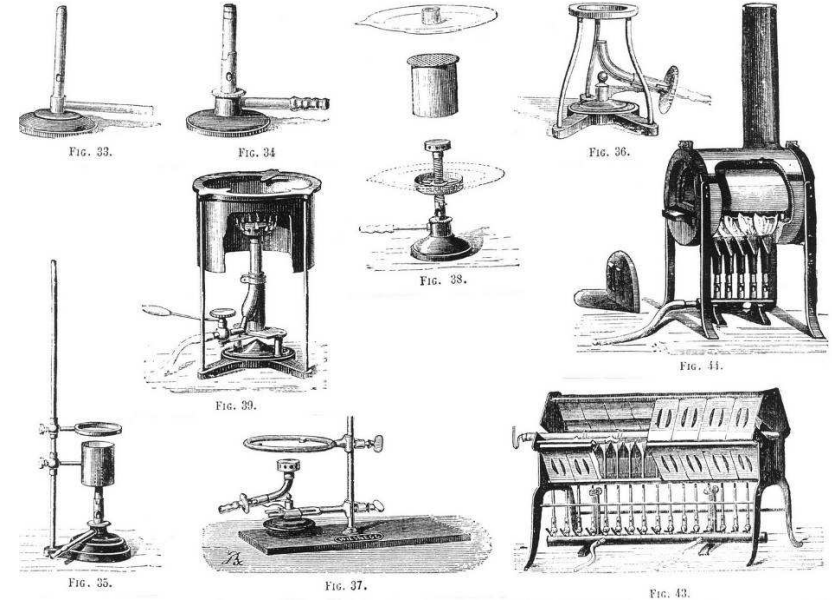
Bunsen bekiden türeyen diğer beklar

Bunsen beki: Bunsen beki, alt kısmında iki delik bulunan dikey bir metal boru ile bu borunun deliklerinin çevresinde dönen ve gene üzerinde iki delik bulunan bir bilezikten oluşur. Borunun dibinde basınçlı gazın geldiği bir meme vardır. Gaz bu memeden çıkarak boru içinde yükselirken alttaki deliklerden hava çekerek bu hava ile karışır ve yanmaya hazır duruma gelir. Bileziğin delikleri ile borunun delikleri ayrı hizaya getirilirse çekilen hava maksimum olur ve bilezik çevrilerek hava miktarı ayarlanır. Bek bol hava ile yandığında renksiz ve yükseltgen bir alev verir. Bu durumda alev sıcaklığı maksimuma ulaşır. Bunsen bekinde havayı ve dolayısıyla alevi çok duyarlı bir biçimde ayarlamak kolay değildir.

Teclu beki: Bu bek, havanın daha iyi ayarlanabilmesini ve gaz ile daha iyi bir biçimde karışabilmesini sağlamak için 1892’de Nicolae Teclu (1839–1916)³⁵ tarafından geliştirilmiştir.³⁶ Temel ilkesi Bunsen beki ile aynı olmakla

³⁵ Nicolae Teclu, 11 Ekim 1839’da Romanya’nın Braşov kentinde doğdu. Önce Viyana Politeknik Okulu’nda kimya öğrenimi ve ardından çok farklı bir alana yönelerek Münih Güzel Sanatlar Akademisi’nde mimarlık öğrenimi gördü. Kısa bir süre Romanya’da kaldıktan sonra Viyana’ya döndü ve burada genel kimya ve analitik kimya profesörü oldu. Mineral pigmentler ve yağlı boyalar, odun ve kâğıt liflerinin mukavemeti, gazların yanması gibi konular üzerinde çalıştı ve kendi adıyla anılan gaz bekinin

birlikte bekin daha fazla hava almasını ve havanın daha duyarlı bir biçimde ayarlanmasını sağlayan mekanizması ile Bunsen bekinde oranda daha yüksek sıcaklık veren bir bektir. Teclu bekinde bek borusunun alt kısmı koni biçiminde olup hava vidalı bir disk ile ayarlanır [EK 4].



Şekil 19. 1881’de Paris’de Wiesnegg tarafından üretilip satılan Bunsen bekları ve gazla ısıtma cihazları. (E. Fremy, E. Carnot, E. Jougfleisch ve M. Terreil, *Les Laboratoires de Chimie*, Dunod, Paris 1881, Atlas, Levha X ve XI).

Méker beki: Daha yüksek sıcaklıklar elde etmek için Fransız mühendis George Méker tarafından 1905’de geliştirilmiştir.³⁷ Méker beki boyut olarak Bunsen ve Teclu beklere göre daha büyük olup ağız kısmı genişletilmiş ve buraya bir tel kafes konulmuştur. Bekin alevi bekin ağızındaki kafesin deliklerinden çıkan yan yana çok sayıda küçük alevden oluşur. Gazın hava ile daha iyi karışması sağlandığı gibi daha yüksek sıcaklıklara çıkılır ve daha geniş ısıtma yüzeyi elde edilir. Méker bekları, Bunsen beki veya Teclu beki tipinde olabilir.

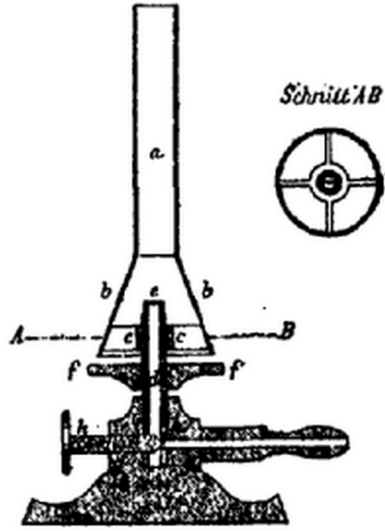
yaptı. Romanya Akademisi’ne de üye seçilen Nicolae Teclu, 13 Temmuz 1916’da Viyana’da öldü. [G. E. Baiulescu, S. Moldoveanu ve T. S. West, “Nicolae Teclu (1839–1916): A Pioneer of flame spectroscopy”, *Talanta*, **30** (2), 135–137 (1983)].

³⁶ Nicolae Teclu, “Ein neuer Laboratoriums-Brenner” [Yeni bir laboratuvar beki], *Journal für Praktische Chemie*, **45**, 281–286 (1892).

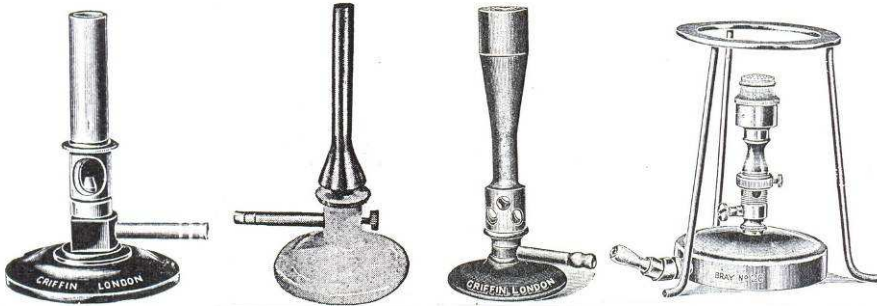
³⁷ George Méker, “Nouveaux brûleurs de laboratoire et leur application au chauffage à température élevée”, *Journal de Physique Théorique et Appliquée*, **4** (1), 348–353 (1905).



Şekil 20. Nicolae Teclu. (1839–1916).

Şekil 21. Nicolae Teclu’nun geliştirdiği bekin kesiti. [Nicolae Teclu, *Journal für Praktische Chemie*, 45, 285 (1892)].

Méker beki Türkiye’de ilk kez 1912’de *Genç Kimyager* dergisinde “Méker lâmbası” adı altında Nureddin Münşî [Algan] Bey tarafından tanıtılmış ve bir kesit resmi verilmiştir.³⁸ [Ek 5].

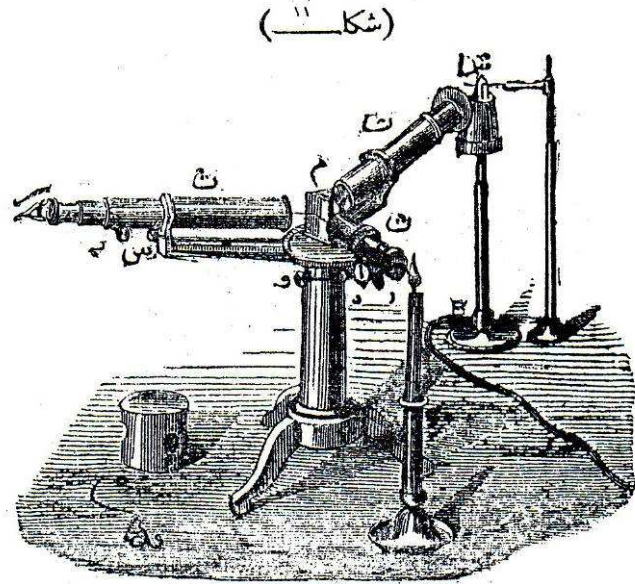
Şekil 22. Bunsen bekinden geliştirilen çeşitli beklar. Soldan sağa doğru *Bunsen beki*, hava ve gaz akımı çok daha duyarlı olarak ayarlanabilen *Teclu beki*, daha yüksek sıcaklıklar elde etmek için kullanılan ve ağızda metal bir kafes bulunan *Méker beki* ve Méker bekinin ağızda porselen levha bulunan türü.

Ek 1. Kıymetli Aziz İdris Bey’in *Kimya-yı Tıbbî* adlı kitabının ikinci cildinde spektroskopdan söz eden sayfalar. (*Kimya-yı Tıbbî*, cilt 2, s. 192–195).

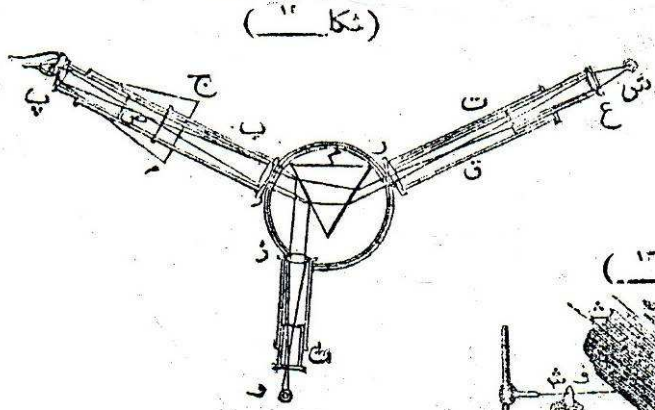


³⁸ Sermuharrir [Nureddin Münşî [Algan]], “Méker lâmbası”, *Genç Kimyager*, Sayı 11, 192 (1 Temmuz 1328/1912).

Ek 2: Kırımlı Aziz İdris Bey’in *Kimya-yı Tıbbî* adlı kitabının ikinci cildinde spektroskop ile ilgili olarak verilen resimler. (*Kimya-yı Tıbbî*, cilt 2, s. 192–194).

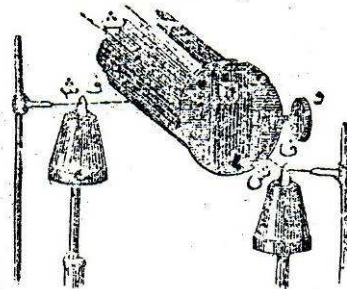


(§ - 11, s. 192)

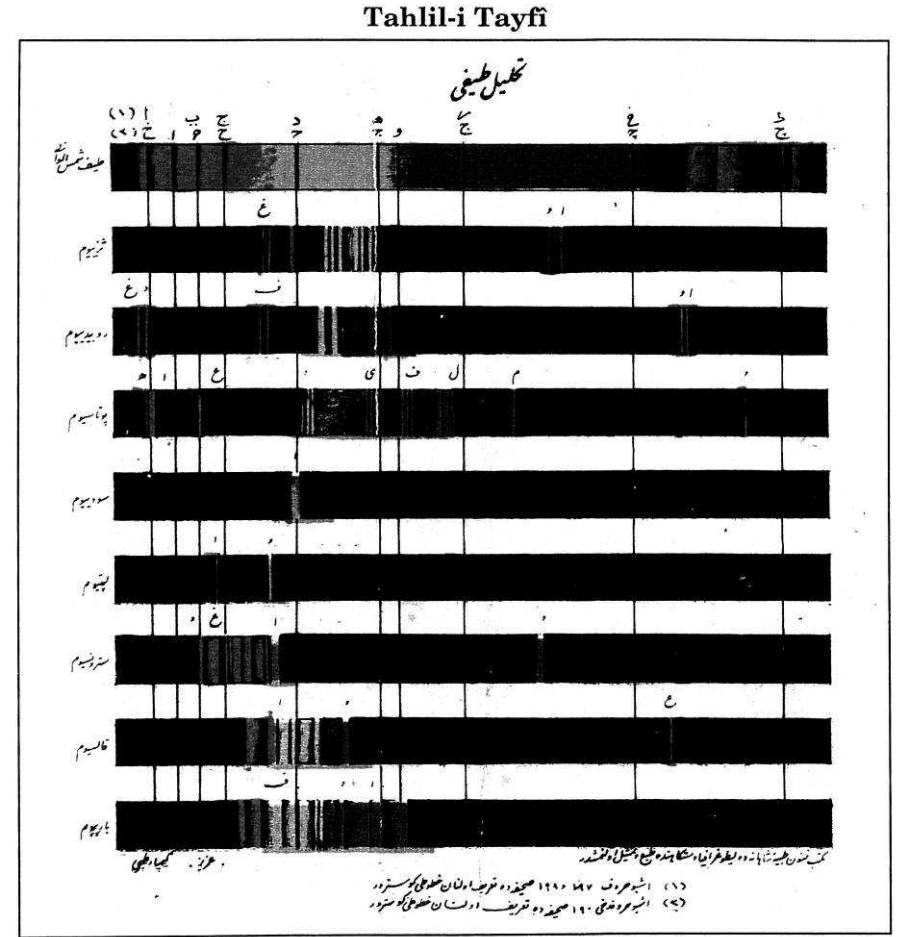


(§ - 12 , s. 193)

(§ - 13, s. 194)



Ek 3. Kırımlı Aziz İdris Bey’in *Kimya-yı Tıbbî* adlı kitabının ikinci cildinde 192–193. sayfaları arasında bulunan alkali ve toprak alkali metallerinin spektrumlarına ilişkin olarak taşbaskı ile basılıp daha sonra elle renklendirilmiş levha. (*Kimya-yı Tıbbî*, cilt 2, s. 192–193).



Aziz - *Kimya-yı Tıbbî*

Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye-i Şahâne'de litografya destgâhında tab' ve temsil olunmuşdur.

- (۱) İş bu hurûf 197,198 sahifede ta'rif olunan hutûtü gösterir.
- (۲) İş bu hurûf dahi 190 sahifede ta'rif olunan hutûtü gösterir.

Alkali ve toprak alkali metallerinin emisyon spektrumları. Üste "Tayf-ı şems elvânî" (Güneş spektrumunun renkleri) ve altında sırasıyla "sezium" (Cs), "rubidyum" (Rb), "potasyum" (K), "sodyum" (Na), "lityum" (Li), "stronsyum" (Sr), "kalsiyum" (Ca) ve "bariyum" (Ba) elementlerinin emisyon spektrumları verilmiştir.

Ek 4. Nicolae Teclu’nun makalesinde geliştirdiği bekin kesitini verdiği sayfa. [Nicolae Teclu, *Journal für Praktische Chemie*, 45, 285 (1892)].

Teclu: Ein neuer Laboratoriums-Brenner. 285

Brenner von Böhm, hier fällt die Gasausströmungsöffnung mit der Gaseinströmungsöffnung zusammen.

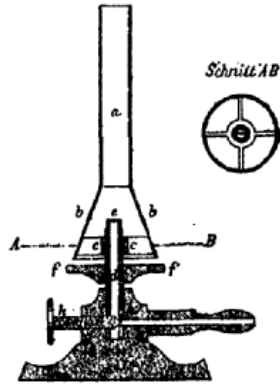
Bezüglich des geringen Gasverbrauches ist besonders der Brenner von Meissner hervorzuheben.

Eine bedeutendere Heizwirkung hat die Flamme des Dessaga-Brenners, eine noch gesteigertere jene der Brenner von Maste, Fletscher und Muencke, insbesondere aber jener von Terquem.

Von diesen Beobachtungen geleitet, construirte ich einen Brenner, welcher durch die folgende Zeichnung ersichtlich gemacht wird.¹⁾

In dieser ist *a* die Brenner-
röhre, welche am unteren Ende *b*
eine trichterförmige Erweiterung
besitzt. In der Mitte derselben
befindet sich eine Schrauben-
mutter *c*, die an der inneren
Trichterwandung befestigt, und
auf die vertikal gestellte hohle
Schraubenspindel *d* aufgeschraubt
ist; aus dem oberen Ende dieser
Röhre strömt bei *e* das Gas in
die Brenneröhre. Unter dem
Trichterrande, auf der Schrau-
benspindel aufgeschraubt, befindet
sich ferner eine auf- und ab-
drehbare kreisrunde Platte *f*; die
Schraubenspindel selbst,
welche im Fusse des Brenners *g*
befestigt ist, hat am unteren
Ende zwei seitliche Oeffnungen:
Durch die eine strömt bei *h*
das von der Gasleitung kommende
Gas, durch die andere *i*, der
ersteren gerade gegenüberliegende
Oeffnung, geht eine verstellbare,
horizontal liegende Schraubenspi-
ndel *k*, durch deren Spitze der
Gasfluss regulirt werden kann.

Tritt nun durch die Oeffnung bei *h* das Gas in die Röhre *a*, aus dieser durch das Ende derselben bei *e* in die Brenneröhre

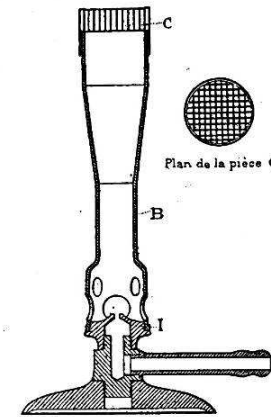


¹⁾ Dieser Brenner ist aus Messing in verschiedenen Grössen angefertigt, und wird in Wien von W. J. Rohrbeck's Nachfolger, in Leipzig von Franz Hugerhoff (gesetzlich geschützt) geliefert.

Ek 5. Genç Kimyager dergisinde “Meker lâmbası”nı tanıtan yazı. [Genç Kimyager, Sayı 11, 192 (1 Temmuz 1328/1912)].

نومرو ۱۱ گنجیہ کیمیا ۱۹۲

بروک و صنایع لابوراتوارلرنده مطلقاً مخصوص
بر ما کتہ ابھ تدارکی مجبوریدر. یعنی فابریقہ تک
(شکل ۱) ده کوریلان طلومبسی وارد کرکے هوای
مضیق سوق ایدر و بوسایه ده آلومینک قوہ دوربسی
تزیایدیدر کدن (۱۶۵۰-۱۵۰۰) درجہ حرارت
حصوله نتیجہ دیکنی قرمیتک مقیاس النار آلتیبه
بالذات نتیجہ بند بولدیفمدن کرکے بروک و قیمتلی
لابوراتوارلرایچون مع مشتملات و کرکے یالکیز
فرون ایچون مخصوص صنایع و کرکے دارالاستحضار
تندہ لزومندہ بوکیستک تدارکی الزمدر.



مفکر لامبہسی
Brûleurs G. Meker
پارس شہر امانی طرفدن بتون تنویزات
ولوازم بریہ ایچون آلات تسخنیہسی تعدیقہ نامہسی
خانہ کیمیا و حکمت مکتبی مآذونلرندن زورر
مفکرکے بالجمله آلاتی میانندہ ہر کیمیاخانہ ده وجود
و کمپانی غیر قابل انکار هوا غازی لامبہ لیدر.
(شکل ۲) ده کوریلان لامبہ التک
مقطع داخلیہ شکل اولوب مختلف بیو -
کلکده و پرچ ویا فونتن معمول و هواغازینک
ورود ایله دیک بورویہ موصلتی ویا موصلتسز
اولدقلری کبی بعضیلری دخی علاوہ اولمش
دیگر بروری اعابہ سیلہ دخی مضیق هوا سوبله
درجہ حرارتی تزیید ایله بیلور .

آدرسلی : M. G. Meker
37. Rue Danton. 37
Levallois-Perret (Seine)
Paris
اولوب مسلکد اشترک آگاہ اولملری ضمنندہ
بتون تقراتیبه اشعار ایلمشدر .
سر محرر

بوتنرک اک برنجی ایلیکلری ، بوتنرک
لامبہ لیدن یوزده فرق نسبتندہ غازی تصرف
ایتملرله برابر اوچوز درجہ حرارتدن فضلہ
حرارتک اعطایلملرندن منبہت، غازی وقت و یازہ
تصرفدن ناشی غایت محکم و پایدار اولملرندن

The Bunsen burner, the birth of spectral analysis and their introduction to Turkey

Work undertaken to produce and use coal gas for lighting in France and England in the second half of the 18th century was followed by its dissemination through pipes and the wider use of gas lamps in the early 19th century in major European cities. Robert Wilhelm Bunsen (1811–1899), a leading chemist of the 19th century, discovered Caesium and Rubidium elements, laid down the laws of spectral analysis, and was especially successful in inventing and developing laboratory equipment such as gas analysers, photometers and the Bunsen burner. His idea of mixing air and coal gas before the combustion was the basis of the Bunsen burner, which he developed together with Peter Desaga. Bunsen soon equipped his laboratory in Heidelberg with such burners and first described it in an article dated 1857. The Bunsen burner furthered the research in chemistry and led to the birth of spectral analysis, that Bunsen developed together with Gustav Kirchhoff in Heidelberg.

Spectroscopy and the Bunsen burner was first introduced in Turkey by Dr. Aziz İdris Bey (1840–1878) who devoted about 10 pages to spectral analysis in his book *Kimya-yı Tıbbi* (Medical Chemistry, Istanbul 1871). The present paper aims to examine the information ‘Crimean’ Aziz Bey gives about spectral analysis, the Bunsen burner, and the terminology he employed in his book.

Key words: Aziz Bey of Crimea, Bunsen burner, Gustav Kirchhoff, Robert Wilhelm Bunsen, spectral analysis, spectroscopy.

Bunsen beki ve spektral analizin doğuşu ve Türkiye’de tanıtılması

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Fransa’da ve İngiltere’de aydınlatmada kullanılmaya başlanacak üzere havagazı üretilmeye başlanmış ve bu gazın borular ile dağıtım neticesinde, ondokuzuncu yüzyılda Avrupa şehirlerinde gaz lambalarının kullanımı giderek yaygınlaşmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın önde gelen kimyagerlerinden Robert Wilhelm Bunsen (1811–1899), sezyum ve rubidyum elementlerini keşfetmiş, spektral analiz kanunlarını ortaya koymuş olmanın yanı sıra, laboratuvar araç-gereçleri icad etmede ve geliştirmede özellikle başarılı bir kimyagerdi. Geliştirdiği ekipman içinde gaz analiz gereçleri, fotometreler ve Bunsen beki olarak tanıdığımız bek de bulunuyordu. Bunsen’in Peter Desaga ile geliştirdiği bekin çalışma prensibi, hava ile havagazının yanma öncesinde karışmasıydı. Bunsen, Heidelberg’deki laboratuvarını bu bekler ile donatmış ve tarifini ilk defa 1857 yılında yayımlamıştır. Bunsen beki, kimyada yeni araştırmalara yol açmış, Bunsen ve Gustav Kirchhoff, bu bek sayesinde spektral analiz tekniğini bulmuş ve geliştirmişlerdir.

Spektroskopi ve Bunsen beki, Türkiye’de ilk defa Kıbrımlı Dr. Aziz İdris Bey (1840–1878) tarafından tanıtılmıştır. Dr. Aziz Bey, *Kimya-yı Tıbbi* (Istanbul 1871) adlı eserinde spektral analize yaklaşık 10 sayfa ayırmıştır. Bu bildiri, Aziz Bey’in Bunsen beki ve spektral analiz hakkında söylediklerini ve kitabında bu konuda kullandığı terminolojiyi incelemektir.

Anahtar sözcükler: Bunsen beki, Gustav Kirchhoff, Robert Wilhelm Bunsen, Kıbrımlı Aziz Bey, spektral analiz, spektroskopi.

OSMANLI'NIN İLK JEOLJİ KİTABI VE OSMANLI'DA JEOLJİNİN DURUMU HAKKINDA ÖĞRETTİKLERİ

A. M. Celâl Şengör*

Bu makalenin yazılmasının macerası bundan yirmi üç yıl önce, 8 Şubat 1985'te başlamıştı. O gün, İstanbul'daki Sahaflar Çarşısı'nda, Mehmet Emin Zorlu Bey'in dükkânında Nérée Boubée'nin *Géologie Élémentaire Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie avec un Dictionnaire des Termes Géologiques ou Manuel de Géologie* adlı küçük kitabının dördüncü baskısını bulmuştum. Kitabın girişinde bulunan ve yerkürenin kesitini gösteren renkli levha, Mehmed Ali Fethi Efendi'nin *İlm-i Tabakatü'l-Arz* kitabındaki levhanın aynısı, yalnız Arap harflerini kullanan Osmanlıca sağdan sola yazıldığı için, simetriydi. N. Boubée'nin kitabını, evde, 1973 senesinde rahmetli Ord. Prof. Hâmit Nâfiz Pamir'in bana hediye etmiş olduğu *İlm-i Tabakatü'l-Arz* nüshası ile karşılaştırdırca, bunun Mehmed Ali Fethi Efendi'nin tercümesine kaynaklık eden ve neredeyse bir buçuk yüzyıldır bilinmeyen Fransızca eser olduğunu fark ettim. Bunu telefonla derhal Türkiye'de jeoloji biliminin tarihçesiyle ilgilendiğini bildiğim hocam ve dostum Prof. Dr. Kemâl Erguvanlı'ya bildirdim. Rahmetli Kemâl Bey, "Yarın kitabı fakülteye getir" dedi. Dediği gibi yaptım. Hoca kitabı alınca "Bilirim, kitap ödünç vermeyi sevmezsin, ama sana söz, iki gün sonra geri getireceğim. Bunu bana iki gün için ödünç verir misin?" diye sordu. Kemâl Hoca'ya nasıl hayır derim? "Nasıl isterseniz, Hocam" dedim. Gerçekten de merhum, kitabı inceledi ve iki gün sonra söz verdiği gibi geri getirdi. *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'in bu Fransızca eserin tercümesi olduğunu o da tasdik ediyordu. Kemâl Bey bu bilgiyi o sırada yeni bitirmiş olduğu bir makaleye bir dipnot olarak koymak için iznimi istedi. Olumlu cevabım üzerine bu bilgi, rahmetlinin "Dünyada mühendislik jeolojisi kitapları ve dergileri" başlıklı makalesinin sonunda benim buluşum olarak yer aldı.¹ Ama Kemâl Bey tatmin olmamıştı.

* Prof. Dr. Dr. h. c. mult. A. M. Celâl Şengör (İTÜ Maden Fakültesi, Avrasya Yerbilimleri Enstitüsü, Ayazağa 34469 İstanbul), bu makalenin, Türk jeoloji araştırmalarının değerli isimleri Prof. Dr. İhsan Ketin (vefatı: 16 Aralık 1995) ve Prof. Dr. Kemâl Erguvanlı (vefatı: 9 Kasım 1989) ile birlikte üç isimli olarak yayımlanmasını istemiş ise de, bürokratik işlemler (temlikname ve izin yazılarının imzalanması için bu hocaların mirasçılarının belirlenmesi ve belgelenmesi, bunlardan izin alınması ve telif haklarının mirasçılara ödenmesi için gerekli işlemler) sebebiyle, C. Şengör'ün bu isteğini gerçekleştirmemiz mümkün olmamıştır. Ancak, Prof. Ketin ve Prof. Erguvanlı, bu makalenin manevi yazarları olarak her zaman saygı ve şükranla anılacaktır. Editörün notu.

¹ K. Erguvanlı, "Dünyada mühendislik jeolojisi kitapları ve dergileri," *Mühendislik Jeolojisi Türk Milli Komitesi Bülteni*, VII, 7 (1985): 28-32. Erguvanlı'nın bu makaledeki notu (s.32) şöyledir: "Şubat 1985'te jeoloji ve kitapları tutkunu Dr. A. M. C. Şengör'ün İstanbul'da sahaflardan aldığı 'Géologie Élémentaire Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie avec un Dictionnaire des Termes Géologiques ou Manuel de Géologie' adlı kitabının ilk baskısının Paris'te 1832'de, elimizdeki bu 4. baskısının ise 1843'te yapıldığı, kitabın 1.kısımının Géologie Élémentaire, 2. kısmının ise Etude Industrielle de la Géologie ou Géologie

Çevirinin Türk okuyucusuna ve bilim dünyasına doğru dürüst tanıtılması gerektiği fikrindeydi. Ben de bunu birlikte yapmayı teklif ettim. Rahmetli hocam benim böyle bir teklif yapacağımı sezmiş olacak ki zaten hazırlıklara başlamıştı. Bana öncelikle Mehmed Ali Fethi Efendi'nin kullandığı, Kahire'de basıldığını bildiğimiz Arapça olan ara nüshayı bulmamı tenbih etti. Türkiye'de modern sahaflığın kurucularından sevgili arkadaşım Uğur Güracar, aranan Arapça kitabın bilgisini Hsü Cheng-Hsiang'ın künyesi aşağıda verilen basılmamış doktora tezinde buldu. Böylelikle, hem Nérée Boubée'nin Arapça çevirinin yapıldığı Fransızca eserin yazarı olduğunu bir kez daha teyid etti, hem de Arapça ara nüshanın tam künyesini buldu. Ben de Kahire'deki dostlar yardımıyla elimizde artık tam künyesi bulunan Arapça çevirinin bir fotokopisini elde edebildim. Ancak hem Kemâl Hoca'nın hem benim araya giren işlerimiz projenin gecikmesine neden oldu ve sonunda meşum bir trafik kazası, Hocamızı bizden kopardı.

Kemâl Bey'den geriye proje ile ilgili daktiloyla yazılmış ve yer yer el yazısıyla düzeltilmiş "Türkiye'de İlk Jeoloji Kitabı" başlıklı dört sahife not kalmıştı. Ben bunları alarak rahmetli hocam İhsan Ketin'e gittim ve Kemâl Hoca ile başladığımız işi birlikte bitirmeyi önerdim. O da kitabı istedi ve el yazısıyla dokuz sahife not çıkardı. Bu notlar üzerinde birlikte çalışmadan, İhsan Hoca 16 Aralık 1995 günü âniden vefat etti. Ben de İhsan Bey'in notlarını rahmetli arkadaşından kalan notların yanına koyarak ileriki bir tarihte bunları kullanabilmek ümidiyle kütüphaneme kaldırdım.

Daha sonra Avrupa sahaflarında, Nérée Boubée'nin bu minik (8x14 cm) kitabının 1833'de yapılmış olan ilk baskısıyla bir de Almanca tercümesini buldum. Bu kitap da bulununca, ben bunu *Cumhuriyet Bilim Teknik* dergisindeki bir köşe yazımda duyurdum.² Daha sonra bu köşe yazımı resimlerle genişleterek *Zümrütnâme* başlıklı deneme kitabıma da aldım.³ Elinizdeki makale ise, sonunda, sevgili dostum Prof. Dr. Feza Günergun'un, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinin Türk botanik araştırmalarına ve botanik tarihimize değerli katkılarıyla tanıdığım Prof. Dr. Dr. h.c. Asuman Baytop için hazırlanmakta olan *Armağan* sayısına bir yazı vermeme istemesi ve bu konuda bana yaptığı büyük yardımlarla ortaya çıkmıştır. O olmasaydı, bu çalışmayı bitirmem düşünülemezdi. *İlm-i Tabakatü'l-Arz* üzerinde yeniden çalışmaya başlamadan önce, kitabın Osmanlıca'dan Latin harflerine transliterasyonunun gerekli olduğunu düşündük. Bunu Sayın Abdullah Köşe, büyük sabır ve

Géotechnique olduğu görülmüş, şekil ve içeriğinin incelenmesinden bu kitabın Fransızca'dan Arabça'ya ve Arabça'dan Türkçe'ye çevrilen ilk jeoloji (ilmü tabakatülarz) kitabının Fransızca orijinali olduğu tespit edilmiştir. Buradan, bugün kullandığımız 'jeoteknik' teriminin bu kitapta ilk kez kullanıldığı ve ilk yayımlanan kitabın da mühendislik jeolojisi olduğu belgelenmiştir."

² A. M. C. Şengör, "Klasiklerin tercümesi," *Cumhuriyet Bilim Teknik*, sayı 577, 1988, s. 5.

³ A. M. C. Şengör, *Zümrütnâme*, Yapı Kredi Yayınları 1279, Cogito 88, İstanbul 1999, s. 81-84.

titizlikle yaptı. Makaleyi yazarken, ölümlerinden yıllar sonra kendilerini çok sevdiğim iki hocamla “birlikte” bir kez daha çalışma imkânı bulduğum ve onların da bir doğa bilimcisi olan Asuman Baytop için bir şeyler yapmış olmasına vesile olduğum için mutluyum. Tek üzüntüm, Prof. Baytop için hazırladığım makalede, orijinal bir Osmanlı jeoloji eserini değil, bir yabancı tarafından yazılmış bir çeviri eseri armağan olarak sunmamdır. Bu da, Türkiye’de basılan ilk jeoloji kitabının bir çeviri olmasından kaynaklanmaktadır.

Yaşamın, ölümden sonra sadece hayâl dünyasında sürdüğünü sananlar yanlırlar. Sevgili hocalarım ve azîz dostlarım Kemâl Bey ve İhsan Bey gibiler, ölümlerinden yıllar sonra yaptıkları ve öğrettikleri sayesinde gerçek dünyada çalışmaya devam ederler! Ne mutlu onlara!

Osmanlılar ve jeoloji

Türkiye Cumhuriyeti’nin büyük sancılarla içinden doğduğu Osmanlı İmparatorluğu, belki tıp, onun ayrılmaz bir parçası olan eczacılık ve ona bağlı botanik (şifalı bitkiler ağırlıklı olarak) alanları hariç, doğa bilimleri açısından tam bir çöl manzarası sunar. İmparatorluğun yaklaşık 622 yıllık tarihinde dünya doğa bilimleri literatürüne kalıcı ve önemli bir katkı yapmış ne bir buluştan ne de bir eserden bahsetmek mümkündür. Muhtelif bibliyografyalarda bilimsel sıfatıyla listelenen kitapçık ve makalelerin bazıları yerel gözlemler sunmakta ise de, bunların hiçbiri dünya bilim literatürüne dikkate değer bir katkı yapamamıştır.

Doğa bilimlerine olan bu genel ilgisizlikten, ondokuzuncu yüzyılın en gözde bilimi olan jeoloji de nasibini almış, Osmanlı İmparatorluğu’nda, yabancı kökenli birkaç kişi dışında, son on yıl hâric (o da en çok üç kişiyle), jeolojiyi temsil eden kimse görülmemiştir. İmparatorluk tarih sahnesinden çekilirken, sınırları içinde jeoloji diplomalı tek bir vatandaşı bulunmuyordu. Gayrimüslim tebaa içerisinde yurt dışında jeoloji öğrenimi gördüğünü, hattâ Zürih Üniversitesi’nde şöhretli petrograf Ulrich Grubenmann’ın (1850-1924) yanında doktora dahî yaptığını bildiğimiz İstanbul’lu Anastase Georgiades (doğ. 1894), doktorasını⁴ bitirdikten sonra doğduğu ülkeye dönmemiş, bağımsız Yunanistan’ın başkenti Atina’ya yerleşmiştir.⁵ Georgiades’in doktorasını aldığı tarihin yirmi küsur yıl öncesinde bile Yunanistan’da, Osmanlı İmparatorluğunun tersine, K. Mitzopoulos’un *Stoikheia Geologias* (Jeoloji’nin Öğeleri, 1893,

⁴ Anastase Georgiades Bey, *Untersuchungen über Eruptivgesteine der Insel Halmahera (Djilolo) im Archipel der Molukken*: Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Philosophischen Doktorwürde vorgelegt der Philosophischen Fakultät der Universität Zürich, Diss. Druckerei Gebr. Leeman & Co., Zürich 1918, 46 s. + 2 katlanır harita.

⁵ Anastase Georgiades ve yaptığı jeoloji tahsili hakkında bkz. A.M.C. Şengör, “1918’de Zürih’de İstanbullu bir doktora öğrencisi,” *Türkiye Petrol Jeologları Derneği Bülteni*, c.1, 1988, s.1-11.

1894, Atina) adlı iki ciltlik ve 568+607 sahifelik enfes ders kitabını üretecek kalitede bir jeoloji kültürü mevcuttu. Bu güzel kitabın birinci cildine, 2000 yılında yapılan yayınlarda bile verdiği deprem bilgileri nedeniyle atfı mevcuttur!⁶

Bu ilgi eksikliğine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu’nun Müslüman Osmanlı nüfusu içinde çok nadir olmakla beraber, jeolojiyle ilgili bazı münferit ve tesadüfî gözlemlerin yapıldığına şahit oluyoruz. Bunların en ilginç, Evliya Çelebi adıyla tanınan Muhammed Zıllî ibn Derviş’in (1611-1682) muhtelif yerlerde gördüğü fosiller ve bunların mevcudiyetinden türettiği son derece akılcı yorumlardır. Ancak Evliya Çelebi, bu yorumlarını hiçbir zaman bilimsel bir çerçeveye oturtmaya çalışmamış, meşhur *Seyahatname*’sinde bunları belirtmekle yetinmiştir.⁷

Jeolojinin onsekizinci yüzyılda kazandığı çehresiyle Osmanlı İmparatorluğu’na ilk girişi, eldeki bilgilere göre, Yanya’nın Narda kasabasında Musevi dönmesi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen El-Hacc Hâfız İshak Efendi’nin (1774?-1834)⁸ yazdığı dört ciltlik *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye* adlı eserin dördüncü cildinde yer alan kısa metin ile olmuştur.⁹ Ancak İshak Efendi

⁶ K. Mitzopoulos, *Stoikheia Geologias*, cilt 1, A. Constantinides en Athinai 1893, 568 s; cilt 2, aynı yer ve matbaa, 1894, 607 s.

⁷ Evliya Çelebi Muhammed Zıllî ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c.I, Dersaadet’de İkdâm Maatbaası, 1314 [1896], s. 37-40, “Bahr-i Siyah fethi beyanındadır”. Bu konuda Evliya’nın metinlerine atıflar ve etraflı bir tartışma için bkz. R. Dankoff, “Evliya Çelebi and the Seyahatname,” *The Turks*, vol.3 *Ottomans*, Yay. haz. H.C. Güzel, C.C. Oğuz, ve O. Karatay, Yeni Türkiye Publications, Ankara, 2002, s.605-626; paleontolojik ve arkeolojik gözlemlere atıflar 614. sahifededir. Evliya’nın Karadeniz’in tarihçesi ile ilgili gözlemleri ve yorumu için daha fazla detay için bkz A. M. C. Şengör, “The large wavelength deformations of the lithosphere: Materials for a history of the evolution of thought from the earliest times to plate tectonics,” *Geological Society of America Memoir* 196, 2003, dipnot 39, pp. 302-303 ve A. M. C. Şengör, “İstanbul’daki jeolojik çalışmaların 1933’deki İstanbul Üniversitesi reformuna kadarki kısa tarihçesi,” Y. Örgün ve S. Yılmaz Şahin (yay. haz.) *İstanbul’un Jeolojisi Sempozyumu III Bildiriler Kitabı*, Türkiye Jeoloji Mühendisleri Odası, İstanbul Şubesi, İstanbul 2010, s. 2-20. Evliya’nın coğrafi ve entelektüel dünyası için bkz. G. Hagen, “Afterword: Ottoman understandings of the world in the seventeenth century,” *Evliya Çelebi - An Ottoman Mentality*, yay. haz. Robert Dankoff, Leiden: Brill, 2004, s. 207-248.

⁸ İshak Hoca hakkındaki en son inceleme için bkz. E. İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye’de Modern Bilimin Öncüsü)*. Kültür Bakanlığı Yay. No.1091, Kaynak Eserler Dizisi No.36, Ankara, 1989, 146 s. İshak Efendi’nin babasının mı yoksa kendisinin mi dönme olduğu konusu ve doğum tarihi kaynaklara dayanılarak tartışılmış ise de mesele bir sonuca bağlanmamıştır.

⁹ Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn Baş Hocası El-Hacc Hâfız İshak Efendi’nin te’lif-kerdesi olan *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye’nin Ecsâm-ı Nâriye, ve Madde-i Elektrikiye ve Müsellesât-ı Kürreviye ve İlmi Hey’et ve İlmi Hikmet-i Tabiiyeye mahsus ve İlmi-Hal ve Terki-i Ecsâmü hâvi cild-i râbisidir*. Matbaa-i Amire, 1250 H. [1834 M.], 536 s. Bu ciltte İshak Hoca, *nâr* yani ya kalorik veya belki de Georg Stahl’ın (1659-1734) Antoine-Laurent de Lavoisier (1743-1794) tarafından daha 1777’de yanlışlanmış olan flojiston fikri ile başlayarak, kalorik (veya flogistonun) yerküredeki bütün cisimlerde bulunduğunu ileri sürdükten sonra, buradan cisimlerin kendilerine, madenlere, minerallere, volkanlara ve depremlere geçmektedir. E. İhsanoğlu (a.g.e, s.67-82), İshak Hoca’nın Lavoisier’in kimyasından haberdar olduğunu söylemektedir. Bunu, E. İhsanoğlu’nun kitabı yazıldığı sırada, Lavoisier’in *Traité Élémentaire de Chimie* (Paris, 1789) adlı eserini İngilizce çevirisi (*Elements of Chemistry*, 1790, çev. R. Kerr, Tıpkıbasım: Dover

bu eseri yayımlandığı zaman, dünyada jeolojide önemli merhaleler kaydedilmiş, son derece ciddi kuramsal tartışmalar başlamıştı. İshak Efendi'nin bunlardan haberdar olduğuna (veya bunları anladığına) dair kitabında hiçbir delil yoktur.

İshak Efendi, onsekizinci yüzyıl Avrupa ders kitaplarından özet mahiyetinde ön bilgiler aktarmadan önce, Avrupalı gezginler, İstanbul Boğazi'nin jeolojisiyle ilgili gözlem ve haritalarını Avrupa'da yayımlamışlardır. 1793, 1795 ve 1797-98 yıllarında İstanbul'a gelen Fransız doğa bilimci, entomolog ve hekim Guillaume Antoine Olivier (1756-1814), Anadolu'dan çok sayıda bitki örneği topladığı gibi,¹⁰ 1801 tarihli seyahatnamesinde İstanbul'un ilk jeolojik haritasını da yayımlamıştır. 1812-14 yılları arasında Bâb-ı Âli nezdinde Fransız elçisi olarak görev yapan asker ve diplomat Antoine-François Andréossy (1761-1828), 1818 tarihli eserinde İstanbul Boğazi'nin oluşumunu tartışmış ve atlasında Boğaz'ın kuzey kesimlerindeki kayaç mostralalarına yer vermiştir. İstanbul hakkında yazan ilk profesyonel jeolog olan P.-Edouard Poullotier de Verneuil'e (1805-1873) göre, Andréossy'nin eseri, jeologları İstanbul'u incelemeye teşvik etmiştir. De Verneuil'ün kendisi de 1837'de İstanbul'un jeolojisi hakkında yazmıştır. İstanbul'un ilk fosillerini bulan İngiliz jeolog Hugh Edwin Strickland (1811-1853), bu fosillere dayanarak Boğaz'ın Avrupa yakasını Silüriyen'e dahil etmiştir (1840). Yaklaşık on yıl sonra Fransız paleontolog Jean Albert Gaudry (1827-1908), Yûşâ Tepesi (Mt. Géant, Beykoz,

İstanbul) ve civarının jeolojisini incelemiş (1853) ve burada gördüğü grovıkları Silür veya Devon olarak düşünmüştür.¹¹

Gaudry'nin İstanbul'un jeolojik yapısı üzerindeki gözlemlerini yayımladığı 1853 yılında, İstanbul'da ilk Türkçe jeoloji kitabı basılmıştır. Bu kitap, Nérée Boubée tarafından 1833'te Paris'te, *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie (Tarım ve Sanayiye Uygulamalı, Herkesin Ulaşabileceği Popüler Jeoloji)* adlı ile yayımlanmış olan ve yukarıda sözünü ettiğimiz minik popüler kitabının¹² (Resim 1) çevirisidir. Çeviri, doğrudan Fransızca'dan değil, Mısır kaynaklı bir Arapça tercümeden¹³ yapılmıştır. Türkçe çeviriyi yapan Rusçuk'lu es-Seyd Mehmed Ali Fethi Efendi'dir ve bu çalışmasına *İlm-i Tabakatü'l-Arz (= Yer Tabakalarının Bilimi)* adını vermiştir.

İstanbul'da yayımlandığı zaman devlet ileri gelenlerinin büyük ilgisini çekmiş olan *İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın* tarihçe ve içeriği E. İhsanoğlu ve diğerleri¹⁴ tarafından eksik ve yanlış tanımlandığı için, yapılan tanıtımlar, gerek kitap gerekse içinde tercüme edildiği entelektüel çevre hakkında tamamen yanıltıcı bir fikir vermektedir. Bu makalenin amacı, Ali Fethi Efendi'nin tercümesini tanıtmak, ona temel olan Arapça tercüme ve Fransızca orijinali ile karşılaştırarak incelemek ve kitabın bize verdiği ipuçlarından yola çıkarak, Ali Fethi Efendi'nin tercümesinin yayımlandığı sırada Osmanlı toplumunun doğa bilimleri hakkındaki gerçek bilgi düzeyini tartışmaktır.

Books, 1965) üzerinden İshak Efendi'nin *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye*'sinin dördüncü cildindeki kimyayı konu alan makalesini (*İlm-i Hall ve Terkiât-ı Ecsam*) bizzat karşılaştıran Feza Günergün (sözlü görüşme, 11 Haziran 2008) da teyid etmiştir. Lavoisier'nin kimyasıyla flojiston teorisi bağdaşamayacağına göre, İshak Efendi, ya *Mecmua-i Ulûm-u Riyaziye*'yi değişik kaynaklardan (Lavoisier ve öncesi) yararlanarak yazmış ve muhtelif kısımlarını birbiriyle uyumlu hale getirmemiştir veya okuduklarının birbiriyle ilişkisini anlamamıştır. Hem Günergün hem Şengör ikinci ihtimalin daha kuvvetli olduğu kanısındadır (F.Günergün ayrıca, İshak Efendi'nin kimyanın analiz ve sentezden ibaret olduğu şeklindeki tarifinin Fransız kimyager Pierre-Joseph Macquer'in (1718-1784) eserlerinde de bulunduğunu ve Lavoisier öncesi kitaplardaki kimya tarifleriyle uyduğunu yazmıştır: bkz. "Kimya öğretiminde ilk Türkçe kitaplar," *Kimya ve Sanayi*, XXIX, 1985, s.50-66). Şurası muhakkak ki, İshak Hoca, bir bilimci (*scientist*) veya bilgin (*savant*) değil, Avrupa ders kitaplarından bilimi nakletmeğe çabalayan bir tercüman ve öğretmendir.

İshak Efendi, *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye*'yi yayımladığı yıllarda meşhur *Principles of Geology*'sini yayımlayan Charles Lyell'in (1797-1875) görüşünün aksine, dünyanın kendine has bir iç ısıya olduğu kanaatini kuşkusuz bilgi edinme imkânını bulduğu plütonistlerden almıştır. Ancak İshak Hoca'nın jeoloji hakkındaki bilgileri eserinde yansıdığı kadarıyla yüzeysel olup on sekizinci yüzyılın sonuna aittir. İshak Hoca'nın jeolojisi için bilhassa şu bahse bkz. "İlm-i hikmet-i tabii-i mahsusdan âlem-i kevn-i fesatta vâki alâim ve âsârı havi makale-i saniye" (s. 451). Aslında İshak Hoca'nın jeolojisine neleri kaynak aldığı incelenmemiş bir konudur. Bkz. İ.H. Akyol, "Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji," *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 511-571 (İshak Hoca'nın jeolojisi için bkz. s.555); B. Eroğlu, "Türkiye'de yerbilimleri tarihçesi," *TMMOB İstanbul İl Koordinasyon Kurulu Dergisi*, Aralık 2006, s. 114-121.

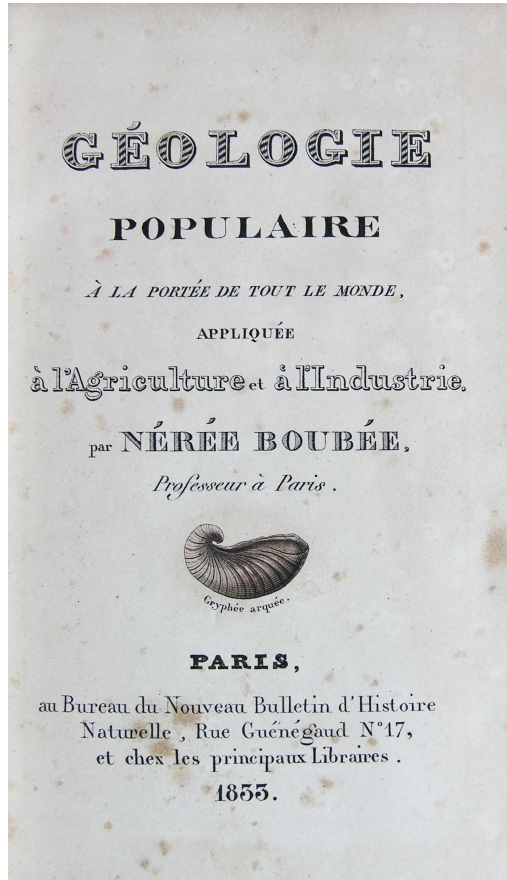
¹⁰ Asuman Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, TÜBİTAK Yay., Ankara 2004, s. 91-117.

¹¹ A. M. C. Şengör, "İstanbul'daki jeolojik çalışmaların 1933'deki İstanbul Üniversitesi Reformu'na kadarki kısa tarihçesi," *İstanbul'un Jeolojisi Sempozyumu III, 07-09 Aralık 2007, Bildiriler Kitabı*, TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi, ayrı baskı, 19 s.

¹² N. Boubée, *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie*. Au Bureau du Nouveau Bulletin d'Histoire Naturelle, Paris, 1833, xv+[i]+236 ss+ 1 renkli frontispis.

¹³ N. Boubée, *Al-Aqwal al-Murziya fi 'ilm Bunyat al-Kura al Ardiyya*, Bulak Matbaası, Kahire, H.1257 (1841-1842), 174 s. + 1 renkli ideal kesit. Bu kitap Ahmed Fayid Efendi tarafından Fransızca'dan Arapça'ya tercüme edilmiştir. Kitabın künyesi ve bahsedildiği diğer kaynaklar Hsü'nün yayımlanmamış doktora tezinin «checklist» kısmının 208. sahifesinde verilmiştir: Hsü, Cheng-Hsiang, 1985, *The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851): A Bibliographical Study with a Checklist by Title of Arabic Printed Works*. A thesis submitted to the University of Edinburgh for the Degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Arts, xxviii + 669 s.

¹⁴ Bu yazarlar, daha önce yapılmış olan bazı yayınlardaki yanlışları tekrarlayarak, *İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın* "Fransız jeolog Léonce Elie de Beaumont tarafından yazılmış olan bir eserin tercümesi" olduğunu yazmışlardır. Bkz. E. İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, c.I, ed. E.İhsanoğlu, IRCICA, Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü Serisi No.6, İstanbul 2006, s. 169: İstanbul'daki Beyazıt Devlet Kütüphanesi Kataloğunda (K.106408) orijinal yazar "Babee, Nree" olarak kaydedilmiş olmasına rağmen bu yazarın kim olduğu araştırılmamış ve eski yazarların bilgisi doğru kabul edilmiştir.



Resim 1. Nérée Boubée'nin *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (Paris, 1833) adlı popüler kitabının başlık sayfası.

***Géologie Populaire*'in yazarı Nérée Boubée: Doğa bilimci, öğretmen, koleksiyoner ve tüccar**

İlm-i Tabakatü'l-Arz'a kaynaklık eden *Géologie Populaire*'in yazarı olan Nérée Boubée (1806-1863),¹⁵ bir Fransız doğa bilimci, entomolog ve jeologdur.¹⁶ Isı akımı ölçümlerinin ve ısıya dayanan yer tektonizması

¹⁵ Doğum tarihi değişik kaynaklarda 1862 ve 1863 olarak verilmiştir. Biz ölüm tarihini "Ağustos 1863" olarak belirten Comité des Travaux Historiques et Scientifiques'in web sitesindeki bilgiyi doğru kabul ettik. <http://cths.fr/an/prosopo.php?id=101511>. Fransız Milli Kütüphanesi'nin (BNF) web sitesinde de ölüm tarihi 1863 olarak verilmiştir.

¹⁶ G. Vapereau, *Dictionnaire Universel des Contemporains*, Paris: Hachette, 1858, p.250; Wendell E. Wilson, *Mineralogical Record Biographical Archive*, www.mineralogicalrecord.com (en son 9 Haziran 2010'da görüldü. 1845'de kurduğu ve mineral örneklerinin satışını yaptığı ticarethaneyi 1862'deki ölümünden sonra oğlu E. Boubée devralarak ismini *Comptoir Central d'Histoire Naturelle* olarak

görüşlerinin ve aynı zamanda Fransa Jeoloji Cemiyeti'nin kurucusu, Paris Doğa Tarihi Müzesi profesörlerinden Fransız jeolog Louis Cordier'nin (1777-1861) öğrencilerindendir.¹⁷ Adı geçen eserinin kapağında "Professeur à Paris", 1849 tarihli bir diğer eserinde "Professeur de géologie agricole et industrielle" ünvanı kaydedilmiştir. Bu ifadeden ve *Géologie Populaire*'in içindeki bir duyurudan anlaşıldığı kadarıyla, Paris'teki bazı adreslerde halk için (*pour les gens du monde*) ücret karşılığı dersler vermektedir. Jeoloji dersleri, 1,5 ay süren kurslar halindedir. Kurs, haftada ikişer ders (Rue Choiseul, no.12) ile Paris havzasının jeolojik oluşumunun tanıtıldığı birer arazi gezisinden oluşmaktadır. N. Boubée ayrıca, başka bir adreste (rue Guénégaud, no.17),¹⁸ kayaları, minerallerin ve fosilleri ele aldığı *géognosie* (Yer kabuğunda kayaların ve minerallerin orijini ve dağılımını inceleyen bilim dalı, 19. yüzyıl terimi) dersleri de vermektedir. Bu kurslar haftada 2,5 saatlik bir ders ve birer arazi gezisinden (jeoloji dersleriyle ortak) oluşmaktadır. 1836 tarihli bir yayın, onun École Pratique des Préparateurs et Voyageurs Naturalistes (Doğa gezginleri ve fosil ve kayaç örneklerinin temizlenme ve incelemeye hazır hale getirilmesiyle uğraşanlar için uygulama okulu) adlı bir okulun kurucusu olduğunu kaydetmiştir.¹⁹ Dersler ve geziler bu okul çerçevesinde düzenlenmiş olabilir. Pirene dağlarının doğasını incelemeye yönelik yaptığı senelik gezilerde de meraklı kişilere ücret karşılığı rehberlik yapmış ve bölgenin jeolojisini anlatmıştır. 1833 yılında dokuzuncu gezisini düzenlediği anlaşılmaktadır. Bu gezilerden önemli miktarda böcek ve mineral örnekleri toplamıştır. Bu koleksiyonu ile doğa tarihi malzemesi ticareti yapmıştır. 1845 yılında Paris Tıp Fakültesi yakınında (rue de l'École de Médecine) açtığı ticarethanede (Éloffé & Compagnie) kaya, mineral, fosil, bitki, deniz kabuğu, kuş örnekleri satışına başlamıştır. Aynı zamanda kendi adını taşıyan mikroskoplar üretmiş, okullara ve üniversitelere öğretimde kullanacakları malzeme örnekleri temin etmiştir. Ticarethanesi, Paris Doğa Bilimleri Müzesi ile işbirliği içinde olmuş ve müzenin ziyaretçilerine örnekler sağlamıştır. Jeoloji, hayvan ve bitkilerin jeolojik tabakalardaki izleri ve kristalografi konusunda araştırmalar yapmıştır. Mineraloji koleksiyonunun önemli bir kısmı, bugün Sorbonne Üniversitesi koleksiyonu içindedir. Dükkân bugün Nérée Boubée adı altında '87, rue Monge 75005 Paris' adresinde işlevini sürdürmekteyse de sahibi artık Boubée ailesinden değildir. Boubée yayınları ise

değiştirmiş ve babasının işini devam etmiştir. Onun ölümüyle torun N.Boubée II şirketin bilim yayınlarına ağırlık vermiş ve kurduğu yayınevi (Société Nouvelle des Editions Nérée Boubée) günümüzde Paris'te faaliyetini sürdürmektedir. Doğum yeri olan Toulouse'da adını taşıyan bir sokak vardır (Rue Boubée).

¹⁷ *Tableau Géologique* adlı eserini ona ithaf etmiştir.

¹⁸ Bu adres aynı zamanda, N. Boubée'nin yayımladığı *Bulletin d'Histoire Naturelle de France* adlı derginin adresidir.

¹⁹ Nérée Boubée, *Notice sur le Musée Pyrénéen de Saint-Bertrand-de-Comminges, sur l'École Pratique de Préparateurs et Voyageurs Naturalistes, et sur les Publications de cet Etablissement Fondé par M. Nérée Boubée*, Paris: Au bureau de l'Écho du Monde Savant, 1836, 6 s.

Editions Boubée adıyla '9, rue de Savoie 75006 Paris' adresinde ve zengin bir doğa tarihi eser listesiyle yaşamını sürdürmektedir.

Nérée Boubée, jeoloji konusunda çeşitli kitaplar ve haritalar yayınlamıştır.²⁰ Bunlardan birisi, yukarıda adı geçen *Géologie Élémentaire à la Portée de Tout le Monde* (1833) olup, burada, memleketlileri Laplace ve Cuvier'nin izinden giderek Nuh Tufanı'nın kuyruklu yıldızların etkisiyle oluştuğu görüşünü savunmuştur. *Bulletin d'Histoire Naturelle de France* adlı derginin yayımcısıdır. Bu aylık dergide (8x14 cm, yaklaşık 100 s.), Boubée'nin Fransa içinde yaptığı doğa araştırma gezilerinin raporları yanında Fransız doğa bilimcilerinin biyografi ve portreleri de yer almaktadır. *L'Écho du Monde Savant, Journal Analytique des Nouvelles et des Cours Scientifiques* (1834-38) ve onu izleyen *Réforme Agricole* (1848-1867), *Revue Élémentaire et Progressive des Sciences Physiques et Naturelles* (1834-1836) dergilerinin bilim editörlüğünü yapmıştır.

Boubée, Oô gölünün (Luchon, Les Pyrénées) fiziki ve jeolojik yapısını incelemiştir²¹ ve Pyrénées'deki, içme suyu kaynaklarıyla meşhur Barousse vadisi içindeki "Chalets de Saint-Nérée" konaklama tesisini kurmuştur. Fransız böcekbilim, botanik ve jeoloji cemiyetlerinin yanı sıra Fransa dışındaki bilim derneklerinin de üyesi olmuştur.²² Jeolojik gözlemlerini Paris Bilimler Akademisi'ne sunmuştur. Bunlardan birisinde jeolojik şartlar ile endemik ve epidemik hastalıkların (özellikle kolera) ilişkisini incelemiştir.²³ Ziraat, sanayi ve ticaret öğretim sistemi ve verimsiz toprakların ıslahı konusunda da ilgilenmiştir.²⁴ Demiryolları ve toprakların ıslahı konusunda yazmıştır.²⁵

N. Boubée, 1833 yılında Paris'te iki jeoloji kitabı yayınlamıştır: *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (vii+236 s.) ve *Géologie Élémentaire à la Portée de Tout le Monde, Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (xv+236 s.). Başlıklardaki *élémentaire* ve *populaire* sıfatları birbirinin yerini almış ve giriş sayfa sayılarında fark (xv yerine vii s.) olsa da, bu iki kitap, içerik bakımından birbirine benzer olmalıdır.

²⁰ *Tableau de l'Etat du Globe à ses Différents Ages, Tableau Mnémonique des Terrains Primitifs, Cours Complet d'Etudes Géologiques, par des Leçons et par des Voyages* vd.

²¹ N. Boubée, *Expériences Physiques et Géologiques faites au Lac d'Oô*,

²² Comité des travaux historiques et scientifiques'in web sitesi (10.06.2010): <http://cths.fr/an/prosopo.php?id=101511>

²³ Nérée Boubée, *La Géologie dans ses Rapports avec la Médecine et l'Hygiène Publique – Conditions Géologiques des Maladies Epidémiques et Endémiques en Général et du Choléra en Particulier*. Paris: Au Bureau de la Réforme Agricole, Chez Eloffe, Naturaliste [1849], 23 s.

²⁴ "Proposition motivée relative à un système général d'instruction agricole, industrielle et commerciale et à l'amendement général des terres improductives de la France, soumise par M. Nérée Boubée,... à M. le Ministre de l'Instruction Publique et à M. le Ministre de l'Agriculture et du Commerce, 12 mai 1840". 4 s.

²⁵ *Les Chemins de Fer et l'Amendement des Terres. Note Adressée à la Chambre des Députés*.

Bu kitaplar sonraki yıllarda genişletilerek tekrar basılmış ve okullarda (collèges et séminaires) ders kitabı olarak okutulmuştur: *Géologie Élémentaire Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie avec un Dictionnaire des Termes Géologiques* (2.bs. 1836, 4.bs. 1842, 5.bs. 1866); *Manuel Élémentaire de Géologie à l'Agriculture et à l'Industrie avec un Dictionnaire des Termes Géologiques et des Sciences Accessoires Contenant plus de 1000 Mots* (3e ed., 1838, 315 pp.). Boubée'nin bu eseri, kısa bir süre sonra, Almanca'ya, İngilizce'ye, İtalyanca'ya çevrilmiştir.²⁶



Resim 2. N. Boubée'nin *Géologie Populaire* adlı kitabının *Al-Aqwal al-Murziyya fi 'ilm Bunyat al-Kura al Ardiyya* (Kahire, 1842) adlı çevirisinin başlık sayfası.



Resim 3. Ali Fethi Efendi'nin *İlm-i Tabakatü'l Arz* (İstanbul, 1853) adlı çevirisinin başlık sayfası.

²⁶ 1846'da Güney Amerika'da yapılmış bir İspanyolca çevirisi de vardır. Nerco Boubée, *Geologia elementar applicada a' agricultura e industria com hum diccionario dos termos geologicos ou manual de geologia*. Traduzido da quarta edição. Rio de Janeiro, Na Typografia Nacional 1846.

Arapça çeviriyi yapan Ahmed Fayid: Mühendishane-i Hıdiviyye hocalarından

Boubée'nin jeoloji kitabı, H.1257 (1842) yılında Arapça'ya çevrilerek Mısır'da Bulak Matbaası'nda *Al-Aqwâl al-Murdiya fi 'ilm Bunyat al-Kura al-Ardiyya* (Yerkürenin yapısını bildiren ilim hakkında beğenilmiş sözler) başlığı ile yayımlanmıştır (Resim 2). Çeviri, Bulak'taki Mısır Mühendishanesi Nazırı 'Yusuf Lambir'in (Charles Lambert ?)²⁷ önerisi üzerine Ahmed Fayid (öl. Kahire 1882)²⁸ tarafından yapılmıştır. Arapça metin Şeyh İbrahim Abdulgaffar tarafından gözden geçirilmiştir. 'Umum Medreseler Divanı Müdürü' Edhem Bey'in emri üzerine, Mustafa Behçet ve Rıfaa efendiler, Arapça çeviri ile Fransızca aslını karşılaştırmışlardır.²⁹ Dolayısıyla çeviri, tek bir kişinin değil, bir ekibin ürünüdür.

Ahmed Fayid, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın (1769–1848) Mısır'ı modernleştirme hareketi çerçevesinde Avrupa'ya gönderdiği gençlerden biridir.³⁰ P. Crozet'ye göre, Avrupa'ya 1820'li yılların sonunda gönderilmiş, 1835 yılında Paris'teki École Polytechnique'e öğrenci olarak yazılmış, ancak 3 ay sonra Mısır'a geri çağırılmıştır. Kahire'nin güneyinde bulunan Tura şehrindeki École d'Artillerie'de eğitimini tamamlamıştır. 1830'lu yılların sonunda, Bulak'taki Mühendishane'de önce fizik, kimya, mineraloji ve daha sonra mekanik ve hidrolik dersleri vermiştir.³¹ Bu görevi sırasında, hidrolik mühendisliği alanındaki çalışmalarıyla tanınan ve Paris'teki yüksek okullarda

²⁷ Bir Fransız mühendis olan Charles Lambert, Nil üzerindeki baraj çalışmalarına katıldıktan sonra Mısır'da kalarak Maden Mühendisliği Okulu ve Mühendishane'nin müdürü olmuştur. Lambert, Saint-Simon kontunun (1760-1825) fikirlerinden ilham alan sosyal ve politik hareketin üyesidir. Ondokuzuncu yüzyılın başında Fransız Hükümeti Saint-Simon hareketinin liderlerini hapse atıp, Paris'teki merkezlerini yıkarınca, bir grup Saint-Simon'cu Mısır'a giderek, Vali Mehmed Ali Paşa'ya hizmet etmişlerdir. Bunlardan bazıları, C. Lambert gibi Paris'teki Ecole Polytechnique mühendislerinden olup, Fransa'nın Kahire'deki konsolosu ve daha sonra Süveyş kanalının bânisi olan Ferdinand de Lesseps (1805-1894) ile bağlantılı olarak, Süveyş Kanalı'nın inşası öncesinde ölçüm çalışmaları yapmışlardır. P.Starkey & J. Startey, eds., *Travellers in Egypt*, New York 2001, s.223.

²⁸ Adı bazı biyografilerde Ahmad Faïd / Fayed olarak yazılmaktadır. Ahmed Fayid'in Fransızca ve Arapça kaynaklardan derlenmiş bir biyografisi için bkz. Pascal Crozet, *Les Sciences Modernes en Egypte – Transfert et Appropriation (1805-1902)*, Geuthner, Paris 2008, p.464-65. Biz biyografik bilgileri P.Crozet'nin makalesinden aktardık. Ayrıca bkz. 'Umar Ridhâ Kahhala, *Mu'jam al-mu'allifin. Tarâjîm musannifî al-kutub al-'arabiyya*. vol.1, Beyouth, p.43; Khairaddin az-Zirikli, *Al-A'lâm. Qâmûs tarâjîm li-ashhar ar-rijâl wa-n-nisâ' min al-'Arab wa-l-musta'ribîn wa-l-mustashriqîn*. vol. 1, Beyrouth, p.193.

²⁹ *Al-Aqwâl al-Murdiya*, önsöz.

³⁰ J.Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*. London: Luzac & Co. 1939, s.171. Bu kaynağa göre, 1830-1836 yılı arasında Lyon ve Londra'da mühendislik, matematik ve kimya öğrenimi görmüştür.

³¹ Boubée'nin jeoloji kitabının Arapça çevirisinin (1842) kapağında, onun Medresetü'l-Mühendishane el-Khediviyye'de doğa bilimleri, kimya ve mineraloji hocası olduğu kayıtlıdır.

mühendislik dersleri veren Jean-Baptiste Bélanger'nin (1790–1874)³² dört ciltlik mekanik dersleri kitabını Arapça'ya çevirmiştir. 1845'e doğru, Charles Lambert ile birlikte ölçü ve tartılar komisyonu üyeliği yapmıştır. Mısır Hıdivi Abbas Hilmi (I) döneminde (1848-1854) Mühendishane'nin müdür yardımcılığına getirilmiş ve okulların kapatıldığı 1854 yılında kadar bu görevini sürdürmüştür. Daha sonra Mısır demiryolları idaresine girmiş, başmühendisliğe yükselmiş ve Mısır demiryolu ağını geliştirilmesinde önemli hizmetleri olmuştur. Mesleki görevleri yanında eğitimle ilgili görevler (sınav jüri üyelikleri, Milli Eğitim Meclisi üyeliği) üstlenmiştir. Bélanger'nin ders kitaplarının ve yukarıda sözü edilen Boubée'nin jeoloji kitabının çevirisi dışında, trigonometri konusunda bir çeviri yapmıştır.

Türkçe çeviriyi yapan Ali Fethi Efendi: Müderrisin-i kiramdan

Géologie Populaire'in Kahire'de yapılan Arapça çevirisinden yaklaşık on sene sonra, Rusçuk'lu Mehmet Ali Fethi Efendi,³³ ismini vermediği 'aziz dostlarından birisinin önerisi üzerine' Ahmed Fayid Efendi'nin çevirisini Türkçe'ye aktarmış ve kitap 1853'te İstanbul'da basılmıştır (Resim 3). Ali Fethi Efendi, *İlm-i Tabakatü'l-Arz* adını verdiği bu çeviriyi, kendisinin Meclis-i Maarif ve Encümen-i Daniş üyeliklerine seçildikten sonra, bu görevlendirmelere bir teşekkür olarak yapmıştır.³⁴ Öneriyi yapan 'aziz dost, kendisi gibi Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinden biri olabilir. Meclis'in Ağustos 1852 tarihli tezkeresinde kitabın Ali Fethi'ye tercüme "ettirilmiş" olduğunun kaydı bu kanıyı güçlendirebilir.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'in başındaki sunuş yazısına göre, çevirmenin tam adı es-Seyyid Mehmed Ali Fethi ibn Osman bin Ahmed bin Muslihiddin el-M'aruf bin Ruscukî'dir.³⁵ H.1219 (1804/1805) yılında Rusçuk'ta (bugünkü Bulgaristan'da) doğmuş olan Ali Fethi Efendi, memleketinde Osman Bey Zâde unvanıyla bilinirmiş. Çok genç yaşında tahsil için Edirne'ye, daha sonra H.1239'da (1823/1824) İstanbul'a gitmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın (bkz. dipnot 55) takdir ettiği din bilgini Kuşadalı İbrahim Halvetî'nin (1774-1845?) çevresine katılmıştır. H.1245'de (1829/1830) Rusçuk'a dönmüş, H.1251'de

³² Hubert Chanson, "Jean-Baptiste Bélanger, hydraulic engineer, researcher and academic," http://espace.library.uq.edu.au/eserv/UQ:179711/iahr09_3.pdf

³³ Mehmed Ali Fethi Efendi hakkında bulabildiğimiz biyografik kaynaklar Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri* (c.1, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen: Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s.318), Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmani*'si (c.1, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s. 523), İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) 'Fethi Efendi' başlıklı maddelerin birincisidir (2. cüz, s. 416).

³⁴ *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.5.

³⁵ İbid..

(1835/1836) tekrar İstanbul'a gelmiş ve müderris olmuştur. H.1255'de (1839/1840) Mekteb-i Maarif-i Adliye öğretmenliğine tayin olmuş, H.1263'de (1847) bilinmeyen nedenlerden ötürü istifa etmiştir. Fatih Camii'nde tefsir-i şerif dersleri vermiş, H.1266 (1850) yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye (bkz. dipnot 49) üyeliğine ve sonra da Encümen-i Danış (kuruluşu 1851) üyeliğine seçilmiştir. Daha sonra Halep mollalığına (kadılığına) getirilmiş, Rebiyülâhîr 1274'de (Kasım/Aralık 1857) genç yaşta vefat etmiştir. Eyüp mezarlığında gömülüdür. Şair de olan Mehmed Ali Fethi Efendi'nin bilinen yayımlanmış eserleri şunlardır: *El-Hayru'l-Hasen fi Şerh-i Müsteşari'l Mu'temen*, *Hilye-i Saadet Tercümesi*, *Terceme-i Kelâm-ı Erbaîn-i Hz.Ali*, *Hilye-i Sultani*, *Sermaye-i Necat* ile *İlm-i Tabakat-ül Arz* ve *Terceme-i Nasayih-i Eflâtun*.

Kuşkusuz en büyük çalışması olan *El-Âsari'l-Aliyyetü fi Hazaini'l-Kütüb* tamamlanamamış ve basılmamıştır: Eğer tamamlanmış olsaydı, elimizde ondokuzuncu yüzyıl ortasında İstanbul kütüphanelerindeki kitapların kapsamlı bir katalogu olacaktı. Yalnızca ilk cildi tamamlanan bu eserin bir yazma nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir. Ali Fethi Efendi, 1850li yılların başında, belki de Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeliğine seçildiği sene, irade-i seniyye ile İstanbul'daki kütüphanelerdeki kitapların sayısını, yerlerini ve isimlerini belirlemekle ve bu kütüphanelerin güzel bir düzene kavuşturmakla görevlendirilmiştir. Dört buçuk yıl İstanbul ve bilad-ı selâse (Eyüp, Galata, Üsküdar) kütüphanelerinde çalışarak, çalışmasının Hz. Peygamberi ve tarihi konu alan kitaplardan oluşan kısmını tamamlamış ve 1855 yılı başında, Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından yazılan bir tezkere ile Sultan Abdülmecid'e sunmuştur. Tezkerede, Enderun'daki büyük kütüphanede (*kütübhane-i kebir*) bulunan kitapları da eserine dâhil edebilmek için izin istendiği gibi, eserin basılması ve Ali Fethi, Efendi'nin bu çalışmasından dolayı ödüllendirilmesi istenmektedir. Abdülmecid, Saray kütüphanesindeki kitaplarında listeye eklenmesine, eserin basılmasına, Ali Efendi'nin rütbesinin terfiine ve çalışmalarından dolayı 15 000 kuruş atıye verilmesini uygun görmüştür.³⁶ Abdülmecid altınının 100 kuruş değerinde olduğu göz önüne alındığında, Ali Fethi Efendi 150 altın lira ile ödüllendirilmiştir. Eserin basılmasına izin verilmiş olmasına rağmen, basımı gerçekleşmemiştir.

***İlm-i Tabakatü'l-Arz*'ın basılması ve okuyuculara sunulması**

İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın basım çalışmalarına 1852 yılı sonuna doğru başlanmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin tarih taşımayan ancak muhtemelen 1852 yılı Ağustos ayının ortalarında kaleme alınmış olan tezkeresinde, 'ilm-i tabakatü'l-arz' konusundaki bir eserin, Meclis tarafından

³⁶ Abdülmecid I'in 24 C 1271 (14 Mart 1855) tarihli iradesi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.DH. 316/20390 (23 C 1271 / 13 Mart 1855).

üyeyi bulunan Ali Fethi Efendi'ye tercüme ettirildiği, eserin faydalı ve muteber bir eser olduğu, mütercim de uzun yıllar müderris olarak hizmet vermiş bilgili bir kişi olduğu bildirilerek, rütbesinin yükseltilmesi ve kitabın, masraf ve temettüü (kârı) Ali Fethi Efendi tarafından karşılanmak şartıyla bastırılması için izin istemektedir.³⁷ Bu tezkere ile birlikte, *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'ın bir yazma nüshası da Padişah'a takdim edilmiştir. Tezkere ve kitap, Padişah tarafından görülmüş 18 Ağustos 1852'de masrafı mütercim tarafından karşılanarak basımına izin verilmiştir.³⁸

Eserin son sayfasında verilen bilgilerden, kitabın baskısının 1269 yılı Cemaziyelahirinin ortasında (1853 Mart ayının son haftası) Darü't-tibaatü'l Âmire'de tamamlandığını öğreniyoruz. Kitap 600 adet olarak basılmış ve 3918,5 kuruşa (yaklaşık 40 altın) mal olmuştur.³⁹ Basımdan yaklaşık 4 ay sonra, Takvimhâne'den (Darü't-tibaatü'l Âmire) Meclis-i Vâlâ'ya ve oradan Sadaret'e gönderilen bir tezkere ile, Ali Fethi Efendi'nin "üdebâ-yı ulemeden ve şayan-ı lütuf ve mekremet-i daiyattan bulunduğundan" basılı nüshaların kendisine temettü alınmadan (kârsız) teslimi istenmiş ve bu istek, Sultan Abdülmecid tarafından uygun görülmüştür.⁴⁰ Devlet kitabın basımından kâr almamış ancak, Ali Fethi Efendi, tercüme ettiği kitabın basım masraflarını kendi karşılamıştır. Bu durum, onun bu tercüme işinin, önsözde kendisinin de belirttiği gibi, kişisel girişim olduğunu doğrular niteliktedir. Ali Fethi'nin şahsi gayreti ve maddi katkısı olmasaydı belki de bu jeoloji kitabı basılmamış olacaktı. Bu durum aynı zamanda, yer bilimlerine ait ilk kitabın Osmanlı'da ortaya çıkmasında, çevirisini yaptığı konunun uzmanı olmayan ancak hevesli bir müderrisin gayretinden söz edebiliriz. Devlet kitabın yayımlanmasına öncülük etmemiş, yapılan çevirinin basılmasının masrafını dahi üstlenmemiştir. Tek yaptığı bu kitabın neşrine izin vermek ve baskısının (masrafı mütercimce ödenmek kaydıyla!) devlet matbasında basılmasına müsaade etmekten ibarettir. Osmanlı Devleti'nin ondokuzuncu yılın ortasında, bu yüzyılın en popüler ve (bilhassa kömür ve demir alanlarının bulunmasındaki rolü nedeniyle) politik olarak da en önemli bilimi olan jeolojiye bakışını göstermesi bakımından bu kayıtsızlık çok dikkate şâyandır.

İlm-i Tabakatü'l-Arz, 21,5x15 cm boyutlarında olup, 142 numaralanmış sahife ve 1 boş sahifeden oluşmaktadır. Birinci sahife numaralanmamış ve boş

³⁷ Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin tarihsiz tezkeresi. BOA, İ.DH. 256/15807.

³⁸ Abdülmecid I'in 02 Za 1268 (18 Ağustos 1852) tarihli iradesi. BOA, İ.DH. 256/15807 (01 Za 1268 / 17 Ağustos 1852).

³⁹ 24 Şevval 1269 (31 Temmuz 1853) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası, BOA, İ.MVL 280/10939 (24 L 1269 / 31 Temmuz 1853).

⁴⁰ 26 Şevval 1269 (2 Ağustos 1853) tarihli irade-i seniyye, BOA, İ.MVL 280/10939 (24 L 1269 / 31 Temmuz 1853).

olup, eser ikinci sahifeden başlamaktadır. Eserin ilk sayfalarında (s. 2-9), 'Takrizat' başlığı altında, devletin o zamanki en üst düzey bazı bürokrat ve entelektüellerinin yazmış olduğu dokuz takriz (övgü yazısı) yer almaktadır. Bu yazılar, kitabı okuyucuya tavsiye etmekte ve çevirmen Ali Fethi Efendi'yi bu çalışmasından ötürü takdir etmektedir. Takrizlerin yazarları şu kişilerdir:

1. Sadr-ı esbak **Âli Paşa**.⁴¹ Kitabın basıldığı tarihte Âli Paşa'nın sadr-ı esbâk, yani eski sadrazam olmasından, eserin Paşa'nın 3 Ekim 1852 tarihli ilk azlinden sonra basılmış olması gerektiğini anlıyoruz ki, bu da kitapta verilen baskı tarihini bağımsız olarak destekleyen bir gözlemdir.

2. Serasker **Mehmed Paşa**.⁴² Mütercim Mehmet Rüştü Paşa 16 Receb 1267 yani 18 Mayıs 1851 tarihinde seraskerliğe atandığına ve 6 Şaban 1269

⁴¹ Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871), Osmanlı tarihinin en önemli sadrazam ve vezirlerindedir. Mütevâzı kökleri nedeniyle muntazam bir tahsil yapamamış, ama yaşamında eline geçen tüm fırsatları eksik kalan tahsilini ikmal etmek için kullanmış, çevresine de hep iyi tahsil yapmanın önemini anlatmaya çalışmıştır. Fransız sefirinin Fransızcasını düzelterek derecede iyi Fransızca bilen ve rık'a el yazısı çok güzel olan Paşa, aynı zamanda şairdir de. Paşa, 1851'de kurulan ve ömrünü yalnızca 12 sene sürdürebilmiş olan Osmanlı Akademisi Encümen-i Dâniş'in (=bilgi derneği) 'iç üyeleri'nden (*aza-yı dahiliye*) biriydi. Âli Paşa hakkında belgelere dayanan en temel çalışma hiç kuşkusuz İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*'ındaki (Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, dördüncü basılış, 1969) 'Âli Paşa' bahsidir (1.cüz, s. 4-58). Ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, "Âli Mehmed Emin Paşa" *Sicill-i Osmanî*, c.1, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 269-270. Yılmaz Öztuna'nın Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları (no.1002) tarafından çıkarılan Türk Büyükleri Dizisi (no.106) serisinde 1988'de yayımladığı *Âli Paşa* isimli kitapçık (147 s.) büyük ölçüde İnal'a dayanır ama ayrıca İnal'da bulunmayan zengin de bir bibliyografi içerir. Fuat Andıç ile Süphan Andıç'ın *Sadrazam Âli Paşa—Hayatı, Zamanı ve Siyasî Vasiyetnamesi* adlı kitapları (Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, 144 s.) Âli Paşa'nın Paris'te yayımlanan siyasî vasiyetnamesinin bir tıpkıbasımını ve tercümesini içerir ve bibliyografyasının Öztuna'nunkini tamamlaması bakımından önemlidir. Âli Paşa hakkında ayrıca bkz. İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 34; A.H. Ongunsu, "Âli Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, c.1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1965, s. 335-340; H. Bowen, "Âli Paşa, Muhammad Amin," *The Encyclopaedia of Islam*, vol.1, new edition, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 396-398; K. Beydilli, "Âli Paşa, Mehmed Emin," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1989, s. 425-426; Anonim, "Âli Paşa, Mehmed Emin," *The New Encyclopaedia Britannica*, vol.1 Micropædia: Encyclopædia Britannica, Inc., Chicago 1992, s. 268; M. Uluçam, "Âli Paşa," *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 221-222. *Türk Ansiklopedisi*'nin ikinci cildindeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1966) imzasız "Âli Paşa" maddesi (s. 92-93) büyük ölçüde Ongunsu'dan kısaltılmış olup doyurucu değildir.

⁴² Mütercim Mehmed Rüştü Paşa (1811-1882) Osmanlı devletinin dürtüstlüğü, müstebidliği ve zor zamanlarda mes'uliyetten kaçması, fırsatçılığı ve kurnazlığıyla tarihte iz bırakmış sıradan serasker ve sadrazamlarındandır. Fakir bir ailenin çocuğu olduğu için hiçbir düzenli tahsil görmemiş ama kendi gayretleriyle bilgisini arttırmış ve askerî konularda kapsamlı tercüme yapabilecek kadar Fransızca öğrenmiştir. Askerî yönetmelikleri tercüme ettiğinden lakâbı "mütercim" olarak kalmıştır. Paşa'nın konuşmasının güzel, düz yazısının güçlü olduğu, şiirde de marifetsiz olmadığı söylenir. Şirvânizâde Mehmed Rüştü Paşa (1828-1874) ile karıştırmamak için kendisine Büyük Rüştü Paşa da denirdi. Mehmed Rüştü Paşa da Encümen-i Dâniş'in 'iç üyeleri'ndendi. Paşa hakkında belgelere dayanan en etraflı çalışma İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*'ındaki (Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, dördüncü basılış, 1969) "Mehmed Rüştü Paşa" bahsidir (1. cüz, s. 102-148). Ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, "Rüştü Mehmed Paşa (Mütercim)," *Sicill-i Osmanî*, c.5, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1407; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 331; İ. Parmaksızoğlu, "Rüştü Paşa, Mehmed Mütercim," *Türk Ansiklopedisi*, c.27, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1978., s. 475-476; Yayın

yani 15 Mayıs 1853'de de azledildiğine göre, takrizini bu son tarihten önce yazmış olması gerekir.

3. Hâl-i Vidin Vâlisi **Sami Paşa**.⁴³ Sami Paşa'nın Ramazan 1267'de, yani Temmuz 1852'de Vidin'e vali olduğu hatırlanırsa *İlm-i Tabakatü'l-Arz'a* yazdığı takzirin en erken 1 Temmuz 1852'den sonra yazılmış olması gerektiği ortaya çıkar.

4. Meclis-i Vâlâ âzasından **Yusuf Kâmil Paşa**.⁴⁴ Yusuf Kâmil Paşa'nın

Kurulu, "Mehmed Rüştü Paşa (Mütercim)," *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 179; A. Saydam, "Mütercim Rüştü Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.32, İstanbul 2006, s. 202-203.

⁴³ Abdurrahman Sami Paşa (1795-1878) Osmanlı döneminin şöhretli yazar, şair, filozof ve ahlâk ve din bilginlerindedir. Osmanlı'nın ilk maarif nâzıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde edebiyatımızın modernleşmesine önemli katkılar yapmış olan yazar ve diplomat Samipaşazade Sezaî'nin (1859-1936) babasıdır. O da Encümen-i Dâniş'in 'iç üyeleri'ndendi. Abdurrahman Sami Paşa'nın yaşamı, kişiliği ve eserleri için en detaylı bilgi İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) "Sami" başlıklı maddelerin birincisindedir (8. cüz, s. 1619-1630). Ayrıca bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.2, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 361-362; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.5, yay. 1999, haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1478; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 344-345; F. Tevetoğlu, "Sâmi Paşa, Abdurrahman," *Türk Ansiklopedisi*, c.28, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1980, s. 96-97; Yayın Kurulu, "Sami Paşa," *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 500-501.

⁴⁴ Yusuf Kâmil Paşa (1808-1976) Osmanlıların son dönem sadrazamlarından ve zenginliği ile olduğu kadar cömertliği ile de şöhret yapmış önemli devlet adamı ve entelektüellerindedir. Yıldızı Mısır Hıdivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1769-1848) üçüncü kızı Zeynep Hanım (ölümü 1881) ile evlendikten sonra parlamış, kıvrak zekâsı ve geniş bilgisi, iyi karakteri devlet hizmetinde hızla yükselmesini sağlamıştır. Edebiyatçı olarak şöhreti Fransız katolik ilâhiyatçısı François de Salignac de la Mothe-Fénelon'un (1651-1715) kralın ilâhi hakkını eleştirmek amacıyla yazılmış olan *Les Aventures de Télémaque*'ı (yazılışı 1693-1694) *Terceme-i Telemak* adı altında Türkçe'ye 1862'de tercüme etmiş olmasına (bkz. M. K. Özgül, "Yusuf Kâmil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 45, 2003, s. 185-212) dayanırsa da Paşa'nın hem düz yazı hem de şiir alanında oldukça marifetli olduğu tüm çağdaşlarınca söylenmektedir. Yusuf Kâmil Paşa da Encümen-i Dâniş'in 'iç üyeleri'ndendi. Yusuf Kâmil Paşa hakkındaki en etraflı biyografiler İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*'ındaki (Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, dördüncü basılış, 1969) "Yusuf Kâmil Paşa" bahsi (2. cüz, s. 196-263) ile aynı yazarın *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) "Kâmil" başlıklı maddelerin birincisindedir (6. cüz, ss. 790-800). Yusuf Kâmil Paşa için ayrıca bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.2, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 199-200; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.3, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 863-864; Mehmed Süreyya, Paşa'nın doğum tarihi olarak 1220 H., yani 1805 M. senesini vermektedir. Ancak bu hem İnal'ın verdiği 1223 H. (yani 1808 M.), tarihiyle, hem de gene İnal'ın Paşa'nın yetmiş yaşında öldüğü ifadesiyle (İnal., *age*, s. 227) çelişmektedir; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 205; Yayın Kurulu, "Yusuf Kâmil Paşa," *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 684-685. Yusuf Kâmil Paşa, eşi Zeynep Hanım ile birlikte, İstanbul Üsküdar'daki Zeynep-Kamil Hastanesi'nin kurucularındandır. 1875'te temeli atılan ve 1882'de açılan bu hastane, Türkiye'deki ilk özel vakıf hastanesidir. Bkz. Şeref Etker, Feza Günergun, Abdullah Köşe, "Zeynep-Kamil Hastanesi'nin kuruluşu ve vakfiyesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V, 2 (2004), s. 1-37; F.Günergun, Ş.Etker, "Waqf endowment for modern healthcare:

Meclis-i Vâlâ⁴⁵ üyeliğine ilk atanışı 26 Rebiülevvel 1267 (29 Ocak 1851) tarihli *Takvim-i Vekâyi* gazetesinde yayımlanmıştır. Paşa bu görevinden 14 Zilhicce 1268'de (28 Eylül 1852) alınıp ticaret nazırlığına atanmıştır. Kendisine, 17 Cemaziyülevvel 1269'de (26 Şubat 1853) tekrar Meclis-i Vâlâ üyeliği verilmiştir. Bu şartlar altında Yusuf Kâmil Paşa takrizini ya 28 Eylül 1852'den önce veya 26 Şubat 1853'den sonra yazmış demektir.

5. Sudûr-ı izâmdan⁴⁶ ve Dar-ı Şûrâyı Askerî⁴⁷ ve Meclis-i Maarif⁴⁸ âzâsından **Rüşdî Efendi**.⁴⁹ Rüşdî Efendi'nin Meclis-i Maarif-i Umûmî'ye 8 Aralık 1852'de seçildiği göz önünde bulundurulursa, takrizini de bu tarihten sonra kaleme almış olması gerektiği görülmür.

6. Hariciye Nâzırı **Mehmed Fuad Efendi**.⁵⁰ Fuad Efendi, 21 Şevval 1268'de (9 Ağustos 1852) hariciye nazırlığına getirilmiş ve 19 Cemaziyevvel

Zeynep and Kamil private charitable hospital in Istanbul (1875),” in *Modern Medicine beyond the West: Historiographical Perspectives*, ed. H. Ebrahimnejad, Cambridge: Routledge, 2009, s. 82-107.

⁴⁵ Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'nin (Hukuk Hükümleri Yüce Meclisi) kısa adı. Bu meclis, bugünkü Yargıtay ve Danıştay karşılığı olan bir hukuk kurumudur ve 1837 yılında kurulmuştur. 1861 yılında yetkileri genişletilerek üç daireye ayrılmış, 1867 yılında da kaldırılarak yerine Şûra-yı Devlet, yani Devlet Şûrası adıyla yeni bir kurum oluşturulmuştur. Şûra-yı Devletin kuruluşu günümüzün Danıştay'ın kuruluşu olarak kabul edilir. Aslında Şûra-yı Devlet hem bugünkü Danıştay'ın, hem de bugünkü Yargıtay'ın görevlerini görürdü (M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, s.199-200 ve 305). Yılmaz Öztuna (*Büyük Türkiye Tarihi*, c. 9, Ötüken yayınevi, İstanbul 1983, s. 194) ise Şûra-yı Devlet'in bir mahkemeden ibaret sayılmaması gerektiğini söyleyerek âdeti mini bir millet meclisi gibi çalıştığını, başkanının kabine üyesi olduğunu hatırlatıyor. Kanımızca hattâ Meclis-i Vâlâ'da Parmaksızoğlu'nun (aşağıya bkz.) vurguladığı gibi nisbeten genişletilmiş bir Divân-ı Hümayûn görmek daha doğrudur. Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanlarının bir listesi için bkz. Öztuna, *age*, c.10, s. 381-382. Meclis-i Vâlâ'nın tarihi ve özellikleri için ayrıca bkz. İ. Parmaksızoğlu, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye,” *Türk Ansiklopedisi*, c. 23, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1976, s. 357; A. Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28: İstanbul 2003, s. 250-251 (doyurucu bir bibliyografyası vardır).

⁴⁶ Kazasker rütbesindeki hukukçulardan.

⁴⁷ Sultan II. Mahmut döneminde kurulmuş ve daha önceki Divân-ı Hümayun'un yerini alması öngörülen üç temel danışma meclisinden, askeri yasaları çıkartmakla görevli olanı.

⁴⁸ Tanzimat'ın ilânından sonra eğitim sorunlarını ele almak için 1261 H. (1845) yılında bir Maarif Meclis-i Muvakkat (Geçici Eğitim Komisyonu) oluşturulmuş ve bu komisyonun tavsiyesi üzerine 1846 yılı sonlarına doğru bir Meclis-i Maarif-i Umumiye (Genel Eğitim Komisyonu) kurulmuştu. Bu kurumların tarihçeleri için bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi' 1338 [1920], *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı - XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, bilhassa s.17-32 arası.

⁴⁹ Salihzade Rüşdî Mehmed Efendi (öl. 1859), Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin oğludur. Zilhicce 1262'de (Kasım-Aralık 1846) Dârü's-şûra müftüsü olmuş (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.5, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1405). Meclis-i Maarif-i Umumiye 25 Safer 1269'da (8 Aralık 1852) seçilmiştir (bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi', *age*, s. 52-53). Hem *Sicill-i Osmanî*'de (c. 5, s. 1405) hem de Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi'nin kitabında (*age*, s. 52) kısa biyografileri mevcuttur. Kendisinden iyi huylu, bilgili, akıllı bir kişi olarak bahsedilir.

⁵⁰ Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-1868) Osmanlı tarihinin en önemli dışişleri bakanlarından ve sadrâzamlarından olup, Büyük Mustafa Reşit Paşa ve Mehmed Emin Âli Paşa ile birlikte “erkân-ı selâse” (üçlü reisler/destekler: burada rûkn kelimesinden gelen çok hoş bir kelime oyunu vardır) denilen grubu

1269'a (28 Şubat 1853) kadar bu görevde kalmıştır. İkinci hariciye nazırlığı 1855'te olduğuna göre, Fuad Efendi'nin takrizini 28 Şubat 1853'ten önce yazmış olması gerekir.

7. Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı⁵¹ **Kemâl Efendi**.⁵² Kemâl Efendi Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ne 15 Muharrem 1264 (23 Aralık 1847) tarihinde getirilmiştir. *Sicill-i Osmanî*'deki 1848 kaydı, Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi'nin kitabında {*age*, s. 54, dipnot 135} belirtildiği gibi, resmi yayının icraatın başlamasından sonra yapılmasının bir sonucudur. Kemâl Efendi 1854'te 14 yaşındaki şair oğlu Mehmed Ziyaeddin'in ölümü üzerine kendi arzusuyla Berlin elçiliğine atanmıştır. Bu geniş tarih aralığı bize, takrizinin aşağı yukarı ne zaman yazılmış olması gerektiği konusunda herhangi bir sınırlama getirmemektedir.

oluşturur. Tıbbiye'de okumuş olması nedeniyle, doğa bilimleri hakkında bilgisi olan ender Osmanlı yöneticilerinden biridir. Hazırcıvahlığı ve nüktedanlığı ile meşhur olan Paşa, iyi bir edebiyatçı ve mahir bir tarihçi olduğu gibi Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) ile birlikte ilk Osmanlıca gramer kitabı olan *Kavâid-i Osmaniye*'yi de 1850 yılında bir ay gibi kısacık bir zaman içinde kaleme almıştır. Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa hakkında birincil kaynaklara dayanan en detaylı iki inceleme kanımca İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*'ındaki (Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, dördüncü basılış, 1969) “Mehmed Fıud Paşa” bahsi (1.cüz, s. 149-195) ile Davison'un ve Öztuna'nın (aşağıya bkz.) da vurguladıkları gibi Orhan Köprülü'nün *İslâm Ansiklopedisi*'nin Türkçe nüshasına (1964, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) yazdığı “Fuad Paşa” maddesidir (c. 4, s. 672-681). Yılmaz Öztuna'nın Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları (no. 922) tarafından çıkarılan Türk Büyükleri Dizisi (no. 86) serisinde 1988'de yayımladığı *Keçecizade Fuat Paşa* isimli kitapçık (VII+107 s.) büyük ölçüde İnal'a ve Köprülü'ye dayanır ama ayrıca aynı Âli Paşa hakkında yazdığı monografisindeki gibi burada da zengin bir bibliyografi içerir. Ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 539-540; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 144-145; Yayın Kurulu, ‘Fuad Paşa (Keçecizade)’, *Yaşamlarıyla ve Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 2: Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 464-466. Bu en son maddede bibliyografyada anılan eserlere de bkz. Ayrıca bkz. Roderic H. Davison, “Fu'ad Paşa,” *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, vol. 2, E. J. Brill, Leiden, 1991, pp. 934-936; Davison'un maddesi Fuad Paşa hakkındaki en yararlı ve en yeni bibliyografyayı sunar.

⁵¹ Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin icra kurumu olarak Muharrem 1263'de (Aralık 1846-Ocak 1847) kurulmuş ve ilk nâzırı (müdüğü) İmamzade Es'ad Efendi olmuştur (ölümü 1851; ancak Ebül'ulâ Mardin künyesi aşağıda 24. dipnotta verilmiş olan Ahmed Cevdet Paşa hakkındaki eserinin 25. dipnotunda İmamzade'nin ölüm tarihi hakkında *Sicill-i Osmanî* ile Bursalı Tahir Bey'in eserinde verilen tarihler arasında bir tercih yapmamıştır).

⁵² İstanbulî Kemâl Ahmed Paşa (1808-1887) Osmanlı'nın ondokuzuncu yüzyılda defaatle maarif nazırlığı yapmış değerli eğitimci, vezir ve diplomatlarından. *Kavâid-i Farişiye* ile *Risâle-i Tâlim-i Farsî* gibi eserleri yazabilecek derecede Farsça, ayrıca iyi Arapça, Fransızca bilen, Almanca'yı da okuyabilecek kadar kullanan, bilgili ve şair bir insan olup iyi bir karaktere sahip olmasıyla tanınmıştır. Bildiğimiz en etraflı biyografisi İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) «Kemal» başlıklı maddelerin birincisindedir (5. cüz, s. 819-826). Ayrıca bkz. Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 201; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.3, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 880-881; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*: Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 213-214; Anonim, “Kemal Paşa, Es-Seyyid Ahmed Kemal Paşa,” *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1974, s. 474; Kemâl Efendi'nin Mekâtib-i Umûmiye Nezâretindeki faaliyetleri hakkında, Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi'nin kitabında (*age*, s. 54-55) bilgi vardır.

8. Meclis-i Maarif âzâsından **Subhi Bey**.⁵³ Abüllâtîf Subhi Paşa bu göreve 1849'da atanmıştır. Ondan sonraki ilk görevi 1854 olduğuna göre takrizinin aşağı yukarı ne zaman yazılmış olması gerektiği konusunda bu geniş aralık dışında herhangi bir sınırlama getirmemektedir.

9. Müttehizân-ı Müderrisîn-i Kiram ve Meclis-i Maarif ve Encümen-i Dâniş âzâsından **Ahmed Cevdet Efendi**.⁵⁴ Encümen-i Dâniş'in 1851'de

⁵³ Samipaşazade Abdüllâtîf Subhi Paşa (1826/27-1886) Abdurrahman Sami Paşa'nın büyük oğludur. Önce Mısır Hıdîvi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yaverliğini yapmış, sonra Osmanlı hükümetinde çeşitli defalar maarif ve evkaf nazırlıklarında bulunmuştur. Entelektüel bir aile içinde yetişmiş olan Abdüllâtîf Subhi Paşa bilimsel faaliyetini bilhassa tarih alanında yapmıştır. Basılan eserleri şunlardır: *Miftahü'l-İber* (=İber Anahtarı; H.1276, Bursalı Mehmed Tahir Bey'e göre bu eser İbn-i Haldun'un *Mukaddime*'sinin ikinci kitabının cetvellerinin çevirisini içerir), *Tekmilâtü'l-İber* (= İber'e ek; H.1278, Tahir Bey'e göre Selefkiyan ve İşkânyan tarihlerini içerir), *Hakaikü'l-Kelâm fi Tarihi'l-İslâm* (=Sözlerin gerçeği ve İslâm'ın tarihi; H.1297, Tahir Bey'e göre basımı bitirilememiş olan bu eserde tarih felsefesiyle ilgili kısımlar vardır) ve *Meskâkat-ı İslâmiye* (=İslâmî Paralar; H.1335). Kendisinin ayrıca zengin bir para koleksiyonu vardı. Paşa, Cumhuriyet döneminin fikir ve siyaset adamlarından, iki kere Millî Eğitim Bakanlığı da yapmış olan Türk Ocağı başkanı Hamdullah Subhi Tanrıöver'in (1885-1966) ve şair Mehmed Ayetullah Bey'in (1846-1878) babasıdır. Paşa'nın biyografisi ve eserleri için bkz. Bursalı Mehmed Tahir *Osmanlı Müellifleri*, c.3, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972., s. 135; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.5, yay. haz. Nuri Akbayer, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996., s. 1519; F. Tevetoglu, "Subhî Paşa, Abdüllâtîf," *Türk Ansiklopedisi*, c. 29, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1980, s. 455 (bu maddede Paşa'nın İbni Haldun'un *İber*'i ile ilgili eserlerini «İbret» adı altında göstererek gibi pek fahiş bir yanlış yapılmıştır); C. Okay, *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.2: Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s.549.

⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895), ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunun en büyük entellektüellerinden biridir. Doğa bilimleri ve mantığı öğrenmeye gayret etmiş olmasına rağmen esas ilgi alanı daha ziyade, eğitim, tarih ve dilbilim olmuştur. Ancak, Millî Eğitim Bakanı Hasan-Âli Yücel'in 24 Eylül 1945 tarihli ricası üzerine Ebül'ulâ Mardin'e (1880-1957) bir yıldan kısa bir sürede *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (1946, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 275, Hukuk Fakültesi No. 55, İstanbul, 367 ss.+16 fotoğraf levhası) adlı bir kitap yazdırtacak kadar da, din ve hukuk bilgini olarak Osmanlı hukukunun gelişmesine büyük katkılar yapmıştır. Cevdet Paşa ayrıca Osmanlı toplumunda bilimin gelişmesi ve teşkilatlanması için çalışmış, Encümen-i Dâniş'in kurulması fikrini ortaya attıktan sonra gerekli yöneticileri ikna etmiş ve bu kurumun oluşturulması için mazbatayı, bununla ilgili bir beyannameyi ve açılışa okunmak üzere bir hitabeyi bizzat kaleme almıştır (Bu belgelerin metinleri için Mardin'in yukarıda atfı yapılan eserine bkz. s. 277-285). Encümen-i Dâniş açılınca (1851) da Paşa, genel sekreterliğe getirilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa ayrıca Cemiyet-i İlmiye'nin başkanlığı yapmış, beş kez Adliye, üç kez Maarif, iki kez Evkaf bir kez Dahiliye ve bir kez de Ticaret ve Ziraat nazırı olmuştur. İbni Haldun'un meşhur *Mukaddime*'sinin 1730'da Pirizade Efendi'nin (1674-1749) başlayıp bitiremediği tercümesini Ahmed Cevdet Paşa H.1277'de (1860/61) bitirmiştir. Bu tercümenin *Mukaddime*'nin tüm dünyadaki en kaliteli tercümelerinden biri olduğu Fuad Köprülü tarafından belirtilmiştir (bkz. W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 1963. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü tarafından Başlangıç, İzah ve Düzeltilmeler kısmı ilâve edilmiştir. Geniş izah, düzeltme ve ilâvelerle ikinci basım: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s. 169-171). Paşa'nın bilimsel yönü, kendisine ders verenler ve beraber çalıştığı kişilerin kısa biyografileriyle birlikte en etraflı olarak Mardin'in yukarıda bahsedilen eserindedir. Ahmed Cevdet Paşa, 27-28 Mayıs tarihlerinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezinin yaptığı seminerlerin ilkinin de konusu olmuştur. Bu seminerde sunulan bildiriler için bkz. *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs—Bildiriler*: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986, VIII+231 s. Ahmed Cevdet Paşa'nın biyografisi ve eserleri için ayrıca bkz. Mehmed Cemâlettin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri (Âyine-i Zurefâ)*, haz. Mehmet Arslan: Kitabevi 190, İstanbul H.1314 [1896], s. 103-109; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c.2, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 75-77 (burada Paşa'nın ölümü yanlış olarak H.1311 olarak gösterilmiştir. Biz *Sicill-i Osmanî*'de verilen

kurulmuş ve 12 sene yaşamış olması ve nihayet Ahmed Cevdet Efendi'nin 1866'ya kadar da Paşa olmadığı göz önünde bulundurulursa, bu bilgiler bize takrizini ne zaman yazdığı konusunda dar bir tarih aralığı vermemektedir.

Takrizlerde belirtilen rütbe ve makamların kitabın basıldığı yıl geçerli olan bilgiler olması beklenir ise de, bunun böyle olmadığı görülmektedir; Kitabının sonunda yer alan sözlük kısmının bitiminde, eserin basımının 1269 senesi Cemaziyelahir ayının ortasında tamamlanmış olduğu kayıtlıdır.⁵⁵ Bu tarih, 1853 senesi Mart ayının son haftasına karşılık gelmektedir. Bu gerçekten böyle idiyse, takrizlerden çıkarılabilecek en önemli pozitif bilgi, kitabın sözlük hariç metin kısmının en geç, 1269 senesi Cemaziyelahir ayının ortasına karşılık gelen 26 Mart 1853 günü hazır ve takriz yazanlara sunulmuş olması gerektiğidir, çünkü yalnızca bu tarih tüm takrizlerin *termini post* ve *ante quem*'lerini tatmin etmektedir.

Vidin Valisi Sami Paşa, Müftü Rüşdi Mehmed Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın takrizleri Arapça, Mekâtib-i Umumiye nazırı Kemal Efendi'nin takrizi Farsça ve manzumdur. Diğer takrizler Osmanlıca'dır. Bu yazılar, Avrupa'da yarım yüzyıldır okutulmuş jeolojinin Türkiye'de tanınmadığını, bu konuda 'lisan-ı Türkî'de bir yayının bulunmadığını ve bu nedenle kitabın çok yararlı olacağını bildirmekte ve zamanın bilgili hocası Mehmed Ali Fethi Bey'i, bu çalışmasından dolayı övmektedir. Dokuz takriz yazarından sekizi Encümen-i Daniş üyesidir. Ancak halk için faydalı olması beklenen bir eser için kaleme alınan bir övgü yazısının Arapça veya Farsça yazılmasının mantığını ise yersiz bir gösteriş merakının ötesinde anlamak mümkün değildir.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'in popüler bir kitabın çevirisi olması, Encümen-i Daniş'in halkı eğitmek için kitap çevirme ve yayımlama politikasına uygun düşse de, bu çevirinin, Encümen'in bizzat çevrilmesine karar verdiği bir eser

ve Ölmezoğlu'nun da aldığı 5 Zilhicce 1312'yi, yani 30 Mayıs 1895'i aldı; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.2, yay. haz. Nuri Akbayer, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s.395-396; Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Kanaat Kitabhanesi, Dersaadet [İstanbul] 1332 [1914], 123 s. (Fatma Âliye hanım, Cevdet Paşa'nın kızıdır); F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*: Otto Harrassowitz, Leipzig 1927, s. 376-380 (Babinger kitabının konusu gereği Ahmed Cevdet Paşa'nın yalnızca tarihçi yönünü ve bu konudaki eserlerini ele almıştır); İbnülemin M. K. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1. cüz, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 236-240; İ.A. Gövsa, "Cevdet Paşa", *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*: Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 19-20; A. Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, c. 3: Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1963., s. 114-123; Y. Halaçoğlu ve M. A. Akaydın, "Cevdet Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7: İstanbul 1993, s. 443-450 (bu madde Cevdet Paşa hakkında en yeni bibliyografyayı içerir). Subhi Edhem, *Tarih ve Müverrihler* (Ulûm-i Tabiiye ve İçtimâiyye Kitabhanesi, tab'ı ve nâşiri Hürriyet Kitabhanesi sahibi Esad Mustafa, Osmaniyeye Matbaası, Selânik 1328 / 1912) başlığı altında Fransız tarihçi Numa-Denis Fustel de Coulanges'dan çevirdiği bu esere Ahmed Cevdet Paşa'yı dahil etmişse de bu makale yazılırken adı geçen kitabın Ahmed Cevdet Paşa'ya ait olan kısmını görme imkânımız olmadı.

⁵⁵ *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 138.

olmayıp, bir üyenin teşekkürü olarak ortaya çıkmıştır. Zaten Encümen-i Daniş üyeleri tarafından kaleme alınan veya tercüme edilen eserlerin hiçbirisi fen bilimleri ile ilgili olmayıp büyük kısmı tarih kitaplarıdır.⁵⁶ Nizamnamesinde “Fenler ve sanayie dair kitapları herkesin anlayabileceği bir dille telif ve tercüme”⁵⁷ bulunsa da, fen bilimlerine ait kitapların hazırlanmasına – Osmanlı ‘entelektüellerinin’ tipik bir tercihi olarak – sıra gelmemiştir.

Çevirinin girişindeki övgü yazılarının hepsi devletin üst düzey yönetici ve entelektüelleri tarafından yazılmış olması, kitaba verilen değer en çarpıcı ifadesidir. Bu durum etkileyici olmakla beraber, dönemin ileri bilimsel görüşlerini ifadeden uzak, küçük bir popüler eserin tercümesinin, Osmanlı toplumunda âdeta dev bir bilim klâsîği çevrilmişcesine memnuluk ve takdir hisleri uyandırması düşündürücüdür. Bunun açık nedeni, hiç kuşkusuz, Osmanlı toplumunun ondokuzuncu yüzyıl ortasında, bilimin Avrupa’daki gerçek yüzünden tamamen habersiz olmasıdır. İlginç olan, 1852 yılının aynı zamanda Fransız jeologu Elie de Beaumont’un (1798-1874) *Notice sur les Systèmes des Montagnes* (=Dağ Sistemleri Üzerine) adlı klâsik eserinin yayınlandığı yıl olmasıdır. Gene aynı yıl bir jeoloji kitabı çevirmeye kalkacak kişinin çevirebileceği muhtelif boyutta o kadar çok önemli, kaliteli, güncel ve muhtelif seviyelerde kitap vardır ki, bunlardan herhangi birinin Türkçe’ye kazandırılması, Türkiye’de yerbilimlerinin talihini çok köklü bir biçimde etkileyebilirdi. Ama bu yapılmamıştır. Osmanlı toplumu pek mütevâzı ve o zamanki jeoloji hakkında genel fakat popüler veya “jeolojiye giriş” seviyesinde bilgi veren bir eserin çevirisiyle yetinmeyi tercih etmiştir. Prof. Kemal Erguvanlı da tercüme hakkında bu acı durumu vurgulayan şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“a) Bu yıllarda [ondokuzuncu yüzyılın ortasında] dini öğretim görmüş ve din bilgileri okutan bir kişinin yerbilim (jeoloji) gibi o zamana dek yurdumuzda bilinmeyen, ismi geçmeyen ve değişik bir bilim dalı ile ilgilenip, kitap çevirmesi ve bu konunun önemini belirtmeye, anlatmaya çalışması, yeryuvarı (küre-yi arz), canlıların yaradılışı ve Tufan hakkında, ayrıntılı olarak kitabın kenarında bilgiler vermesi; b) kitabın baş tarafına zamanın en ünlü ilim adamlarının ve idarecilerinin kitap hakkında ve çevirenin yaptığı işin önemini methedici, özendirici yazılar, hatta yabancı dillerde [Arapça Farsça] ve mevzun olarak 9 beğeni ve sunuş yazısı yazmış olması bu ilmin önemini belirtmesi, birçok açıdan düşündürücüdür.”⁵⁸

⁵⁶ Encümen-i Daniş tarafından hazırlanmasına karar verilen ve bastırılan eserler için bkz. Tacettin Kayaoğlu, *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi, İstanbul 1998, s. 77-89.

⁵⁷ T. Kayaoğlu, *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, s.63.

⁵⁸ K. Erguvanlı’nın “Türkiye’de ilk jeoloji kitabı” başlıklı dört sahifelik notu. A. M. C. Şengör kitabı.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın fihristi

Türkçe çeviride, takrizlerden sonra, çift sütun halinde düzenlenmiş 6 sayfalık bir içindekiler listesi gelir: ‘Fihrist-i İlm-i Tabakatü'l-Arz’ başlığını taşıyan bu listeye sayfa numarası verilmemiştir. Arapça çevirinin başında bir fihrist bulunmamaktadır: Ahmed Fayid Efendi, Boubée’nin kitabının başındaki beş sayfalık ‘Tables de Matières’i Arapça metnin başına almamış, ancak çeviri metninde Fransızca kitabın bölüm başlık ve alt başlıklarını olduğu gibi korumuştur. Orijinal Fransızca metni görmediğini düşündüğümüz Ali Fethi, Arapça metnin başında bir fihrist olmamasına rağmen, Türkçe çevirinin başına kendisi bir fihrist koymuştur.

Türkçe metinde, Fransızca orijinalinde ve dolayısıyla Arapça çeviride olmadığı kadar çok sayıda başlık ve ara başlık bulunmaktadır. Yalnızca Giriş (*Mukaddime*) bölümü, dört *nev*’e, *nev*’ler ise *tavti*’e (girişe hazırlık) ve *üs*’lere ayrılmıştır. Giriş’i izleyen *bâblar* ise bazen *mebhaslara* ve genellikle de *fasl*’lara ayrılmıştır. Bu bölümlendirme altında, işlenen konular (örneğin ‘isbat-ı hararet-i merkeziye’) başlık olarak verildiği gibi, *sual*, *cevab*, *delil*, *vak’a* gibi çeşitli alt başlıklar görülür.

Ali Fethi Efendi’nin Türkçe çeviriye yazdığı sunuş

Fihrist sayfalarını, Ali Fethi’nin *İlm-i Tabakatü'l-Arz*’a yazmış olduğu sunuş (*Mukaddime-i tercüme*, s.2-8) izlemektedir. Sunuş, geleneğe uygun olarak besmele ile başlamakta, yazar, evreni yarattığı için Allah’a hamd etmekte ve Hz. Muhammed’i şükranla anmaktadır. Çevirmen daha sonra, evreni inceleyen eski âlimlerin (*hukemâ-yı akdem*), *ulûm-i hikemiye*’yi, dört *kısım* (*riyaziyyât*, *mantikiyyât*, *tabiiyyât* ve *ilâhiyat*) içinde toplam 21 *fen*’e ayırdıklarını, her biri hakkında çeşitli kitaplar yazdıklarını ve her bir fennin yararını isbat ettiklerini bildirir. Bilimlerin sınıflandırılmasıyla ilgili bilgiler, Fransızca orijinal metinde ve Arapça çevirinin önsözünde yoktur ve muhtemelen Ali Fethi Efendi tarafından eklenmiştir. Ali Fethi’ye göre, sözü edilen eski âlimlerin yazdığı eserler neredeyse unutulmuş, Sultan Abdülmecid’in saltanatında (1839-1861) eğitim ve bilimler yeniden hayat bulmuş, ilim ve hünerin yüksek değeri ortaya çıkmış, yetenekli kişilerin sayısı artmış ve bilimlerin herkes tarafından itibar görek çok sayıda okul açılmış ve her dilden kitapların çevirisine girişilmiştir. Sunuş yazısından anlaşıldığına göre, Sultan Abdülmecid’in başlattığı eğitim reformu ve modernleşme hareketi çerçevesinde Osmanlı Devleti’nde izi kalmamış olan bilimler (*ulûm-i münderise*) revaç ve itibar görmeye başlamıştır. Bu gelişme ve özel olarak da Ali Fethi Bey’in bilim ve eğitimi geliştirmek için yeni açılan kurumlara (Meclis-i Maarif, Encümen-i Daniş) üye seçilmesi, onun bu çeviriye gerçekleştirmesinde etkili olmuştur.

Sunuş yazısını izleyen sayfalarda, Ali Fethi Bey, hem teorik (Yerküre'nin oluşumu) hem de pratik bilgiler (maden cevherlerinin bulunduğu yerlerin özellikleri, tarıma elverişli olan veya olmayan araziler ve bunların ıslahı, bina inşa edilecek yerlerin özellikleri gibi) verdiği, İslami dinine aykırı konular içermediği ve herkesin yararına bilgiler aktardığı için Boubée'nin kitabının basıma uygun olduğunun anlaşıldığını ve böylece Türkçe çeviriye giriştiğini bildirmektedir. Sunuş'a yapılan ekte (*Tekmile-i mukaddime-i tercüme*) ise, şeref duyduğu Encümen-i Daniş üyeliğine teşekkür için hazırladığı bu çevirinin Padişah'a arz edilmesinin en samimi dileği olduğunu bildirmektedir.

Arapça ve Türkçe çeviriye kaynaklık eden *Géologie Populaire*'in yazılış amacı, temel jeoloji bilgilerini herkesin anlayabileceği şekilde açıklamaktır. Boubée, bu kitabıyla, doğa bilimlerinin her birinden genel bilgiler olarak bunlarla yerkürenin tarihini yazan jeolojinin, fiziki bilimlerin en başta geleni olduğunu, zor anlaşılır bir bilim olmadığı için toplumun her kesiminin anlayacağı şekilde sunulabileceğini ve hatta temel öğretimde bile yeri olabileceğini ispat etmeyi ümit ettiğini yazmaktadır.⁵⁹

Boubée, önsözde, kitabını 'geotechniste' işçileri eğitmek için yazdığını açıklamaktadır.⁶⁰ Toprağı kazarak içindeki zenginlikleri ortaya çıkaran ve bunları çeşitli şekillerde işleyen işçilerin tümünü "jeoteknist işçi" olarak adlandırmaktadır. Bunların arasında madenciler, altın arayıcıları, dökümcüler, çömlekçiler, mermerciler ve yeraltı sularını belirlemek için sondaj yapanlar yer aldığı gibi, çeşitli taş ocaklarında (kireç ve diğerleri) çalışanlar, granit, tuz, taşkömürü vb işletmelerinde, madenlerin, artezyen kuyuların sondajında, yol, kanal, demiryolu inşaatında, cam, porselen, çanak çömlek atölyelerinde çalışan işçiler vardır. Genel kaniya göre, bu işçiler karşılaştıkları olgulara dikkat etmezler, sebebini sorgulamazlar, toprağın kendilerine sunduğu kıymetli malzemenin bilimsel değerini bilmeyip bunları bilim adamlarına vermektense imha ederler. Halbuki, jeoteknist işçiler arasında, karşılaştıkları olguların önemini bilen ve günlük işleri üzerinde kafa yoranlar da vardır. Taş ocaklarında buldukları cisimleri (fosil parçaları vs) saklayanlar, bunların yaşını sorgulayanlar bulunmaktadır. Boubée'ye göre, meraklı işçilerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Genç işçiler özellikle bilimin gelişmesinden faydalanmaya ve okumaya önem vermektedir. İşleri sayesinde, birçok kişinin bilmediği bilgileri elde edebileceklerini anlamışlardır. Bazı gezginlerin, madenlerden ve taş ocaklarından gelen örnekler, önemlerine göre iyi ödeme yaptıklarını bilinmektedirler. Jeoteknist işçiler, bu kitap sayesinde ocaklarda neler bulabileceklerini öğrenecekler, bilim için yeni olabilecek parçaları bulma

⁵⁹ Nérée Boubée, *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie*, Paris 1833, s.191.

⁶⁰ *Géologie Populaire*, s. xi-xv.

ümidini taşıyacaklar. Bulduklarının oluşum ve onun yaşı hakkında bilgileri olacak ve bunları çevrelere açıklayabileceklerdir. Bu hedef, arazilerin özelliklerinin anlatıldığı bölümlerin sonunda ve jeoteknist işçilere hitap eden paragraflarda açıkça görülür. Kendilerine, bu arazilerde neler bulabilecekleri açıklanmaktadır: Birinci Zaman yereylerinde fosil bulmayı beklememelidirler; dilüvyen arazilerde hayvan ve bitki artıkları, ağır çakıl taşlarının içinde değerli cevherler, örneğin kuyumculukta kullanılan türkuaz bulabilirler. Boubée'nin Paris'teki dükkânında sattığı örnekleri, bu jeoteknist işçilerden temin ettiği ve onları bilgilendirerek daha çok sayıda ve daha kaliteli örnek toplamayı amaçladığı da düşünülebilir.

Boubée, önsözünde belirtmese bile, kitabın içeriğinden, eserin ziraatçilere de faydalı olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın son bölümünde, çeşitli yereyler⁶¹ (birincil, ikincil, üçüncül, dilüvyen, post-dilüvyen ve plutonik) üzerinde tarım yapan ziraatçilerin bu arazilerden azami verim almak için neler yapmaları gerektiğini açıklanmaktadır. Örneğin birincil arazileri verimli kılmak için toprağa ilave edilmesi gereken maddeler ve gübre çeşitleri sayılmaktadır.

Açıklanmamış olsa da, kitap, kış aylarında Paris'te ücret karşılığında açtığı jeoloji kurslarına ve yaz aylarında düzenlediği arazi gezilerine katılanlar tarafından da kullanılacaktır. Sonuç olarak *Géologie Populaire*, jeoloji konusuna ilk adım atanlara, jeolojik ürünleri işleyen zanaatkârlara ve ziraatçilere yönelik bir kitaptır.

⁶¹ Yerey kelimesi Fransızca *terrain* kelimesine karşılık gelir ki o da Almanca *Gebirge*'nin karşılığıdır. Aslında onsekizinci yüzyıl ve ondokuzuncu yüzyıl başından beri bu kelimelerin olağan anlamları (*terrain*=yerey, arazi; *Gebirge*=dağ) yanında bir de madencilğe ve oradan da jeolojiye has ikincil anlamları daha gelişmiştir ki, bu eskiden bizde sahre denilen *kayaç* anlamıdır. Ancak Boubée'nin kitabının yayımlandığı 1833 yılındaki birinci, ikincil, üçüncül yereyler, 1860'dan sonra olağan olarak kullanılan Birinci Zaman (=Paleozoyik), İkinci Zaman (=Mesozoyik), Üçüncü Zaman (=Kenozoyik veya Tersiyer) terimlerinin karşılığı değildirler. O zamanlar daha ziyade Werner'in (dünya tarihini açıklayan Neptünizm kuramı terkediliş olsa bile) daha önceki Alman madenci terminolojisinden derleyerek tanzim ettiği İksel Yereyler (Uranfängliches Gebirge=terrain primitif), Geçiş yereyi (Übergangsgibirge=terrain de transition), İkincil yerey (Flötzgebirge=terrain secondaire ve terrain tertiaire ki bu sonuncu Türkçe'ye üçüncül yerey olarak çevrilebilir) terimleri kullanılıyordu. 1860'dan beri kullanılan modern jeolojik sınıflamayla mukayese edilirse, geçiş yereyi Kambriyen'den Devoniyen sonuna kadar olan kayaçları (bazı yerlerde bugünkü Karbonifer de geçiş yereyleri içinde kalmaktadır), ikincil yereyler Karbonifer'den Kretase sonuna kadar olan yereyleri, üçüncül yereyler ise bugünkü Kenozoyik'e karşılık gelen yereyleri kapsıyordu. Terrain diluvial Pleistosen'e, Terrain alluvial ise Holosen'e karşılık gelmektedir ki bu ikisi bugün Kuaterner'i oluştururlar. Bizde Paleozoyik için kullanılan Birinci Zaman, Mesozoyik için kullanılan İkinci Zaman, Kenozoyik için kullanılan Üçüncü Zaman ve Kuaterner (yani Pleistosen+Holosen) için kullanılan Dördüncü Zaman terimleri tamamen Fransız kullanımının etkisini gösterir. Bu terimler artık, Fransa da dâhil, hiçbir yerde kullanılmamakta, yerine doğrudan Paleozoyik, Mesozoyik, Kenozoyik ve Kuaterner kullanılmaktadır. Son yıllarda bir ara Kuaterner'in de kullanımdan kaldırılması gündeme gelmiş de bu kabul görmemiştir. Bu konuda bkz. P. Gibbard, K. Cohen, ve J.G. Ogg, "Quaternary Period," J.G. Ogg, G. Ogg, ve F. Gradstein (yay. haz.), *The Concise Geologic Time Scale*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 149-158.

Arapça çevirinin yapılmasında, zirai kaygılar ön plandadır. Ahmed Fayid, kitabı, Mısır'da toprakların ıslahına yardımcı olacağı ve başka yararlı bilgiler içerdiği için çeviriyi yaptığını önsözde açıklamaktadır.⁶²

Ali Fethi'de ise, ne zirai kaygılar ne de toprağı işleyen işçilere çalıştıkları arazinin zenginliklerini (fosilleri, mineraller vd.) tanıtmaya gibi bir düşünce vardır. Türkçe çevirinin başında, Boubée'nin jeoteknist işçilerinden (madenciler, mermerciler, kuyu kazanlar vs.) bahis yoktur.⁶³ Çeviri, Osmanlı okullarında jeoloji öğretiminde kullanılmak için de yapılmamıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, devlet tarafından tevcih edilen bir görevlendirmelere teşekkür için yapılmıştır. Türkçe çeviri belirli bir meslek grubuna değil, "herkese yararlı olması" yapılmıştır. Bu da Encümen'i Daniş'in bilgiyi yaygınlaştırma hedefi ile örtüşmektedir.

***Géologie Populaire* ile *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'ın karşılaştırılması**

İlm-i Tabakatü'l-Arz'a kaynaklık eden *Géologie Populaire* üç ana bölüm üzerine kurulmuştur. Aşağıda bu ana bölümlerin başlıkları yanında, içerdikleri alt başlıklar parantez içinde verilmiştir:

Giriş (Jeolojinin hedefi, Yer'in yaşı, Yer'in merkezindeki ateş, yükselimler)

Yerküre'nin Tarihi yani Jeoloji (1., 2., 3. ve 4. devirler: Yerkürenin başlangıçtaki ateş hali, ilk soğuma, canlıların ortaya çıkışı. Yerküre'nin ikinci devredeki durumu, canlıların yok olması ve yeniden yaradılışı.⁶⁴ Üçüncü devir: kara hayvanlarının ortaya çıkışı, organik âlemin artan gelişmesi, inorganik âlemin azalan gelişmesi. Dördüncü devir: tufanın delilleri ve sebebi, tufan sonrası olgular, insanın ortaya çıkışı, kısmi tufanlar, Fransa'daki insan kemiği fosilleri, jeolojinin ile din arasındaki ilişki, jeolojik olayların [Tevrat ve İncil'deki] Yaradılış anlatımı ile olan uyumu, Yerküre'nin ideal kesitini gösteren levhanın açıklaması.

Jeolojinin Sınai İncelenmesi veya Jeoteknik Jeognozi (1., 2., 3. ve 4. devirler: İlkel araziler, geçiş kayaları, alt ve üst ikincil kayalar, üçüncül kayalar, Tufan kayaları veya Diluvium Tufan sonrası kayalar veya Alluvium, ve plütonik, yani derinlik kayaları (yukarıda 62. dipnota bkz).

⁶² *Al-Aqwâl al-Murdiya*, önsöz.

⁶³ Ancak çevirinin son kısımlarında Boubée'nin jeoteknist işçilere yönelik önerileri aktarıırken, bunlar "Maadin ve mahacir ile uğraşan erbab-ı sanayi" (s. 64); "mevad-ı arziyye istihsaline sarf-ı makdur eden keşân" (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.80); "sanayi-i arziyyeden bahs ve tahkika hasr-ı evkat eylemiş olan erbab" (s. 86), "sanayi-i mevad-ı arziyye ile uğraşan erbab" (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 129) şeklinde tanımlanır.

⁶⁴ Bu yok oluş ve yeniden yaradılış, ondokuzuncu yüzyılda büyük Fransız anatomu ve paleontologu Georges Cuvier'nin (1769-1832) büyük öğrencisi Alcide d'Orbigny'nin (1802-1857) ortaya attığı bir fikirdir ve ABD'de de James Dwight Dana (1813-1895) gibi taraftarlar bulmuştur. Bu fikirler 1850'li yıllarda tamamen terkedilmiştir.

Géologie Populaire ile *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'ın metnini karşılaştırdığımızda, Boubée'nin kısa ve öz anlatımının yerini uzun ve tuntuşaraklı cümlelerin aldığı görüyoruz. Yukarıda belirtildiği gibi, az sayıda başlığın yerini yüksek sayıda başlık ve alt başlık almıştır. Bu karşılaştırmayla ilgili notlarımızı aşağıda veriyoruz.

Fihrist, takrizler ve çevirmenin sunuşundan sonra gelen "Mukaddime-i Kitab" başlıklı bölüm ile birlikte Boubée'nin kitabının çevirisi başlamaktadır. "Mukaddime-i Kitab", Boubée'nin "Giriş" başlıklı bölümünün tercümesidir. Ali Fethi, Arapça tercümede olduğu gibi, jeolojinin konusunu, tanımını ve yararını aşağıdaki şekilde vermektedir:

Der beyân-ı mevzû-i ilm-i mezkûr: Jeoloji ilminin mevzûü küre-i arzdir, yani bu fende kûre-i arz mevzû-i mes'ele kılınıb bilcümle araziyyâtı, yani keyfiyet-i icâdı ve ibtidâsından intihâsına varıncaya vukû bulan tebeddülât ve tegayyürât ve dâhil ve hâricinde hâsıl olan mevâddın tekevünat ve teayyünâtı onun üzerine haml olunarak tafsil ve âyan ve tefhim ve beyân olunur. (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.8)

(*Bahsi geçen bilimin konusu*: Jeoloji biliminin konusu yerküredir. Yani bu bilimde yerküre konu alınır ve bütün özellikleri, yani nasıl meydana getirildiği ve başından sonuna kadar meydana gelen tüm değişiklik ve başkalaşımalar ve içinde ve dışında meydana gelen madde oluşumları ve bunların tayini onunla açıklanır ve anlatılır.)

Der beyân-ı ilm-i mezkûr: Jeoloji, yani ilm-i hikmet-i tabîiye-i arziye şol ilme derler ki onunla yerlerin binası ve hey'et-i mecmûası ve dâhil ve haricinde hâlk ve icâd olunan bilcümle eşyâ ve her birilerinin menâfi'i ve onların ma'denlerini bulub ve sühûletle ahz ü istihrâc eylemenin usûlü ve sath-ı küre-i arzda her iklim ve her arza göre ekib ve biçmenin tarîki ve yerlerden hâsıl olan nebâtâtın keyfiyyâtı ve hayvânât-ı berriye ve bahriyyenin türlü türlü hâlâtı bilinüb lâyıkıyla öğrenilir. (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 8-9)

(*Bahsi geçen bilimin tanımı*: Jeoloji, yani yer bilimi şu bilime denir ki, onunla yerlerin yapısı ve bileşimi, içinde ve dışında meydana gelen ve oluşturulan tüm nesnelere ve her birinin faydası ve onların madenlerini bulup kolaylıkla elde etmenin ve çıkarmanın yöntemi ve yerlere yüzeyinde her iklim ve her toprağa göre ekip biçmenin yolu ve topraktan oluşan bitkilerin nitelikleri ve kara ve deniz hayvanlarının çeşitli halleri bilinip öğrenilir.)

Der beyân-ı fâide-i ilm-i mezkûr: İşbu ilm-i arzla zikr olunan şeyleri bilmenin kişiye faidesi evvelâ mâbûd bilhakk olan Hak Sübhânehû ve teâlâ hazretlerinin kemâl-i kudret-i Rabbâniyesi ile kulları için halk ve icâd buyurduğu yerlerin hüsn-i nizâmı ve içli dışlı mevcud olan masnuât-ı ilâhiyyesinin kemâl-i intizamı bilinerek azâmat-i rubûbiyyeyi gönülden zâhir ve âşikâr olub tâat ve ubûdiyette elzeme olan tâzim ve ihlâsı kesb ve tahsil eylemektir. Sâniyen maâd ve maâşın mâ bihi'l-kıyâmı olan idare-i bedeniyye ve beytiyye ve medeniyye ve siyaset-i mülkiyyenin şart-ı â'zâmı bulunan vüs'at ve refâh mes'alesini hüsn-i tahsilin tarîkini öğrenib taleb-i mechûl üzere sarf-ı makdûr ile mağdur olmaktan kurtulmaktır. (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 9)

(*Bahsi geçen bilimin yararının açıklanması*: Bu yer bilimi ile ifâde edilen şeyleri bilmenin kişiye faydası, her şeyden Allah'ın mükemmel kudreti ile kulları için yarattığı ve icâd ettiği yerlerin güzel düzeni ve içinde ve dışında mevcut olan ilâhi icâdların mükemmel düzeni bilinerek Rabb'in büyüklüğü gönülde aşık olup itaat ve kullukta gerekli olan saygıyı ve gönülden samimiyeti edinip almaktır. İkinci olarak, kişiyi dünya ve ahrette ayakta tutan bedeninin, evinin, uygarlığının ve devlet idaresinin en büyük şartı bulunan zenginlik ve refah meselesini güzel bir şekilde elde etmenin yolunu öğretip, boşu boşuna emek sarf ederek mağdur olmaktan kurtulmaktır.)

Tüm bu yukarıda söylenenlerin *Géologie Populaire*'deki karşılığı yalnızca aşağıdaki paragraftır:

But de la Géologie: La Géologie est la science qui fait connaître la structure et la composition du globe, les changemens qu'il a éprouvés depuis qu'il existe, ceux qu'il devra subir encore dans les siècles futurs; elle enseigne la place qu'occupèrent les matières utiles que contient chaque espèce de terrain,⁶⁵ et les moyens de les découvrir (*Géologie Populaire*, s. 1).

(*Jeolojinin amacı*: Jeoloji, yerkürenin yapısını ve bileşimini, var olduğu zamandan beri geçirdiği değişimleri ve gelecekte de geçirmesi kaçınılmaz olanları öğreten bilimdir. Her tür arazinin içerdiği faydalı malzemenin yerini ve bunları bulmanın araçlarını öğretir).

Jeoloji, ... şol ilme derler ki anımla yerlerin binası ve hey'et-i mecmuası ve dâhil ve haricinde halk ve icâd olunan bilcümle eşyâ ve her birilerinin menafii ve onların madenlerini bulub ve sühûletle ahz ve istihrac eylemenin usûlü öğrenilir (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 8).

⁶⁵ Burada Fransızca *terrain* kelimesinin karşılığı olarak *arâzi* kavramını kullandık. Bu dilbilim açıdan doğru olmakla birlikte bir çaresizlik sonucudur ve tabii bugünkü arâzi (açık alan anlamında) teriminin ifâde ettiği anlamı içermez, çünkü *terrain*, Georg Christian Fuchsel'in (1722-1773) 'Historia terrae et maris, ex historia Thuringiae, per montium descriptionem eruta'da (*Acta Academiae Moguntinae Erfurt*, c.2, 1761, s. 45-208) kullandığı ve Almanca tam karşılığı *Gebirgsserie* (=dağ dizisi, yani dağdaki, dağda bulunan tabaka dizisi) olan *series montana*'sı karşılığı olarak Almanların kullandığı *Gebirge* (veya onsekizinci yüzyılda genellikle *Gebürge*) kelimesinin Fransızcadaki karşılığıdır ve Boubée'nin onu kullandığı yıllarda hâlâ Fuchsel'in *series montana*'ya verdiği anlamı taşımaktaydı. *Terrain* ve *Gebirge* aynı şartlar altında ve aynı zamanda oluşmuş kayaç paketlerini ifade etmekteydiler ve bunların tüm dünyaya yaygın ve her yerde aynı özellikleriyle tanımlanabilir oldukları sanılmaktaydı (bkz. de Humboldt, A., *Essai Géognostique sur le Gisement des Roches dans les Deux Hémisphères*: F. G. Levrault, Paris 1823, viij + 379 ss; d'Orbigny, C., "Terrains," *Dictionnaire Universel d'Histoire Naturelle*: Renard, Martinet et C^{ie}, Langlois et Leclercq, Victor Masson, Paris 1849, c. 13, s. 479-519; ayrıca bkz. Prévost, C., "Terrain," *a.g.e.*, s. 477-479). Daha sonra Almanca konuşan jeologlar bu anlam için *Formation* kelimesini kullanmaya başladılar. İngiltere'de de Sir Roderick Impey Murchison (1792-1871) *system* kelimesini 1839'da yayımladığı büyük eseri *The Silurian System*'de (... *founded on Geological researches in the Counties of Salop, Hereford, Radnor, Montgomery, Caermarthen, Brecon, Pembroke, monmouth, Gloucester, Worcester, and Stafford; with Descriptions of the Coal-fields and Overlying Formations*, Part I, *The Silurian region*: xxxii+576 ss; Part II, *The Organic Remains*, s. 579-768, J. Murray, London + 1 renkli katlanır harita) bu anlam karşılığı kullanarak yaygın hale getirdi. Türkçe'ye bu terim Fransızca'dan arâzi olarak girmiştir. Ö. Ernest Chaput'nun 'terrain néogène'ini, Hâmit Nafiz Pamir 'Neojen arâzisi' olarak tercüme etmiştir (bkz. Chaput, E., İstanbul civarındaki Neojen arazisinin bünyesi hakkında müşahadelere: *İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Mecmuası*, yedinci sene, sayı 3-4, 1931, s.1120; Fransızca orijinal aynı dergide, s. 1131). Bu konuda yukarıda 61. dipnota da bkz.

Ali Fethi, jeolojinin konusunu anlatırken, Boubée'nin jeolojinin amacı paragrafından aldığı "var olduğu zamandan beri geçirdiği değişimleri ve gelecekte de geçirmesi kaçınılmaz olanları" ifadesini alıp kısaltarak ve deterministik vurgusunu eleyerek jeolojinin konusunun içeriğine yerleştirmiştir: "ibtidasından intihasına varıncaya vuku bulan tebdilât ve tagayyürât". Özetle, Ali Fethi, Boubée'nin "Jeolojinin amacı" başlıklı paragrafını, "jeolojinin konusu" başlığı altında aktarmış, ayrıca tanımı ve yararı hakkında Ahmed Fayid'in eklediği iki paragrafı da tercüme ederek almıştır. Dolayısıyla Arapça ve Türkçe çevirilerin giriş kısmı, Boubée'nin girişinden farklıdır. Boubée'nin girişte ele aldığı "jeoloji ve jeoteknistler (toprağı işleyenler)" bahsi yerine jeolojinin konusu, tanımı ve amacı anlatılmıştır.

Jeolojinin tanımı, konusu ve yararının açıklanmasından sonra Yerküre'nin yaşı konusundaki üç görüş ele alınmıştır: Evrenin sonsuz yani başlangıcı olmadığı gibi sonunun da olmadığını kabul eden 1.görüş, Yerküre'nin 6546 yaşında olduğu (Tevrat'a göre) ileri süren 2.görüş ve 300 000 yıllık geçmişi olduğunu kabul eden 3.görüş. Daha sonra, Pierre Louis Antoine Cordier'nin (1777–1861) merkezi ateş teorisi, bu merkezi ateşin varlığının delilleri, merkezi ateşin kaynağı (eskiden tamamen ateşten olan yerkürenin soğuması) açıklanmaktadır. Ancak, Boubée'nin dipnotta verdiği ve André-Marie Ampère'in (1775-1836) yerkürenin merkezindeki kütleli akışkanlığını desteklemeyen teorisinden çeviride bahis yoktur. Buna karşılık, merkezi ateşin oluşumu hakkında bilim adamlarının kesin gözüyle baktıkları teoriyle (yerkürenin başlangıçta ateşten oluşup zamanla soğuduğu) ilgili açıklamaları tercüme ederken, Ali Fethi, kendi ismini belirterek bir dipnot koymuştur.⁶⁶ Bu dipnotta, Ali Fethi, bu yeni teorinin merkezi ateşin yapısına (*mahiyetine*) dair hiçbir bilgi vermediğini yazmakta ve özetle şunları söylemektedir: "Eğer merkezdeki ateşin mahiyetini açıklarken sıcaklık, soğukluk, nem, kuruluk, yükseklik, alçaklık, hız, yavaşlık, yoğunluk, seyreltiklik gibi birbirine zıt unsurların bir merkezde birleştikleri gerekçesiyle aralarında oluşan çarpışma ve müdafaaya bağlı kararsız bir ateş demiş olsalar idi, hem bu çekişmeden kurtulur hem de üzerine felsefi meseleler inşa edebilirlerdi."

Modern jeolojinin temelini teşkil eden merkezi ateş teorisinin ardından Elie de Beaumont'un dağların oluşumuyla ilgili yükselme teorisi, bu teoriyi destekleyen oluşumlar (18. ve 19. yüzyıllarda dünyanın değişik bölgelerinde görülen yükselmeler) ve yükselme devirleri konu edilmektedir. Peşinden gelen "Kısm-ı evvel-i kitab der nazariyyât-ı fenn-i tabakat-ı arz" başlıklı bölüm (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 27-58), *Géologie Populaire*'in yukarıda konu başlıkları verilen 'Yerküre'nin Tarihi yani Jeoloji' bölümünün çevirisidir. Burada, kitabın ekinde yer alan ideal kesit levhasındaki sayı ve harflerin anlamını açıklayan

⁶⁶ *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.20.

dipnotun (*Géologie Populaire*, s.71-73) Türkçe çeviriye alınmamış olması dikkat çekicidir. Fransızca orijinal baskıdaki dipnotlar çeviriye alınmazken, Tufan'ın gerçekleştiğine dair deliller konusu işlenirken Ali Fethi aynı sayfaya iki ayrı dipnot koymuştur (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 39). Birincisinde, "İslam şeriatçıları (ehl-i şer-i şerif) dini metinlerde tufanın olmadığına dair akli delil yok dediklerini ama olduğuna dair akli delil getirme hususunda çaba göstermediklerini" yazar. Diğerinde ise, Büyük Tufan'ın insan yaratılmadan önce meydana geldiği ileri sürenlerin, Büyük Tufan'ın gerçekleştiğini ispat için [Boubée'nin kitabında] ileri sürdükleri delillerin (dağların tepesinde deniz kabuklarının bulunması vd.) Nuh Tufanı'nın işi olmadığını çürüten sağlam delillerinin bulunmadığını belirtir.

Ali Fethi Efendi, çeviriye eklediği bir başka dipnotta (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.118) Tufan konusunu yeniden ele alır. Boubée, jeologların Büyük Tufanı'nın insanın yaradılışından önce meydana geldiğini, yaratılışından sonra da yeni tufanlar oluştuğunu ve taşınma ile oluşmuş kayaçların, yani çökel kayaçlarının ve Tufan sonrası kayaçlarının, ki bunlara o zaman artık alluvium denilmekteydi, bu özel tufanlar ile oluştuğunu ve bu özel tufanların insan artıklarını içerdiğini, Tevrat ve İncil'in ilk kitabı olan Yaratılış'ta sözü edilen tufanın bu özel tufanlardan biri olduğunu söylemiştir.⁶⁷ Bu bilgi, Ali Fethi Bey'i yeniden Tufan konusunda bir açıklama yapma zorunda bırakır. Bu dipnotta önce Tufan'ın varlığını inkâr eden ve etmeyen toplumlardan bahseder ve özetle şöyle devam eder: Mecusiler, İran, Hint ve Çin toplumları Tufan'ı reddederler. Avrupalı âlimler, hem meydana geldiğini doğrulamış hem de dünyayı kapladığını kuvvetli deliller ile ispat etmişlerdir. İslâm dininde de, Nuh Tufanı'nın varlığına şüphe yoktur ve Avrupa ile İslam görüşü bu konuda uyusmaktadır. Mecusilere ve diğer toplumlara uyarak Tufan'ı reddetmek, Tufan kadar korkunçtur. Ancak ona göre, Avrupalıların, Adem'in yaradılışından önce olduğunu söyledikleri Büyük Tufan, Müslümanlar için Nuh Tufanı'dır.

Türkçe çeviri üzerine düşünceler: Çeviriden çeviri yapmanın zorlukları ve tehlikeleri

Ali Fethi'nin Türkçe çevirisi ile orijinal Fransızca metin, genel olarak uygunluk içindedir. Bununla beraber, Boubée'nin *Géologie Populaire*'de ayrıntıya verdiği önem, Türkçe çeviriye yansımamıştır. Bu durum, Türkçe çevirinin güvenilirliği ve titizliği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Bu büyük bir olasılıkla Ali Fethi'nin jeolog olmamasından ve bu konuda herhangi bir hazırlığı olmamasından kaynaklanmıştır. Aşağıdaki paragraflarda, karşılaştırma sırasında çelişkili ve eksik gördüğümüz ifadelerin bazılarını ele almaktayız.

⁶⁷ *Géologie Populaire*, s. 174.

Boubée, Yerküre'nin derinliklerine inildikçe sıcaklığın arttığını söylerken, 2750 *metrede* Kükürt'ün, 6000 *metrede* Kurşun'un erimiş halde olduğunu bildirmektedir.⁶⁸ Türkçe çevirideki ifade ise şöyledir: 2750 *zira* derinlikte olan yerlerde sıcaklık 110 derece olduğundan böyle yerlerde kurşun ve kalay erimiş halde bulunur. Zira 110 derece sıcaklık bu gibi madenlerin katılma ve donmasını engeller.⁶⁹ Ali Fethi'nin verdiği bilgi Arapça metinde verilen bilginin tercümesidir. Dolayısıyla hem Arapça hem de Türkçe çeviri, orijinal Fransızca metnin eksik ve yanlış bir çevirisidir. Bu cümlemin çevirisindeki bilgi yanlışları şöyle sıralanabilir:

1. Fransızca metinde 2750 *metrede* Kükürt'ün ergimiş halde bulunduğu yazılı iken, Türkçe çeviride bu derinlikte kurşun ve kalayın ergimiş halde buldukları yazılıdır.

2. Fransızca metinde kurşunun 6000 metre derinlikte ergimiş halde bulunduğu bildirilirken, Türkçe çeviride bu 2750 *zira* olarak gösterilmiştir.

3. Fransızca metinde kalaydan bahis yoktur ama Türkçe metinde kurşunun yanında kalay da eklenmiştir.

4. Fransızca metinde sıcaklık derecesi verilmemiştir. Türkçe metinde "110 derece"den bahsedilmektedir.

5. Kurşunun ergime noktası 327.4°C, kalayın ergime noktası 231,9°C olduğuna göre "110 derece"de her ikisi de henüz katı haldedir.

6. Derinlikler Fransızca metinde *metre* olarak verilmiştir. Türkçe metinde ise *metre* yerine, birim dönüştürmesine gerek duyulmadan (muhtemelen *metre* Fransızların *zira*'ıdır düşüncesiyle) aynı sayısal değer *zira* olarak verilmiştir. Böylece *metre* ile *zira*'ın birbirine eşit kabul edilmiştir. Halbuki 1 *zira* = 0,75 *metre*'dir. Fransız ile Osmanlı uzunluk birimleri, Ali Fethi'nin çevirisinden yaklaşık 50 yıl önce İstanbul'da karşılaştırılmış ve *zira* ile *metre* arasında oran belirlenip yayımlanmıştır.⁷⁰ Arapça çeviride Ali Fayid, sayısal değeri değiştirmemek için *metre* kullanmayı tercih etmiştir. Ali Fethi, Arapça metindeki *metre*'yi Türkçe çeviriye *zira* olarak almış, ancak sayısal değerleri değiştirmemiştir.

Kısmi tufanlar (Déluges partiels) bölümünde, Boubée, Afrika'daki Atlas dağlarının ve diğer bazı dağların E. de Beaumont'un (1798-1874) tahminine göre son iki devirde yükseldiğini belirtirken (s.60), Türkçe çeviride Beaumont'un yerini "Mösyö Bufon" (s.49) yazılmıştır. Arapça metinde bu kelime doğru olarak Bomon (Beaumont) şeklinde yazılmıştır. Türkçe çevirideki hata bir dizgi veya dalgınlık hatası değilse, Ali Fethi Efendi'nin ondokuzuncu

⁶⁸ *Géologie Populaire*, s.12-13.

⁶⁹ *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.17.

⁷⁰ Feza Günergun, "Osmanlı Ölçü ve Tartılarının Eski Fransız ve Metre Sistemlerindeki Eşdeğerleri: İlk Karşılaştırmalar ve Çevirme Cetvelleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.II, 1998, s.23-68.

yüzyıl Fransız jeologu Beaumont ile onsekizinci yüzyılın ünlü Fransız doğabilimcisi Buffon'un (Georg-Louis Leclerc, 1707-1788) farklı kişiler olduğunu algılayamadığı söylenebilir.

Bir başka hatalı/eksik bilgi örneği, Vezüv volkanı içinde bulunan minerale ilgili açıklamalarda görülür. Boubée'de *idocrase* olarak adlandırılan bu minerali Ali Fethi Bey, Arapça tercümedeki verildiği yanlış şekliyle *idokran* olarak almıştır. Bu basit bir harf hatasıdır. Boubée, Vezüv yanardağının eteklerinde yaşayan Napolililer'in bu kristale *Cristal de Véruve* adını verdiklerini yazmıştır. Arapça çeviride (s.132) bu kristal, *billur-i birkân-ı viruh*, Türkçe çeviride ise *billur-i bürkân-ı vebruch* (volkanik vebruch kristal) olarak karşımıza çıkar. *Vezüv* kelimesi birinci çeviride *Viruh*, ikincisinde *Vebruch* olmuştur. Fransızca metindeki Napolililer, Arapça'ya *el-Nabiliyyîn* olarak çevrilmiştir (muhtemelen bu şehrin Fransızca adının Naples {okunuşu Napl} olmasından).⁷¹ Ancak Ali Fethi'nin adı geçen kristaline bu adın *Babilîler* [Babilîler] tarafından verildiği yazması da bir dizgi hatası mıdır yoksa *Nabiliyyîn* kelimesini anlayamamış olmasından mı kaynaklanmaktadır? Bir diğer ihtimal, Avrupa coğrafyası hakkındaki bilgi eksikliği sebebiyle Napoli şehri ile Vezüv yanardağı arasında ilişki kuramamasıdır.

Türkçe çevirinin sonundaki Doğru-Yanlış tablosuna bakıldığında, yukarıdaki hataların hiçbirinin düzeltilmemiş olduğunu görürüz. Tabloda yalnızca, yanlış yazılan Türkçe kelimelerin imlaları düzeltilmiştir (örneğin *ahararet* yerine *hararet*, *yolnur* yerine *bulunur*, *ducar* yerine *duçar* gibi). Bu durum, çevirmenin, yaptığı tercüme hataların farkına varmamış olduğunu düşündürür.

Yukarıdaki son iki örnek, Avrupa dillerinden Osmanlıca'ya yapılan tercüme zorluk ve tehlikelerine dikkatimizi çekmektedir. Teknik metinlerin çevirisinde bu zorluklar daha da büyüktür. Bazı terimleri Arapça'ya çevirmek mümkün olmuş (örn. *matières volcaniques* = *mevâdd-ı bürkaniye*) ise de çevrilmesi mümkün olmayan pek çok terimin Arap harfleriyle yazılışı, bu terimlerin okunup anlaşılmasını zorlaştırmaktadır (*schistes micacés* – *madde-i şitiye-i mikise*). Ancak, Arapça çeviriyi yapan Ahmed Fayid ve çeviriyi kontrol edenlerin, Fransızca terimlerin Arapça karşılıklarını bulma ve kullanma konusunda önemli bir çalışma içinde oldukları açıktır. Her ne kadar *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'in Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edildiği kitabın başındaki takrizlerde, sunuşta ve kitabın sonunda “Lugât-ı Arabîden zebân-ı Türkîye” tercüme edildiği bildirilmiş ise de, Arapça teknik terimlerin hepsi, Türkçeleştirilmeden nakledilmiştir. Dolayısıyla Ali Fethi'nin bu çevirisinin Türkçe'ye yapılmış bir çeviri olduğu tartışmalıdır.

⁷¹ Latin dillerindeki kelimelerin Arapça veya Osmanlıca'ya aktarılmasında p yerine b kullanılmıştır.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın sonundaki sözlük ve Türkçe çeviri üzerine düşünceler

Boubée, *Géologie Populaire* adlı eserinin sonunda (s.193-236), 'Dictionnaire des Termes Scientifiques' (Bilimsel Terimler Sözlüğü) başlığını taşıyan ve 223 terimin açıklandığı bir bölüm eklemiştir. Ahmed Fayid, Boubée'nin bu sözlüğünü Arapça'ya tercüme ederek çevirisinin sonuna (s. 136-174) almıştır. Arapça çevirinin sonundaki sözlük 204 adet 'fennî ıstilah' içermektedir. Ali Fethi Efendi de, *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'in sonuna (s. 131-38) bir sözlük eklemiştir. 233 terim içeren bu alfabetik sözlükte, çeviri metninde geçen “bazı lugât ve ıstilahâtın *Türkî*'ye tercümesi”nin yer aldığını bildirmiştir.

Ahmed Fayid'in çevirisinin sonundaki sözlüğü, *Géologie Populaire*'in sözlüğündeki bilgilere tamamen sadık kalarak hazırladığını söyleyebiliriz: Boubée'nin terimler hakkında verdiği açıklamalar kısaltılmadan olduğu gibi Arapça'ya aktarılmıştır. Dikkati çeken bir başka husus da, çeviri sırasında, Fayid'in, Arapça karşılıkları olmayan Fransızca terimlerin bir kısmını, Fransızca okunuşlarıyla aktarmış olmasıdır: Obsidyen (*obsidienne*), oksicin (*oksigène*), amonit (*amonite*), alumin, botas (*potasse*), bazalt, cibs (gypse), şist (*schiste*), sulfat al-şo (*sulfate de chaux*), silis (*silice*), kozmografya (*cosmographie*) gibi. Bazı metal ve bileşiklerin Arapça karşılıklarını kullanmış (örn. *Mercur* için *zîbak*, *craie* için *tebeşir*, *alun* için *şab* vb.) bazen de Fransızca-Arapça karışımı terimler türetmiştir: *hydroxyde de fer* için türetilen *idrocin el-hadîd* gibi.

Ali Fethi Bey'in *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'in ekinde verdiği sözlük, içerik bakımından, Arapça çevirideki ve dolayısıyla Boubée'nin orijinal sözlüğünden farklıdır. Ali Fethi Bey'in sözlüğündeki terim sayısı diğer iki sözlükten yüksek olmasına rağmen, bilimsel terim bakımından zayıftır ve daha ziyade bir Arapça – Türkçe dil sözlüğü görünümündedir. Sözlükte açıklanan terimlerin büyük kısmı metin içinde kullanılmış olan Arapça terimlerdir. Aşağıda, örnek olarak, sözlükteki bazı terimleri ve Ali Fethi'nin bunlara uygun gördüğü Türkçe açıklamaları veriyoruz: *Eşcâr* (ağaçlar), *âkâm* (tepeler ve yüksek yerler), *imlâ* (bir şeyi ahar bir şeyle doldurmak), *ittikad* (yanmak, parlamak), *âbâr* (su kuyuları), *rasâs* (kurşun ve kalay), *cîr* (kireç), *tesbîh* (gübrelemek), *teberrüd* (serinlemek, soğumak), *hacm* (cisim, cüsse), *reml* (kum), *zîbak* (cıva), *seyyâle* (pek akıcı), *haddetü'r-rü'ûs* (tepesi sivri), 'izâm (kemikler), *şeffaf* (bir tarafından öbür tarafı görünen şey), *kîr* (zift ve katran), *kasdîr* (kalay), *müttekid* (yanıcı ve parlayıcı), *hüccûm* (hamle eylemek). Bunların dışında, bazı Fransızca terimler ve açıklamaları da sözlükte yer alır: *metr* (mühendis arşını), *gâz* (cüz-i tayyâr, yani uçucu ve yanıp parlayıcı madde), *kaolen* (bir nevi madendir) gibi.

Ali Fethi, sözlükte teknik olmayan çok sayıda kelimenin Türkçe karşılığını vermekle birlikte, metni Türkçe'ye tercüme ederken, Arapça

kelimelerin yerine Türkçe karşılıklarını koymamış, Arapçalarını korumayı tercih etmiştir. Bu durumda iki soru akla gelmektedir. 1) Çevirmen, niçin metinde Arapça terimleri kullanmayı sürdürmüş ve çevirinin sonunda bir Arapça-Türkçe sözlük eklemiştir? 2) Metin içindeki Arapça terimler korunduğuna göre, yukarıda işaret edildiği gibi, yapılan çeviri neticesinde ortaya çıkan eser ne ölçüde Türkçe sayılabilir? Eserin önsözünde Ali Fethi Efendi, bu eseri "lisan-ı bedü'l-beyan Arabîden zebân-ı dâniş-efşân-ı Türkîye tahvil ve tercüme" ettiğini söylemekte (s.6) ve takrizler de Türkçe'de olmayan bir eseri 'lisan-ı Türkî'ye' çevirdiği için kendisini kutlamaktadırlar. Çok sayıda Arapça kelime, "Türkçe" metinde yaşadığına göre Ali Fethi'nin çevirisinin amacı (Türk diline bir jeoloji kitabı kazandırmak) ve başarısı tartışmalıdır.

Diğer taraftan, Ali Fethi'nin bilimsel terimler için verdiği açıklamalar, Boubée – Fayid sözlüklerinde yer alan açıklamalardan çok daha kısa ve yetersizdir. Bu durum aşağıdaki örneklerde çok belirgin şekilde kendini göstermektedir.

Hélices (Boubée, s.211), *Helezîn* (Fayid, s.102-103): "Toprağın ve kayaların üzerinde yaşayan limaçonlara, salyangozlara ve kabuklu hayvanlara denir. Doğa bilimciler, dünyanın farklı yerlerinde yaşayan 600 tür tanınmaktadır. Ayrıca, üçüncü ve dördüncü devir arazilerinde bunların çok sayıda fosili bulunur. Hepsi yer kabukları grubuna aittirler."

Bu kabuklular grubu Ali Fethi'nin sözlüğünde *halezon* (s.134) olarak geçmekte ve açıklaması ise yalnızca "boynuzlu böcek" şeklinde verilmektedir.

Argile (Boubée, s.197), *Tafl* (Fayid, s.161): "Kumaşların yağını almak için kullanılan kil (Terre à foulon). Çamurlu (daha doğrusu "milli") madde (matiere limoneuse), dokunuşu yumuşak, suda çözülür ve çok çeşitli şekiller alabilir. Saf kil esas itibariyle alüminen oluşur ama içinde karışmış olarak her zaman biraz silis ve hatta başka maddeler de vardır."

Ali Fethi'nin sözlüğünde *Tafl* (s.136) için yalnızca "baş yıkadıkları çamur ki kil derler" açıklaması vardır.

Gypse ou pierre à plâtre (Boubée, s.210), "*Cibs* veya *hacer cibsî* (Fayid, s.151): Kalsiyum sülfat. Bazen saf bazen kil ile karışıktır. Tırnak ile çizilebilecek kadar yumuşak olmasından tanınır. Asitlerle köpürmez."

Ali Fethi'nin *Cibs* için açıklaması (s.134): "Alçı ki herkesin malumudur.

Shiste, *Schisteux* (Boubée, s.228), *Şist*, *Şistiyye* (Fayid, s.109): "Bu kelimeler yaprak şeklinde olan veya arduazlar gibi ince döşeme taşları (dalles) şeklinde ayrılabilen bütün maddeler için kullanılabilir."

Ali Fethi, *Şist* için "Bir nevi taşır" açıklamasını (s.135) yeterli bulmuştur.

Azote (Boubée, s.197), *Azot* (Fayid, s.138): "Gaz halinde bir akışkandır. Oksijen ile birleştiğinde atmosferdeki havayı oluşturur. Ancak ondan ayrı olduğu zaman ne hayvanların solumasını ne de ateşin yanmasını sağlar."

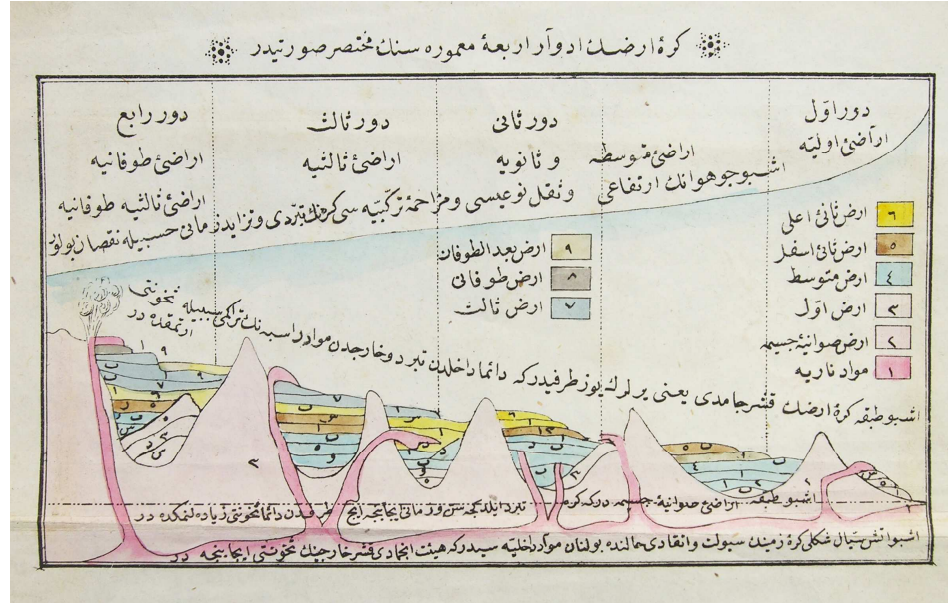
Ali Fethi'nin "azot" için "hava-yı memâfî manasına" (Öldürücü gaz anlamında) açıklamasıyla (s.131) yetinmiştir.

Fransa'da bulunmuş bir mühendis olan Ahmed Fayid ile, çalışmalarının hemen hepsi din bilimleri üzerine olan Ali Fethi Efendi'nin tercümesi arasında fark bulunacağına şüphe yoktur. Fayid, Fransızca teknik terimlere Arapça karşılıklar bulma çabası içinde olurken, Ali Fethi Efendi Arapça teknik terimleri olduğu gibi almıştır. Yine de Ali Fethi'nin, Arapça tercümenin ekindeki sözlükte yer alan ve maddelerin fiziksel özelliklerini yansıtan açıklamaları Türkçe çevirisine alabilirdi. Bunları almayı "bir nevi taşır", "boynuzlu böcektir" gibi tarifleri tercih etmesi nasıl açıklanabilir? Ayrıntıya niçin önem vermemiştir. Acaba fen bilimleri eğitimi görmediği için midir ki, bir popüler bilim kitabının (*Géologie Élémentaire*) verdiğinden de basit açıklamalara yönelmiştir. Arapça tercümedeki terimlerin hepsinin anlamını bilmesi bile, araştırmamış veya bu konuyu bilen birine danışıp yardım almamış gibi görünmektedir. O yıllarda kendisine yardımcı olabilecek, yurt dışında eğitim görmüş Osmanlılar, parmakla sayılabilir kadar az olsa bile, vardı. Örneğin Paris'te Maden Mektebi'nde okumuş olan ve yurda dönüşünde Mekteb-i Tıbbiye'de doğa bilimleri dersi veren Derviş Paşa, bunlardan yalnızca birisidir. "Atlas" kelimesi için "bir mahallin ismidir" der ama bu yerin nerede olduğunu söylemez. Keza, Afrika, onun için "beş kıtadan biridir" ama hangisidir belirtmez. Bu sathi açıklamalar, onun çevirisinin maalesef değerini düşürmektedir.

Çevirinin son sayfasında baskının Darü't-tıbbatü'l-amire'de es-Seyyid Mehmed Nail'in marifet ve nezaretiyle basıldığı kaydedilmekte ise de baskı özensizdir. Çeviride çok sayıda baskı hatası vardır ve bunların ancak bir kısmı doğru-yanlış cetvelinde (s. 139-142) düzeltilmiştir. Bu durumda hatalar ya matbaaya verilen metinde bulunmaktaydı veya baskı sırasında oluşmuştur. 236 sayfalık Fransızca metinde yalnızca üç hatası varken, 138 sayfalık Türkçe çevirinin sonunda 4 sayfa içinde 102 baskı hatası bildirilmiştir. Bunların hepsi imla hatasıdır. Anlam hatalarının hiçbirisi hata-sevap cetvelinde düzeltilmemiştir. Ondokuzuncu yüzyıl ortasında Batı dillerinden Osmanlıcaya yapılan başka fen kitaplarının çevirisiyle karşılaştırıldığında, A. Fethi'nin çevirisi özensiz kalmaktadır. Bunun sebebi, çeviriden çeviri yapılması değildir. Belki de, jeoloji hakkında ilk bilgileri vermek için kaleme alınmış bir kitabı daha da basitleştirmeye çalışmasıdır (sözlükte *şist*'e 'bir nevi taş' demesi gibi).

Diğer taraftan, Ali Fethi Efendi'nin dili, halk kitlelerinin kolayca anlayacağı bir dil değildir. Teşekkür yanında, herkese fayda sağlaması için

çevrildiği belirtilen bu kitap, Arapça terim ve tamlamalarla doludur. Bu durum, çevirinin Arapça'dan yapılmış olmasından kaynaklanmıştır. Ali Fethi'nin kendi dil ve üslubuyla da bağlantılıdır. Boubée'nin dili kolay anlaşılır, metni de jeolojiyi popüler kılacak bir metindir. Türkçe çevirinin, bu haliyle Türkiye'de jeolojiye merak uyandırması uzak bir ihtimal gibi görünmektedir.

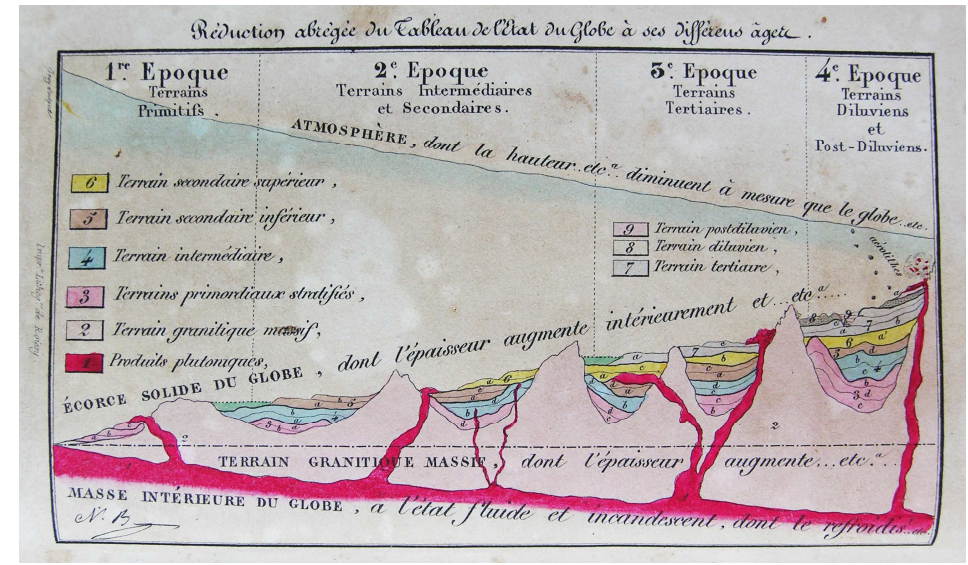


Resim 4. Ali Fethi Efendi'nin *İlm-ü Tabakat-ül Arz* (İstanbul, 1853) adlı çevirisindeki katmanlı renkli ideal kesit.

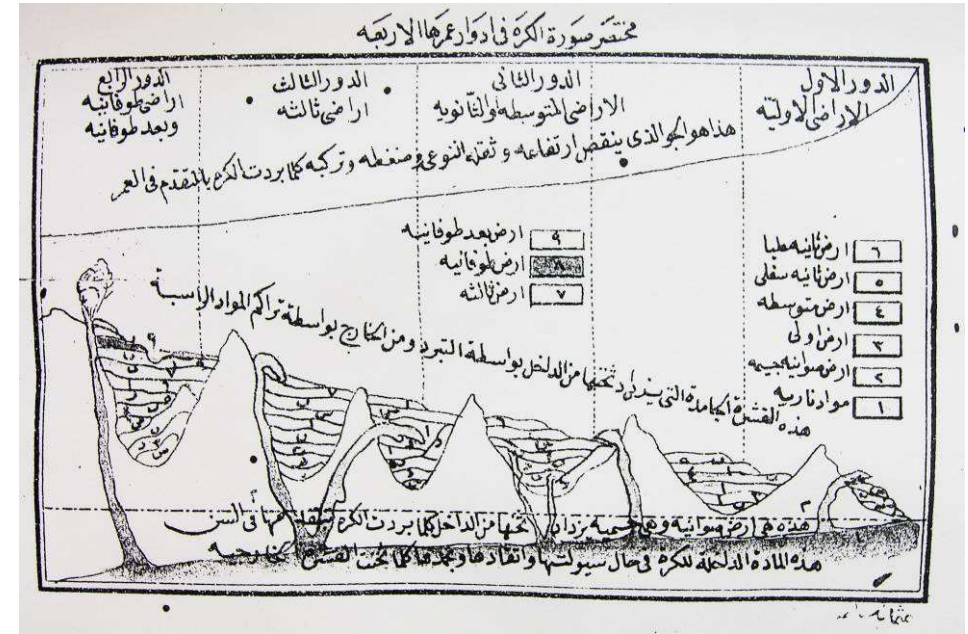
İdeal Kesit: Dağların oluşumunun tasviri ve jeolojik devirler

İlm-i Tabakatü'l-arz'in sonunda, dağların oluşumunu resmeden renkli katmanlı levha halinde bir ideal kesit bulunmaktadır (Resim 4). Bu ideal kesit, Nérée Boubée'nin Élie de Beaumont'un dağ oluşumlarını sistemlere ayırarak onları tarihlendiren meşhur eserinde⁷² yer alan 3 numaralı renkli tablodan esinlenerek çizdiği renkli ideal kesitin (Resim 5), Ali Fayid'in Arapça çevirisindeki kopyasından (Resim 6) Türkçe'ye çevrilmiştir. Arapça ve Türkçe notlandırılmış ideal kesitler, Fransızca orijinalin simetrisi olarak basılmıştır.

⁷² L. Élie de Beaumont, "Recherches sur quelques-unes des révolutions de la surface du globe, présentant différents exemples de coïncidence entre le redressement des couches de certains systèmes de montagnes, et les changemens soudains qui ont produit les lignes de démarcation qu'on observe entre certains étages consécutifs des terrains de sédiment," *Annales des Sciences Naturelles*, c. 18 (1829), s. 5-25, 284-417, c. 19 (1830), s. 5-99, 177-240.



Resim 5. Nérée Boubée'nin *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (Paris 1833) adlı eserindeki renkli ideal kesit.



Resim 6. Nérée Boubée'nin *Géologie Populaire* adlı kitabının Arapça çevirisinde (*Al-Aqwal al-Murziyya fi 'ilm Bunyat al-Kura al-Ardiyya*, Kahire, 1842) yer alan ideal kesit.

Sonuç

Ali Fethi Efendi'nin *İlm-i Tabakatü'l-Arz* çevirisinin incelenmesi, bazı tespitlerin yapılmasına imkân sağlamış ise de, cevaplanamamış sorular hâlâ ortadadır. Ali Fethi Efendi, yeni görevlerine teşekkür için de olsa, acaba niçin kendi telif konularının tamamen dışındaki bir eseri, bir fen kitabını ve özellikle bir jeoloji kitabını tercüme etmiştir? Bir aziz dostun önerisini, kendi alanının dışına çıkmak için yeterli mi bulmuştur? Sunuşunda açıkça belirtmese de, Avrupa'dan fen bilimlerini aktarma hareketine katkıda bulunmak mı istemiştir? Avrupa dillerini bilmediği için Arapça'ya aktarılmış bir fen kitabını Türkçe'ye tercüme etmesi anlaşılır ise de, Arapça'ya tercüme edilmiş başka bir fen kitabını değil de bir jeoloji kitabını seçmiştir? Acaba, Yer'in oluşumunu konu alan bir eseri, ilgi alanı olan dini konulara yakın mı bulmuştur? Bu soruları henüz cevaplayamadık. Yine de, ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Avrupa örnek alınarak kurulan modern eğitim kurumlarından yetişmemiş, İslam bilim geleneğini sürdüren medrese kökenli (çevirinin önsözünde eski âlimlerin *ulum-i hikemiye*'yi 21 *fen*'e ayırdıklarını belirtmesi, onun mensup olduğu bilim geleneğini açıkça göstermektedir) bir kadı/müderresin bir Avrupa fen kitabını Arapça üzerinden de olsa Türkçe'ye aktarması, dönemin dinamiklerini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Diğer taraftan bu tercüme, Paris-İstanbul hattı dışında Kahire üzerinden ve Arapça'dan çeviriler ile Türkiye'ye modern bilimlerin girmiş olduğuna işaret etmektedir.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'in Osmanlı toplumuna herhangi bir etkisi olmuş mudur? Bu soruya tatminkâr cevap vermek oldukça zordur. Bilindiği gibi, Türkiye'de jeoloji dersleri bu çeviriden önce başlamıştır. 1839 yılında Avusturya örneğine göre yeniden düzenlenen Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'de jeoloji derslerinin okutulduğu bilinmektedir. Bu derslerde muhtemelen Fransızca jeoloji kitaplarının kullanılmaktaydı. Bu çeviri ilk Türkçe jeoloji kitabı olduğu için önemli olmakla birlikte, çevirinin eğitimde kullanıldığına dair bir işaret bulunmamaktadır. Bildiğimiz kadarıyla tek baskısı yapılmıştır. Bu bakımdan ileri sürüldüğü gibi (İhsanoğlu, 2006) uzun yıllar jeoloji eğitiminde kullanılmış olması mümkün gözükmemektedir. Türkçe jeoloji kitaplarının nisbeten sık aralıklarla basılması ve eğitimde kullanılması, Tıp eğitiminin 1872'de Türkçeleşmesinden ve jeolojinin rüşdiyelerin ders programına girmesinden sonra olacaktır. *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, toprağın ıslahı konusunda bilgi içerdiği için ziraatçiler için de faydalı bir kitaptır. Ancak, Osmanlı'da toprağı işleyenlerin bu kitaba başvurduklarına dair elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Avrupa'da aynı yıllarda yayımlanmış kapsamlı jeoloji kitaplarının tercümesi yerine, popüler bir jeoloji kitabının çevrilmiş olması tenkit edilebilir. Popüler kitapların çevrilmesi, temel kitapların çevrilmesine engel değilse de, ondokuzuncu yüzyıl jeolojisinin önemli kitaplarının Türkçe'ye çevrilmediğini

görüyoruz. Tıp eğitiminin Türkçeleşmesinden ve jeolojinin rüşdiyelere girmesinden sonra yayımlanan jeoloji kitaplarının hepsi basit ders kitaplarıdır. Bu durum diğer bilim dalları için de geçerlidir. Teknik terimlerin Arapça olması nedeniyle bir Türkçe çeviri olarak nitelendirilmesi tartışmalı olan, metin içindeki hataları ve orijinal Fransızca metinde bulunan ayrıntılardan yoksun olması sebebiyle *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, orijinal metnin güvenilir bir çevirisi olmaktan uzak kalmıştır. Bunun bir sebebi de, çevirmeni Ali Fethi Bey'in jeoloji konusuna uzak bir yazar olmasıdır. Ancak kitabın, modern eğitim kurumları (Mühendishaneler, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye) dışında üretilmiş bir fen kitabı olması, çevirmenin bir müderres olması ve basım masraflarının mütercim tarafından karşılaması, kitabı on dokuzuncu yüzyıl bilim ve eğitimde modernleşme sürecinin çeviri faaliyetleri arasında diğer kitaplardan farklı bir yere oturtmaktadır.

Bir not da Türkiye'de bilim tarihinin bugünkü durumu hakkında düşülebilir: *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'a kaynaklık eden eserin (N. Boubée'nin *Géologue Populaire*'i) tarafımdan bulunması üzerine, orijinal eseri, Kemal Erguvanlı 1985 tarihli bir bilimsel bir makalesinde⁷³ ve daha sonra da ben 1988'de popüler bir yayın organında (*Cumhuriyet Bilim Teknik*) tanıtmış olmamıza rağmen, 1994 yılında Emre Dölen, kitap sanki hiç bilinmiyormuş gibi onun hakkında (hemen tamamen Akyol'dan⁷⁴ naklen) bir yayın yapmış ve kitabın Elie de Beaumont'un bir eserinin tercümesi olduğu gibi, hem de bu eserin hangisi olduğu belirtilmeden, hiçbir temele dayanmayan tamamen yanlış bir iddiada bulunmuştur.⁷⁵ Kontrol edilerek düzeltilmesi çok kolay olan bu fahiş yanlış, İhsanoğlu ve diğerleri tarafından aynen kopya edilerek yayımlanmıştır.⁷⁶ Bu bilim tarihi konusunda ülkemizde bir otokontrolün olmadığını veya pek zayıf olduğunu göstermektedir. Bu zafiyetin bir sonucu da, Osmanlı'nın sözüm ona bilimde ne kadar ileri (!) olduğunu anlatan bir sürü safsatanın ciddi bilimsel eserler olarak halkımıza (ve bazan hatta dünya bilim dünyasına) sunulması neticesini doğurmaktadır. Bundan ne Türk biliminin ne de dünya biliminin fayda sağlayabileceği şüphesizdir.

⁷³ K. Erguvanlı, "Dünyada mühendislik jeolojisi kitapları ve dergileri," *Mühendislik Jeolojisi Türk Milli Komitesi Bülteni*, VII, 7 (1985): 28-32.

⁷⁴ İ.H. Akyol, "Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji," *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 511-571.

⁷⁵ Dölen, E., "İlk Türkçe jeoloji kitabı", *Müteferrika*, 1994, sayı 3, s. 205-210.

⁷⁶ E. İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Tabii ve Tabiki Bilimler Literatürü Tarihi*, c.I, ed. E.İhsanoğlu, IRCICA, Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü Serisi No.6, İstanbul 2006, s. 169.

Katkı belirtme: Bu makale, Feza Günergun'un ısrarlı arzusu, teşviki ve büyük yardımı olmasaydı ortaya çıkmazdı. Feza'nın katkısı o derecededir ki kendisinden ısrarla ortak yazar olmasını rica ettim, fakat kabul ettiremedim. Ancak, makaledeki tüm yanlışlardan ve ileri sürülen fikirlerin mes'uliyetinden Feza'nın ârî tutulması gerektiğini belirtmek isterim. Bu makale vasıtasıyla Asuman Baytop hocamıza da kendisinden küçük bir doğa bilimci meslekdaşı olarak en derin sevgi, saygı ve şükranlarımı sunarken, kendisine daha nice sağlıklı ve verimli yıllar dilerim.

The first geology book published by the Ottomans and what it teaches on the state of geology in the Ottoman Empire

The first independent book in Turkish on geology published in the Ottoman Empire was *İlm-i Tabakatü'l Arz* (Istanbul, 1853). It was a translation made from the Arabic of a popular book originally published in French in Paris by Nérée Boubée under the title *Geologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (Paris 1833). The great importance placed on this book by the Ottoman dignitaries, shows that although there was an enthusiasm for Western science among the administrators and the intelligentsia, they were unaware of the scientific developments in geology in Europe. The present paper focuses on the Turkish translation of *Géologie Populaire* made by Ali Fethi Efendi from Ali Fayid's Arabic translation titled *Al-Aqwâl al-Murdiya fî 'ilm Bunyat al-Kura al-Ardiyya* (Boulaque, 1842). An analysis of the Turkish translation shows that all technical terms were borrowed from the source text in Arabic. The artificially elaborate Ottoman constructions in the text, not reflecting the simplicity and the elegance of the original, may have been one obstacle in its increase of popularity among Turkish readers. This translation is a particular case pointing out that the introduction of modern sciences to Turkey did not only occur through direct translation from European textbooks but through their popularized versions in Arabic translations as well. Although printed at the imperial printing house with the permission of Sultan Abdülmecid I, the printing expenses were covered by the translator himself, a fact assessing the individualistic character of the translation project.

Key words: Geology, history of geology, *İlm-i Tabakatü'l Arz*, Nérée Boubée, Mehmed Ali Fethi Efendi, Ahmed Fayid, Natural Sciences in the Ottoman Empire.

Osmanlı'nın ilk jeoloji kitabı ve Osmanlı'da jeolojinin durumu hakkında öğrettikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanan ilk Türkçe jeoloji kitabı *İlm-i Tabakatü'l Arz* (Istanbul, 1853) olup, bu kitap, Nérée Boubée'nin *Geologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à*

l'Industrie (Paris 1833) adlı popüler nitelikteki eserinin Kahire'de yapılan Arapça tercümesinden Türkçe'ye çevrilmiştir. Osmanlı devlet adamlarının bu kitaba yazdıkları övgü dolu takrirler, Osmanlı yöneticileri ve entelektüellerinin Avrupa'daki bilimsel gelişmelere büyük ilgi duyduklarını gösterdiği gibi, Avrupa'da jeoloji konusundaki gelişmelerden habersiz olduklarına da işaret etmektedir. Bu bildiri, *Géologie Populaire*'in Ali Fethi Efendi'nin Ali Fayid'in *Al-Aqwâl al-Murdiya fî 'ilm Bunyat al-Kura al-Ardiyya* (Boulaque, 1842) başlığını taşıyan Arapça tercümesinden yaptığı Türkçe çeviriyi incelemektedir. Türkçe çevirinin Arapça ağırlıklı dili, onun Türk okur arasındaki popüleritesine engel teşkil etmiş olmalıdır. Bu çeviri, aynı zamanda modern bilimin yalnızca Avrupa dillerinden çeviriler ile değil, Arapça metinler üzerinden de Türkiye'ye girdiğini göstermektedir. Diğer taraftan, esere, Sultan I. Abdülmecid'in iradesi ile devlet matbaasında basılmasına izin verilmiş olmakla birlikte, basım masraflarının mütercim tarafından karşılanmış olması, çeviri projesinin devlet in değil, fakat kişisel girişimle gerçekleştirildiğine işaret eder.

Anahtar sözcükler: Jeoloji, jeoloji tarihi, *İlm-i Tabakatü'l Arz*, Nérée Boubée, Mehmed Ali Fethi Efendi, Ahmed Fayid, Osmanlı'da doğa bilimleri.

TÜRKİYE’DE DIŞ HEKİMLİĞİ EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ (1908-1933)

Ali Y. Baltacıoğlu* & İsmail H. Baltacıoğlu**

Ülkemizde dış hekimliği öğretimi, yüzyıllık bir dönemi geride bıraktı. Biz bu çalışmamızda Dış Mekteb-i Alisi’nden, Dış Hekimliği Fakültelerine doğru evrilen yüzyıllık sürecin, 1908-1933 dönemini ele alacağız.

I. Dış Mektebi’nin Tarihsel Gelişimi

İstanbul Üniversitesi’nin yapısı içerisinde yer alan “Dış Hekimliği Eğitim ve Öğretimi”ni, Turhan Baytop’un (1920-2002) eczacılık araştırma ve eğitimi konusundaki sınıflamasından¹ esinlenerek üç ana bölümde ele alabiliriz:

1. Eğitim Kurumu Olmadan Önceki Dönem (1908’e kadar).

2. Darülfünun Dönemi (1908-1933):

- Darülfünun-i Osmani Tıp Fakültesi Eczacı ve Dışçi ve Kabile Hastabakıcı Mektepleri Dışçi Mekteb-i Alisi (1908-1922).
- TBMM Hükümeti İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Eczacı ve Dışçi ve Kabile Hastabakıcı Mektepleri Dışçi Mekteb-i Alisi (1922-1923).
- T.C. İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Eczacı ve Dışçi ve Kabile Hastabakıcı Mektepleri Dışçi Şubesi (1923-1933).

3- Üniversite Dönemi (1933 →)

- T.C. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Dış Tababeti Mektebi (1933-1944).
- T.C. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Dış Hekimliği Okulu (1947-1964).
- T.C. İstanbul Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi (1964 →).

Kurum’un adı, gelişim süreci içerisinde birçok kez değişmiştir. Değişen adların kullanımında çoğu zaman birlik sağlanamamıştır. Okul, çeşitli birimlerce farklı adlarla anılmıştır. Baytop, bu çeşitliliğe dikkat çekmiştir.² Bu durum kimi karışıklıklara yol açmış, okulun aynı anda üç dört değişik adla anıldığı dönemler bile olmuştur.

* alibaltacioglu@yahoo.com

** Ankara Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi Konservatif Tedavi Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi, Beşevler 06500 Ankara. ismailbaltacioglu@yahoo.com

¹ Turhan Baytop, “1923-1973 yılları arasında İstanbul Üniversitesi’nde eczacılık öğretimi, araştırmaları ve yayınları,” *İstanbul Eczacılık Fakültesi Mecmuası*, 9, 1 (1973), s. 1.

² T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s. 258.

Okulun resmi evrakları üzerinden yaptığımız incelemede, ‘İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Dışçi Şubesi’ adının 1923-1926 yılları arasında,³ ‘Dış Tababeti Mektebi’ adının 1934-1944 yılları arasında,⁴ ‘Dış Hekimliği Okulu’ adının 1947-1964 yılları arasında,⁵ kullanıldığını belirledik. 1945-1946 döneminde iki addan hangisinin ne kadar bir süreyle kullanıldığını şimdilik saptayamadık.

İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberlerinde de, okulun adı yıllar itibariyle değişiklik göstermiştir. 1923-1930 öğretim yıllarında ‘Dışçi Mektebi’ olarak belirtilen okul, 1930-1931 öğretim yılında ‘Dışçi Şubesi,’ 1932-1933 öğretim yılında ‘Dış Tababeti Şubesi’ adıyla anılmıştır.⁶

Bu dağınıklık ve karışıklık Bütçe Kanunlarına da yansımış, okulun çeşitli adları kullanılmıştır. 1331-1335 ve 1935 Bütçelerinde⁷ ‘Dışçi Mektebi’; 1941, 1946 ve 1949 yılı Bütçe Kanunlarında⁸ ‘Dışçi Okulu’; 1947 Bütçesinde⁹ ‘Dış Tababeti Okulu’; 1948’de¹⁰ ‘Dış Hekimliği Okulu’ olarak yer almıştır.

Eczacı ve Dışçi Şubelerinin mezuniyet törenlerinde sergiledikleri okul flamalarında ‘T.C. İstanbul Darülfünunu’ yerine ‘Türk Darülfünunu Tıp Fakültesi Eczacı Şubesi / Dışçi Şubesi’ başlığını kullandıklarına da tanık oluyoruz (Resim A). ‘Türk Darülfünunu’ ibaresinin İstanbul Darülfünunu için farklı bir ad olarak benimsenip kullanılması, yeni Türk devletinin kurulmasıyla başlar. Bu söylem, yeni devlete hem yönetsel bağlılığı, hem de uluslaşma sürecinin kurumsal önderliğini içermektedir. İstanbul Darülfünunu yerine, ‘Türk Darülfünunu’ tamlaması bu dönemde çok sık kullanılmıştır.¹¹

³ Nuran Yıldırım, “Dünyada ve ülkemizde dış hekimliğinin öncü kadınları,” *Ülkemizde İlk Dışhekimliği Okulu İstanbul Üniversitesi Dışhekimliği Fakültesi 100. Yıla Armağan*, Editörler: A. Namal, Ö. Öncel, A. Demirhan Erdemir, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2008, s. 351, Belge No. 9, 10.

⁴ *Ülkemizde İlk Dışhekimliği Okulu İstanbul Üniversitesi Dışhekimliği Fakültesi 100. Yıla Armağan*, Editörler: A. Namal, Ö. Öncel, A. Demirhan Erdemir, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2008, s. 252, 357, 359, 360, 388, 390, 403, 404.

⁵ *Ülkemizde İlk Dışhekimliği Okulu*, s. 252, 494, 505, 509, 514; “Tıp Fakültesi Dekanlığı’ndan” (İlan), *Cumhuriyet*, 31.03.1944, sayı 7049, s. 5.

⁶ *İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi* (1339-1340, 1926-1927, 1927-1928, 1928-1929, 1929-1930, 1930-1931, 1932-1933 Sene-i dersiyeleri).

⁷ 1331, 1332, 1333, 1334, 1335 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu (*Düstur*, 2.Tertip, c. 7, 8, 9, 10). 1935 Mali Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu (*Düstur*, 3.Tertip, c. 16).

⁸ 1941 Mali Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu (*Düstur*, 3.Tertip, c. 22). 1946 Mali Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu (*Düstur*, 3.Tertip, c. 27). İÜ 1949 Yılı Bütçe Kanunu (*Düstur*, 3.Tertip, c. 30).

⁹ İÜ 1947 Yılı Bütçe Kanunu (*Düstur*, 3.Tertip, c. 28).

¹⁰ İÜ 1948 Yılı Bütçe Kanunu (*Düstur*, 3.Tertip, c. 29).

¹¹ “Darülfünun emini ile bir mülakat,” *Vatan*, 21.01.1924, sayı 281, s. 3; “Darülfünun emini ateş püskürüyor,” *Cumhuriyet*, 28.01.1925, sayı 262, s. 1; “Türk Darülfünunu,” *Vatan*, 29.04.1925, sayı 735, s.1; “Darülfünun dedikodularında yeni safha,” *Cumhuriyet*, 30.04.1925, sayı 351, s. 1+2.



Resim A. ‘Türk Darülfünunu’ ibaresini taşıyan Eczacı Mektebi flaması (1925).

1. Eğitim Kurumu Olmadan Önceki Dönem (1908’e kadar)

Osmanlı İmparatorluğu’nda Müslümanların ilgi göstermedikleri sağlık hizmetleri, usta-çırak çizgisinde yetişen Osmanlı tebaası Yahudi ve Ermenilerin elindeydi.¹² 1909 yılına kadar bağımsız bir dişçi okulu yoktu. Hastanelerde pansumancılık yapanlar, dişçilik yapanların yanındaki kalfalar ruhsat alarak dişçilik yapıyorlardı.¹³

II. Meşrutiyet’in başında ülkemizde dişçilik hizmetlerini yürüten gruplar

a) *Pansumancılar.* Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren askeri hastanelerin ameliyathanelerinde pansumancı olarak çalışanlardan becerileriyle öne çıkanlara cerrahlık belgesi verilmeye başlandı. Bu belgeyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye başvuran cerrahlar, pratik bir sınava girerler, başarılı olanlar ‘Küçük Cerrahlık Şahadetnamesi’ alırlardı. Bunlar dışarıda da dişçilik yaparlardı. Ordu ile ilişkisi kesilip sadece dişçilikle uğraşanlar olurdu ki bunların tamamı Türk ve Müslüman’dı.¹⁴

¹² N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında Meslek Tarihine Bakış*, Türk Dişhekimleri Birliği, İstanbul 2007, s. Temmuz 08.

¹³ Aykut Kazancıgil, ‘İstanbul Üniversitesi tıp fakültelerinin (İstanbul-Cerrahpaşa) tarihçesi, Türkiye’de çağdaş tıp eğitiminin başlangıcı,’ *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 9, İstanbul 1999, s. 308.

¹⁴ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, c. 3-4, s. 1504-6; N. Yıldırım, a.g.y., s. Şubat 08.

b) *Sağlık işleri yapan esnaf (Berberler, Sünnetçiler, Kırık Çıkıkçılar).* 19. yüzyıla değin İstanbul ve Anadolu’da; cerrahlar, berberler, sünnetçiler, kırık çıkıkçılar asıl meslekleri yanında diş de çekiyorlardı. Hatta nalbant ve demircilerden bile diş çıkaranlar oluyordu.¹⁵ Trabzon ve havalisinde bakırcılar, Sivas ve dolaylarında hacamatçılar,¹⁶ Urfa ve Diyarbakır tarafında nalbantlar, İstanbul ve çevresinde de berberler dişçilik yapıyordu.¹⁷ 1840 yılında ülkenin sağlık işlerini yürütmek üzere kurulan Meclis-i Tıbbiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de faaliyete geçti. İlk iş olarak sağlıkla ilgili işler yapan esnafın, bu meslekleri yürütecek bilgi ve beceriye sahip olup olmadıklarını saptamak için, sınav yöntemini uygulamaya koydu. O zamana kadar diş çekmek berber esnafının tekelindeydi ve bu işi hiçbir kural ve denetime tabi olmadan yapıyorlardı. Sınavda başarılı olanlara diş çekme ruhsatı verilmeye başlandı.¹⁸

c) *Dişçi çırakları.* Bir diş tabibinin veya dişçinin yanında çalışarak diş çekmeyi öğrenmiş olanlar, ustalarından bu işi öğrendiklerine dair bir belge alıp Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye başvuruyorlardı. Burada girdikleri uygulamalı sınavı başaranlara ‘ikinci sınıf dişçilik icazetnamesi’ veriliyordu. İkinci sınıf dişçilerin hemen hemen bütünü gayrimüslimdi, çoğu Türkçe okuma yazma bilmezdi. Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa [Akalin, 1862-1940], ikinci sınıf dişçilerin diş tabibi unvanına sahip olmadıklarını, ancak ülkenin her yerinde dişçilik sanatını yapmaya yetkili olduklarını açıkladı (1910).¹⁹

d) *Yabancı diş hekimleri ve dişçiler.* Tanzimat’tan sonra Avrupa’dan diş hekimliği eğitimi almış ve usta-çırak ilişkisi içerisinde yetişmiş yabancı kişiler İstanbul’a gelmeye başladılar. Sayıları az, sanatlarını pazarlamaları ve ünleri yüksekti. Bunlara I. Meşrutiyet’ten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de kolokyum sınavına girip şahadetname alma zorunluluğu getirildi²⁰ (Ek 1). Gazetelerde yer alan diş hekimleri ile ilgili ilanlarda, “diş tabibi” klişesinin altında mezun olunan diş hekimliği okulunun adı belirtilir, uygulanan sağaltım çeşitleri ve işlemler ayrılan yerle orantılı olarak sıralanırdı.²¹

¹⁵ N. Yıldırım, a.g.y., s. Mart 08.

¹⁶ Hacamat: Boynuz ve şişe ile vücudun bir organına kanı topladıktan sonra neşter ve mengene yardımıyla kan alma (Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu).

¹⁷ Nuri Zühdi, ‘Okuyucu mektubu,’ *Vatan*, 31.05.1924, sayı 409, s. 5.

¹⁸ N. Yıldırım, ‘Berberlerden Diş Hekimlerine,...’ s. 38.

¹⁹ O. N. Ergin, a.g.y, c. 3-4, s. 1504-6; N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Mayıs 08.

²⁰ N. Yıldırım, a.g.y., s. Temmuz 08; N. Yıldırım, ‘Berberlerden Diş Hekimlerine,...’ s. 38; O. N. Ergin, a.g.y., c. 3-4, s. 1504-6.

²¹ Örnekler: ‘Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi Şubelerinden mezun Topkapı mir-i hümayun Diş Tabibi Şahab,’ *Vakit*, 25.08.1919, sayı 653, s. 4; ‘Tıp Fakültesi’nden mezun Diş Tabibi Ferid Cemal’ (*Hakimiyet-i Milliye*, 28.05.1922, sayı 518, s. 2).

e) *Tıbbiye’nin cerrahi sınıflarından mezun olanlar.* Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’de tıp, eczacı ve cerrah sınıfları oluşturulmuştu. Eczacı ve cerrah sınıflarına dışarıdan öğrenci alınmaz, tıp sınıflarında görece daha az başarılı öğrenciler buralara kaydırılırlardı.²² Tıp öğrenimi görürken cerrahiye ayrılıp, buradan mezun olanlar dişçilik yapabilirlerdi.²³

f) *Tıp diploması sahibi olup ayrıca dişçilik sanatını öğrenmiş hekimler ile Avrupa’da diş hekimliği eğitimi almış diş tabipleri.* Bu gruptaki hekimler ve diş tabipleri, birinci sınıf dişçi sayılıyorlardı. Muallim Diş Tabibi Hüseyin Talat [Sayman, ?-1951] (Ek 2) bu gruba giren birinci sınıf dişçilerdendi.

2. Darülfünun Dönemi (1908-1933)

Saray hekimlerinden Mustafa Behçet Bey, 1894 yılında, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane’deki ispençiyar sınıfının ıslah edilmesi ve ayrıca dişçilik sınıfları açılması hakkında padişaha bir layiha arz etmişti. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane’ye bağlı bir Dişçi Şubesi’nin kurulması uygun görüldüyse de (1904) ödenek yokluğundan bu gerçekleşemedi.²⁴

Dişçi Mekteb-i Alisi’nin Kuruluşu

Mülki ve Askeri Tıbbiyelerin birleşerek Haydarpaşa’ya taşınmasından sonra boşalan Kadırga’daki binada, Tıp Fakültesi Reisi Operatör Cemil Paşa [Topuzlu, 1866-1958] ile Kösemihalzade Halit Şazi Bey (1869-1921)²⁵ (Resim B₁, B₂) elbirliği ederek Dişçi Mektebi’ni kurdular (Ek 3, 4). Dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi’nin (1858-1914) de önemli katkıları oldu. Dişçi Mekteb-i Alisi’nin kuruluş süreci, Tıp Fakültesi’nin 22 Kasım 1908 günlü Muallimler Meclisi toplantısında bütçe müzakeresiyle başladı. Darülfünun-i Osmani Eczacı Dişçi Kabile ve Hastabakıcı Mektebi’nin kurulmasının Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından kararlaştırıldığı ve Dişçi Mektebi için 15.000 liralık bir ödenek²⁶ ayrıldığı anlaşıldı. Muallimlerin atanması geciktiğinden öğretime 1909 yılında başlandı (Ek 5). O sırada Balkanlar’da diş hekimliği okulu bulunmuyordu. Okulun ders programı, Paris Dişçi Mektebi (1881)

²² Galip Ata, *Tıp Fakültesi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1341, s. 94.

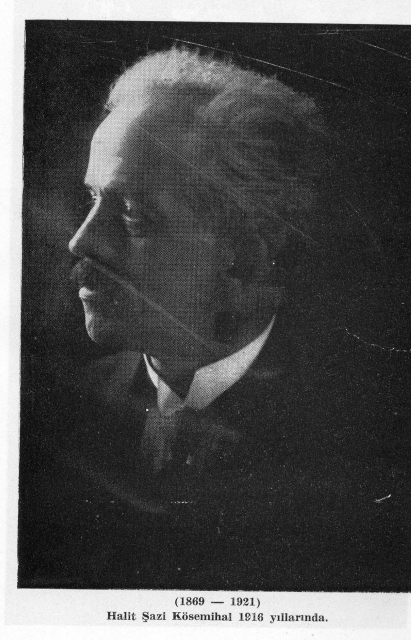
²³ Ergin, Tıp öğrenimi yaparken cerrahiye ayrılıp, ancak bunu da sürdürümemekle dişçilik yapanları bu grupta toplamış ve bu uygulamaya örnek olarak Halit Şazi Bey’i göstermiştir (O. N. Ergin, a.g.y., c. 3-4, s. 1504-6). Ancak Halit Şazi Bey, Cerrahi Sınıflarından mezun değildi. Eczacı ve Cerrahi Sınıfları, Tıbbiye’nin içinde iki ayrı okuldu. Halit Şazi Bey, Tıbbiye’yi bitirdi. Cerrahi ihtisası yaptı. Cerrah olarak çalışırken dişçiliğe merak sardı, bu sanatı öğrenip diş hekimi oldu.

²⁴ N. Yıldırım, a.g.y., s. 40.

²⁵ Ziya Cemal Büyükkaksoy, *Türk Diş Tabipleri Cemiyeti Albümü*, Hüsnütabat Basımevi, İstanbul 1946/1951, s. 32-40.

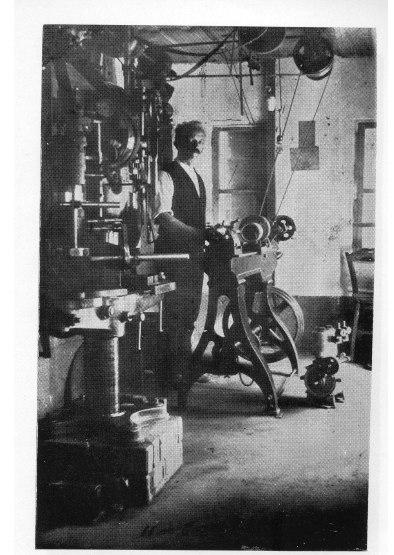
²⁶ Dişçi Mektebi 1909-1910 Mali Yılı Bütçesi: 1.500 lira Heyet-i Talimiye Maaşatı, 3.500 lira Masraflar, 8.000 lira masarifi-i inşaiye (bir kez), 2.000 lira Alat ve Edevat-ı Cerrahiye ve Ameliyathane Masarifi (bir kez). Toplam 15.000 lira=1.500.000 kuruş.

müfredatına göre düzenlendi.²⁷ Yine aynı binada bulunan Eczacı Okulu ile kimi temel dersler birleştirilip bir müdürün yönetimine verildi.²⁸



(1869 — 1921)
Halit Şazi Kösemihal 1916 yıllarında.

Resim B₁. Halit Şazi Kösemihal (1869-1921), 1916 yıllarında



Prof. Dr. Halit Şazi Kösemihal, Erenköy’deki köşkünde arka bahçede kurduğu atölyesinde torna başında çalışırken, önde modelini, tornasını, tesviyesini kendi eliyle yaptığı motör görülmektedir (1916)

Resim B₂. Halit Şazi Kösemihal, Erenköy’deki köşkünde arka bahçede kurduğu atölyesinde torna başında çalışırken. Önde moderlini, tornasını, tesviyesini kendi eliyle yaptığı motör görülmektedir (1916).

Tıp Fakültesi Muallimler Meclisi, 6 Ekim 1909 günlü toplantısında Halit Şazi Bey’i emraz ve seririyat-ı mütenevvia-i esnan (diş hastalıkları ve kliniği) muallimliğine ve Dişçi Mektebi müdürlüğüne getirmişse de Maarif Nezareti daha önce 29 Eylül 1909’da Mustafa Münif Paşa [Kocaolçun, 1855-1937]’yı (Resim C₁, C₂) müdürlüğe atadığından, Halit Şazi Bey Dişçi Mekteb-i Alisi Muallimler Meclisi başkanlığı ile yetinmek durumunda kalmıştır²⁹ (Ek 6). Aslında Mustafa Münif Paşa, Eczacı Dişçi Kabile Hastabakıcı Mektepleri’ne

²⁷ Z. C. Büyükkaksoy, a.g.y., s. 9; Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, Yay. H. Hatemi ve A. Kazancıgil, İstanbul 1982, II. Baskı, s. 73-9; N. Yıldırım, a.g.y., s. 42; N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Ağustos 08; *İstanbul Üniversitesi 1949-1950 Ders Yılı Öğrenci Rehberi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1949, s. 53.

²⁸ O. N. Ergin, a.g.y., c. 3-4, s. 1506.

²⁹ Z. C. Büyükkaksoy, a.g.y., s. 10, 15; N. Yıldırım, “Berberlerden Diş Hekimlerine...,” s. 42; N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Temmuz 08; *İstanbul Üniversitesi 1949-1950 Ders Yılı Öğrenci Rehberi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1949, s. 54.

2.500 kuruş maaşla ‘idare müdürü’ olarak atanmıştır. Aynı dönemde Tıp Fakültesi İdare Müdürlüğü’ne yine 2.500 kuruş maaşla Mustafa Bey adında birinin getirilmesi,³⁰ Mustafa Münif Paşa’nın adı geçen okullara idare müdürü olarak atanmış olduğu ayrıntısını desteklemektedir. Tıp Fakültesi Meclis-i Muallimin’in kararına göre, Mustafa Münif Paşa’nın görevi, “Eczacı ve Dişçi Mektepleri ile Kabile mektebi müdürünün tebligatını ifa etmek” ile sınırlıydı. Hastabakıcı Mektebi, Tıp Fakültesi’nin Haydarpaşa’ya taşınmasıyla bu dörtlü yapıdan kopmuştur. Kabile Mektebi’nin de ayrı bir müdürü vardır. Ayrıca bu yapının bir okul olmayıp, ebe olacak hanımların seririyat-ı viladiyyede eğitilmelerinden ibaret bir süreç olduğu ileri sürülmüştür. Kurulmuşta bu dört okulun idare müdürlüğüne getirilen Mustafa Münif Paşa’nın yönetiminde, 1910’un ilk yarısı itibariyle yalnızca Eczacı ve Dişçi Mektepleri kalmıştır. Mustafa Münif Paşa, her ne kadar idare müdürü olarak atanmışsa da uygulamada meclis-i muallimin ve öğretim işlerine de karışmıştır.³¹

Ölüm

Türk gençliğine uzun zaman ilmi irfan telkin etmiş esatizei etıbbamızdan, Türk ve İslâm Eski Eserleri Müzesi Meclisi reisi ve Teberrükâtı Vakfiye Komisyonu üyesi, emekli muallim doktor Mustafa Münif (Paşa) uzun bir hastalıktan sonra 80 yaşında olduğu halde dün gece rahmeti rahmana kavuşmuştur. Cenazesi 1 Mayıs 937 Pazar günü saat on dört buçukta Sultanahmedde Üçler mahallesinde Suterazisi sokağında (7) numaralı hanesinden kaldırılarak saat on beşte Beyazıt camisine götürülüp namazı orada kılınacak ve akabinde Edirnekapı Şehidliğindeki makberi mahsusasına defnedilecektir.

Resim C₁. Mustafa Münif Paşa’nın ölüm duyurusu.

Teşekkür

Dr. Mustafa Münif (Paşa) nın vefatından mütevellid büyük kederimize iştirak edenve cenaze merasiminde bulunmak, bizzat ve bilvasıta beyanı taziyet etmek lütfunu gösteren İstanbul Üniversitesi ile Etıbba Muhadenet ve Şehidlikleri İmar cemiyetlerine ve aziz dostlarına teşekkür ederiz.

Bütün ailesi namına oğlu Hüseyin Münif

Resim C₂. Kocaolçun Ailesi’nin teşekkürü.

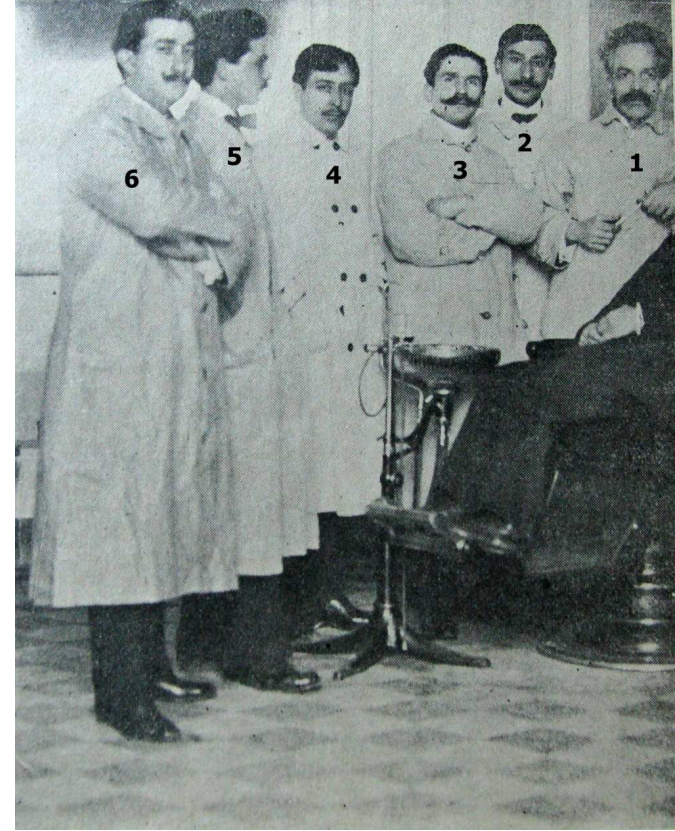
Öğretim Programı ve Öğretim Üyeleri

28 Ekim 1909 günü Dişçi Mekteb-i Alisi Muallimler Meclisi yaptığı ilk toplantıda, okulun birinci ve ikinci sınıfında okutulacak dersleri kararlaştırmıştır: Kimya, fizik, nebatat ve hayvanat (Eczacı Mektebi ile beraber), emraz-ı mütenevvia-yı esnan (diş hastalıkları ve cerrahisi), seririyat-ı mütenevvia-yı esnan (diş hastalıkları ve cerrahisi kliniği), protez, mebahis-i

³⁰ “Tıp Fakültesi,” *İkdam*, 01.10.1909, sayı 5399, s. 2.

³¹ Ayten Altıntaş, “Eczacı Sınıfı’ndan Eczacı Mektebi’ne,” *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantı Bildirileri (4-5 Haziran 1998-İstanbul)*, Editör Emre Dölen, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 2000, s. 11-2, 18, 20.

edviye.³² Terziyan Efendi, ameliyat-ı sinniyye tatbikat ve nazariyatı (teorik ve uygulamalı diş tedavisi); Manuk Leon Efendi (1911’de Mustafa Nihat), fizyoloji-ensac (histoloji) muallimliğine getirildiler (8 Kasım 1909).³³ Böylece Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin bünyesinde, bu okullara özgü, ilmi olmaktan çok fenni (ilm-i hayvanat / fenn-i hayvanat) bir FKT=PCN³⁴ programı uygulamaya konmuştur.



Resim D. Dişçi Mekteb-i Alisi muallim ve öğrencileri (1909-1912): **1)** Muallim Halit Şazi Bey. **2)** Mehmet Hüdaverdi Efendi (?). **3)** Muallim Hüseyin Talat [Sayman] Bey. **4)** Mustafa Mehmet [Büyükgürel] Efendi. **5)** Ahmet Refik [İmre] Efendi (?). **6)** Ali Azmi [Süral] Efendi (?). Teşhis tarafımızdan yapılmıştır (Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu).

³² Z. C. Büyükkaksoy, a.g.y., s. 11-2; *İstanbul Üniversitesi 1949-1950 Ders Yılı Öğrenci Rehberi*, s. 53.

³³ Z. C. Büyükkaksoy, a.g.y., s. 12; N. Yıldırım, a.g.y., s. Temmuz 08.

³⁴ Bugün FKB (Fizik, Kimya, Biyoloji).

Softazade Hüseyin Talat [Sayman], yurda döndüğünde (1908) yeni kurulmakta olan Dişçi Mektebi’nin hocalık sınavını kazanarak (8 Kasım 1909) müfredat-ı tıp (diş hekimliği farmakolojisi), fenn-i tedavi-i esnan (diş tedavisi yöntemleri) derslerinin muallimliğine atandı (Resim D). 1921’de Halit Şazi’nin ölümü üzerine emraz-ı esnan, Terziyan Efendi’nin yurt dışına gitmesiyle de ameliyat-ı sinniyye (diş tedavisi) dersleri kendisinin yürütmesine verildi. İlk asistanı Osman Burhanettin [Borhan] ikinci asistanı Suat İsmail [Gürkan, 1903-1983]’dır. 9 Nisan 1910’da protez muallim muavinliğine Hristo Yuvanidis getirilmiştir.³⁵

Öğrenci Kabulü ve İlk Mezunlar

Dişçi Mektebi’ne kabul edilen öğrenciler, durumlarına göre birinci, ikinci ve üçüncü sınıflara dağıtılmışlardır. Bu dağıtım çerçevesinde okula ilk yazılanlardan (1909-1910 öğretim yılı) ve ikinci sınıfa yerleştirilenlerin bir bölümü, 1910-1911 öğretim yılı yaz döneminde (12 Ağustos 1911) diplomalarını almışlardır. Birinci sınıfa yerleştirilenler ile 1910-1911 öğretim yılında ikinci sınıfa yerleştirilen öğrenciler ise 1 Temmuz 1912’de diplomalarını almışlardır (Ek 7). Bu uygulamadan okulun birinci ve ikinci sınıflarının ardışıklık içinde değil de aynı anda öğretime başladığı anlaşılmaktadır. Dişçi Mektebi Alisi’nin birinci ve ikinci sınıfları 1909-1910 öğretim yılında açılmıştır. Ancak üçüncü sınıfın ne zaman açıldığı konusunda kimi tereddütler söz konusudur. Üçüncü sınıfa alınan öğrencilerin, Halil Salih [Kezrak, 1890-1936] (Ek 8) dışında okula giriş tarihlerinin bulunmaması bu ayrıntının saptanmasını zorlaştırmaktadır. Halil Salih’in 1909-1910 öğretim yılında üçüncü sınıfa kabul edilmiş olmasına karşın 1912’de mezun olması, daha çok bir tarihleme/dizgi yanlışlığını hatıra getirmektedir. 1909-1910 öğretim yılında okuldan öğrenci mezun olduğuna ilişkin bir bilgi olmadığına ve ilk mezunlarını 1910-1911 öğretim yılında verdiğine göre, doğrudan üçüncü sınıfa öğrenci kabulünün 1910-1911 öğretim yılında başlamış olabileceğini ve izleyen yıllarda sürdüğünü söyleyebiliriz.³⁶

Okulun ilk mezunlarına diş tabibi unvanı verilmek istenmişse de bu unvanın tıp diploması almış dişçilik yapan doktorlara özgü olduğunu ileri süren Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Dişçi Mektebi’nden mezun olanlara ‘dişçi cerrah’ denilmesini önermiştir. Maarif Nezareti ise, “Dişçi Mektebi fakülte halinde olmayıp dişçilik sanatını talime mahsus bir mekteptir” gerekçesiyle Dişçi Mektebi Alisi’nin mezunlarına tabip unvanı vermedi. Diş tabibi olmak için ayrıca bir tabip diploması gerekiyordu ve ancak böyle kişiler

³⁵ Z. C. Büyükkaksoy, a.g.y., s. 11-3, 16-7; Suat İsmail Gürkan, “Türk Dişhekimliği,” *Dişhekimliği Dergisi*, c. 2, sayı 2 (Nisan 1971), s. 110.

³⁶ *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler*, Türk Diştabipleri Cemiyeti, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1943, s.1-16.

birinci sınıf dişçi sayılıyordu.³⁷ Zamanla dişçi ve diş tabibi konusunda yapılan idari ve hukuki düzenlemeler, bu unvanların tekabül ettiği yetki alanlarını daha açık bir biçimde tanımlamıştır (Ek 9).

Yeni kurulan Dişçi Mektebi’ne öğrenci kabulünde mesleki ehliyet, yetki ve eğitim düzeyi dikkate alınarak ve gerektiğinde sınav da yapılarak sınıflara dağıtımları temel alınmıştır:³⁸

Birinci Sınıf. Rüştüye şahadetnamesi ile de birinci sınıfa öğrenci (Ardeşes Efendi) kabul edilmiştir. Eczacı birinci, ikinci sınıftan naklen gelenler, okulun birinci ve ikinci sınıfına yerleştirilmişlerdir (Ahmet Refik İmre, Mehmet Ali Sürel) (Ek 10). Bunların dışında, bir bölüm öğrenci de sınavla birinci sınıfa alınmıştır (Yervant Kavafyan, Madrik Reisyay, Ropen Serkis, Kirkor Karabet). Sınavla birinci sınıfa alınan öğrencilerin tamamının Ermeni olması, Ermeni cemaatinin diş hekimliği mesleğine duyduğu ilgiden kaynaklandığı sanılmaktadır.

İkinci Sınıf. Mesleki ehliyet sahibi adaylardan Cerrahlık Şahadetnamesi,³⁹ Eczacı Diploması⁴⁰ ve Dişçilik İcazetnamesi⁴¹ olanlar ikinci sınıfa alınmışlardır. Yine eğitimsel durumları açısından İdadî Şahadetnamesi + Tıp Fakültesi tasdiknamesi ile Eczacı ikinci sınıftan naklen gelenler doğrudan ikinci sınıfa alınmışlardır. İsmail Fehmi ve Mahmut [Ögel], Mercan İdadisi tasdiknamesiyle ikinci sınıfa yerleştirilirken, aynı okulun tasdiknamesini taşıyan Mustafa Sezai Efendi birinci sınıfa yerleştirilmiştir. Bu ayrımın neye göre yapıldığını bilmiyoruz. Ancak tasdiknamenin tekabül ettiği sınıf ve notların derecesinin etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca Avrupa’nın dişçi mekteplerine özgü şahadetname/ tasdikname/icazetnameler; Darülfünun Dişçi Mektebi’ne yerleştirilmelerinde sahiplerine önemli bir ayrıcalık sağlamamıştır. Örneğin Paris Dişçi Mektebi ile cerrahlık şahadetnameleri sahibi Ahmet Hamdi Efendi, Londra Dişçi Mektebi icazetnamesi sahibi Sabatay Efendi ve Cenevre Tıp Fakültesi tasdiknamesi sahibi Mehmet Kazım Efendiler Darülfünun Dişçi Mektebi’nin ikinci sınıfına yerleştirilmişlerdir.

³⁷ N. Yıldırım, a.g.y., s. Nisan 08; N. Yıldırım, “Berberlerden Diş Hekimlerine...” s. 40, 43.

³⁸ *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler*, s. 1-16.

³⁹ Cerrahlık Şahadetnamesi, o sıralarda Güllhane’deki cerrahlık kursuna devam ederek alınabiliyordu. Mehmet Hüdaverdi, Osman Naci, Mustafa Mehmet [Büyükgürel], Hüseyin Mukbil [Karacaer] Cerrahlık Şahadetnamesi ile Dişçi Mektebi’nin ikinci sınıfına alınanlar arasındadır. Bkz. *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler*, s. 8, 9, 15-6.

⁴⁰ Eczacılık diploması ile ikinci sınıfa alınanlara örnek: Bedrettin ve Mehmet Tahir Efendiler. Bkz. *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler*, s. 6.

⁴¹ Dişçilik icazetnamesi ile Dişçi Mektebi’nin ikinci sınıfına kabul olunanlara örnek: Puzant Ebeyan, Diran Kalemkeryan, Hafız Hasan. Bkz. *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler*, s. 6, 15.

Üçüncü Sınıf. Pratik dişçiler,⁴² Komisyon Sınavı ile üçüncü sınıfa yerleştirilmişlerdir. Bu genel uygulamaya karşın Pratik Dişçi Yorgaki Presidi Efendi’nin Komisyon Sınavı’ndan sonra ikinci sınıfa yerleştirilmesi, muhtemelen sınavdaki başarısızlığı ile ilgilidir. Pratik Dişçi Melkon Efendi’nin ‘mağdurun-i siyasi’den olması nedeniyle sınavsız okula kabul edilmesi de ilginçtir. Bu ayrıcalık, Tıbbiye’nin çok yönlü baskısı altında ezilen Eczacı ve Dişçi Mektepleri’nin diğer yandan siyasi ödünlere de konu olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İlk Yayınlar

Protez dersleri, 1921’de muavin kadrosuyla Halil Salih [Kezrak]’e verilmiştir. Halil Salih, 1922’de *Ameli Tasni-i Esnan* (Uygulamalı Protez) adlı 51 sayfalık bir kitap yayınladı.⁴³ Bunu Kazım [Nuri İçgören, ?-1981]’ın, *Tababet ve Dişçilikte Ziya Tedavisi, Radyoterapi, Ultraviyole, Kineziterapi, Enfraruj, Kronoterapi, Poliradyoterapi* (İstanbul, Kader Matbaası, 220 s. , resimli 1928) adlı eseri izledi.⁴⁴ Ziya Cemal [Büyükaksoy, 1896-1953]’un *Müfredat-ı Tıp ve Fenn-i Tedavi* adlı 76 sayfalık bir ders kitabı 1932’de yayımlandı.⁴⁵ Aynı yıl Orhan Abdullah [Okyay, 1899-1975]’ın, *Protez* çevirisi basıldı.⁴⁶

Gelişmeler

1918’de okulun ders programı aşağıdaki şekli almıştır: Kimya, fizik, nebatat, hayvanat, teşrih, fizyoloji, ensac, müfredat-ı tıp ve fenn-i tedavi-i esnan (diş farmakolojisi), iptal-i his (anestezi), hıfzıssihha, tasni-i esnan (protez), bakteriyoloji, emraz-ı umumiye ve fen (genel hastalıklar).⁴⁷

Birinci Dünya Savaşı başlayınca Dişçi Mekteb-i Alisi mezunu ‘diş tabipleri’ mülazım-ı evvel, ‘permili dişçiler’ ise başçavuş olarak askere alındılar.⁴⁸

Yabancı diş hekimleri, kapitülasyonlarla tanınan haklardan yararlanarak çalışıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz kapitülasyonlar kaldırıldı

⁴² Komisyon sınavıyla üçüncü sınıfa yerleştirilen pratik dişçilere örnek: Dikran Geyikyan, Halil Salih [Kezrak]. Bkz. *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler*, s. 6, 14.

⁴³ S. İ. Gürkan, a.g.m., c.1, sayı 3 (Temmuz 1970), s. 209.

⁴⁴ A. Kazancıgil, “Yeni ilavelerle Türkiye’de tıbbi fizik ve fizik biliminin tarihi hakkında bir kaynakça denemesi,” *Bilim Tarihi*, Aralık 1991, sayı 2, s. 7; S. İ. Gürkan, a.g.m., c.1, sayı 3 (Temmuz 1970), s. 301.

⁴⁵ S. İ. Gürkan, a.g.m., c.2, sayı 1 (Ocak 1971), s. 14.

⁴⁶ Georges Villain ve Paul Martinier’den çeviren Orhan Abdullah [Okyay], *Protez – Muhtelif Protezlerde Tatbik Edilen Umumi Kaideler*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1932, XV+300 sayfa.

⁴⁷ *İstanbul Üniversitesi 1949-1950 Ders Yılı Öğrenci Rehberi*, s. 54

⁴⁸ Zühdü Nuri, a.g.m., s. 5; N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Haziran 08.

(1 Eylül 1914). Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, tıp ve şubelerinde icra-i sanatı düzenleyen bir talimatname hazırladı. Bu talimatnameyle doktor, diş hekimi, eczacı, ebe ve benzer meslekleri uygulayacakların uymaları gereken koşullar belirlendi. Bu meslekler, Darülfünun-i Osmani’ye bağlı Tıp Fakültesi ve şubelerinden mezun Osmanlı tebaasının tekeline verildi. Yabancı ülkelerdeki okullardan mezun olanlar, yapılacak sınavlarda başarılı olmaları durumunda çalışmalarına izin verildi. Kolokyum sınavı kaldırıldı.⁴⁹

Kız öğrenciler Dişçi Şubesi’ne ilk kez 1923-1924 öğretim yılında kabul edildiler.⁵⁰ Okulun 1923-1924 mezunlarının çektiikleri hatıra fotoğrafında bir kız öğrencinin yer alması, kızların bu okula daha erken kabul edilmiş olabileceğini akla getirmektedir (Resim E). İnas Darülfünunu’nun kapatılıp (1921), Darülfünun ile bütünleşmesinden sonra Tıp Fakültesi ile Eczacı ve Dişçi Mektepleri’ne kabul edileceklere yönelik duyurularda hanımlar da muhatap kabul edilmeye başlandı. Hedef kitle “hanımlar ve efendiler” olarak genişletildi (Ek 11).



Resim E. Dişçi Mekteb-i Alisi 1923-24 mezunları muallimleriyle birlikte.

1923’te Heyet-i Vekile kararıyla Eczacı ve Dişçi Mekteplerine Beyazıt Meydanı’ndaki eski Jandarma Kumandanlığı binası tahsis edildi.⁵¹ Jandarma Komutanlığı sırasında zemin katta bulunan ve at tavlansı olarak kullanılan dar ve

⁴⁹ N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Temmuz 08.

⁵⁰ N. Yıldırım, “Dişhekimliği mesleğinde kadınlar,” *Toplumsal Tarih*, sayı 171, Mart 2008, s. 61.

⁵¹ Maliye Vekâleti müsteşarının başkanlığında diğer bakanlık müsteşarlarının katılımıyla kurulan “Müsteşarlar Komisyonu”, İstanbul’da çeşitli nedenlerle boşalan (işgal kuvvetlerinden ve Osmanlı yönetiminden) binaları bakanlıkların gereksinimine göre dağıtmakla yetkili kılınmıştır (01.09.1923 gün ve 2708 sayılı BKK). Bkz. Ali Y. Baltacıoğlu, “Darülfünundan Üniversiteye (I), 1933 Üniversite Reformu’na doğru,” *Toplumsal Tarih*, sayı 175, Temmuz 2008, s. 84.

uzun koridor, Bırakışım Dönemi’nde Fransız işgal güçlerinin kışlası olmuş ve berber salonu olarak kullanılmıştır. Dişçi Mektebi bu binaya taşınınca, bir zamanlar at tavlasi, daha sonra berber salonu olan bu dar ve uzun koridor, Tedavi Polikliniği ve yanındaki bir salon da Dış Cerrahisi servisi olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁵² İşgal sırasında binanın pencerelerine yerleştirilen makineli tüfeklerin namluları, Beyazıt Meydanı’na yöneltilerek buradan gelip geçen halk baskı altına alınmaya çalışılmıştır.⁵³

Eczacı ve Dişçi Mektebi olarak seçilen eski Jandarma Komutanlığı binasının giriş katında birbirine dik iki klinik, orta katta üç büyük amfiteatr yapılmıştır. Daha önce ahşap olan giriş ve orta katın döşeme tahtaları sökülüş ve yerli çiniler döşenmiştir. Laboratuvarların bulunduğu en üst katın zemini ve duvarları bir metre yükseğe kadar yerli çinilerle örülmüştür.⁵⁴

Kadırga’daki binadan Beyazıt’a taşınma sırasında TBMM, Eczacı ve Dişçi Mekteplerine onarım, inşaat, araç gereç alanlarında kullanılmak üzere 40.000 lira ödenek vermiştir.⁵⁵ Bu okullar için Avrupa’ya sipariş edilen 40.000 lira tutarındaki araç gereç, parça parça gelmiş,⁵⁶ okulun elektrik ve su düzeneğinin yapımı bitirildikten sonra yerine konulabilmiştir.⁵⁷ Darülfünun Emaneti’nce hazırlanan 1925-1926 Bütçesi’nde Eczacı (ve Dişçi) Mektebi’ne eklenecek bölüm için istenen 75.000 liralık ödenek, Muvazene-i Maliye Encümeni’nce azaltılarak 15.000 lira olarak takdir edilmiştir.⁵⁸ Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin araç gereç gereksinimi için Darülfünun 1925 Bütçesi’ne 15.000 lira ek ödenek konmuştur.⁵⁹

Eczacı ve Dişçi Mektepleri’nin, Beyazıt’taki eski Jandarma Komutanlığı binasına taşınması konusunda Baytop, 1925 yazı⁶⁰ ve 1926 Temmuz’u⁶¹ olmak

⁵² S. İ. Gürkan, a.g.m., c. 1, sayı 3 (Temmuz 1970), s. 301.

⁵³ A. D., “Dişçi Mektebimiz,” *Cumhuriyet*, 05.05.1933, sayı 3229, s. 3.

⁵⁴ “Beyazıt’taki eski Jandarma Kumandanlık Dairesi’nde asri tesisat,” *Cumhuriyet*, 21 Kanun-ı sani 1925, sayı 255, s. 2.

⁵⁵ *İstanbul Üniversitesi 1949-1950 Ders Yılı Öğrenci Rehberi*, s. 54

⁵⁶ “Dişçi ve Eczacı Mektebi’nde,” *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1341, s. 276, s. 4; “Eczacı ve Dişçi Mektebi’ne alat ve edevat,” *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1341, sayı 326, s. 2.

⁵⁷ “İsmayıl Hakkı Bey’in riyasetindeki heyet dün Ankara’dan avdet etti,” *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1925, sayı 331, s. 2.

⁵⁸ Darülfünun Divanı’nca 1341 (1925) ödenek yılı için hazırlanan Ödeneklilik Yasa Taslağı, 34x21 boyutunda 18 sayfadan oluşan bir müsveddedir (Ali Y. Baltacıoğlu Belgeliği, Darülfünun 168); 22 Nisan 1341 gün ve 647 sayılı 1341 Senesi Darülfünun Bütçe Kanunu.

⁵⁹ 28.12.1925 gün ve 700 sayılı Darülfünun 1341 Senesi Bütçesi’ne Tahsisat-ı Munzama İtası Hakkında Kanun (*Düstur*, 3.Tertip, c. 7, s. 160).

⁶⁰ S. İ. Gürkan, a.g.m., c.1, sayı 3 (Temmuz 1970), s. 301; T. Baytop, “1923-1973 yılları arasında İstanbul Üniversitesinde eczacılık öğretimi,...”, s. 1-2.

⁶¹ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 321.

üzere iki ayrı tarih bildirir. Diğer bir saptamada da okulun 1925-1926 öğretim yılında Beyazıt’a taşındığı yer almaktadır.⁶²

Darülfünun Fakülte ve şubelerinde derslere, Edebiyat Fakültesi dışında, 03.10.1925’te başlanmıştır. Eczacı ve Dişçi Mektebi’nin yeni binasında su ve elektrik düzeneği inşaatı sürdüğünden bu okullarda ilk aşamada kuramsal öğretim yapılmaktadır. Uygulamalı öğretim, su ve elektrik düzeneğinin bitirilmesinden sonra başlayacaktır.⁶³

Bir ara Beyazıt Medresesi’nin, poliklinik olarak kullanılmak üzere Dişçi Mektebi’ne verilmesi düşünülmüşse de gerçekleşmemiştir.⁶⁴ Dişçi Mektebi polikliniklerinde hasta kabulüne uzun bir aradan sonra Beyazıt’taki binada yeniden başlanmıştır (09.11.1925)⁶⁵ (Ek 12).

Dişçi Mektebi’nde kuramsal ve uygulamalı öğretim ile polikliniklerde hasta kabulü sürerken diğer yandan yeni binanın dış cephesinin sıva ve badanası ile iç mozaik döşeme işleri eksiltmeye konulmuştur.⁶⁶ Taşınma ile birlikte Eczacı ve Dişçi Mektebi öğrencilerinin yeme, içme ve konaklama gereksinimleri çevre esnafının dikkatinden kaçmamıştır (Ek 13).

Yukarıdaki süreç, Eczacı ve Dişçi Mektebi’nin 1925 yazında Kadırga’dan Beyazıt’taki eski Jandarma Komutanlığı binasına taşındığını, 1925-1926 öğretim yılına bu binada başlanıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Sıhhiye Vekâleti, doktor ve diş tabiplerinin sanatlarını ancak özel muayenehanelerde icra edebileceklerine ilişkin bir karar almıştır. Bundan sonra eczahanelerde muayene yapılmayacaktır. Bu kararın doktor, diş tabibi ve eczacıları müşteri açısından sarsacağını ileri süren eczacılar, olağanüstü bir toplantı yaparak uygulamanın bir süre ertelenmesini istemişlerdir.⁶⁷

Dişçi Mektebi’ne Avrupa’dan bir protez muallimi getirilmesi isteği, sürekli gündemde kalmıştır. Getirilecek protez mualliminin, aynı zamanda Tıp Fakültesi reisine karşı “Dişçi Şubesi Müşavir-i İlmisi” unvanıyla yetkilendirilmesi düşüncesi ise oldukça anlamlıdır. Darülfünun Emaneti, bu isteğini Maarif Vekâleti’ne bildirmiştir.⁶⁸ Bu gereksinim aradan on yıl geçtikten sonra gerçekleşmiş, Üniversite Reformu çerçevesinde gelen Alfred Kantorowicz

⁶² N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Eylül 08.

⁶³ “Darülfünun’da tedrisat,” *Cumhuriyet*, 27.09.1925, sayı 498, s. 3; “Darülfünun’da derslere başlandı,” *Cumhuriyet*, 04.10.1925, sayı 505, s. 2.

⁶⁴ “Darülfünun emini Ankara’dan döndü,” *Vakit*, 04.11.1924, sayı 2461, s. 3.

⁶⁵ “Dişçi Mektebi’nde hasta kabulüne başlanmıştır,” *Cumhuriyet*, 09.11.1925, sayı 540, s. 4.

⁶⁶ “Darülfünun Mübayaat Komisyonu’ndan” (ilan), *Cumhuriyet*, 27.12.1925, sayı 585, s. 5.

⁶⁷ “Eczahanelerde muayene-i tıbbiyenin men’i,” *Cumhuriyet*, 08.12.1925, sayı 569, s. 2.

⁶⁸ “Fen Fakültesi,” *Vakit*, 31.07.1924, sayı 2366, s. 2.

(1880-1962) gelişimin ilk yılında (1934) protez dersi vermiş, izleyen yıl, sözleşmesinde yer alan özel bir madde gereğince ‘tedris direktörlüğü’ adı altında bizim üniversite geleneğimizde bulunmayan bir yetkiyle donatılmıştır.

1925-1926 öğretim yılından başlayarak Dişçilik Okulu’na Bulgar öğrenciler gelmeye başladılar. Bu durum yıllarca sürdü ve 400 dolayında Bulgar mezun oldu.⁶⁹ Diş Tababeti Mektebi’nde 1933 yılı itibarıyla 22’si kız, 130’u erkek 152 Türk; 54’ü kız, 102’si erkek 156 yabancı öğrenci olmak üzere toplam 308 öğrenci eğitim görmektedir. Yabancıların ezici çoğunluğu Bulgar’dır.⁷⁰

1928 yılında yapılan bir düzenlemeyle diplomasız dişçilerin, yasanın yayımı tarihinden başlayarak üç ay içinde Tıp Fakültesi’ne başvurup sınava girmeleri şart koşuldu.⁷¹ Bir yıl Dişçi Mektebi’ne devam ettikten sonra sınavlarda başarılı olanlara ruhsatname verildi.⁷² Dişçi Mektebi açılmadan önce, sağlıkla ilgili iş yapan esnaftan sınavla dişçi unvanı kazanmış olanlar ile ikinci sınıf dişçiler bu sınavdan muaf tutuldular. Oluşturulan sınav komisyonu üyelerinin, tek üye kalıncaya değin art arda istifa etmeleri sonucunda, başvuran bütün adaylar başarılı sayıldı ve 140 permili dişçi çalışma izni aldı. Permili dişçiler, ‘dişçi’ unvanını kullanıyorlardı.⁷³ İkinci sınıf dişçiler ile, sınav sonucu dişçi unvanı almış permili dişçiler arasında hiyerarşi bakımından hiçbir fark yoktu. ‘Dişçi’ unvanı, sınava girip ruhsat alanlara veriliyor ve bunlar İkinci sınıf dişçi sayılıyor. Bu derece diplomalarında da belirtiliyordu. Onlara ‘dişçi’ unvanının verilme nedeni, dişçilik eğitimi almış ‘diş hekimleri’nden ayırt edilmeleri içindi (Resim F₁ ve F₂).

Öğretim açısından daha fazla ertelenmesi mümkün olmayan Röntgen cihazı için 1927 bütçesinde üç bin lira ödenek konmuştu.⁷⁴ 1928’de okulun bahçesinde bir röntgen servisi yaptırıldı. Bir diş röntgeni aygıtı buraya konuldu ve yönetimi Hüseyin Talat’a verildi.⁷⁵ Tıp Fakültesi’nin ders programına Röntgenoloji’yi katan Selahattin Mehmet [Erk, 1893-1951] olmuştur (1924).⁷⁶

69 S. İ. Gürkan, a.g.m., c.1, sayı 3 (Temmuz 1970), s. 301.

70 A. D., a.g.m., s. 3.

71 11 Nisan 1928 gün ve 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun, m. 32.

72 Dişçi Mektebi’nde açılan bu kurslara yazılan diplomasız dişçilere birer dosya açılıp durumları buradan izlenmiştir (N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Mayıs 08, Görsel Belge 41. Permi almak için Diş Tababeti Mektebi’ne başvuran İbrahim Efendi dosyası).

73 N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Mayıs 08.

74 TBMM, Darülfünun 1927 Senesi Bütçesi Hakkında (1/1174) sayılı Kanun Layihası ve Maarif ve Bütçe Encümenleri Mazbataları, 26.05.1927, İ. 72, C. 1, *TBMM Zabıt Ceridesi*, D.2, İS. 4, c. 32, s. 492, 500; 28.05.1927 gün ve 1069 sayılı İstanbul Darülfünunu 1927 Senesi Bütçe Kanunu, Fasil 26, Madde 1, Düstur c. 8, s. 686.

75 S. İ. Gürkan, a.g.m., c.1, sayı 3 (Temmuz 1970), s. 301.

76 Muhterem Gökmen, “Prof. Dr. Selahattin Mehmet Erk,” *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c.14, sayı 4 (1951), s. 621.

Röntgenoloji, Diş Tababeti Mektebi ders programına ilk kez 1927-1928 öğretim yılında alınmış ve muallimliğine önce vekâleten, daha sonra asaleten 35 lira maaş-ı asli ile Selahattin Mehmet Erk getirilmiştir. Röntgenoloji üçüncü (son) sınıfta haftada üç saat olarak verilmeye başlanmıştır.⁷⁷ 1927 yılı itibarıyla Dişçi Mektebi’nin öğretim kadrosu 10 muallim, 4 Muallim Muavini, 9 Asistandan oluşmuştur.⁷⁸

DİŞ TABİPLERİ

Abuşka Cihad Yş Selânik C 10/6 . . .	23830
Adam Halid İhsan Mithat Pş C 23 . . .	21853
Akoğuz Sait Yş Çelik kale S 14/3 . . .	21927
Akol Necmi Hükümet C Ticaret Han 3	10240
Aktürk Samiye Anaf C 155	13188
Alagün Hamdi Atatürk Bul 219/6 . . .	22461
Algan Cenahattin Talât Pş Bul İpçi-oğlu Apt 104/3	16588
Alkan İlyas Konya S 16/1	18799
Ayata Zekâvet Beş E 1 C 2 S 6	32303
Balgık Kemal Talât Pş Bul 121/4 . . .	16620
Barış Daim Anaf C 158/4	15145
Bayşara Mahire Posta C 52/4	11136

Resim F₁. 1955 Ankara Telefon Rehberi’nde ‘Diş Tabipleri’

A N K A R A Diş - Dökümaneler 270

DİŞ TABİPLERİ (Devamı)	
Mechanik Vedat Yş Üst 25/1	24406
Bozcaallı Salih Atatik Bul Kışlaç Apt 4/4	23981
Corral Bul Anaf C Şan S Hasan Alendardar Han 2/6	12855
Cosan Sadi Yş Komur S 21/4	37533
Çankırı Aziz Denizciler C Saka Han 1/12	17837
Çankırı Azit Denizciler C Saka Han 2/20	17873
Daşoğlu Süveyra Yş Selânik C 1/8	20977
Dişçi Mustafa Pirinç S 9/2	14155
Erciyes Erhan Yş G M Kemal Bul 11	26725
Eremler Seyitella Yş Salkarya C 4	22599
Esen Hüsnühan Anaf C Zafer S 6/7	14071
Erciyes Nevzat Yş Talât Pş C 8/4	26111
Erciyes Niyazi Atatik Bul Çouk Emir-pazası Kurumu Apt 2	22460
Feyzağın Sabahat Yeni M Levant S 12/2	54392
Geray Nizam Saman P Mey Evlat Apt 480/2	17899
Gökhan Adnan Hilmi Çuh Kök Han 2	12546
Göze Nalib Anaf C Givercin S Çelik Han 5	10122
Güran Fâik Hükümet C Ticaret Han 27/2	18942
Ğüröğuz Barış	13380
Ğüzel Emel Atatik Bul 389/2	26986
İler İshak Anaf C Talas Apt	11121
İmre A Refik Anaf C E Kurumu Apt 4/20	12773
Kıbrı Kâle Ali Reza Posta C İpel Apt 1	16355
Kıymış Hilâl Cebelî S 7	24441
Kurt Satı Anaf C Tescir Han 40/2	15345
Kürşadlı Ahmet Bekir Kuruluş Cami Karışın 8	14057
Kozan Mahmud Anaf C 246/3	12694
Meriç Cemal Cebelî C 86/6	28852
Onar Halis Vehi Atatik Bul 265/3	22872
Ođınay Ali Reza Nesathay C 4/8	23261
Ozan Esat Cebelî C 106/1	19551
Ödülün Beiri Anaf C Anafatlar Han 12	10154
Polat Kerim Anaf C Büsum S 63	12396
Sakarya Hamid Anaf C 270	14564
Samurçay Tevlik Konya S Serdaroğlu Han 2/15	14968
Sergüç Keloğan Yş Salkarya C Kurû Apt 4/8	20842
Sungur Halil Anaf C Vahid İş Han 315	19245
Tamer Hümalı Posta C Şuaban Han 2/8	11489
Tanrıhan Fahrettin Anaf C 128	12526
Tarhan Zeki Anaf C Kızılköyüğü Han	16265
Tayfur Nihal Atatik Bul Naldış İş Han 20/1	26988
Teşvan Cevat Posta C Hınaf Apt 11	12861
Tınay İbrahim Yş Mevlâşy C 6/6	26894
Tosun Ferit Atatik Bul Sosyal Han 1/12	24267
Tuna Duayal Kooperatif Arkan Ali Nispeti Apt 7/3	11146

Resim F₂ 1955 Ankara Telefon Rehberi’nde “Diş tabipleri” ve ‘Dişçiler’

Diş Tabibi Mustafa Mehmet [Büyükgörel, 1882-?] Bey (Ek 14), 1925 yılında Dişçi Mektebi Ameliyat Şube (Ameliyat-ı Sinniyye) Muallimliği’ne atanmıştır.⁷⁹ 1928’de Dişçi Mektebi öğretim kadrosuna bir yandan yeni atamalar yapılırken, diğer yandan görevini vekâleten yürütenlerden bir bölümü, asaleten yürütmeye başlamışlardır. Bu bağlamda Tıp Fakültesi Tıbbi Fizik Müderris Muavini Dr. Kazım Nuri [İçgören], bu görevine ek olarak Eczacı ve

77 30.06.1928 gün ve 1876 sayılı Üçlü Kararname (BCA 030 18 11 1 41 21 5); *T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1927-1928 Sene-i Dersiyesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, s. 158.

78 TBMM, Darülfünun 1927 Senesi Bütçesi Hakkında (1/1174) sayılı Kanun Layihası ve Maarif ve Bütçe Encümenleri Mazbataları, 26.05.1927, İ. 72, C. 1, *TBMM Zabıt Ceridesi*, D.2, İS. 4, c. 32, s. 492, 504.

79 01.11.1925 gün ve 6/5182 sayılı Üçlü Kararname (BCA 030 11 1 19 50 8); “Darülfünun Divanı,” *Cumhuriyet*, 30.09.1925, sayı 501, s. 3.

Dişçi Mektepleri Fizik Muallimliği’ne;⁸⁰ Tıp Fakültesi Teşrih Muallimi Mehmet Mahir [Tokay, 1881-1940] Bey Dişçi Mektebi Teşrih Muallimliği’ne 35 lira maaş-ı asli ile atanmışlardır.⁸¹ Müfredat ve Fenn-i Tedavi-i Esnan dersini vekâleten yürüten Eczacı ve Dişçi Mektepleri Müdürü Dr. Server Hilmi (1868-1930) Bey⁸² ve Dişçi Mektebi Fenn-i Ensac ve Mebhas-ür-Rüşeym (Dokular Bilgisi ve Embriyoloji) Muallimliği’ni vekâleten yürüten TF İlm-i Ensac ve Mebhas-ür-Rüşeym Müderrisi Tefvik Recep [Örensoy] Bey bu görevlere 35 lira maaş-ı asli ile asaleten atanmışlardır.⁸³

Birinci Milli Türk Diş Tababeti Kurultayı’nda alınan karar uyarınca diplomalarda yer alan “dişçi icazetnamesi” söylemi kaldırılmıştır (1932).⁸⁴ Diş Tababeti Mektebi’nde 1933 yılında öğrenim gören 300’ü aşkın öğrenci için 20-22 tedavi ve 7 diş çekme koltuğu (ünit) bulunmaktaydı.⁸⁵

Yöneltilen Eleştiriler

Cumhuriyet’in ilk yılında Eczacı ve Dişçi Mektebi ile Sanayi-i Nefise Mektepleri, vesait-i tedrisiye (bina, öğretim araç gereçleri), vesait-i ilmiye ve talimiye (eğitim ve öğretim düzeyi, uygulama ve verimlilik) açısından en çok eleştirilen kurumlar olmuşlardır. Dişçi Mektebi’nde bu durum o kadar belirgindir ki bir diş bile çekmeden, bir hasta ağzı muayene etmeden mezun olan birçok diş hekimi vardır. Okuldaki beş yüz talebeye karşılık sağlam beş *fotoy* (koltuk) bile yoktur. Öğrencilerin çoğu lise öğrenimlerini bitirmeden okula alınmışlardır. Ayrıca öğrencilerin başvuracağı ders kitabı da yoktur. 1923’te Dişçi Mektebi muallimlerinden biri tarafından yayınlanmış Protez kitabı⁸⁶ ise içeriği ve niteliği bir yana, yazım yanlışları ile doludur.⁸⁷

Dişçi Mektebi’nin ıslahı ve Kadırğa’dan taşınmasının gündemde olduğu bir sırada Ferit Ramiz [Öker], okulun gelişmesi için binadan çok ders kitaplarının önemli olduğunu vurgulamış, bu konuda tek bir kitabın bulunmadığını, mektepte kurulacak bir kurul aracılığı ile diş hekimliği eğitimine destek verecek kitapların Türkçe’ye çevrilmelerini önermiştir.⁸⁸

⁸⁰ 13.06.1928 gün ve 1799 sayılı Üçlü Kararname (BCA 030 11.1 40 18 8).

⁸¹ 30.06.1928 gün ve 1877 sayılı Üçlü Kararname (BCA 030 18 11 1 41 21 5).

⁸² 30.06.1928 gün ve 1873 sayılı Üçlü Kararname (BCA 030 18 11 1 41 21 5).

⁸³ 30.06.1928 gün ve 1878 sayılı Üçlü Kararname (BCA 030 18 11 1 41 21 5).

⁸⁴ N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Kasım 08.

⁸⁵ A. D., a.g.m., s. 3.

⁸⁶ Halil Salih’in *Ameli Tasni-i Esnan* (1922) adlı eseri amaçlanıyor olmalı (Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu).

⁸⁷ “Sanayi-i Nefise, Dişçi ve Eczacı Mektepleri,” *Akşam*, 24.08.1924, sayı 2110, s. 3; [Sural], *Diş Tabibi Ali Nazmi*, “Dişçi Mektebi’nin ıslahı,” *Akşam*, 06.09.1924, sayı 2123, s. 3.

⁸⁸ N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında*, s. Kasım 08.

Dişçi Mektebi öğretim kadrosunun, son yıllarda Avrupa’da meydana gelen gelişmeleri izleyip uygulayan kişilerle güçlendirilmeden, yalnız bina ve araç gereç konusunun gündeme getirilmesinin önemli bir eksiklik olduğu ileri sürülmüştür. Ulusal Kurtuluş Savaşı’ndan sonra Dişçi Mektebi’nin Rum ve Ermeni muallimlerin ülkeden ayrılmalarıyla boşalan kürsülere hiçbir sınav ve şart koşmadan yeni asistanlar alınmıştır. Bunlar şimdi muallim sıfatıyla ders vermektedirler. Ali Nazmi Bey’e göre bu durum karşısında Maarif Vekâleti ve Darülfünun Emaneti, Dişçi Mektebi’ni çağdaş bir bilim kurumu durumuna getirmek için Avrupa’dan birkaç müderris getirmelidir. Şimdiki “asistan-muallimler”, Tıp Fakültesi müderrislerinden oluşan bir kurul tarafından sınavdan geçirilip bilimsel ehliyetleri belirlendikten sonra, başarılı olanlara muallimlik unvanı verilmelidir.⁸⁹

Dişçi Mektebi’nin düzenlenmesi konusunun tartışıldığı sırada Pertev Ata Bey (1900-1969), diş hekimliği araştırma ve eğitiminde Alman modelini önermiştir. Almanların diş hekimliği eğitimine ilişkin öğretim ve doktora programlarını, sınav yöntemini, diplomalarının geçerlilik alanlarını ayrıntılı bir biçimde ele almıştır.⁹⁰ Dişçi Mektebi’ne yönelen reform istekleri zamanla o kadar yoğunlaşmıştır ki okulun öğrencileri dahi isteklerini ortaya koymaktan çekinmemişlerdir. Öğrencilerden Cemil Mithat Efendi, Dişçilik Mektebi’nin birinci sınıfında okutulan ulum-ı tabiiyye, hikmet, kimya (FKT=PCN) derslerinin Tıp Fakültesi öğrencilerini de kapsayacak biçimde Fen Fakültesi’nde verilmesinin hem bu programın etkinliğini arttıracaklarını hem de masrafları azaltacağını ileri sürmüştür.⁹¹

3. Üniversite Dönemi (1933 →)

31 Temmuz 1933 gün ve 2252 sayılı yasayla İstanbul Darülfünunu’nun varlığı ortadan kaldırılarak İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Bu bağlamda Eczacı ve Dişçi Mektepleri’nin 19 öğretim üyesinden 14’ü açığa alınmış, 5 öğretim üyesi yeni Üniversite kadrosuna aktarılmıştır.⁹²

II. Diş Hekimliği Eğitim ve Öğretiminin Yapıldığı Binalar (1908→):⁹³

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Yerleşkesi (Menemenli Mustafa Paşa Konağı) (1908-1925)

Menemenli Mustafa Paşa Konağı (Resim G) 1892 yılında satın alınmış ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, 1894-1909 yılları arasında burada öğretim

⁸⁹ [Sural], *Diş Tabibi Ali Nazmi*, a.g.m., s. 3.

⁹⁰ Pertev Ata, “Dişçi Mektebi ıslah edilirken,” *Vakit*, 22.12.1924, sayı 2510, s. 3.

⁹¹ Cemil Mithat, *Dişçilik Alemi*, sayı 9 (Mart 1925), s.257-261.

⁹² A. Y. Baltacıoğlu, “Darülfünun tasfiyesi,” *Toplumsal Tarih*, sayı 167, Kasım 2007, s. 42.

⁹³ N. Yıldırım, “Dişçi Mektebi,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, İstanbul 1989, s. 62-3.

yapmıştır.⁹⁴ Darülfünun-i Osmani Eczacı ve Dişçi Mekteb-i Alisi, Kadırğa’da Mekteb-i Tıbbiye-i yerleşkesi içinde yer alan Menemenli Mustafa Paşa Konağı’nda kurulmuştur. Suat İsmail Gürkan, iki büyük binadan⁹⁵ Diş Polikliniği’nin bağlı olduğu iki katlı binanın, giriş katındaki iki büyük odanın protez laboratuvarı, üst katlarının derslik ve laboratuvar olarak kullanıldığını belirtmiştir. Dişçi binasının yanına tek katlı bir poliklinik binası eklenmiş ve mektebin kuruluşu tamamlanmıştır (6 Ekim 1909).⁹⁶

Dişçi Mektebi, Kadırğa Meydanı’nı arkamıza alıp yüzümüzü ikiz bir yapı olan Tıbbiye-i Mülkiye binasına (Menemenli Mustafa Paşa Konağı) çevirdiğimiz zaman sol tarafta kalan bina (B) bölümü üzerinde yerleşmiştir. Sağda kalan bölümde (A) bölümü ise Eczacı Mektebi yer almıştır (Resim H). Dişçi Mektebi binasına eklenen tek katlı poliklinik binasının (C bölümü) iç bölümlenmesini gösteren, Suat İsmail Gürkan’ın çizmiş olduğu krokinin (Resim I), bölgenin planı ve binanın fotoğrafıyla çelişen yönleri, hazırladığımız yeni krokiyle giderilmiş ve olası poliklinik düzeni canlandırılmaya çalışılmıştır (Resim J).



Resim G. Kadırğa Meydanı’na bakan Menemenli Mustafa Paşa Konağı. (Eczacı ve Dişçi Mektepleri, 1909-1925).

⁹⁴ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 237; Kemal Cenap Bey, Abdülhamit baskısının Menemenli Mustafa Paşa Konağı’na yansıyışını vezir bir biçimde ifade eder: “Devr-i sabık, Mekteb-i Tıbbiye’imizi manen ve maddeten pek bi-çare bıraktı. İki üç sene evveline kadar Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye’nin bulunduğu bina, bugün Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin müstagrık-ı sükun olduğu Kadırğa’daki köhne konak, devr-i sabıkın bakaya-yı tahrifatını rana bir surette ilan eder.” [Kemal Cenap (Berksoy), “Mekteb-i Tıbbiye Meselesi,” *Tanin*, 10.03.1909, sayı 218, s. 3].

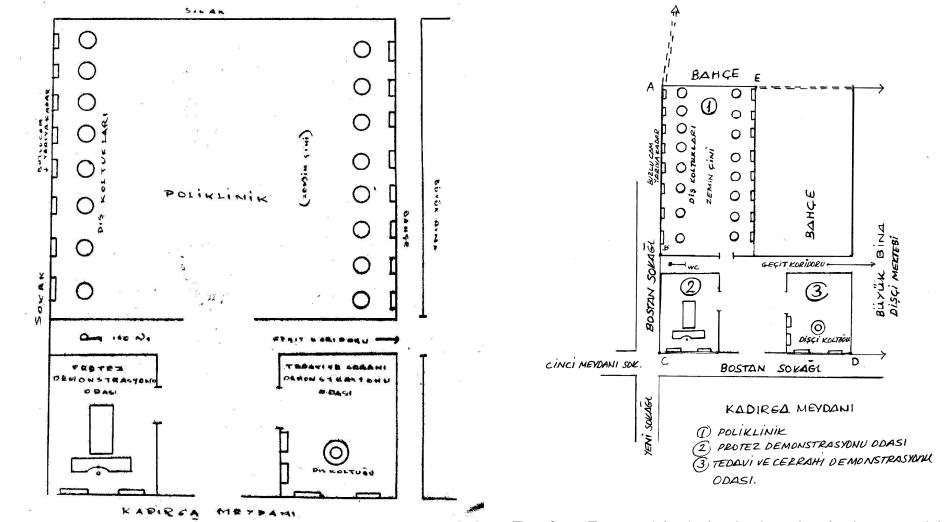
⁹⁵ Menemenli Mustafa Paşa Konağı ilk bakışta ikiz bir bina gibi algılanıyor. Ancak Konak tam simetrik bir yapı değildir. (A) bölümü 10, (B) bölümü 9 pencerelidir (Resim H).

⁹⁶ *İstanbul Üniversitesi 1949-1950 Ders Yılı Öğrenci Rehberi*, s. 53; S. İ. Gürkan, “İstanbul Diş Hekimliği Okulunun Kuruluşu,” *Diş Hekimliği Okulu 50. Yıl*, 23 Eylül 1909, s. 16.

1914-1918 yıllarına ilişkin İstanbul planlarında, ikiz ve simetrik bir yapı olarak yer alan Menemenli Mustafa Paşa Konağı’nın (B) kanadında Dişçi, (A) kanadında Eczacı Mektebi bulunmakta ve (B) kanadına eklenen tek katlı poliklinik binası (C) açıkça görülmektedir (Resim H, K, L).



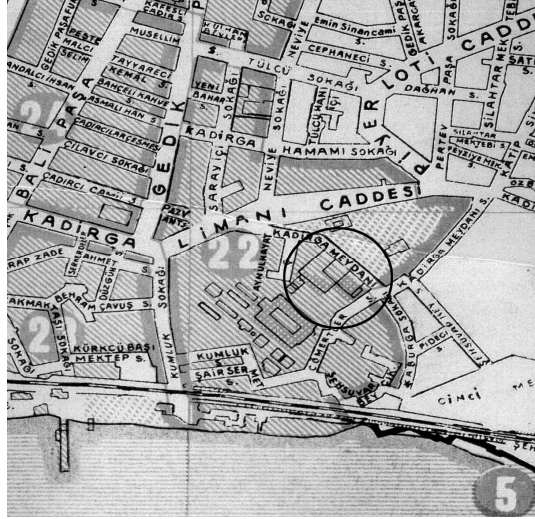
Resim H. Menemenli Mustafa Paşa Konağı (1943). (A) Eczacı Mekteb-i Alisi (1909-1919/1920), Eczacı+Dişçi Mekteb-i Alisi (1919/1920-1925); (B) Dişçi Mekteb-i Alisi (1909-1919/1920). (C) Dişçi Mekteb-i Alisi Polikliniği (1909-1925)



Resim I. Dişçi Mekteb-i Alisi Poliklinik Binası (Çizen Suat İsmail Gürkan).

Resim J. Kroki I’nin bölge haritaları ve bina fotoğraflarıyla çelişen yönlerinin düzeltilmiş biçimi (Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu).

Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin buldukları binayı paylaşmaları uzun sürmemiştir. Kondüktör Mektebi’nin⁹⁷ bulunduğu eski Donanma Cemiyeti binasının, mütareke sırasında işgal kuvvetlerine kulüp yapılması, okulun buradan taşınmasını zorunlu kılmıştır. Kondüktör Mektebi’ne yer açmak amacıyla Dişçi Mektebi Menemenli Mustafa Paşa Konağı’nın (B) bölümünden, Eczacı Mektebi’nin bulunduğu (A) bölümüne taşınmış ve bu bölümü ortak kullanmaya başlamışlardır. Kondüktör Mektebi, Kadirga Meydanı’nda bulunan Dişçi Mektebi binasına (B bölümü) taşınmıştır (1919/1920). Ancak bu bina, Kondüktör Mektebi’ne dar gelmiş, ders araç ve gereçlerinin bir bölümü Kadirga Meydanı’nda açıkta kalmış, bir bölümü de Nafia Nezareti binasının iki odasına sıkıştırılmıştır. Kondüktör Mektebi 1923 Eylül’ünde Nafia Vekâleti’nin emriyle Konak’tan (B bölümü) Gümüşsuyu Kışlası’na taşınmıştır.⁹⁸



Resim L. Eczacı ve Dişçi Mektepleri ile Diş Polikliniği'ni içeren plan (1934).

Resim K. Eczacı ve Dişçi Mektepleri'nin konumunu gösterir pafta (1914-1918).

Eczacı Mektebi'nin Konağın üst (ikinci) katını kullandığı ileri sürülmüşse de,⁹⁹ bu saptamanın okulların kuruluş yıllarına ilişkin olmadığı, Kondüktör Mektebi'nin binanın (B) kanadını işgal etmesinden sonra, Dişçi Mektebi'nin

⁹⁷ Kondüktör Mektebi, mühendislere yardımcı elemanlar yetiştirmek üzere Nafia Nezareti tarafından 22 Mayıs 1911'de Divanyolu'nda açılmıştır. 1924 yılında adı Nafia Fen Mektebi'ne çevrilmiştir (O. N. Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, İstanbul 1977, s. 1516-7.)

⁹⁸ O. N. Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, s. 1516-7.

⁹⁹ T. Baytop, "Eczacı Mektebi tarafından kullanılan binalar," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. III, sayı 2 (2002), s. 2.

binanın (A) kanadında yer almasının sonucunda olduğu açıktır. Bir başka deyişle Menemenli Mustafa Paşa Konağı'nın (A) bölümü, 1919/1920 yılından itibaren Eczacı ve Dişçi Mektepleri arasında paylaşılmıştır. Konak'ın (B) kanadının 1923-1925 yılları arasında nasıl kullanıldığı konusunda ise şimdilik bir bilgiye sahip değiliz.

Dişçi Mektebi, Menemenli Mustafa Paşa Konağı'nın (B) kanadını 1908-1919/1920 arasında münferiden, (A) kanadını 1919/1920-1925 arasında Eczacı Mektebi ile ortak kullanmıştır. Konak'a eklenen (C) bölümü ise 1908-1925 yılları arasında poliklinik olarak kullanılmıştır

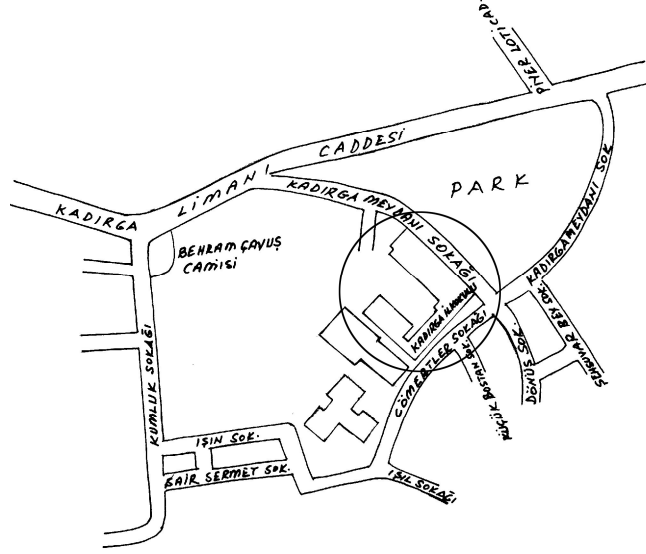
Eczacı ve Dişçi Mektepleri'nin Kadirga'dan, Beyazıt'a taşınmalarında dönemin Darülfünun Emni İsmayıl Hakkı Bey [Baltacıoğlu, 1887-1978] ile bu okulların müdürü Server Hilmi Bey (1868-1930)'in önemli çabaları olmuştur (Ek 15). İzleyen yıllarda İsmayıl Hakkı Bey, Üniversite'ye ve özellikle Eczacı Dişçi Mektepleri'ne olan ilgisini bu kez TBMM kürsüsünden sürdürmüş, bu okulların hak ettiği özerklik üzerinde durmuştur (Ek 16).



Resim M. Dönüş Sokağı'ndan Kadirga İlköğretim Okulu'na Bakış. Karşıda Kadirga Meydanı Sokağı, solda Cömertler Sokağı. Bu iki sokağın kesiştiği yerde Diş Polikliniği bulunuyordu (2009).

Konak, izleyen yıllarda çeşitli eğitim kurumlarına hizmet vermiştir. Saptayabildiğimiz kadarıyla Çatalçeşme Sokağı'nda Mekteb-ül-lisan binasında bulunan Vefa Orta Mektebi, 1930'da bir ara Ameli Hayat Mektebi'ne yurt olan, harap durumdaki Menemenli Mustafa Paşa Konağı'na taşınmıştır. Eylül 1933'te Vefa'daki binasına kavuşan okul, yeniden lise olarak etkinliğini sürdürmeye

başlamıştır.¹⁰⁰ İstanbul 3. İlkokulu [5 sınıflı (Eminönü Kazası Kumkapı Nahiyesi)]’nın 1928 yılında Menemenli Mustafa Paşa Konağı’nda yerleşik olduğu,¹⁰¹ binanın 1947’de yıktırılmasına¹⁰² değin öğretimini burada sürdürdüğü anlaşılmaktadır.¹⁰³ Bugün bu konağın arsasında Kadırga İlköğretim Okulu binası bulunmaktadır (Resim M, N).



Resim N. Menemenli Mustafa Paşa Konağı’nın arsasında bugün Kadırga İlköğretim Okulu bulunuyor.

Jandarma Komutanlığı Binası (1925-1965)

Beyazıt Meydanı’ndadır ve bugün Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nin kullanımındadır. Binanın zemin katı Dişçi, ikinci katı Eczacı Okullarına ayrılmış, birinci kat ise Eczacı ve Dişçi Mektepleri yönetimine verilmiştir (Resim O, P, R). 1933 Üniversite Reformu ile birlikte Diş Tababeti Mektebi öğrencileri, FKT = PCN programını, Fen Fakültesi’nin bulunduğu Zeynep

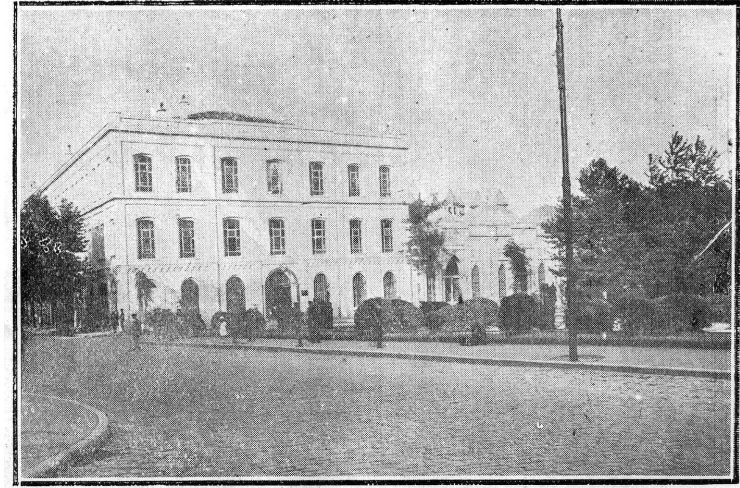
¹⁰⁰ Hasan Ali Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 1681, Ankara 1994, s. 518; Naime Halit Yaşaroğlu’nun Söylevi, İstanbul Kız Lisesi 1937-1938; *İstanbul Şehri Rehberi*, İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul 1934, s. 217.

¹⁰¹ *Dersaadet Telefon Türk Anonim Şirketi 1928 Telefon Rehberi*, On Beşinci Tab, Zelic Biraderler Matbaası, s. 33.

¹⁰² N. Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968, Yörük Matbaası, s. 264.

¹⁰³ *1936 Yılı İstanbul Okulları*, İstanbul Kültür Direktörlüğü Yayınları, s. 8.

Hanım Konağı’nda¹⁰⁴ (Resim S, R) izlemeye başlamışlardır. Reform bağlamında Tıp Fakültesi’nin İstanbul’a taşınmasıyla anatomi, fizyoloji, histoloji, mikrobiyoloji gibi temel tıp eğitimi Üniversite Merkez Binası ve Morfoloji Binası’nda (Bekirağa Bölüğü) verilmeye başlanmıştır (Resim T, R). KBB Kliniği uygulamaları Gureba Hastanesi’nde, Cerrahi Kliniği uygulamaları Cerrahpaşa veya Haseki Hastanelerinde verilmiştir.¹⁰⁵ Diş Tababeti Mektebi öğrencileri, zorunlu olarak katıldıkları Yabancı Diller Mektebi derslerini¹⁰⁶ de Zeynep Hanım Konağı’nda izlemişlerdir.¹⁰⁷ Eczacı Okulu, 1959 yılında Keçecizade Fuat Paşa Konağı’na¹⁰⁸ (A bloğu) taşınmıştır.¹⁰⁹ Böylece eski Jandarma Komutanlığı binasının tamamı, Diş Hekimliği Okulu’nun kullanımına bırakılmıştır (1959-1965).



Resim O. Beyazıt Meydanı’na bakan eski Jandarma Komutanlığı Binası (1927)

¹⁰⁴ Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın kızı Zeynep Hanım ile damadı Kamil Paşa’nın sahibi oldukları yüz odalı konak. Hazine-i Hassa’nın mülkiyetinde olan konak, önceleri Darülhayr’ın, 1909’un sonlarına doğru Darülfünun’un kullanımına verilmiştir. 1942’de yanmıştır. Bugün yerinde İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi bulunmaktadır.

¹⁰⁵ Ekrem Kadri Unat, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültelerinde 50 Yıl Hizmet*, İstanbul 1989, s. 30-1.

¹⁰⁶ *T.C. İ.Ü. Yabancı Diller Mektebi Talimatnamesi*, Milli Mecmua Matbaası, İstanbul 1934 (madde 8).

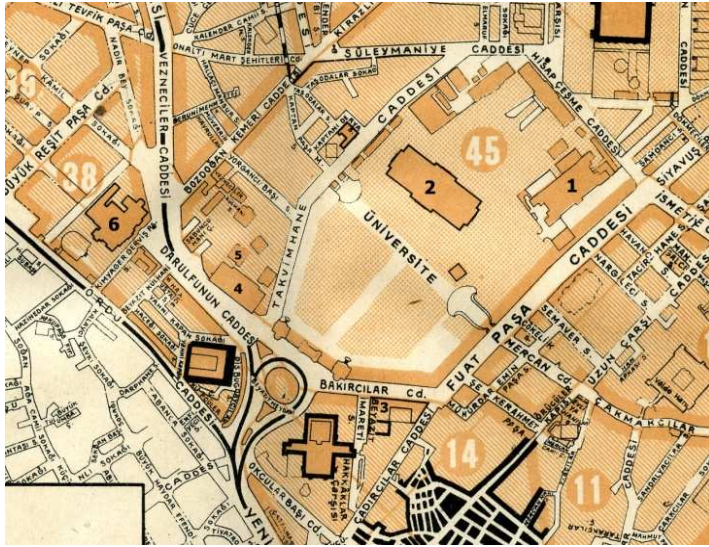
¹⁰⁷ “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı’ndan,” *Cumhuriyet*, 17.06.1937, sayı 4703, s. 8.

¹⁰⁸ Konak, Fransız mimar Bourgeois’ya ısmarlanmış ve 1868’de bitirilmiştir. Fuat Paşa bu konakta hiç oturmamış, inşaat bitince devlet tarafından satın alınmıştır. Bina sırasıyla Maliye Nezareti (1869-1923), İstanbul Erkek Lisesi (1923-1933), Askeri Tıp Okulu (1933-1952) olarak kullanılmıştır (T. Baytop, “Eczacı Mektebi Tarafından Kullanılan Binalar,” s. 5).

¹⁰⁹ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 337.



Resim P. Beyazıt Meydanı'na bakan eski Jandarma Komutanlığı Binası. Eczacı ve Dişçi Mektepleri (1925-1959), Dış Hekimliği Okulu/Fakültesi (1959-1965).



Resim R. Beyazıt Meydanı ve Üniversite planı (1934).

- 1) Bekırağa Bölüğü; 2) İÜ Merkez Bina; 3) Eski Jandarma Komutanlığı Binası (Eczacı ve Dişçi Mektepleri 1925-1959, Dış Hekimliği Okulu/Fakültesi 1959-1965); 4) Keçecizade Fuat Paşa Konağı (A Bloğu) Eczacı(lık) Okulu/Fakültesi (1959 →); 5) Keçecizade Fuat Paşa Konağı (C) Bloğu (Dış Hekimliği Fakültesi 1965-1969); 6) Zeynep Hanım Konağı.



Resim S. Zeynep Hanım Konağı (1927).



Resim T. Bekırağa Bölüğü (1933).

Maliye Nezareti Binası (Keçecizade Fuat Paşa Konağı)(1965-1970)

Jandarma Komutanlığı binasının bir bölümü 1965 yılında yol genişletme çalışmaları sırasında yıkılınca (Resim U₁, U₂), Dış Hekimliği Fakültesi 1965 yılında, yapılan küçük bir onarımdan sonra, Darülfünun ve Besim Ömer Paşa Caddelerinin kesiştiği noktada bulunan Keçecizade Fuat Paşa Konağı yerleşkesi

içinde yer alan (C) bloğuna taşınmış (Resim V, R) ve 1969 yılına değin bu binada öğretimini sürdürmüştür.¹¹⁰



Resim U1. Eski Jandarma Komutanlığı binasının Bakırcılar Caddesi’nden görünüşü (2008).



Resim U2. Beyazıt Meydanı’ndan Eski Jandarma Komutanlığı Binası’na bakış (2008).

Diş Hekimliği Fakültesi Binası (1970 →)

Fakülte, 1970 yılında (C) bloğunu bütünüyle boşaltmış,¹¹¹ yapımı bitmek üzere olan Çapa’daki fakülte binasına taşınmıştır.¹¹² (Resim Y, Z).

¹¹⁰ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 338.

¹¹¹ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 338.

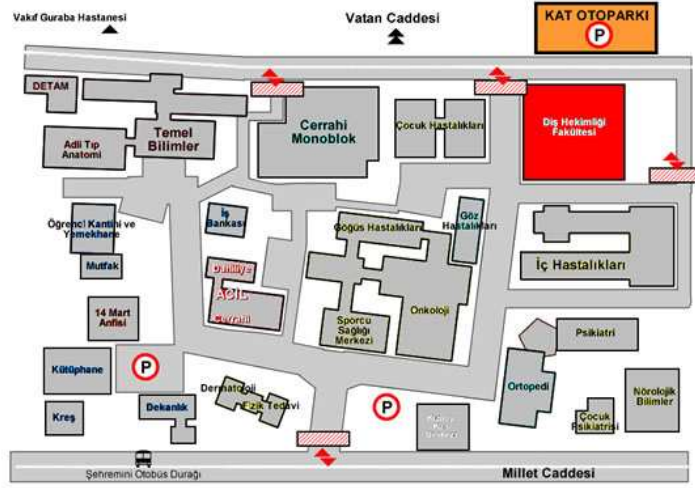


Resim V. Diş Hekimliği Fakültesi’nin 1965-1969 Yılları arasında bulunduğu Keçecizade Fuat Paşa Konağı (C) bloğu 1970 yılında yıkılmış ve arsası üzerine resimdeki bina yapılmıştır. (2009).



Resim Y. İÜ Diş Hekimliği Fakültesi’nin Gureba Yerleşkesi’nde bulunduğu bina.

¹¹² S. İ. Gürkan, “Türk Dişhekimliği,” *Dişhekimliği Dergisi*, cilt 2, sayı 2 (Nisan 1971), s. 114.



Resim Z. İÜ Diş Hekimliği Fakültesi'nin Gureba Yerleşkesi içerisindeki konumu (2009).

III. Tıp Fakültesi'nin Diş Hekimliği Eğitim ve Öğretimi Üzerindeki Egemenliği

Tıp Fakültesi'nin Eczacı ve Dişçi Okulları üzerindeki egemenliğinin kökleri çok daha derinlerdedir. Bu anlayış izleyen yıllarda da özünü koruyarak sürmüştür. Aşağıdaki satırlar 1900'lü yılların başlarında da eczacılığın, hekimliğin altında ikinci sınıf bir uzmanlık alanı olarak kabul edildiğini ve eczacı unvanının bir tür tenzil-i rütbe biçiminde yöneltildiğini göstermektedir:¹¹³

“Şinasi Mekteb-i Tıbbiye’de talebe bulunuyor. Galiba Dr. ve Prof. Saim Ali'nin sınıfından. Şinasi özgür fikirli, özgür vicdanlı bir insan. O devirde kötülüğü ve muhbirliği ayyuka çıkan bir müdür varmış. Üstelik hainliği de varmış. Şinasi bu adamı iyice dövüyor. Şinasi'yi okuldan kovuyorlar ve sürülmesi için Abdülhamit onay veriyor. Olay aile dostu olan Müşir Fuat Paşa'ya yansıyor. Fuat Paşa Saray'a gidiyor. Şinasi'nin İstanbul'da kalması için tekrar bir onay çıkartıyor. Bunun üzerine Mekteb-i Tıbbiye'nin son senesine gelmiş olan Şinasi, bir eczacı diploması alıyor.”

Eczacı ve Dişçi sınıfının ve tıba yardımcı bütün temel bilimlerin Tıp Fakültesi'nin gelişim sürecinde karşı karşıya kaldıkları muamele, bu okulların kuruluşunda da kendini göstermiştir. Bu okullara akademik ve yönetsel bütünlüğü temsil eden reislik işlevi verilmediği gibi müderrislik unvanı da bu

¹¹³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yayına Hazırlayan Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 73.

okulların öğretim üyelerinden esirgenmiştir. Eczacı ve Dişçi Mekteplerinde kadrolar muallimlikle sınırlı olduğundan Tıp Fakültesi müderrisleri, aynı dersin Tıbbiye’de müderrisi iken, Eczacılık ve Dişçilikte muallimi olmuşlardır. Örneğin Tıp Fakültesi Kimya Müderrisi Hadi Faik Bey, Eczacı Mektebi’nde Kimya-yı Hayati Muallimi;¹¹⁴ TF Fenn-i Ensac Müderrisi Tevfik Recep [Örensoy, 1875-1951] Bey, Dişçi Mektebi’nde Fenn-i Ensac Muallimi¹¹⁵ olmuşlardır.

Darülfünun’un fakülte ve şubelerinde görevlendirilen İdare Müdürleri, heyet-i talimiye üyesi olmayıp, bugünkü anlamıyla genel yazmanlık yaparlardı. Mustafa Münif Paşa'nın böylesine klasik bir göreve getirilmesi anlamlıdır. Bu tip görevlendirmeler, atanan kişinin cezalandırmasına veya örselenen statüsünün onarılmasına yönelik olabilmektedir. Ancak kurumsal ölçekte ve her durumda Tıp Fakültesi'nin egemenliğinin sürdürülmesine yöneliktir. Bu çerçevede 1908/1909 tensikatında kadro dışı bırakılmış olan Mustafa Münif Paşa'nın,¹¹⁶ idare müdürlüğüne getirilmesi bir yönüyle iade-i itibar, diğer yönüyle Eczacı ve Dişçi Mekteb-i Alisi'nin denetlenmesi ve ehlileştirilmesi ile ilişkilendirilebilir. Bu okulların kuruluşunu izleyen yıllarda Darülfünun ve Tıp Fakültesi nezdinde kaldığı konum düşünülürse bu görüşümüz daha da güçlenecektir.

Bu bağlamda bir diğer örnek Server Hilmi Bey'dir. Anderyadis Efendi'nin yerine Tıbbiye-i Mülkiye Müfredat-ı Tıp Muallimliği'ne atanan Server Hilmi Bey'in bu görevi, Tıbbiyelerin birleştirilmesine dek sürmüştür. 1909 Düzenlemesi/Arıtması'nda Eczacı Mektebi Müfredat Muallimliği'ne aktarılmış, uzun yıllar bu okulun Muallimler Meclisi Başkanlığı'nı yürüttükten sonra Eczacı ve Dişçi Mektebi müdürlüğüne getirilmiştir.¹¹⁷

Sait Cemil ölümünden iki yıl önce büyük bir hastalık geçirmiş, iyileştikten sonra Eczacı ve Dişçi Mektebi'ne müdür yapılmıştır.¹¹⁸ Böylece Tıp Fakültesi yönetimi, Eczacı ve Dişçi Mektebi Müdürlüğü makamını, ağır bir hastalığın nekahet dönemi için elverişli bir konum ve rahat bir ortam olarak düşünmüştür.

Aşağıdaki olay, 1910-1923 yıllarında Tıp Fakültesi'nin diş hekimliği dalına bakışını özetlemesi açısından önemlidir:¹¹⁹

¹¹⁴ 30.06.1928 gün ve 1875 sayılı Üçlü Kararname (BCA 030 18 11 1 41 21 5).

¹¹⁵ 30.06.1928 gün ve 1878 sayılı Üçlü Kararname (BCA 030 18 11 1 41 21 5).

¹¹⁶ A. Kazancıgil, “İstanbul Üniversitesi tıp fakültelerinin (İstanbul-Cerrahpaşa) tarihçesi,...” s. 262, 264.

¹¹⁷ Ziya Bir, *İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Mecmuası*, Mayıs-Haziran 1930, c.XII, sayı 5-6, s. 417-8; A. Kazancıgil, a.g.m., s. 262, 264.

¹¹⁸ Sait Cemil, *İstanbul Seririyatı*, sene XIV, sayı 12 (Kanun-ı evvel 1932), s. 143.

¹¹⁹ S. İ. Gürkan, a.g.m., c. 1, sayı 3 (Temmuz 1970), s. 300.

“Burada acı bir hatıramı anlatacağım: Okul Kadırğa’da ve biz asistan iken toplanan bir Hocalar Meclisi’nde Hüseyin Talat Hoca [Sayman] söz alarak Nureddin Ali Hoca’ya [Berkol], ‘Biz öğrencilere ağızda küçük ameliyatlar ve müdahaleler ve bölgesel anestezi gösteriyoruz. Bu sebeple sizin, öğrencilere aynı zamanda yüz ve boyuna ait Bölgesel Anatomi’yi de öğretmenizi rica edebilir miyim?’ demesi üzerine toplantıya başkanlık etmekte olan o zamanın Tıp Fakültesi Dekanı: ‘Hüseyin Talat Bey, Hüseyin Talat Bey! Biz dişçiliği berberlerin elinden alıp bir meslek haline getirdik; bu yetmiyor mu?’”

Nitekim ağız ve çene cerrahisinin, bugün pratik yaşamda hangi meslek alanının, yani hekimliğin mi diş hekimliğinin mi yetki alanında olduğu hâlâ tartışmalıdır.

Diş Hekimliği Okulu’nun öğretim kurulunu oluşturan diş hekimleriyle tıpçılar (hekimler) arasında 1928’de permi dağıtım sınavı sırasında çıkan anlaşmazlığın kökeninde de tıpçıların diş hekimlerini sınırlama ve denetleme istekleri yatmaktadır. Aşağıdaki olay bu görüşümüzü desteklemektedir. Bu bağlamda diş hekimlerinin aralarında anlaşarak Tıp Fakültesi hocalarına karşı direnme kararı almaları ilginçtir.¹²⁰

“Diş Hekimi Hüseyin Talat ile Dr. Server Kamil Hoca arasında başlayan uzmanlıklarıyla ilgili yetki tartışması büyüdü. Arkadan Rüştü, Hamit ve Mustafa Mehmet Beyler hem sınav komisyonundan hem de hocalıktan istifia ettiler.”

Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin, Tıp Fakültesi’nin boyunduruğundan kurtarılıp bağımsız birer kurum statüsünde yönetilmeleri için ilk başkaldırı Maarif Nazırı Reşit’den [Erer, 1869-1952] gelmişse de nazırlık süresinin kısalığı (beş ay) ve dağılma döneminin koşulları buna olanak vermemiştir. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da Tıp Fakültesi’nin bu okullar üzerindeki baskısından yakınmıştır.¹²¹

“Ben de Darülfünun Emmini iken (1923-25) bu iki mektebi esareten kurtarmak istedimse de başaramadım. Tıp Fakültesi bu ayrılığa şiddetle karşı çıktı.”

Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin bulunduğu bina, zamanla bakımsızlıktan harap olmuş, 1922’de çıkan yangın zorlukla önlenebilmiştir. 1923 yılında dönemin Maarif Vekili İsmail Safa [Özler, 1885-1940] Mektebi ziyaret etmiş, gördüğü olumsuzluklar karşısında yeni bir bina sağlamayı ve okulların fakülteye dönüştürülmesi için çalışacağını söylemiştir. Bu okulların fakülteye dönüştürülme çabaları, özellikle Dr. Adnan Adıvar’ın karşı koyması nedeniyle etkisiz kalmıştır.¹²²

¹²⁰ S. İ. Gürkan, a.g.m., c. 1, sayı 4 (Ekim 1970), s. 302 ve c. 2, sayı 1 (Ocak 1971), s. 13.

¹²¹ I. H. Baltacıoğlu, *Hayatım*, s. 282.

¹²² T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 319-320.

Eczacı ve Dişçi Mektepleri’nin kurulmasıyla birlikte özellikle Eczacı Mektebi’nin bilimsel ve yönetsel konularda Tıp Fakültesi nezdinde yaptığı girişimler, nasıl bir özerklik istendiğini açıkça ortaya koymaktadır.¹²³ İzleyen yıllarda Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin Tıp Fakültesi içerisinde bağımsızlık ve özerklikleri sık sık gündeme gelmişse de bir arpa boyu yol alınmamıştır. Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin Darülfünun’un bir şubesi haline getirilmesi için 1924’te öğrenciler tarafından yapılan baskılar yer yer etkili olmuştur. Söylentilere göre Maarif Vekâleti, bu okulların Tıp Fakültesi’nin gerçek birer şubesi olarak varlıklarını sürdürmesine karar vermiş ve durumu Darülfünun Emaneti’ne tebliğ etmiştir. Gerçekleşmeyen bu karara göre Tıp Fakültesi; Tıp, Diş Tababeti ve Eczacı adıyla üç şubeye ayrılacaktır. Eczacı ve Dişçi Şubesi öğrencileri, Tıp Fakültesi öğrencisinin sahip olduğu hukuku olduğu gibi kazanacaktır. Giriş koşulları, bu yıldan itibaren Tıp Fakültesi’ne giriş koşullarının aynısı olacaktır. Benzer biçimde Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin öğretim üyeleri, Darülfünun öğretim üyelerinin sahip oldukları hukuka aynen sahip olacaklardır.¹²⁴

Bu kez 1925 yılında Maarif Vekâleti’nden Darülfünun’a gelen tebligatta, Tıp Fakültesi’ne bağlı bir şube olarak öğretim veren Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin bağımsız birer fakülte olarak kabul ve tasdik edildikleri bilgisi basında yer almıştır. Vekâlet, Darülfünun Emaneti’nce her iki fakülte için düzenlenen programı da kabul etmiştir. Programda öğretim altı sönestr (üç yıl) olarak kabul edilmiş ve öğrencinin birinci sönestrden itibaren mektep tedavihanesinde staj ve uygulama görmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁵ Ancak bu dönüşümler yıllarca gerçekleşmemiş, yalnızca öneri aşamasında kalmıştır.

Tıp Fakültesi’nin Eczacı ve Dişçi Mektebi üzerindeki baskısı 1930’lu yılların başında yeniden yoğunlaşmıştır. Tıp Fakültesi’nin bir şubesi olması dolayısıyla okul, Darülfünun Divanı’nda ve Tıp Fakültesi Meclisi-i Müderrisini’nde temsil edilmemektedir. Okulun mali, yönetsel ve bilimsel sorunlarının tartışılıp çözüldüğü Muallimler Meclisi’nin toplanması da yasaklanmıştır.¹²⁶ Tıp Fakültesi’nin Eczacı ve Diş Hekimliği Okulları üzerindeki baskısı, bu okulların 1960’lı yıllarda fakülteye dönüşmesiyle sona ermiştir. Yüzyıllık uzun ve engebeli bir süreci geride bırakan Türk Diş Hekimliği araştırma ve öğretim kurumları, bugün yurdun her yöresine yayılmış yirmi dolayındaki Diş Hekimliği fakültesiyle işlevini sürdürmektedir.

Açıklama: Bu yazının hazırlanmasında bilgi, düşünce ve eleştirilerini bizimle paylaşan Prof. Dr. Nuran Yıldırım’a teşekkürlerimizi sunarız.

¹²³ A. Altıntaş, a.g.y., s. 12-5.

¹²⁴ “Dişçi ve Eczacı Mektepleri,” *Akşam*, 03.04.1924, sayı 1973, s. 2.

¹²⁵ “Dişçi ve Eczacı Mektepleri fakülte oldu,” *Cumhuriyet*, 29.12.1925, sayı 560, s. 6.

¹²⁶ “Dişçi Mektebi istiklal istiyor,” *Cumhuriyet*, 30.11.1930, sayı 2359, s. 2.

EKLER**Ek 1. Bir Sahtekarlık.⁽¹⁾ Kuyumcu çırağı Grosman nasıl dişçi olmuş?**

Diş Tabipleri Cemiyeti bir içtima akdederek sahtekarlığı tebeyyün eden bir diş tabibinin⁽²⁾ memleketten uzaklaştırılması hakkında Dahiliye ve Sıhhiye Vekaletlerine müracaata karar vermiştir. Bu adam Volf İstapan namını taşıyan ve Tepebaşı’nda muayenehanesi bulunan bir zattır.

Mumaileyhin asıl ismi Grosman olup Rus tebaası ve Harp mültecisidir. İstanbul’a geldiği zaman kuyumcu çırağı ile işe başlamış sonra Kuzguncuk’ta bir Musevi ailesinin isminden istifade ederek sahte bir ilmühaberle Volf İstapan namına sahte bir nüfus tezkeresi çıkartmıştır. Müteakiben Almanya’ya gitmiş kısa bir müddet bir dişçinin yanında çıraklık edip bonservis vesikası olarak İstanbul’a gelmiştir. İstanbul’da bu vesika ile Dişçi Mektebi’ne müracaat etmiş, mektep bunu bir diploma zannederek kendisini mektebe kabul etmiştir. Grosman o zaman pratik dişçiler için açılan kursta bir sene kadar okuduktan sonra diploma almış ve icra-yı sanata başlamıştır. (...) Nihayet polisin yaptığı tahkikat evrakı Üsküdar Ceza Mahkemesi’ne sevk edilerek cereyan eden muhakemesi neticesinde sahtekarlığı tebeyyün etmiştir.⁽³⁾

(1) *Cumhuriyet*, 16.04.1931, sayı 2494, s. 4.

(2) Diş Tabibi değil, dişçi (permili) olması gerekiyor.

(3) Her ne kadar mahkemenin böyle bir karar aldığından söz ediliyorsa da Grosman’ın 1950’li yıllarda faaliyetini Wolf Spahn adıyla Tepebaşı’nda Lorando Pasajı Apartmanı 1 numarada (Telefon: 43 219 sürdürdüğünü biliyoruz. Rehberde diş tabibi ve dişçi (permili) ayrımı yapılmasına karşın Spahn’ın Diş Tabipleri bölümünde yer alması kuşkuludur. Çünkü bu bölümde yer alanların, adlarının yanında diş tabibi veya diş doktoru unvanı bulunmakla birlikte Spahn’ın adının yanında hiçbir unvan yoktur (*İstanbul Telefon Rehberi*, 28. Bası, 1950, s. 648.

Ek 2a. Hüseyin Talat Sayman’ın biyografisi

Hüseyin Talat Bey, Girit-Hanya eşrafından Softazade ailesindedir. Saymanlar ikisi erkek, üçü kız, beş kardeşler.⁽¹⁾ Kardeşi Ahmet Nesimi [Sayman (?-1958)] Paris’te Siyasal Bilgiler Okulu’nu bitirmiş ve Meşrutiyet’i izleyen günlerde kurulan İttihat ve Terakki Kabinesi’nde Hariciye Nazırı olmuştur. Hüseyin Talat, Paris’te lise eğitiminin ardından Ecole Dentaire bitirmiş (1908), yurda döndüğünde yeni kurulmakta olan Dişçi Mektebi’nin hocalık sınavını kazanarak Müfredat-ı Tıp ve Fenn-i Tedavi-i Esnan dersinin hocası olmuştur.⁽²⁾

Bu görevini 1933’e değin sürdürmüş, Üniversite Reformu’nda açığa alınmıştır.⁽³⁾ Reform’dan sonra, açığa alınan müderrislerden yirmi kadarının Edebiyat Fakültesi içersinde oluşturulacak Telif ve Tercüme Heyeti’ne alınmaları gündeme geldi.⁽⁴⁾ Bu sırada Hüseyin Talat Bey’in kurula alınması uzak bir olasılık olarak değerlendirildi.⁽⁵⁾ Zaten bu kurul daha sonra oluşturulmadı.

1940’lı yıllarda muayenehanesinde diş hekimliği yaptığı telefon rehberindeki, “Hüseyin Talat, Muallim, Diş Tabibi, Meşrutiyet Caddesi, Sagreda Conga Apt, 43 529.”⁽⁶⁾ kaydından anlıyoruz. Ancak 1950 yılına ait rehberde, bu numaranın Abdullah Başaran’a geçtiğini görüyor⁽⁷⁾ ve Hüseyin Talat Bey’in 1944-1950 arasında mesleği bıraktığını sanıyoruz. Az sonra, 1951’de yaşama veda eden Muallim Diş Hekimi Hüseyin Talat Sayman’ın ölüm duyurusu gazetelerde yer alır.

Hüseyin Talat Bey 1918’de Saray eczahanesine davet edilip, kendisine vizite ücreti ödenmiş ve saray dişçileri arasında yer almıştır.⁽⁸⁾ 1922’de kurulan Müslüman

Diştabipleri Mezunin ve Talebe Cemiyeti (sonradan Türk Diştabipleri Cemiyeti)’nin yönetim kurulu üyesidir.⁽⁹⁾

(1) Gürkan, dört erkek kardeş olduklarını söylüyor (Suat İsmail Gürkan, *Türk Dişhekimliği, Dişhekimliği Dergisi*, cilt 2, sayı 2, Nisan 1971, s. 110).

(2) S. I. Gürkan, a.g.y., s. 110.

(3) Ali Y. Baltacıoğlu, “Darülfünun tasfiyesi,” *Toplumsal Tarih*, sayı 167, Kasım 2007, s. 39.

(4) Ali Y. Baltacıoğlu, “Darülfünun’dan Üniversite’ye, 1933 Üniversite Reformu’nun Sonrası,” *Toplumsal Tarih*, sayı 177, Eylül 2008, s. 35-6.

(5) “Üniversitede münhal var,” *Son Posta*, 6 Ağustos 1933, sayı 1089, s. 1+6.

(6) *İstanbul Telefon Rehberi*, 1944, s. 255.

(7) *İstanbul Telefon Rehberi*, 1950, s. 132.

(8) N. Yıldırım, *Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında Meslek Tarihine Bir Bakış*, Türk Dişhekimleri Birliği, İstanbul 2007, s. Şubat 08.

(9) Ziya Cemal Büyükkaksoy, *Türk Dişhekimliği Tarihi, Türk Diş Tabipleri Cemiyeti, Türk Diş Tabipleri Cemiyeti Albümü*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1946/1951?, s. 48-53.

Ek 2b. Hüseyin Talat Sayman’ın ölüm ilânı.

Dişçi Mektebi’nin en eski ve gayretli profesörlerinden; Girit Hanya eşrafından Softazade Merhum İbrahim

Bey’in oğlu, İş Bankası eski İdare Meclisi Reisi Ahmet Naim Sayman’ın ve Sinesaf Sayder, Seniha Alyot, Kevser Meryem’in kardeşleri **Profesör Hüseyin Talat Sayman**, birkaç seneden beri müptela olduğu hastalıktan kurtulamayarak 11 Kasım 1951 Pazar günü Allah’ın rahmetine kavuşmuştur. Cenazesi 13 Kasım 1951 bugünkü Salı günü öğle namazını müteakip, Beyazıt Cami-i Şerifi’nde kıldırılarak Merkezefendi’deki aile makberesine defnedilecektir. Mevla rahmet eyleye. Vasiyeti gereğince çelenk gönderilmemesi rica olunur.⁽¹⁾

(1) *Cumhuriyet*, 13.11.1951 Salı, sayı 9799, sayfa 4 (paralı duyuru).

Ek 3. Kösemihalzade Halit Şazi Bey’in (1869-1921)⁽¹⁾ biyografisi⁽¹⁾

Halit Şazi, genç yaşında Bulgaristan’ın Samakov kasabasından İstanbul’a göç eden Mabeyn katiplerinden Şazi Beyin oğludur. Halit Şazi Bey 1869’da İstanbul’da doğmuştur. İlk tahsilini kışları Beyazıt’taki Simkeşane Mektebi’nde ve yazları Beylerbeyi’ndeki konaklarında hususi hocalardan okumuştur. 10 yaşında Galatasaray’a ve 19 yaşında Askeri Tıbbiye’ye devama başlamış, 1894 yılında pekiyi derece ile doktor yüzbaşı diploması almıştır.

1897’de Cemil Paşa’nın Ameliyat-ı Cerrahiye kürsüsüne muallim muavini olan Dr. Halit Şazi, 1898’de kolağası rütbesiyle Beşinci Daire Sıhhat Müfettişliğine tayin olunmuştur. 1908’de binbaşı olan Halit Şazi Bey, 1909’da askeriyeden mezun (izinli/onaylı) sayılarak Dişçi Mektebi-i Alisi emraz-ı umumiye, emraz ve tasni-i esnan nazariyesi muallimliğine getirilmiştir.

Halit Şazi Bey kendisini Gazimihalzadeler soyundan kabul ederdi. Ancak çocukları 1934’te seçtikleri “Kösemihal” soyadını babalarının adına eklemişlerdir.

Boş zamanlarında musiki ve resimle uğraşan Halit Bey, kanun ve kemanı çok iyi çalardı. Yağlıboya tablolarının bir kısmı oğlu Nurettin Şazi Kösemihal tarafından Tıp Tarihi Enstitüsü’ne verilmiştir. 30 kadarı halen çocuklarındadır. Devrinin motor-makine yeniliklerini de Avrupa’dan getirdiği kitaplardan takip eden Halit Şazi Bey, evinde kurduğu atölyede kendi tasarladığı ve çizdiği motorların model, tesviye ve tornasını da

kendisi yaparak bunları merasimle işletmiştir. İstanbul’da da elektrik ve kalorifer yokken evindeki tertibatı kendi eliyle yapmıştır.

Mesleğine ait birkaç incelemeden başka yazı yazmayan Halit Bey’in ölümüne yakın yıllarda diyalog şeklinde bir kitap hazırladığı biliniyor ama ne yazık ki bu kitap kayıptır.

1921 yılında ölen Halit Şazi Bey’in eşi, Tıbbiye-i Şahane Ders Nazırı ve Hıfzısıhha Müderrisi Mahmut Hakkı Paşa [Vanioglu]’nın kızı Vecihe Hanım’dır. Çocukları sırasıyla: Şaziye, Hatemi, Nurettin ve Şadiye’dir. Halit Şazi Bey Eyüp Sultan’da aile kabristanında yatmaktadır.

(1) H. Uğuroğlu Barlas, *Nurettin Şazi Kösemihal Biyografya-Bibloyografya*. İstanbul Matbaası, 1963, s. 9-10; Şeref Etker, “Dr. Gazimihalzade M. Halit Şazi Bey’in Özgeçmişi,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. X, sayı 1, 2008, s. 201-4, adlı yayınlardan yararlanılarak hazırlanmış, başlık tarafımızdan yakıştırılmıştır (Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu).

Ek 4. Hekim ve Sanatkar⁽¹⁾

Bu dünyada acı ve sıkıntı çeken insanlar vardır. Bunlardan birincisi fakirler, ikincisi hastalarsa, üçüncüsü yerini bulamamış insanlardır. Merhum Dişçi Halit Şazi yerini şaşırması bir artistti. Talih onu diş doktoru yapmıştı. Oğlu Nurettin⁽²⁾ ve akrabaları anlatırlar; muayenehanesinde sınırlı, evinde güler yüzlü idi. Hastasının dişini çekerken hastadan çok kendi üzüldü. Muayenehanesinden evine gelir gelmez uğraştığı şey diş bahsi değil makinecilikti. Zaten dişçiliğin de protez kısmında en çok muvaffak oluyordu, çünkü dişçiliğin bu kısmı en artistik kısmı idi. Halit Şazi büyük bir sanatkar olacakken dişçi olmuş bir talihsizdi.

(1) İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu], “Muallim Mektebinden Üniversiteye Koşun,” *Yeni Adam*, 18 Birinci Teşrin 1934, sayı 42, s. 2’den kısaltılarak alınmıştır. Başlık bizim tarafımızdan yakıştırılmıştır (Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu).

(2) İ.Ü. Edebiyat Fakültesi sosyoloji profesörü Nurettin Şazi Kösemihal (1909-1972) [Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu].

Ek 5. Darülfünun Tıp Fakültesi Eczacı (ve Dişçi) Mektebi’ne Talebe Kayıt ve Kabulü⁽¹⁾

Darülfünun Tıp Fakültesi Eczacı (ve Dişçi) Mektebi’ne talebe kayıt ve kabulü zamanının takribi hesabıyla atide muharrer şeraite tevfiakan kaydolmak arzusunda bulunanların şehr-i hal-i ruminin on beşinci gününden [28 Ağustos 1909], Eylül’ün yirminci gününe [3 Ekim 1909] kadar şahadetnameleriyle nüfus tezkerelerini ve aşı şahadetnamelerini ve mezkur şahadetnamelerin kendilerinin olduğunu ve hüsn-i hal encabından bulduklarını mübeyyin iki maruf zatın imzasını havi ve mahallesi imam ve muhtarı tarafından musaddak ilm ü haber varakalarını müstahiben cumadan ma’da her gün Kadırğa’da kain Tıp Fakültesi idare kalemine müracaatla defter-i mahsusuna kaydettirmeleri lüzumu ilan olunur.

• *Evvela* mekatib-i idadiyeden bil şahadetname mezun bulunmak;

• *Saniyen* Maarif-i Umumiye Nezaret-i Aliyesi’nin taht-ı tasdikinde bulunan ve mekatib-i idadiye-i resmiye derecesinde olan mekatib-i hususiye-i Osmanî’den mezun ve şahadetnameleri Nezaret-i Müşarünileyhce musaddak bulunmak ve lisan-ı resmi-i Osmanîye, mekatib-i idadiye-i resmiye mezunları derecesinde vukufaları olduğunu bil imtihan ispat etmek;

• *Salisen* mekatib-i idadiye şahadetnamesini hamil olmayanlar mekteb-i mezkurda tedris olunan ulum ve funundan *komisyon-ı mahsus* huzurunda imtihan vermek;

• *Rabian* ecnebi lise veya zımnaslarından mezun bulunanlar haiz oldukları şahadetnameler mezkur lise ve zımnasların mensup oldukları hükümetin tıp fakültelerine kayıt ve kabulüne müsait ise, Darülfünun-i Osmanî Fakültesi’ne de kayıt ve kabul olunurlar. Ancak bu gibiler lisan-ı resmi-i Osmanî’ye layıkıyla vakıf olduklarına dair komisyon-ı mahsus huzurunda imtihan vermeye mecburdurlar.

(1) *Tanin*, 26.08.1909, sayı 353, s. 4.

Ek 6. Darülfünun-i Osmanî TBMM Hükümeti İstanbul Darülfünunu TC İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi ve Kabile Hastabakıcı Mektepleri Müdürleri (1908-1933)⁽¹⁾

Mustafa Münif Paşa [Kocaoğlu] (1855-1937). 29.09.1909-16.02.1917.⁽²⁾

Mahzar Hüsnü [Dural (1871-1938)]. 17.02.1917-15.06.1920.

Server Hilmi Bey (1868-1930).⁽³⁾ 17.06.1920-01.04.1930.

Sait Cemil Bey (1875-1932).⁽⁴⁾ Vekaleten 08.04.1931-02.12.1932.

Mehmet Mahir [Tokay (1881-1940)]. Vekaleten 24.12.1932- 04.04.1933.

Behçet Sabit [Erduran (1886-1980)]. Vekaleten 12.04.1933-26.06.1933.⁽⁵⁾

Mehmet Ziyaettin [Ülken (1870-1951)]. Vekaleten 27.06.1933-31.07.1933.⁽⁶⁾

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Diş Tababeti Mektebi Diş Hekimliği Okulu Müdürleri (1933-1964)⁽⁷⁾

Kazım Esat Devrim [1885-1951]. 01.08.1933-1935.⁽⁸⁾

Alfred Kantorowicz [1880-1962]. 1935-1946.⁽⁹⁾

Hikmet Yalçın [1893-1977]. 1946-1955.

Perteve Ata [1900-1969]. 1955-1957.

Suat İsmail Gürkan [1903-1983]. 1957-1959.

Ekrem Behçet Tezel [1893-1965]. 1959-1960.

Ömer Şevket Tagay [1903-1972]. 1960-1962.

Lemi Belger [1910-1994]. 1962-1964.

(1) Bedii N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İ.Ü. yayını no: 1852, İstanbul 1970, s. 337; Ziya Cemal, Büyükkaksoy, *Türk Diş Tabipleri Cemiyeti Albümü*, Hüsnütübaat Matbaası, İstanbul 1946/1951?, s. 15-6; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s. 258; Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968, Yörük Matbaası, s. 262.

(2) Mustafa Münif Paşa, bu görevi 31.01-16.02.1917 tarihleri arasında vekaleten yürütmüştür. Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi ve Kabile Hastabakıcı Mektepleri kurulduğu sırada biri idare müdürü, diğeri Eczacı ve Dişçi Mekteb-i Alilerinin meclis-i muallimlerinin reisleri olmak üzere ikili bir yönetim biçimine sahipti. Biri yönetsel diğeri akademik-yönetsel olan bu yetkilerin taraflarca ne zamana kadar ve nasıl paylaşıldığı konusunda net bir bilgiye sahip değiliz. Halit Şazi Bey, 06.10.1909- 1917 tarihleri arasında Dişçi Mekteb-i Alisi Muallimler Meclisi reisliğini yürütmüştür.

(3) Server Hilmi Bey’e yaygın bir biçimde yakıştırılan Büyükkaksoy soyadını, kendisi Soyadı Kanunu çıkmadan önce öldüğü için kullanmadık.

(4) Sait Cemil Bey’e yaygın bir biçimde yakıştırılan Yiğit soyadını, kendisi Soyadı Kanunu çıkmadan önce öldüğü için kullanmadık.

(5) “Bir istifa,” *Milliyet*, 13.04.1933, sayı 2574, s.3.

(6) N. Baylav, *Eczacılık Tarihi*, s. 328; Üveis Maskar, “Türkiye’de sivil Eczacı Mektebi’nin açılışından bugüne kadar geçirdiği safhalara ve son yıllardaki inkişafına toplu bir bakış,” *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası*, Monografi Serisi no:24, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1957, s. 15; İ.Ü. Edebiyat Fakültesi sosyoloji profesörü Hilmi Ziya Ülken (1901-1974), Mehmet Ziyaettin [Ülken]’in oğludur (Feza Günergun, “Doktor

Kimyager Mehmed Ziya Ülken: Sir William Ramsay’in Türk öğrencisi,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. VI, sayı 2, 2005, s. 93); Şehsuvaroğlu, Ülken’in müdürlük görevinin bitiş tarihini 31.06.1933 olarak belirtmiştir (B. N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s. 337).

(7) Ahmet Nefesoğlu, “Dişçi Mektebi’nden Fakülte’ye,” *Dergi*, 3 (19), Mart 1991; B. N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s. 337-9; *Dünyada ve Ülkemizde Dışhekimliğinin Öncü Kadınları, Ülkemizde İlk Dışhekimliği Okulu, İstanbul Üniversitesi Dışhekimliği Fakültesi*, 100. Yıla Armağan, Editörler: A. Namal, Ö. Öncel, A. Demirhan Erdemir, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul 2008, s. VI.

(8) N. Yıldırım, Kazım Esat’ın müdürlüğünün 1933-1936 yıllarını kapsadığını söylemektedir (N. Yıldırım, *Bilimsel Dışhekimliğinin 100. Yılında Meslek Tarihine Bir Bakış*, s. Aralık 08).

(9) Okul müdürlüğünün dışında tedrisat müdürlüğü (1936-1949) de üzerindedir (A. Nefesoğlu, a.g.m.).

Ek 7. Dişçi Mekteb-i Alisi 1910-1911 ve 1911-1912 İlk Mezunları

Okul	Adı Soyadı	Menşei	Sınıf	Giriş	Çıkış	Dipl
29	Mehmet Ali [Sürel (1888-?)]	Ecz Sınıfı 2 naklen	2	1909	1911	1
12	Apturrahman (1873-1933)	Cerrah Şhd	2	1909	1911	2
22	Puzant Ebeyan (1873-?)	Dişçi İcz	2	1909	1911	3
7	Bedrettin (1885-?)	Ecz Sınıfı Diploma	2	1909	1911	4
8	Mehmet Tahir (1887-?)	Ecz Sınıfı Diploma	2	1909	1911	5
44	Bedros Mahlas Düz (1887-?)	Ermeni Mek Şhd+Kom Snv	3	? 1911	6	6
69	Dikran Geyikyan (1884-?)	Pratik Dış+ Kom Snv	3	? 1911	7	7
16	Ali Haydar (1887-1918)	Cerrah Şhd	2	1909	1911	8
52	Diran Kalemkaryan (1882-?)	Dişçi İcz	2	1909	1911	9
53	Petrak (1882-?)	Dişçi İcz	2	1909	1911	10
54	Basri (1891-1933)	Dişçi İcz	2	1909	1911	11
63	Ahmet Hamdi (1874-1924)	Cerrah Şhd	2	1909	1911	12
1	Mehmet Kazım (1887-?)	Vefa İdadı+ Cenevr TF Tsd	2	1909	1911	13
	Mehmet Ali (1873-?)	Cerrah Şhd	2	1909	1911	14
	Sabatay (1882-?)	Londra Dış Mk Dişçi İcz	2	1909	1911	15
	Yorgaki Presidi (1887-?)	Pratik Dış+ Kom Snv	2	1909	1911	16
	Hayık (1879-?)	Dişçi İcz	2	1909	1911	17
4	Mehmet Hüdeverdi (1886-?)	Cerrah ve Dişçi İcz	2	1909	1911	18
20	Osman Naci (1875-?)	Cerrah Şhd	2	1909	1911	19
	Mustafa Mehmet [Büyükgürel (1882-?)]	Cerrah Şhd	2	1909	1911	20
	Bon Fransuva (Fransız Uyuğu)	Pratik Dış+ Kom Snv	3	? 1911	21	21
	Jan Batist Gromye (Fransız Uyuğu)	Pratik Dış+ Kom Snv	3	? 1911	22	22
27	Mustafa Sezaî (1885-?)	İdadı Tsd	2	1910	1912	23
28	Ali Nazmi [Sürel (1890-?)]	İdadı Diploma	? 1909	1912	24	24
	Ardeşes (1886-?)	Rüştiye Şhd	1	1909	1912	25
	Yervant Kaavafyan (1891-?)	Sınavla	1	1909	1912	26
40	Alfred Gustav Coldenberg	? 1909	?	? 1912	27	27
41	Mardik Reisman (1884-?)	Sınavla	1	1909	1912	28
	Ropen Serkis (1886-1941)	Sınavla	1	1909	1912	29
46	Kirkor Karabet (1888-?)	Sınavla	1	1909	1912	30
31	İsmail Fehmi (1892-?)	İdadı Tsd	1	1909	1912	31
62	Ahmet Refik [İmre (1892-?)]	Ecz Sınıfı 1 naklen	? 1909	1912	32	32
64	Ahmet (1871-1916)	Cerrah Şhd	2	? 1912	33	33
	Kaspar (1887-?)	Pratik Dış+ Kom Snv	3	? 1912	34	34
71	Halil Salih [Kezrak (1890-1936)]	Pratik Dış+Kom Snv	3	1909	1912	35
	Mıgırdıç Apkaryan (1878-?)	? 1912	? 1912	36	36	
	Hafız Hasan (1872-?)	Dişçi İcz	2	? 1912	37	37
	Hüseyin Cemal (1872-1941)	Cerrah Şhd	2	? 1912	38	38
	Bogos	Cerrah Şhd	2	? 1912	39	39
32	Hüseyin Mukbil [Karacaer (1872-?)]	Cerrah Şhd	2	1909	1912	40
83	Mustafa	Cerrah Şhd	2	? 1912	41	41
	Melkon	Pratik Dış + Kom Sınavsız	? 1912	42	42	

		(mağdurin-i siyasi)				
60	Mahmut [Ögel (1895-?)]	İdadı Tsd	1	1909	1912	43
	Vedii İlyas	?	?	?	1912*	44
	Ropen Takforyan	?	?	?	1912*	45
	Emin Kurma	?	?	?	1912*	46

Kısaltmalar: Ecz (Eczacı), Şhd (Şahadetname), İcz (İcazname), Kom Snv (Komisyon-ı Mahsus Sınavı), Tsd (Tasdikname).

Diş Tababeti Mektebi’nin kuruluşunun 35. yılı dolayısıyla, okula 1909’da yazılarak ilk kez 1911 ve 1912 yıllarında mezun olan diş hekimleri onuruna, Diş Tabipleri Cemiyeti tarafından bir jübile düzenlenmiştir (30 Temmuz 1943). Bu jübilenin anısına Diş Tabipleri Cemiyeti tarafından *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler* adlı albüm yayınlanmıştır (İstanbul 1943, Hüsnütabiat Basımevi). Bunu Ziya Cemal Büyükkaksoy’un *Diş Tabipleri Cemiyeti Albümü* izlemiştir (Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1946/1951). Bu çizelge her iki yayından ve Cumhuriyet gazetesinin bir haberinden (Diş Tabipleri Büyük Bir Jübile Yaptılar, *Cumhuriyet*, 31.07.1943, sayı 6810, s.3) yararlanarak hazırlanmıştır. Ayrıca bu yayınlarda yer alan Mali Rumi tarihlerin, Miladi tarihlere çeviri yanlışları tarafımızdan düzeltilmiştir.

Ek 8. Halil Salih [Kezrak (1890-1936)]

1890’da İstanbul’da doğmuştur. Ferik Salih Paşa’nın⁽¹⁾ oğludur. Annesi Şefika Hanım, Beşiktaş Muhafızı Müşir Hasan Paşa’nın⁽²⁾ kızı, Tophane Müşiri Halil Paşa’nın⁽³⁾ da torunudur. Beşiktaş İptidaisi’nin ardından Beşiktaş Rüştiye-i Askeriyesi’ni bitiren Halil Salih Bey Galatasaray Sultanisi’ne girmiş, 1909’da pratik dişçi olması dolayısıyla Komisyon Sınavı vererek Dişçi Mektebi’nin üçüncü sınıfına alınmıştır. 1912’de mezun olduktan sonra Beşiktaş’ta muayenehane açmıştır. 1914’te mülazım-ı evvel rütbesiyle Yıldız Askeri Hastahanesi diş tababetinde bulunmuş ve hekim sayısının azlığı dolayısıyla yardımcı hekim olarak çalışmıştır. I. Dünya Savaşı’nın sonunda Protez Muallimi Yuvanidis’in yanında üç yıl muavinlik yapmıştır. 1922’de protez muallimliğine getirilmiştir. Tasni-i Esnan (Protez) adında bir kitabı vardır. 1933 Üniversite Reformu’nda kadro dışı bırakılmış, bunun üzerine Beşiktaş’ta bir muayenehane açmıştır. 26 Nisan 1936’da kalp rahatsızlığından ölmüştür.⁽⁴⁾ Diştabibi Halil Salih, Müslüman Diştabipleri Mezunin ve Talebe Cemiyeti’nin üyesidir.⁽⁵⁾

(1) Hulusi Salih [Kezrak, 1864-1939]. Harbiye Nazırı oldu (1909). Meclis-i Ayan üyeliğinde bulundu. Çeşitli hükümetlerde Bahriye Nazırlığı’nda bulundu. 1920’de sadrazamlığa getirildi.

(2) Yedi-Sekiz Hasan Paşa (?-1905). Hiç eğitim görmediği halde müşirliğe (mareşal) kadar yükseldi. İmzasını eski harflerle 7 ile 8 yazıp, bu iki sayıyı bir çizgiyle birleştirerek attığından halk arasında ‘Yedi-Sekiz Hasan Paşa’ diye anıldı. Beşiktaş muhafızlığına getirildi. Torunlarının Vanıköy’de oturdukları yalısı 1966’da yandı.

(3) Halil Rıfat Paşa (?-1855). 1830’da Kaptan-ı Deryalığa, ardından Tophane Müşirliği’ne atandı (1832). II. Mahmud’un kızı Saliha Sultan ile evlendi. Daha sonra Seraskerlik ve Ticaret Nazırlığı’nda bulundu.

(4) *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler*, Türk Diştabipleri Cemiyeti, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1943, s.14-5; Ali Y. Baltacıoğlu, “Darülfünun tasfiyesi,” *Toplumsal Tarih*, sayı 167, Kasım 2007, s. 39.

(5) Ziya Cemal Büyükkaksoy, *Türk Dışhekimliği Tarihi, Türk Diş Tabipleri Cemiyeti, Türk Diş Tabipleri Cemiyeti Albümü*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1946/1951?, s. 48.

Ek 9. Dişçi / Diş Hekimi Statüsü⁽¹⁾

Fatih Ahz-ı Asker Şubesi’nin hekim, dişçi, eczacı ve kimyagerlerin askerlik hizmetleriyle ilgili tebliği üzerine ‘Türk Diş Tabipleri Mezunin ve Talebe Cemiyeti’ tarafından yapılan açıklama:

“Fatih Ahz-ı Asker Kalem-i Riyasetinden 29 Mayıs 340 Perşembe günkü gazetelerle neşredilen etibba, dişçi, eczacı ve kimyagerlerin hizmet-i maksurelerine dair olan tebliğ-i resmi umum diş etibbası mahfelinde büyük bir teessür ve hayreti mucip olmuştur. Diş tababeti müntesibini, evlad-ı vatanın her ferdi gibi müdafaa-i vatan ve hizmet-i vataniye uğrunda en vazih hizmet-i askeriye ile mükellefiyeti en büyük şeref tanımış olduğundan, maksure hizmetlerinin suret ve mahall-i ifasından hükm-i kanuniden asla müteessir değildir. Şu kadar ki mevki-i ilm ve içtimaimize, hayat ve maişet-i hususiyemize ve mesleğimizin şeref ve istikbaline, sıhhat-i umumiyeye taalluku ve binaenaleyh hayati bir ehemmiyeti haiz olduğu cihetle cemiyetimiz, işbu keyfiyet ile layık olduğu derecede alakadar olmuştur. Cemiyetimiz heyet-i umumiyesince takarrür eden mevadî nazardikkat-i alilerine arz olunur:

‘Tebliğatın diğer maddelerinde meselenin temas ve tevafuk ettiği en yeni mevad-ı kanuniye lutfen irae edilmiş olduğu halde birinci maddede ceff-el-kalem (Darülfünun Dişçi Şubesi’nden mezun olanların unvanı tabip değil, dişçidir). Darülfünun Nizamnamesi’ndeki tebeddülât ve teceddüdât nazar-ı dikkate alınmaksızın ve Tıp Fakültesi Diş Tababeti Şubesi mezunlarına hükümet tarafından verilen şahadetname ile ne gibi bir unvan verildiği tahkik edilmeksizin, çarşı pazarda, panayır mahallerinde zenbili omzunda ve taşralarda ekseriya hükümet tabiplerinin münferit imzasını havi ruhsatnameleriyle icra-yı sanat eden dişçi kalfalarına verilen, kanunun eski bir tabirinin, Tıp Fakültesi’nin yetiştirdiği ve diş tabibi unvanını diplomasıyla bahş ettiği diş etibbasına da teşmili bir eser-i zühule haml olunmuştur. Binaenaleyh kelimenin mana-yı zahirisi üzerindeki münakaşada ısrar olundukça devletin salahiyettar bir vekalet ve müstakil müessesesinin verdiği vesaik ve bu vesaikteki **diş tabibi** unvanını diğer devairin ret ve iptal etmesi sarih bir hakk-ı müktesebin ihmalini intaç edecektir. Maruzatımızın tetkik ve tahkikine müsaade-i aliyelerinin izniyle işbu zühulün tashihi ve efkarı umumiyede hasıl olan su-i tesirat-ı haysiyet-i şikanenin tamir ve izolesi muaddelat-ı cumhuriye namına müsterhamdır.”

(1) “Diş tabiplerinin müracaatı,” *Cumhuriyet*, 31.05.1924, sayı 25, s. 2. Başlık tarafımızdan yakıştırılmıştır (Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu).

Ek 10. Ahmet Refik İmre

1892’de Kerkük’te doğmuştur. Babası Miralay Halil Sarım Bey’dir. İlköğrenimini Kerkük ve Bağdat’ta, rüştiye ve idadi öğrenimini İstanbul’da yaptıktan sonra Mülkiye Tıbbiyesi’ne girmiştir. 1909’da Eczacı Mektebi’nin birinci sınıfından nakletmiş ve 1912’de Dişçi Mektebi’nden mezun olmuştur. İlk muayenehanesini Balat’ta açmış ve üç ay sonra ispirto ocağının patlaması sonucunda muayenehanesi yanmış ve kendisi de altı ay yatarak tedavi görmüştür. 1912’de Dişçi Mektebi protez muallim muavinliğine getirilmiş ve bu görevde fahriyen I. Dünya Savaşı’nın başlamasına değin bulunmuştur. Savaş başlayınca ordu menzil karargahı diş tababetinde mülazım-ı evvel rütbesiyle çalışmıştır. Dördüncü Ordu’yla Şam’a gitmiş, Der’a Hastahanesi ile Medine’de karargah diş tababetinde, Mecdil’de, Şeria’da Alman Şaritet Süvari Grubu diş tababetinde çalıştıktan sonra Şam’da hastalanmıştır. Hastalığı sırasında düşmana teslim olmayarak saklandığı için, Şam’daki Selahattin Eyyubi Zindanı’na konmuş ve idama mahkum edilmiştir. Arkadaşlarının yardımıyla Beyrut üzerinden bir gemiyle İstanbul’a kaçmıştır. Dişçi Mektebi Müdürü Müderris Server Hilmi Büyükkaksoy’un yönlendirmesiyle 500 kuruş maaşla birinci ve ikinci sınıf protez

muavinliğine atanmış ve iki buçuk yıl çalıştıktan sonra Ulusal Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu’ya geçmiş, Samsun Frengi Hastahanesi ve Belediyesi diş tababetinde bir yıl çalışmıştır. 1931’in sonlarında TBMM diş tababetine getirilmiştir.⁽¹⁾ 1950’li yıllarda muayenehanesi Ankara’da, Anafartalar Caddesi üzerinde Çocuk Esirgeme Kurumu Apartmanı’nda bulunuyordu.⁽²⁾

(1) *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler*, Türk Diştabipleri Cemiyeti, Hüsniyatı Basımevi, İstanbul 1943, s.13-4.

(2) *Ankara Telefon Rehberi*, Ağustos 1955, s. 275.

Ek 11. Darülfünun’a talebe kayıt ve kabulü⁽¹⁾

1) Darülfünun Tıp, Edebiyat, Fen, İlahiyat Fakülteleri ile **Eczacı ve Dişçi Mekteplerine** 341-342 sene-i dersiyesi için talebe (**hanım ve efendi**) kayıt ve kabul muamelatına başlanacaktır.

2) Fakülteler ile şubelere yüksek mektep ve tam devreli resmi ve kezalik tam devreli musaddak hususi liseler mezunları alınacaklardır. İlahiyat Fakültesi’ne girmek isteyenler ayrıca Arabi ve Farişi’den imtihana tabidirler.

3) Namzetlerin atideki vesaik haiz olmaları elzemdir:

- A) Kayıt ve kabul istidanamesi (fakülteler riyasetlerine hitaben).
- B) Mektep, sıhhat, aşı şahadetnamesi.
- C) Nüfus tezkeresi.
- D) İkametgah ilm ü haberi.
- E) 4,5X6 ebadında mukavvasız üç kıt’a fotoğrafı.

4) Taliplerin cumartesi, pazartesi, perşembe günleri saat on birden beşe kadar fakülteler idarelerine ve **Dişçi ve Eczacı Mektepleri için de Beyazıt’ta Umumi Kütüphane ittisalinde kain mekteb-i mezkure** idaresine müracaat etmeleri ilan olunur.

(1) *Cumhuriyet*, 30.08.1925, sayı 470, s. 6.

Ek 12. Beyazıt’ta Kain Eczacı ve Dişçi Mektepleri Müdüriyeti’nden⁽¹⁾

Darülfünun Tıp Fakültesi Dişçi Şubesi polikliniklerine cumartesi ve çarşamba günleri saat 9-12, salı günleri 4-9’a kadar meccanen hasta kabul ve tedavi edilir.

(1) *Cumhuriyet*, 12.11.1925, sayı 543, s.5 ve 13.11.1925, sayı 544, s. 5.

Ek 13. Mercan’da⁽¹⁾ Kafkas Oteli ve Talebe Pansiyonu

İstanbul’un tam işlek merkezinde mevkii yüksek, havadar, lokanta, banyo ve bahçeyi havi ve her türlü esbab-ı istirahatı camidir. Fiyatların itidali dolayısıyla bilhassa **Darülfünun Dişçi ve Eczacı Efendilerine** şayan-ı tavsiyedir. Telefon: İstanbul 1018

(1) *Cumhuriyet*, 18.10.1925, sayı 519, s. 6.

Ek 14. Mustafa Mehmet Büyükgürel’in biyografisi

1882’de Keskin’de doğmuştur. Babası Keskin eşrafından Mehmet Efendi’dir. Cerrahlık şahadetnamesiyle Dişçi Mektebi’nin ikinci sınıfına alınmış ve 1911’de mezun olmuştur. Mustafa Mehmet Bey, okulu bitirdikten sonra Selanik ve Serez’de çalışmıştır. Serez’de sergilediği başarılı çalışmalar üzerine Avrupa’ya gönderilmesi düşünülmüşse de başlayan Balkan Savaşı buna engel olmuştur. Bunun üzerine muayenehanesini bırakıp 14. Fırka ile Selanik üzerinden İstanbul’a hareket etmiştir. İstanbul’a geldikten sonra Hadımköy Merkez Hastahanesi’nde görevlendirilmiştir. Terhis olduktan sonra

Çağlayan’da bir muayenehane açmıştır. I. Dünya Savaşı’nın başlamasından sonra, askeri fırkalarla merkez hastahanelerinde birer diş hekimi bulundurulması gereğini vurgulayan bir rapor hazırlamıştır. Bu öneri, Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi tarafından oluşturulan ve Mustafa Mehmet Bey’in de katıldığı bir kurulda tartışılmıştır. Mustafa Mehmet Bey bunun ardından Gülhane Diş Tabipliği’ne atanmıştır. Daha sonra sırasıyla beşinci, birinci ve ikinci ordularla kolordularda diş tabipliği yapmış ve Diş Tababeti Mektebi son sınıf öğrencisinin Gülhane’deki staj ve uygulamalarına nezaret etmiştir. Savaş sırasında attan düşmesi sonucunda kaburga ve köprücük kemikleri kırılan Mustafa Mehmet Bey, uzun süren bir tedavi dönemi geçirmiştir.⁽¹⁾

Mustafa Mehmet, 1922’de kurulan Müslüman Diştabibleri Mezunin ve Talebe Cemiyeti (sonradan Türk Diştabibleri Cemiyeti)’nin yönetim kurulunda yer almıştır.⁽²⁾

Diş Tabibi Mustafa Mehmet Bey, 1925 yılında Dişçi Mektebi Ameliyat Şube (Ameliyat-ı Sinniye) Muallimliği’ne atanmıştır.⁽³⁾ Bu görevini 1933’e değin sürdürmüştü, Üniversite Reformu’nda açığa alınmıştır.⁽⁴⁾

Reform’dan sonra, açığa alınan müderrislerden yirmi kadarının Edebiyat Fakültesi içersinde oluşturulacak Telif ve Tercüme Heyeti’ne alınmaları gündeme geldi. Kurula gireceklerin adları üzerinden geniş bir dedikodu ortamı yaratıldı. Kurulun işleyişi, üyelerin sayısı, görevleri, henüz belirlenmemişken çeşitli söylentiler çalkantılara neden oldu.⁽⁵⁾ Bu sırada Mustafa Mehmet Bey’in de adı kurula alınacaklar arasında dolaştı. Ancak çeşitli nedenlerle kurula alınması uzak bir olasılık olarak değerlendirildi.⁽⁶⁾ Zaten bu kurul daha sonra oluşturulmadı.

1940’lı yıllarda muayenehanesinde diş hekimliği yaptığını telefon rehberindeki, “Mustafa Mehmet, Diş Tabibi, Profesör, Çağaloğlu Kapalı Fırın Karşısı 21614.”⁽⁷⁾ kaydından anlıyoruz. 1950 yılına ait rehberde, bu kaydın tekrarlanmadığını görüyor ve Mustafa Mehmet Bey’in mesleği bıraktığını sanıyoruz.⁽⁸⁾ Yine Mustafa Mehmet Bey’in soyadının Gürel mi, Büyükgürel mi olduğu konusundaki tereddüt, “Büyükgürel Mustafa Mehmet, Prof. Diş Tabibi, Ev Göztepe, Tepegöz Sokağı, 11..... 52-682 (55 26 82).”⁽⁹⁾ kaydıyla ortadan kalkmaktadır.

(1) *Diştababeti Mektebini İlk Bitirenler*, Türk Diştabibleri Cemiyeti, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1943, s.10-11.

(2) Ziya Cemal Büyükaksoy, *Türk Dişhekimliği Tarihi*, *Türk Diş Tabibleri Cemiyeti, Türk Diş Tabibleri Cemiyeti Albümü*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1946/1951?, s. 48-53.

(3) 01.11.1925 gün ve 6/5182 sayılı Üçlü Kararname (BCA 030 11 1 19 50 8); “Darülfünun Divanı,” *Cumhuriyet*, 30.09.1925, sayı 501, s. 3.

(4) Ali Y. Baltacıoğlu, “Darülfünun tasfiyesi,” *Toplumsal Tarih*, sayı 167, Kasım 2007, s. 39.

(5) Ali Y. Baltacıoğlu, “Darülfünun’dan Üniversite’ye, 1933 Üniversite Reformu’nun Sonrası,” *Toplumsal Tarih*, sayı 177, Eylül 2008, s. 35-6.

(6) “Üniversitede münhal var,” *Son Posta*, 6 Ağustos 1933, sayı 1089, s. 1+6.

(7) *1944 İstanbul Telefon Rehberi*, 26. Bastı, s. 349.

(8) *İstanbul Telefon Rehberi*, 1950.

(9) *İstanbul Telefon Rehberi*, 29. Tabı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1953, s. 189; *İstanbul Telefon Rehberi* 1955-56, Otuzuncu Tab’ı, Suhulet Matbaası, İstanbul, s. 129.

Ek. 15 Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin Taşınma Öyküsü⁽¹⁾

Ne olursa olsun fakülteler için, Darülfünun’a bağlı yüksekokullar için, bina bulmak istiyorum. Yürekler acısı, yüzkarası bir derdimiz vardı. Eczacı ve Dişçi Okullarının binası! Bu okullar Kadırga’da eski, ahşap bir konağın içersindeydiler. Onu,

müdürü Server Bey’in çağrısı üzerine ziyarete ilk defa gitmiştim. Gördüklerimden Darülfünun Emmini sıfatıyla değil, bir Türk sıfatıyla yerin dibine geçtim. Sözü uzatmayalım. Burada size bir resim gösteriyorum. İstibdat ve Meşrutiyet devirleri bir aydınlanma devri olsaydı, bu resim onları lekelemek için yine yeterliydi. Burası bir baykuş yuvasıydı. O gün kurumda tek, harap bir protez masası ile bir iki tane kırık dökük dişçi sandalyesi buldum.

Sevgili hocam merhum Server Bey, Eczacı ve Dişçi Okullarını kurtarmak için tasarlamış tasarlamış, Beyazıt’taki eski Misafirhane-i Askeri,⁽²⁾ son zamanlarda da Süvari Ahırını olan binayı bulmuş ve hükümetten kuruma verilmesini sağlamıştı.

İşe başladım, önce 20.000 liralık kadar bir ödenek aldım. İlgili hocalardan laboratuvarları için ihtiyaç planları aldım. Evkaf mühendislerinden Vasıf Bey bir değişiklik planı yaptı. Bu planda binanın eski karakterinin bozulmamasına çok dikkat ettik. Tam bu aralık dedikodu kurumunu (!) faaliyete başlandı: “Darülfünun Emmini bizi ahıra sokuyor!”⁽³⁾ diye. Burası eskiden ahırımı, doğru; fakat ben ahıra kimseyi sokmadım. Az çok değişikliklerle uygar bir bilim ve fen kurumu olmaya aday olan bir binayı, uygar bir bilim ve fen kurumu haline getirdikten sonra “Buyurun efendiler içeriye!” demiştim.

(1) İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yay. Haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul 1998, s. 281-282. Başlık tarafımdan yakıştırılmıştır (Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu).

(2) Orduevi. Daha sonra Jandarma Komutanlığı binası.

(3) Bu yakıştırmayı yapanlar arasında Besim Ömer Paşa [Akalin] ve Akil Muhtar [Özden] bulunmaktadır [“İyi Bir Tarafımız Yok mu?”, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 20 Kanunu-ı evvel 1339 (Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu)].



Nedir burası? Elimdeki fotoğrafisi sepya ile yapılmış, pek silik. Kli şesini yaptırmak kabil olmadı. Krokisini çizmeye mecbur oldum. Kadırga’daki Eczacı ve Dişçi Mektebi âlisinin odalarından birini görüyorsunuz. Kadırga’daki Eczacı ve Dişçi Mektebi Âlisi’nin orta katındaki kimyayı tahlili tecrübehanesi işte böyle aptesane aralığı gibi tek musluklu bir aralıktı. Bir ilmin-nazik tecrübeleri bu aralıkta yapılyordu. Sefâlet burada inanılmaz bir dereceyi bulmuştu.

(Kaynak: *Yeni Adam*, 19.06.1941, sayı 338, s. 14).

Ek 16. Cumhuriyet’in Eczacı ve Dişçi Okulu⁽¹⁾

Bugün mevcut olan Eczacı Okulu bundan yirmi yıl önce süvari ahırı idi. O bir intikal devrinin Eczacı Mektebi’dir. Türkiye’nin eczacı ve diş tedavisi ihtiyacını sağlayabilir mi? Sağlayamaz. Üzerine çıkmayın,⁽²⁾ temelleri altına inmeyin! Yeni baştan Türk milletinin layık olduğu Eczacı ve Dişçi Okulu’nu kurun! Beyazıt gelecekte bir üniversite sitesi olacaktır. Öyle olmazsa üniversite maksadı hasıl olmaz. Üniversite dağılık mekteplerin topu, yekunu değildir.

Üniversiteler, müşterek ilmi ve milli hayatın kaynağı ve ilhamını yaydığı ahlaki topluluklardır. Bir site yapalım, bu bizim ülkümüze, tarihimize layık olsun. Site, bir plan fikridir; bütçe, elli senelik, yüz senelik müstakbel program fikri değildir. Bütçe, sitenin yıllara taksim edilmiş parça ihtiyaçlarını bize getirecektir.

İkinci nokta Eczacı, Dişçi Okulu’nun garip durumu. Bu okul rektörlüğe bağlı değildir. Tıp Fakültesi’ne bağlıdır. Şimdi (zavallı demeyeyim) bu değerli müesseseleri hemen fakülte yapalım demiyorum; o bünyeye gelmişsek fakülte yapılması tabii iyi olur. Fakat hiç olmazsa doğrudan doğruya bakanlık bu okulları yüksek mektepler haysiyetini taşır müesseseler olarak doğrudan doğruya rektörlüğe bağlamaz da neden birtakım kırtasi muamelelere lüzum görür? Vasilik rejimi İmparatorluk zamanında gelmiştir ve Üniversite’nin içinde bulunmuş adamlar sıfatıyla ameliyatta, fiiliyatta, pratikte bunun hiçbir faydasını görmemiştir. İlk yapılacak iş Eczacı ve Dişçi Okulları’na haklı olarak istiklallerini vermektir. Bu her zaman yapılabilir, bir bütçe meselesi değildir.

(1) İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun (Kırşehir), İstanbul Üniversitesi 1948 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu münasebetiyle TBMM Genel Kurulu’nda yaptığı konuşmadan alınmış, başlık tarafımızdan yakıştırılmıştır [Ali Y. ve İsmail H. Baltacıoğlu]. (TBMM, 22.12.1947, B. 20, O. 1, *TBMM Tutanak Dergisi*, D. VII, c. 8, TBMM Basımevi, Ankara 1948, s. 150-1).

(2) Saim Ali Dilemre, Eczacı ve Dişçi Okulu’nun çektiği yer sıkıntısına bir çözüm olmak üzere, üstüne bir kat daha çıkılmasını önermiş; rektör de teknik koşulların, mevcut binaya bir kat eklenmesine olanak verdiğini bildirmiştir. (İstanbul Üniversitesi 1948 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, TBMM, 22.12.1947, B. 20, O. 1, *TBMM Tutanak Dergisi*, D. VII, c. 8, TBMM Basımevi, Ankara 1948, s. 143, 149).

The history of dentistry education in Turkey (1908-1933)

The teaching of dentistry started in 1909 in the “School of Pharmacy, Dentistry and Midwifery” attached to the Faculty of Medical Sciences of the *Istanbul Darülfünunu* (University). The School was located at the mansion of Menemenli Mustafa Pasha at the Kadırga district of Istanbul. The dean of the Medical Faculty Dr. Cemil Paşa [Topuzlu, 1866-1958] and Dr. Kösemihalzade Halit Şazi Bey (1869-1921) collaborated in the foundation of the School, and the first director was Dr. Mustafa Münif Paşa [Kocaolçun, 1855-1937]. Following the University Reformation of 1933, the teaching of pharmacy and midwifery became separated from the teaching of dentistry with the creation of the “School of Dentistry.” This school was still attached to the Medical Faculty of Istanbul University. The present paper examines the early decades of the teaching of dentistry (between 1908 and 1933) when the hegemony of the Medical Faculty’s administration was strongly felt on the School.

Key words: Cemil Topuzlu, dentistry education, Faculty of Dentistry, Halit Şazi Bey, history of dentistry, Istanbul University, Mustafa Münif Kocaolçun, School of Dentistry.

Türkiye’de Diş Hekimliği Eğitim ve Öğretimi (1908-1933)

Türkiye’de diş hekimliği öğretimi, İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi’ne bağlı olan Eczacı ve Dişçi ve Kabile Hastabakıcı Mektebi içinde 1909 yılında başlamıştır. Dişçi Mekteb-i Alisi, İstanbul’un Kadırga semtindeki Menemenli Mustafa Paşa konağında yer almaktaydı. Tıp Fakültesi dekanı Dr. Cemil Paşa [Topuzlu, 1866-1958] ile Dr. Kösemihalzade Halit Şazi Bey (1869-1921) elbirliği ederek dişçi okulunu kurmuşlar ve Dr. Mustafa Münif Paşa [Kocaolçun, 1855-1937], okulun müdürlüğüne getirilmiştir. 1933 Üniversite Reformu’nun ardından, dişçilik eğitimi, eczacılık ve ebelik eğitiminden ayrılmış ve Diş Tababeti Mektebi kurulmuş ise de, okul İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi’ne bağlı kalmıştır. Bu çalışmamızda, Tıp Fakültesi’nin dişçi okulu üzerindeki hegemonyasının kuvvetle hissedildiği 1908-1933 dönemi incelenecektir.

Anahtar sözcükler: Cemil Topuzlu, Dişçi Mekteb-i Alisi, Diş hekimliği Fakültesi, diş hekimliği öğretimi, diş hekimliği tarihi, Halit Şazi Bey, İstanbul Üniversitesi, Mustafa Münif Kocaolçun.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'NDE ESKİLERDEN BİLDİKLERİM, HATIRLADIKLARIM

*Günsel Koptagel-İlal**

Prof.Dr. Feza Günergün benden Prof.Dr. Asuman Baytop'un 90 yaşına varması nedeniyle hazırlayacakları bir dergi için o kuşaktan ve o uğraş alanından kişilere ait bilgi ve anılarım varsa bunları bildiren bir yazı istediğinde hem çok sevindim, hem de biraz endişelenip korktum da diyebilirim. Evet, yaşlılığın avantajları var, şayet bunamamışsanız epey bir şeyler biliyorsunuzdur; bunları o kişileri ve dönemleri bilmeyen daha genç kuşaklara aktarmak da bir görev sayılır kanısındayım. Ama bu aktarılanların uydurma ya da yanlış olabilmesi olasılığı da görevi kötüye kullanmak, sadece kendini hoşnut etmektir diye düşünürüm. Konumum ve yaşantım dolayısıyla anlattıklarım daha çok tıp bilimleri alanı ile ilgili olacaktır. Bilebildiğim, gözlemediğim ve hatırladığım kimseleri, tanık olduğum veya duyarak öğrendiğim olaylarla yaşantıları olabildiğince aktarmaya çalışacağım. Umarım yanlışlarım fazla olmaz.

Küçüklüğümde, bayramlarda ailece ziyaretler yapılırdı. Yakınlık, yaş sırası ve saygınlık durumlarına göre akrabalar ve saygı duyulan kimselere kısa ziyaretlerde bulunulurdu. Böyle ziyaret günlerinden bir kaçında babamın çok sevdiği ve saygı duyduğu, Üniversite'de Diş Hekimliği okulundan hocası olan Profesör Kazım Esat (Devrim) Bey'e gittiğimizi hatırlarım. Feriköy taraflarında bir evleri vardı. Kazım Esat Bey çok nazik bir beydi ve eski öğrencisinin onu arayıp ziyaret etmesinden de hoşnut olduğunu belirtiyordu. İsviçreli tombulca bir hanım olan eşi de çok nazik davranırdı. Bir keresinde biz çocuklara o zamana kadar hiç içmediğimiz çilek şerbeti ikram etmişti. Doğruluğundan pek emin olmadığım, çocukluğumda kulağıma çalınmış bir şey de Kazım Esat Beyin kızının Atatürk'ün Dolmabahçe'den çıkan cenazesini görmek için yığılan kalabalık arasında ezilerek öldüğüdür. Kazım Esat Bey Dişçilik Okulu'na epey yenilikler getirmiş ve çağdaş bilime ulaşmasında önemli katkılarda bulunmuş bir kişi olarak tanınıyor.

1933 Üniversite Reformu ile Almanya'dan gelen, çoğu Musevi asıllı profesörlerden Alfred Kantorowicz, İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Yüksek Okuluna gelmişti. Türkiye'deki diş hekimliği alanına epey yenilikler getirmiş, özellikle de diş cerrahisinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş, pek çok öğrenci yetiştirmiş, değerli bir hoca ve diş hekimi idi. Ünü ülke çapında yaygındı ve yetişmiş diş hekimleri onun pratik gösterili seminerlerine koşarak katıldıkları gibi, imkânları elveren pek çok kişi de onun tedavisinden

yararlanmak için İstanbul'a gelirdi. Kantorowicz'in asistanları Kemal Yüce ile Lemi Belger babamın sınıf arkadaşlarıydılar. Sonra Prof. Kemal Yüce diş cerrahisi konusunda, Prof. Lemi Belger de protez konusunda kürsü başkanlıklarında bulundular.

Prof. Alfred Kantorowicz'in özel yaşamı hakkında sonradan edindiğim bilgiler şöyle: Bonn Üniversitesi'nde diş hekimliği hocası olan Prof. Kantorowicz sosyal demokrat imiş, savaşa ve faşizme karşı olan hekimler grubunda bulunuyormuş, 1932 yılında (yani Almanya'da Hitler ve Nasyonal Sosyalistler yönetime gelmeden bir yıl önce) *Westdeutsche Beobachter* gazetesinde Nasyonal Sosyalistler tarafından kendisine alenen hakaret edilmiş ve Mart 1933'de Kantorowicz polis tarafından koruma amaçlı (!) olarak gözetim altına alınmış (Nazi Partisi 30 Ocak 1933'de yönetime geldi). Temmuz 1933'de de Köln'deki Ren köprüsünü havaya uçurmak istediği bahanesiyle gönderilmiş. Oradan arkadaşlarının çabalarıyla kurtarılıp Türkiye'ye gelmesi sağlanmış. Kantorowicz Türkiye'ye eşi ve çocuklarıyla birlikte gelmiş. Üniversite'de çalışırken oğlu onun sekreteri olan kız ile nişanlanmış. Ancak Prof. Kantorowicz daha sonra karısından boşanarak, oğlunun nişanlısı olan bu sekreteriyle evlenmiş ve bunun üzerine oğlu da intihar etmiş (Oğlunun havagazı ile intiharından sonra Prof. Kantorowicz köpeklere havagazı verip oğlunun nasıl öldüğünü incelemek için epey deneyler yapmış). Eski karısı ise Türkiye'de yaşamaya devam etmiş, çocuklarıyla birlikte Bebek'te oturarak, evde tahtadan elişleri yapıp bunları satarak ve çevredeki insanlara, çoluk çocuğa bu konuda dersler vererek geçimini sağlamaya çalışmış. Arnavutköy-Bebek çevresindeki insanlar ona "Madam Kantor" der, severlermiş. Oğullarından bir tanesi, Georg Kantorowicz, Robert Kolej'de okuyup 1941 yılında mezun olmuş. Georg sonra İngiltere'ye gitmiş, diş hekimi olarak İngiltere'de yaşıyor.

İkinci Dünya Savaşı sürerken (1944 sonbaharında) ortaokula başlamıştım. İstanbul'daki İngiliz Orta Okulu'nda (English High School) epey yabancı öğrenci de vardı. Bu okul arkadaşlarımızın hangi milletten ve ne kökenden olduklarını bilmezdik, bilmeyi de düşünmezdik. Onlar da bu konuda bir şey söylemezlerdi ve ana dilleri ne idiyse onu da konuşmazlardı. Aramızda Türkçe ya da, okulun kuralları gereğince, İngilizce konuşurduk. Çok sonradan, bu arkadaşların bazılarının Almanya'daki Nasyonal Sosyalist kovuşturmalardan kaçarak Türkiye'ye sığınan ailelerin çocukları olduklarını öğrendik. Okul veya sınıf arkadaşlarımız arasında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde görevli patoloji hocası Profesör Schwarz'ın kızı Susie, Edebiyat Fakültesi'nde görevli Orientalist ve Türkolog Profesör Karl Süsseim'in kızları (benim sınıftaki Gondi Süsseim ve daha yüksek sınıftaki ablası Margot Süsseim) vardı. Daha biz o okuldayken, Gondi'nin babası 1947'de bir böbrek rahatsızlığından öldü ve aile oldukça zor durumda kaldı. Almanyalı profesörlerle yapılan anlaşma

* İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi emekli psikiyatri profesörü. gkoptagel@superonline.com

uyarınca profesör öldükten sonra aile bir yıl daha Türkiye’de kalabiliyordu. Süssheim ailesi de bu yılın sonunda başka bir ülkeye göçmek zorunda olup, güç bela edindikleri olanaklarla Amerika Birleşik Devletlerine göçmüş ve orada kalmışlardı. Profesör Karl Süssheim, İstanbul’da Ulus’taki Eskenazi Musevi mezarlığında yatıyor. Gondi birkaç yıl önce Amerika’da kanserden öldü. Ablası Margot yakın zamana kadar New York’ta yaşıyordu.



Mrs. Brauner

İngiliz Orta Okulu’nda fen derslerimizi (fizik, kimya, botanik, biyoloji) veren Mrs. Brauner adlı bir öğretmenimiz vardı. Alman şivesiyle İngilizce konuşan sık sık “zo” diyen çok iyi bir insan ve mükemmel bir öğretmendi. Botanik dersinde kırlardan topladığı çiçekleri ve diğer bitkileri getirip bize dağıtıp elimize vererek, ya da tahtada renkli resimlerini çizip bize tanıtarak konuları öğretirdi. Çok sevdiğim bir hocaydı. Biyoloji bilimlerini sevmemde ve yatkınlığımda onun oldukça önemli bir rolü olduğunu sanırım. Sonradan öğrendiğime göre Mrs. Brauner İstanbul Üniversitesi Botanik Enstitüsü’ndeki Alman Profesörlerden Profesör Leo Brauner’in eşiydi. Brauner’ler savaş bittikten sonra da 1955’e kadar Türkiye’de kaldılar. Prof. Brauner’in Münih Üniversitesi’nde bir profesörlük alması üzerine Almanya’ya döndüler. Mrs. Brauner kocası emekli olup öldükten sonra da Münih’te yaşamaya devam etti ve orada öldü.

Heilbronn adıyla ilkin Arnavutköy Amerikan Kız Koleji’nde (Robert Kolej) öğrenciyken karşılaşmıştım. Denise Heilbronn adında çekingen görünümlü gençten bir hanım bir yıl süre ile Fransızca öğretmenimiz olmuştu. Sonradan öğrendiğime göre Denise, İstanbul Üniversitesi’ndeki Botanik Profesörü Alfred Heilbronn’un gelini imiş. Daha sonra Tıp Fakültesi’ne girdiğimde ilk yıl FKB’de okurken Alfred Heilbronn botanik hocamız olmuştu. Derslerini Türkçe dilinde ve çok iyi anlaşılabilir biçimde veren bu hocamız amfi derslerinin hepsine kendisi girmişti. O yıllarda Mehpare adında bir Türk doçent hanım ile evliydi. Almanya’dan birlikte geldikleri ve daha büyük çocuklarının annesi olan ilk hanımı öldükten sonra enstitüdeki yardımcılarından olan Mehpare hanım ile evlenmiş ve ondan Kurt adında bir oğlu olmuştu. 1980 yılında bir gün diploma tezi ile ilgili bir çalışma için Münih Üniversitesi’ndeki bir profesör tarafından bana gönderildiğini söyleyen genç bir adam geldi. Adını sorduğumda Kurt Heilbronn olduğunu söyledi. Yüzüne biraz dikkatli bakınca Profesör Heilbronn’a iyice benzediği fark ediliyordu. Profesör Heilbronn ile ilgisini sorunca, oğlu olduğunu söyledi. Kurt, Alfred Heilbronn’un Mehpare

hanımdan olan en küçük oğlu idi. Annesiyle Almanya’da oturuyordu; orada üniversitede psikoloji eğitimi görmüştü. Bir yıl kadar Cerrahpaşa’da benim Psikosomatik-Psikoterapi Bilim Dalı kliniğime devam etti. Münih Psikiyatri kliniği ve Max Planck Enstitüsüyle birlikte yaptığımız bir projede de çalıştı. Kurt Heilbronn halen Almanya ile Türkiye arasında gidip gelmekte, Almanya’da Türk ailelerinin de ruhsal sorunlarıyla ilgili bir kurumda psikolog olarak çalışmaktadır.

Botanik Enstitüsü’nde Prof. Sara Akdik adlı bir hoca da vardı. Sara hanım ünlü ressam Şeref Akdik’in eşi, Tıp Fakültesi’nde Hijyen profesörü Muhittin Erel’in kardeşi idi. Bize derse gelmemişti ama kendisini İstanbul Filarmoni Derneği toplantılarında ve konserlerinde görürdük. Muhittin Erel’in eşi İstanbul Belediye ve Filarmoni orkestralarında ikinci keman olarak bulunan Alman asıllı Emine Erel idi. Muhittin Bey 1955’de Ege Üniversitesini kurmak üzere İzmir’e gittiğinden bize ders vermedi ama eşi İstanbul’da kalıp orkestradaki görevini sürdürdü.

1953 yılında tıp eğitimine başladığımda, FKB yılındaki derslerimizin kürsü başkanı hocalarının hemen hepsi yabancı idi. Zooloji profesörü Kosswig o yıl yurt dışında olduğundan dersleri Doçent Dr. Atif Şengün veriyordu. Kimya hocamız ise Alman Profesör Breusch idi. Derslerini Almanca verir, doçenti tarafından tercüme edilirdi. Fen Fakültesinin büyük amfisinde kürsüdeki cam projektöre formüller yazar dururdu. Amfi genelde soğuk olduğundan büzüşmüş otururduk, ses de yankılandığından kulaklarımızda ancak “ştikştof” (Almanca nitrojen/azot anlamındaki Stickstoff) sözcüğü kalmış olarak amfiyi terk ederdik. Neyse ki Profesör Breusch’un yazdığı kitaplar vardı da dersleri oradan çalışıp sınıf geçebilmiştik. Sonradan öğrendiğime göre, Prof. Breusch Türkiye’den ayrıldıktan sonra İsviçre’de yaşamış ve yaşamına kendisi son vererek bu dünyadan ayrılmış.

Fizik hocamız da İsviçreli Profesör Zuber idi. O da dersini Almanca verir ve tercüme edilirdi. Zuber’in dersleri oldukça ilginç ve eğlenceli geçirdi. Fen Fakültesi’nin büyük amfisinde verdiği derslerde konuyu anlatmak için canlı örnekler sunarak sanki bir sihirbaz gibi ilgi uyandırırdu. Kâh sopanın üstünde tabak döndürür, kâh derse bir kedi getirip Amfinin üst balkonundan aşağı atarak kedinin nasıl dört ayak üzerine düştüğünü gösterirdi.

Tıp eğitiminin ilk yılında, yani FKB sınıfında, tıp öğrencileri de Fen Fakültesi’ne kaydolurlardı. Dersleri Eczacı, Dış hekim, Orman mühendisliği gibi diğer dalların öğrencileriyle birlikte izlediğimizden büyük amfilerde bulunurduk. Fizik ve kimya dersleri Fen Fakültesi’nin büyük amfisinde, botanik ve zooloji dersleri de Süleymaniye’deki Biyoloji Enstitüsü amfisinde verilirdi. Pratikler (laboratuvar çalışmaları) ise her dalın kendi binasındaki laboratuvarlarda

yapıldığından, Laleli, Vezneciler ve Süleymaniye arasında nefes nefese koşturur dururduk.

Güle eğlene FKB'yi tamamladıktan sonra, gerçek Tıp Fakültesi'ne kaydımızı yaptırarak devama başladık. Tıp eğitimine girince doktorluk öğreneceğimizi sanmıştık ama ilk yıl hasta falan görmemiştik. İkinci yıl artık adı sanı üstünde Tıp Fakültesine geçtiğimizde de canlı hasta görmedik. Anatomi, fizyoloji, histoloji, biyokimya derslerinde ve pratiklerinde ilkin iskelet kemikleriyle, kurbağa bacaklarıyla ve insan kadavralarıyla haşır neşir olmamız gerekti. Bir iki ay uğraştığımız kemik öğrenimi bayağı zordu ve laboratuarda geçirdiğimiz birkaç saat kemiklerin deliklerinin, çıkıntılarının Latince ve Türkçe adlarını öğrenmeye yetmiyordu. Herkes bir atlas edinmişti ama o sıralarda çok revaçta olan Sobotta'nın atlası da kitapçılarda kalmamıştı, bulunamıyordu. Ben çaresiz, kullanılmış kitaplar, ders notları veya teksirleri falan satan vestiyerci Azmi'den elden düşme *Rauber-Kopsch'un Lehrbuch und Atlas der Anatomie des Menschen* adlı 1940 baskısı kalın üç ciltlik kitabı almıştım. Kemiksizlik bayağı bir problem olmuştu. O sıralarda (1954 -1956 yıllarında) Başbakan Menderes İstanbul'da yol inşaatları yaptırıyor, binalar yıkılıp yollar açılıyordu. Bu arada Vatan Caddesi, Millet caddesi gibi yollar açılırken oralardaki mezarlıklar da deşiliyordu. Çoğu eski ve sahipsiz kalmış mezarlardan kemikler de ortaya çıkıyormuş ve gece yarısından sonra gidildiğinde oradaki mezar bekçilerinden az bir para karşılığında kemikler alınabiliyormuş diye arkadaşlardan duyuyorduk. Ben evde bunu anlatıp bir gece benim de arkadaşlarla kemik almaya gideceğimi söyleyince, annem telaşlandı. Babama haber verdi, babam da tanıdığı bir ailenin Tıbbiye'nin son sınıfındaki kızından bir sepet dolusu kemik bulup bana getirdi. Benim kemikler tamamı ancak kafatası bütün halinde değil, parçalar halindeydi. Bir arkadaşta da bütün bir kafatası vardı. Kemikleri ve kafatasını arkadaşlarla paylaşarak nöbetleşe eve götürür, çalışırdık. Bazen da bir arada kantinde çalıştığımız olurdu. O zamanlar Fen-Edebiyat Fakültesi'nin güzel bir kantini vardı, iyi yemekler de çıkardı, ancak yemek zamanı masa bulmak zor olurdu. Biz daha erken saatte bir çay falan içerek henüz boş olan kantinde kafatasımızla çalışır, sonra kafatasımızı üstünkörü paketleyerek masanın üzerinde bırakıp Beyazıt'ta üniversite merkez binasındaki dersimize gider, öğle yemeği saatinde geri gelince masamızı ortasında kafatasıyla bizi boş bekler bulurduk. Edebiyat Fakültesi'nin nazenin hanım öğrencileri herhalde bizim kafatasından epey ürkerler, masamızın yanına yaklaşmazlardı. Evdeki kemiklerim de büyükçe bir sepetin içinde çalışma masamın altında dururdu. O oda aynı zamanda benim ve ablamın yatak odasıydı. Ablam bütün gün ön tarafta piyano çalışır, gece benim bulunduğum odaya yatmaya gelirdi. Kemikler eve geldikten sonra epey geç yatmaya başladı. Nihayet bir gün kemikleri hiç olmazsa gece odanın dışına koymamı istedi.

Meğerse odada kemiklerle yatmaktan ürküyor, bütün gece rüyasında Saint-Saëns'ın "Dance macabre= Ölülerin dansı" müziği kulaklarında çınliyormuş.

Tıp Fakültesi'nin ikinci sınıfında başlayan 3 sömestrlik dönemde anatomi, histoloji, fizyoloji ve biyokimya dersleri ile laboratuvarları vardı. Bunlardan en korkulunu anatomi dersi idi. Anatominin hocaları Ord. Prof.Dr. Zeki Zeren ile Prof.Dr Fazıl Noyan idi. Zeki Zeren sert görünümlü bir hoca idi, ama derslerini büyük özenle, bu arada hekimliğe yönelik ipuçları da vererek anlatırdı. Kalçadan adaleye yapılacak iğnenin siyatik siniri zedelemekten nasıl yapılacağını göstermek için ders hademesini iskemleye oturtup göstermesi, hiçbir zaman gözümün önünden gitmedi ve her intramüsküler enjeksiyon yapmam gerektiğinde bunu hatırlayarak doğru yeri bulmaya çalıştım. Zeki Hoca sınavda aptalca cevap verenlere çok kızardı ve dörder kişi girilen sınavda dört kişiden biri böyle bir cevap verirse dördünü birden odadan attığı söylenirdi. Anatomi ve histoloji derslerinin ayda bir vize sınavları vardı. Biz anatomiye başladığımızda Doçent Dr. Sami Zan ile Başasistan Dr. Orhan Kuran kadavra disseksiyon laboratuvarlarında bulunurlardı. Zeki Zeren Hoca ahlâka ve saygıya çok meraklıydı ve her derste bir fırsatla saygı konusunda bizleri uyarıcı bir şeyler söylerdi. Kadavra laboratuvarına ilk başladığımız gün bize ölüye saygı konusunda uzun bir demeç çekmiş, bu demecin devamını da Doçent Sami Zan laboratuarda taburenin üstüne çıkararak yapmıştı. Zeki Hocanın bir de *Saygısızlıkla Mücadele Derneği* adında kurduğu bir dernek vardı. Zeki Hoca Türkçe diline, dilin doğru kullanılmasına ve yabancı tıp terimlerinin Türkçelerinin de bilinmesine önem verirdi. Onun *Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri (1946)* ile *Küçük Tıp Terimleri Kılavuzu(1948)* adlı kitapları kanımca Türk tıbbına ve diline çok değerli birer hizmettir.

Tıp eğitiminin beşinci sömestri sonunda (Şubat ayında) Birinci Doktora denilen, anatomi, histoloji, fizyoloji ve biyokimyadan bir sınav vardı. Zorlu bir aşama olan bu sınavı geçenler altıncı sömestrden itibaren klinik derslerin eğitimine başlardı. Doktorada takıntısı olanlar bir kereye mahsus olmak üzere altıncı sömestre devam edebilirler ama borçlu oldukları derslerden geçememişlerse yedinci sömestr'e devam edemezlerdi. Birinci doktora öncesindeki anatomi vizelerinin hepsinden pekiyi alanlara, bir alt sınıftaki, kemik laboratuvarını bitirmiş olup kadavraya yeni başlayacak öğrencilere kadavra çalışmalarında yol göstermek için "demonstratör" olmaları teklif edilirdi. Ben tam sınav öncesi bu yükü almak istemediğim halde, Başasistanımız Orhan Kuran'ın nazik ısrarına karşı koyamayarak demonstratörlük yapmıştım. Orhan Bey çok kibar, yumuşak bir öğretici idi. O yıl da doçent olmuştu. Şubat 1956'da İstanbul'da diz boyu karlı bir günde anatomi sınavına girecektik. Titreye titreye Beyazıt'a gittik. Titrememiz sadece karlı havanın soğğundan değil, yarısı da ya sınavda Zeki hocaya düşersek korkusundandı. Ben Zeki Bey'e düşmüşüm, ama Zeki Bey mutadî hilafına bir türlü gelmiyordu. O sırada

Sami Zan hocanın kalp krizi geçirdiği, Zeki Bey'in de onun yanına hastaneye gittiği haberi geldi. Bir süre daha bekledikten sonra Zeki hoca telefon edip kendisine sınava girecek öğrencileri Orhan Kuran'ın almasını söyleyince rahatladık ve ben Orhan Bey'den sınava girip pekiyi alarak anatomiden geçtim.

Histoloji dersinin hocası Ord. Prof. Dr. Üveyis Maskar, doçenti de Halit Kayalı idi. Histoloji ve embriyoloji, aynı kürsünün dersleri idi. Embriyoloji dersini ise Alman Prof. Dr. Max Clara verirdi. Üveyis Bey derslerin hemen hepsini kendisi verir, tahtaya gayet güzel resimlerini çizerek anlatırdı. Dersin kitabı olmadığından dikkatle not tutmak gerekirdi. Embriyoloji derslerini de Prof. Max Clara verirdi. Max Clara dersi Almanca verir, son sınıf öğrencilerinden Alman asıllı Peter de tercüme ederdi. Max Clara'nın Embriyoloji kitabı vardı ama dersleri o kadar iyi anlatırdı ki, tuttuğumuz notlar kitabı okumaya gerek bile bırakmazdı. Histoloji-Embriyoloji pratiği yaptığımız salonda da başımızda Doçent Halit Kayalı ile Max Clara'nın asistanı Türkan Hanım (Türkan Erbenği) bulunurdu. Bu pratik saatlerinde elimize verilen mikroskop preparatlarındaki dokuları mikroskop altında inceleyip resmini çizmemiz gerekirdi. Her pratikte bir ara Max Clara salona uğrar, her öğrencinin preparatını ve çizdiği resmi inceler, gerekirse bazı düzeltmelerde bulunurdu. Max Clara 1933'te gelen Alman hocalardan değildi. O daha geç, II. Dünya savaşından sonra gelmişti ve savaş bittikten sonra diğerlerinin çoğu Türkiye'den ayrıлып gittikleri halde o gitmemiş, kalmıştı. Emekli olduktan sonra da Türkiye'de yaşamını sürdürmüş ve hastalanınca (galiba pankreas kanseri) 1966'da Almanya'ya giderek Münih'te ölmüştü. 1960 yılında Berlin Üniversitesi'ne gittiğimde, Doğu Berlin'deki büyük bir kitapevinin vitrininde Max Clara'nın kocaman iki cilt kitabını, *Histologie und Anatomie des menschlichen Körpers* ile *Nervensystem des Menschen* adlı kitaplarını, görmüştüm. *Nervensystem des Menschen*'e ağzımın suyu akmıştı ama o zamanki bütçeme göre çok pahalı bir kitaptı. Ne var ki Batı Berlin'deki üniversitede kimse bana Max Clara'dan bahsetmiyordu. Bunun nedenini yıllar sonra anladım. Max Clara kökleri İtalya'ya uzanan Avusturyalı bir ailenin çocuğu imiş, Eğitimini Innsbruck'ta tamamladıktan sonra İtalya ve Avusturya üniversitelerinde öğretim üyeliği yapmış, sonra 1935'de Alman vatandaşı olup Almanya'da Leipzig Üniversitesi'nin Anatomi Enstitüsü'nün başına geçmiş. Nazi partisinin sadık bir üyesi imiş ve Nazilerin ırkçılık araştırmalarında anatomik açıdan etkin bir rol oynamış. Dendiğine göre onda bu araştırmalardan kaynaklanan zengin bir embriyoloji preparatları koleksiyonu varmış. Savaş bittikten sonra, 1945'de Almanya'daki görevlerinden uzaklaştırılmış ve 1950'de İstanbul Üniversitesi'nde iş bularak Türkiye'ye gelmiş. Daha sonra Almanya'da tekrar iş bulup oraya dönmek için çeşitli başvurular yaptığı halde, kabul edilmemiş.

Fizyoloji derslerimizin çoğuna Prof. Meliha Terzioğlu girerdi. Meliha hanım işini çok ciddiye alan, derslerine iyice hazırlanıp gelen, anlattıklarını sürekli projeksiyon ile de gösteren, sert mizaçlı gibi gözükten bir hoca idi. Öğrenciler arasında bıyıklı olanlara antipatisi olduğu, onları sınavda zorlayıp geçirmediği üzerine bir rivayet dolaştığından sınava girecekleri zaman bıyıklı arkadaşların çoğunun bıyıklarını kestikleri olmuştu. Ama bıyığını kesmeyen bir arkadaş ta pek âlâ sınavı geçmişti. O yıllarda Tıp Fakültesi'nde hekim olmayan tek hoca Meliha hanımdı. Amerika'da fizyoloji okumuş, sonra İstanbul Üniversitesi'nde Alman profesörlerden Winterstein'in yanına girmiş ve orada ilerlemişti.

Fizyoloji hocalarından en ilginç ve izlenim bırakanı ise Ord. Prof. Dr. Sadi İrmak idi. Sadi hoca sempatik, yakışıklı bir adamdı. Ders verirken heyecanlı ama çok tatlı konuşur, sıklıkla Atatürk'ten ve onunla olan anılarından söz eder, politikacılık ve bakanlık yaşantısından birçok örneklerle anekdotlar anlatır, Berlin Üniversitesi'ndeki öğrencilik yıllarından söz ederdi. Fizyoloji pratiklerinden birinde onun masasına düşmüştüm. Oradan buradan konuşurken, hangi anatomi atlasını kullandığımızı sordu. Arkadaşlarda Sobotta atlası vardı, onlar böbürlenerek Sobotta'ları olduğunu söylediler. Sadi Hoca "Eee, kimsede Rauber-Kopsch yok mu? Asıl iyi anatomi kitabı ve atlası odur!" dedi. Ben "Bendeki Rauber-Kopsch" deyince çok hoşuna gitti ve gözüne girdim. Benim mecburen aldığım elden düşme kitap böylece işe yaradı. Meğerse Rauber-Kopsch Sadi hocanın Berlin'den hocası imiş ve o da anatomiye o kitaptan öğrenmiş. Bugün hâlâ başvuru kitabı olarak kullanırım. Sadi hocanın derslerde anlatmadığı, ama yıllar sonra başka kanaldan öğrendiğim bir özelliği de 1928 yılında Berlin'de yapılan dans yarışmasında "Dünya Tango Şampiyonu" olduğu idi.

Fizyoloji hocalarından biri de Doçent Dr. Halil Derman idi. Derse pek az girmişti. Bazen havalar iyi olduğu zaman bahçede laboratuvarındaki tavşanları otlatırken gördüğümüz olurdu. Öğrenciler arasında Meliha Hanım ile arasının iyi olmadığı söylentileri dolaşırdı.

Fizyoloji Enstitüsü'nün kurucusu sayılan Prof. Winterstein'ı biz görmedik. Biz fakülteye başladığımızda emekli olmuş. Ama laboratuvara devam edip araştırmalarını sürdürürmüş. Enstitünün kapısı önünden geçtiğimde içerde zayıf, yaşlı bir adamın laboratuvarında test tüpleri arasında dolanıp durduğunu görürdüm. İşte o kişi Prof. Winterstein imiş. Onun derslerini dinleyenler çok methederlerdi.

Biyo kimya dersinin hocaları ise Profesör Stary ile Mutahhar Yenson'du. Profesör Stary, Çek asıllı yabancı profesörlerdendi. İri yarı göbekli, güler yüzlü bir adamdı. Derslerini garipçe bir aksan ile Türkçe verir, bazen kolay diye düşündüğü bir konu olursa "Siz bunu zaten ilkokuldan falan biliyorsunuz"

derdi. Mutahhar Bey de çok sempatik, kibar görünüşlü bir beydi, heyecanlı heyecanlı anlatırdı derslerini.

Beşinci sömestr sonunda, Şubat 1956'da Birinci Doktora denilen aşamayı atlattıktan sonra 6. sömestrde klinik döneme başladık. Artık teorik derslerin çoğu kliniklerde, hastanelerdeki amfilerde veriliyor, pratiklerde ise klinik servislerinde hasta görebiliyorduk. Klinik derslerden İç Hastalıkları, Cerrahi ve Kadın-Doğum 6. sömestrden başlayıp, fakülte bitene kadar devam etti. Stajlarına da "büyük staj" denir, diğerlerine göre daha uzun (2 ay) sürerdi. O zamanlar İstanbul Üniversitesi'nde tek bir Tıp Fakültesi vardı ve klinikler "Yukarı Gureba" dediğimiz Çapa'daki (Millet caddesi tarafındaki) binalar ile "Aşağı Gureba" denilen, daha aşağıdaki (Vatan caddesi tarafındaki) Vakıf Gureba hastanesi ve Cerrahpaşa ile Haseki hastanelerine dağılmış durumdaydılar. Bunlardan iç hastalıklarının derslerini nerede izleyeceğimize biz karar verip kaydımızı öyle yaptırırık.

Ben 6. sömestri Çapa'da aldım. İç Hastalıkları dersine o zamanlar doçent olan Cihat Abaoğlu gelirdi. Cihat Bey sınıfa ilk girdiğinde öğrencilerle yakın bir iletişim kuran, bunun için de hemen her öğrenciyi teker teker tanımak için bir şeyler yapan ve bunu da başaran bir hoca idi. Çok güzel ders anlatırdı. En iyi öğrencinin bile dikkatinin 18 dakika sonra gevşediğini söyler, bunun için de arada ders konusundan kayıp bambaşka bir konu ile karşılıklı iletişim kurmaya başlardı. Giderek öğrencilerle çok haşır neşir olmuş, bizim sınıftaki öğrencilerin büyük bir kısmı ile ders ve fakülte dışında da yakınlıklar kurup, onlarla gezmelere başlamıştı. Özellikle ailesi İstanbul dışında olan arkadaşlarla bu yakınlık daha da fazla oluyor, onları belki de kendi başlarına gitmeye çekenecekleri lüks restoranlara veya bazı lokallere ya da sosyetenin gittiği meyhanelere götürüyordu. Giderek bu öğrenciler ve bir sınıf yukarı ya da bir sınıf aşağı olanlarla birlikte "çete" denilen grup oluştu. Onlarla gezmeler dışında haftanın belli günlerinde toplantılar yapılmaya başlandı. Bu durum üniversite camiasında, özellikle de öğretim üyeleri asında pek beğenilmiyor, eleştirel söylentilerle karşılanıyordu. Cihat Abaoğlu, o sıralar 12 yıllık doçent idi. Önünde açık kadro olmadığından Profesör olamıyordu. Üniversitede onun gibi kadro beklemekte olan başka kıdemli doçentler de vardı. Cihat Bey iri yarı bir beydi ve kendisini o zamanların ünlü aktörü Orson Welles'e benzetirdi. Yanlış hatırlamıyorsam, Amerika'da bir kulüpte otururken Ava Gardner'in onu Orson Welles sanıp masasına geldiğini de anlatmıştı. Cihat Abaoğlu'nun *Semptomdan Teşhise ve Teşhisten Tedaviye* adlı iki kalın cilt kitabı vardı. O yıllarda ve daha sonrasında gerek tıp öğrencilerinin, gerekse mezuniyet sonrasındaki hekimlerin çok işine yarayan elden düşürmedikleri kitaplardı.

Çapa'daki iç hastalıkları hocalarından biri de İlhan Ulagay idi. İlhan Bey zamanının çok ünlü bir eczacısı ve kendi adını taşıyan ilaç firmasının kurucusu

İbrahim Ethem Ulagay'ın oğlu, Mazhar Osman'ın kızı Tuba hanımın eşiydi. Aristokrat görünüşlü, kibar ve yakışıklı bir doçentti. Alman Lisesi mezunu olduğundan iyi Almanca da bilir, bazı konuk profesörlerin konferanslarını tercüme ederdi. O da kadro bekleyen kıdemli doçentlerdendi.

İç hastalıkları doçentleri arasında bize hocalık eden Sermet Ergun ise o yıllarda Amerika'dan gelmiş, her ne hikmetse cümlelerinin arasına hep "eeee"leri katan bir hocamızdı. Bir de bize ilk sömestrde prepödetik anlatan Başasistan Karabet Arman vardı. Karabet bey güler yüzlü, şaka yapan ve şaka kaldıran bir ağabey gibiydi. Haluk Alp, Nüvit Tekül ve Şeref İnceman biz son sınıfa yaklaştığımızda doçentlik sınavlarımızı vermişlerdi.

Çapa İç Hastalıkları Kliniği'nin kurucu eski başkanı Tevfik Sağlam Paşa imiş. Biz ona yetişemedik ama zaman zaman kliniğe geldiği olurdu. Onun yetiştirdiği ve yakın asistanlığını yapmış olan Profesör Müfide Küley anladığım kadarıyla ona çok bağlı idi. Vizit sırasında ona "Paşa geldi, aşağıda" diye haber verilir verilmez viziti falan bırakıp hocasına koşardı. Müfide hanım ak saçlı, ince, narin görünüşlü kibar bir hanımdı. O dönemin tanınmış ve piyasada çok aranan bir hekimi idi. Tıp fakültesine giren ilk kız öğrenci, fakülteden mezun olan ilk kadın hekimdi.

İç Hastalıkları Kliniği'nin kürsü başkanı ise Ord. Prof.Dr. Ekrem Şerif Egeli idi. Sık sık idari görevlerde bulunur, dekan veya rektör olurdu. Ekrem Şerif Bey her zaman bakımlı ve şık giyinen, rengi biraz da maviye çalan kır saçları düzenli taranmış bir hocamızdı (galiba saçlarına hafiften renk veren bir şey kullanıyordu) ve dersini zevkle dinlediğimi hatırlarım. Ekrem Şerif Bey ve Müfide Hanım bize ancak son sınıflara yaklaştığımızda derse gelmişlerdi. Ekrem Şerif Bey hiç belli etmezdi ama yaşamında çok üzücü, sarsıntılı olaylar vardı. Onun tek çocuğu olan Yaman Egeli 1952 yılında Tıp Fakültesi'nin son sınıfında iken bir otomobil kazasında yaşamını yitirmişti. Gece arkadaşlarıyla Boğaz'da otomobili ile giderken, Yeniköy'de virajı dönemeyip denize uçmuşlar, Yaman ve bir arkadaşı ölmüştü. Bu olay Ekrem Bey ile eşini çok sarsmıştı ve eşi o zamandan beri epey problemler yaşamıştı. Ölüm olayından sonra Ekrem Şerif Bey, tıp öğrencileri için bir ödül başlatmıştı. "Yaman mükâfatı" denilen bu ödül Tıp Fakültesi'nde en yüksek notları almış, ayrıca sosyal çalışmalarda da bulunmuş öğrenciye fakülte bitiminde verilirdi. Daha sonra Ord.Prof. İhsan Şükrü Aksel de Tıp Fakültesi eğitimi sırasında en yüksek notları alan öğrenciye verilmek üzere "Aksel Mükâfatı" diye bir ödül koymuştu. Bu ödüller hâlâ veriliyor mu bilmiyorum.

Yedinci sömestrdeki iç hastalıkları dersini Cerrahpaşa'daki klinikten almıştım. Orada da derse gelen hocalarımız Doçent Hakkı Ogan, Doçent Afife Cenani ve Doçent Osman Barlas idiler. Hakkı Bey nedense canı sıkılmış gibi bir yüz ifadesiyle hiç gülümsemeden ders verirdi. Osman Bey ona nazaran daha

güler yüzlü idi. Afife hanım ise ince, kibar bir hanımdı. Kürsü başkanı Ord. Prof. Muzaffer Esat Güçhan'ı o sınıfta iken biz hiç görmedik. Ben Cerrahpaşa'nın o zamanki yolları çok çamurlu ve ulaşımı da daha güç olduğundan, sonraki sömestrlerin iç hastalıkları derslerini hep Çapa'da almıştım. Belki de daha üst sınıflara gelen Muzaffer Esat hoca ile bu yüzden hiç karşılaşmamıştım. Ama fakültenin sonuna geldiğimizde son sınavda ona düşünce ilk ve son karşılaşmam orada oldu. O sıralar ablam piyanist Yüksel Koptagel Paris'te müzik eğitimi görürken, bir konser için İstanbul'a gelmişti ve o konser radyodan da verilmişti. Muzaffer Esat hoca meğerse müzik meraklısıymış, ben karşısına gelince, adımdan dolayı konserini dinlediği kişinin benim neyim olduğunu sordu, sonra benim de bir müzik aleti çalıp çalmadığımı merak etti, viyolonsel çaldığımı söyleyince, "eh haydi sen de şu tiroidi çal bakalım bize" dedi. En iyi bildiğim konu olan tiroid hastalığını, onu da tiroid hastalığının beni daha çok ilgilendiren psikopatolojik yanlarını vurgulayarak anlatınca, çok korktuğum ve o gün neredeyse sınava girmekten vazgeçmek üzere olduğum iç hastalıkları sınavından kolayca geçiverdim. Bundan benimle birlikte sınava giren diğer arkadaş da faydalandı. Hocayı keyiflendirdiğimden ötürü ona da fazla bir şey sormadı.

İç Hastalıkları kliniklerinden önemli biri de Aşağı Gureba dediğimiz Vakıf Gureba hastanesinin bir bölümündeki üniversite kliniği idi. Onun başkanı Almanya'dan gelen Prof. Erich Frank idi. Prof. Frank, Türk toplumunda çok ün yapmış bir hekimdi. Hocalığı da anlatıla anlatıla bitirilmezdi. Ne var ki onun derslerine ancak 8. sönemstrden sonra devam edilebiliyordu. Biz tam 8. sönemstre geçip Frank'ın derslerine devam edeceğimiz sırada, Şubat 1957'de Prof. Frank öldü. Onun yerine Prof. Dr. Arif İsmet Çetingil geçti. Prof. Frank'ın yanında yetişmiş çok değerli hocalar vardı. Bunlardan bazıları Prof. Dr. Ferhan Berker, Prof. Dr. Orhan Ulutin, Prof. Dr. Nejat Harmancı, Prof. Dr. Remzi Özcan idiler. Prof. Orhan Ulutin ile Prof. Nejat Harmancı daha sonra Cerrahpaşa'ya geçtiler.

1967'de Çapa'da, Psikiyatri Kliniği'nin karşısındaki alana İç Hastalıkları Kliniği binası yapılıncaya Çapa'daki iç hastalıkları kliniklerinin hepsi o binaya taşındılar.

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Tedavi Kliniği adı altında bir iç hastalıkları kliniği daha vardı. Haseki Hastanesi'nde kendine ait bir binada bulunurdu. Bilim ve araştırma düzeyi yüksek bilinen seçkin bir klinik sayılırdı. Ord. Prof. Sedat Tavat başkanlığında, Prof. Reşat Garan, Prof. Suphi Artunkal, Prof. Alâeddin Akçasu, Kemal Önen, Celal Öker gibi hocalar vardı. Bu kürsü hocalarının bazıları aynı zamanda Farmakoloji Enstitüsü'nü de yönetir, bize farmakoloji dersi de verirlerdi. Bu hocalardan Prof. Nabi Kastarlık soğuk bir kış günü sabahı (Mart 1958) bize Haseki hastanesi amfisinde penisilin ile ilgili bir ders vermiş ve derste penisilin alerji yapabilip ani ölümlere sebep olacağını

vurgulamış, dersi "Aman ha, Penisilin kullanırken çok dikkat edin!" diyerek bitirmişti. Ertesi gün ölüm haberini aldığımızda, o gece ateşlenip kendisine Penisilin yapıldığını öğrenmiştik.

Reşat Garan çok nazik kibar bir hocamızdı. Farmakoloji sınavında ona düşmüştüm. Hocalar, Haseki Hastanesi'ndeki klinik işlerini bitirdikten sonra Beyazıt'taki enstitüye gelirlerdi. O gün de nedense epey geç geldiklerinden sınavın başlaması çok gecikmişti ve benim müthiş başım ağrıyordu. O sıralarda Paris'te olan ablam bir ilaç bulmuş, sınavlardan konserlerden önce alınca zihnini çok açıyormuş diye bana da yollamıştı. Bir iki kere sınavdan önce aldığımızda gerçekten kafamı pırl pırl yapmıştı. Ama birkaç saat sonra çok baş ağrısı yapıyordu. O gün de bu ilaçtan almıştım ve sınav gecikince baş ağrısı başlamıştı. Ne olduğunu hatırlamıyorum ama herhalde Amfetamin türü bir ilaçtı. O durumda sınava girmekten vazgeçecek bir halde idim. Bülent Berkarda da benden üç yıl önce mezun olmuş o kliniğe asistan girmişti, sınavda hocasına yardım ediyordu. Benim sıram gelince ben girmeyeceğimi söylediğimde olmaz öyle şey diyerek beni sınav odasına sokuverdi. Hocanın sorduğu bir iki şeyi cevaplandırmıştım ama sorduğu bir ilacı bir türlü hatırlayıp anlatamıyordum. O sınavda ilaçların formül adlarını da sorma hakkımız vardı ama bu ilacın başka adı olmadığını biliyordum. Sırf vakit kazanmak için formül adını söylemesini rica ettim. Reşat Bey uzun uzun düşündü taşındı bir türlü bulamadı, yanında oturan Bülent Berkarda'ya "Siz biliyor musunuz Bülent Bey?" dedi. Bülent işin farkında, dudaklarını ısırıp duruyordu. Ben ise vaziyetin garipliğinden gülmemek için kendimi zor tutuyordum. Sonunda Reşat Bey ıkına sıkıla "Ço-ço-çok affedersiniz ama sınavda ben size soru sormak durumundayım, sizin sorunuzu cevaplamak zorunda değilim" deyiverdi. Sınav odasından çıktığımda ben kahkahalarla güler haldeydim ve dışarıdaki arkadaşlar beni başarılı biçimde geçtim sanmışlardı.

Patolojik anatomi de tıp öğrenciliğindeki en zor derslerden biriydi. Cilt cilt kitapları olan bu dersin kitaplarının cesametine hiç de uymayan küçücük boylu bir hocası vardı. Ord. Prof. Besim Turan adındaki bu hoca "r"leri pek söyleyemezdi ve derslerini anlatırken amfinin üst sıralarından kaçan öğrencilere "kaçmayın beğleğ, kaçmayın sonra pişman oluğunuz!" diye seslenmesi ile öğrenciler arasında ünlenmişti. Patoloji derslerine Doçent Münevver Yenerman ve Doçent Bedrettin Pars adlı hocalar da gelirlerdi. Münevver hanım, sarışın, kibar görünümlü ve zevkli giyinen bir hocamızdı. Bedrettin Bey de Avrupai görünümlü bir hoca idi. İkisinin de dersleri zor bir konu olduğu halde zevkle dinlenip anlaşılabilir nitelikteydi. Patoloji enstitüsünde adını ve şöhretini duyduğumuz ama biz patoloji okurken enstitüde bulunmayan, bize derse de gelmeyen bir hoca Doçent Talia Bali Aykan idi. Çok değerli ama o nispette de sınavlarından geçilmesi zor bir hoca olduğu söylenirdi. Talia hanım ile sonradan, psikiyatri kliniğine asistan olduğumda tanıştım ve çok değer

verdiğim, iyi dost olduğum, dürüstlüğüne ve çalışkanlığına hayran olduğum bir insan olarak kaldı. Kendisine yapılan bir haksızlıktan dolayı üniversiteden istifa etmeye kalktığında, o yıllarda dekan olan İhsan Şükrü Aksel istifasını kabul etmeyip onun psikiyatri kliniğindeki patoloji laboratuvarında araştırmalarını sürdürmesini sağlamıştı. Bu nedenle öğrenciliğimiz sırasında bize derse gelmemişti. 27 Mayıs 1960 devriminden sonra tekrar enstitüsüne dönmüş, 1967’de Cerrahpaşa Tıp Fakültesi açılınca oraya geçmiş, 1985’de yaş haddinden emekli olduktan sonra da Tabip Odasında çalışmalar yapmıştı. 2003 yılında, Çanakkale’de tatil yaptığı sırada, denizde yüzerken boğularak öldü.

Cerrahi derslerinin en şatafatlı hocası Ord. Prof.Dr. Kâzım İsmail Gürkan’dı. Cerrahpaşa’daki kliniğine sabahları geldiğinde merdiven başındaki çan çalınır, klinikteki doktorlar hemen hazır ol halinde merdivene sıralanıp hocayı karşılarlarmış. Ben çanın çalınmasına da doktorların merdivendeki sıralanmalarına da doğrudan tanık olmadım ama Burhanettin Tokar amfisindeki derslerini iyi hatırlarım. Tiril tiril ketenden bir gömlek giyerdi ve garip bir losyon kokusu yayardı. Bir keresinde beni derse kaldırdığında o gömleği yakından görüp losyonun kokusunu da yakından almıştım. Hâlâ o koku burnumdadır. Pahalı bir erkek losyonu idi. Otoriter sesi ile anlattığı derslerin çoğunu hâlâ unutmamışımdır. Kazım İsmail bekâr bir hocamızdı. Toplumsal olayların çoğunda etkinlikte bulunduğu gibi sanat ve edebiyatla da ilgili, kültürlü bir insandı. Yaşamının sonuna doğru, sanırsam 1970’li yılların başında evlendi ve 1972 yılı Mart ayında da aniden öldü.

Cerrahpaşa’da iki cerrahi kürsüsü vardı. Bunlardan biri Kazım İsmail’in başkanı olduğu I. Cerrahi, diğeri de başkanı Ord. Prof. Fahri Arel olan III. Cerrahi kürsüleri idi. Kâzım hocanın kliniğinde yıllanmış doçent olup profesör olabilmek için kadro bekleyen Bedii Gorbon, Baha Sezer gibi hocalar vardı. Fahri Arel hocanın kliniğinde de Nihat Dorken, Adnan Salepçioğlu, Tarık Minkari vardı. Adnan Salepçioğlu İngiliz görünümlü idi. Annesi İngiliz imiş ve tam İngiliz aksanı ile İngilizce konuşurdu. Buna karşılık doçentlik sınavının yabancı dil sınavı döneminde onu İngilizce’den çaktırmış olmaları dillere destan bir olay olmuş, bu sınavlarda ne gibi entrikalar dönebildiğini bize daha öğrencilik yıllarımızda belirtmişti.

Çapa’da ise II. ve IV. (eksperimental) cerrahi klinikleri vardı. Eksperimental cerrahi kliniğinin adı sonra ‘Rekonstrüktif ve Plastik Cerrahi’ oldu. II. Cerrahi Kliniği’nin başında bir zamanların çok ünlü cerrahi ve korkulan hocası Ord. Prof.Dr. Kemal Atay (Kara Kemal), Eksperimental cerrahinin başında da plastik cerrahinin ülkemizde kurucusu ve uygulayıcısı sayılan Prof. Dr. Halit Ziya Konuralp vardı. Kemal Atay hocanın emeklilik yılına rastladık. Bize bir kere derse girdi. Onun kürsüsündeki doçentler Fikret Karaca, Şinasi Güçhan ve Şevket Tuncel derse girerlerdi. Eksperimental cerrahi kliniği

hocalarından Şinasi Hakkı Erel vardı. O da piyasada isim yapmış ünlü cerrahlardan ve çoğunlukla Alman Hastanesi’nde yapardı ameliyatlarını. Bize bir kere derse gelmişti. Çok güzel ve bakımlı bir beydi. Onu seyretmekten ne anlattığına pek dikkat etmemiştik herhalde. Aynı kürsünün dikkati çeken hocalarından biri de Doçent Süleyman Dırvana idi. İlk klinik sömestrimizde bize oldukça sık derse gelmişti. İnce uzun boylu, flinta gibi bir hoca idi. Sportmenliği ünlü idi. Türkiye’nin önde gelen yelkencilerindendi. İstanbul Boğazında, Küçüksu’daki büyük Kıbrıslı Yalısının sahibi bir ailedendi ve çok ileri yaşlarına kadar “Settülbahir” adlı teknesiyle yelken yarışlarına girip birincilikler kazandı. Cerrahlığı da çok üst düzeyde idi. İstanbul’da Alman okulunda okurken lisenin devamını Almanya’da tamamlamış, orada Münih üniversitesinde tıp eğitimi görmüş, savaş yıllarında da öğrenciliğine orada devam etmişti. Bu yüzden harp cerrahisini çok iyi bildiği söylenirdi. Ayrıca onun önemli ve kendi adıyla anılan cerrahi teknikleri olduğundan da söz edilirdi. Özellikle endokrinolojik ameliyatlarda başarılı sonuçları olmuştu.

Çapa’daki Cerrahi hocalarından biri de o zamanlar doçent olan Bülent Tarcan’dı. Bülent Tarcan müzik dünyasında da isim yapmış biriydi. Keman çalardı, beste yapardı. Kırklı yılların sonunda doktorlar orkestrası kurmuştu. İyi bir genel cerrah iken, bir ara İngiltere’ye gidip beyin cerrahisi de öğrenmiş, Çapa’daki ilk beyin cerrahisi bilim dalını kurmuştu. Kızdı mı lafını sakınmazdı. Bugün Türk kompozitörleri arasında yeri olan bir bestecidir. Cerrahpaşa’da ise beyin cerrahisinde usta Prof. Dr. Feyyaz Berkay vardı. Feyyaz Bey Alman profesörlerden Niessen’in asistanlığından yetişmiş bir cerrah idi. Niessen onu çok beğenirmiş ve Amerika’ya gidip beyin cerrahisi öğrenmesini önerip desteklemiş. Feyyaz bey Amerika’da beyin cerrahisini öğrenip geldikten sonra üniversitede kendisine rahat çalışıp geliştirebileceği bir alan kolay kolay sağlanmamış, buna ancak 1970’li yılların başında Cerrahpaşa’da Nöroşirurji Kürsüsü ve Kliniği kurulunca kavuşabilmişti.

Kadın-Doğum hocalarına gelince, kadın-doğum klinikleri biri Çapa’da, biri de Haseki Hastanesi’nde olmak üzere iki tane idi. Haseki hastanesindekinin kürsü başkanı Ord. Prof. Tevfik Remzi Kazancıgil idi. Prof. Aykut Kazancıgil’in babası olan Tevfik Remzi Bey, üniversitenin önde gelen, sözü geçen hocalarından biri olduğu gibi piyasada da çok ünlü bir hekimdi. Derslerde kimi zaman hoş, kimi zaman sert hikâyeler de anlatırdı. Asistanları ve doçentleri ondan epey korkarlardı sanırım. Etrafında epey yaşlı kıdemli doçentleri vardı. Bunlardan bazen “doçentoidler” diye de söz ederdi. Bu doçentlerin hepsi de tanınmış ve piyasada aranan hekimlerdi. Aralarında Kamil Akol, Ziya Üstün, Münir Türkent, Tahsin Artunkal, İbrahim Bey, Yusuf Keçecioğlu vardı. Münir Türkent, 1959 veya 1960 yılında *Kadın Ruhu ve Kadında Cinsel Hayat* adında bir kitap yazmış. Kitabın içeriğinin müstehcen olup olmadığı konusunda ortalıkta epey tartışma çıkmış, Münir Bey’in de başı epeyce derde girmişti.

Çapa'daki kadın-doğum kliniğinin kürsü başkanı ise, Ord. Prof. Dr. Naşid Erez idi. Haseki'deki kadın doğum dersleri daha renkli ve daha eğlenceli idi ama Çapa'daki klinik daha yeni ve temizce bir binada idi. Kadın-Doğum stajında kliniklerde doğumhane nöbeti yapmak ve bunun için de klinikte bir hafta nöbet yapıp geceleme zorunda idik. Bana daha temiz görüldüğünden ben stajımı Çapa'da yapmayı tercih etmiştim. Orada da nöbet bir seferinde aralıksız üç gün ve gece, bir seferinde de aralıksız dört gün ve gece olarak yapılıyordu. Stajımız yaz başına rastladığından kliniğin asistanlarından bazıları yıllık izinlerini kullanıyorlar, doğumhaneye de tek bir asistan bakıyordu. Doğumhane aralıksız işlemekteydi. Hele akşam olup ta klinikte tek bir asistan doktor nöbetçi kaldığında zavallının aşağı yukarı koşturmak canı çıkıyordu. Tam yukarda doğumhanedeki bir doğumla uğraşırken, aşağıdan “doğum geldi” diye acil telefon geliyor, doktor apar topar aşağıya koşmak zorunda kalıyordu. Bu durumda da doğumların çoğu o inene kadar aşağıda taksinin içinde olup bitiyordu. Bu nedenle Aksaray-Topkapı civarında çalışan taksi şoförlerinin çok deneyimli birer ebe olduğunu düşünmüşümdür.

Ben tıp eğitimine psikiyatrist ve psikanalist olmak amacıyla girdiğimden, diğer dalların pratiklerinde çok hevesli ve meraklı bir öğrenci değildim. Hele son stajım olan kadın-doğum stajında arkadaşların çoğu aman doğum yaptırılm diye hevesle koşuşurlarken, ben elimde bir psikanaliz kitabı ile doğumhanenin köşesindeki merdivene tüner oturur, ayıp olmasın diye de her doğumda yerimden kalkıp bebeğin göbeğini kesme görevini üstlenirdim. Gece nöbetlerinde ise benimle birlikte nöbete Şükriye adında çok iyi bir arkadaş kalıyordu. Şükriye'nin mecburi hizmeti olduğundan gideceği yerlerde deneyimli olabilmek için olabildiğince fazla doğum yaptırmak istiyordu ve gece benim kalkmamamı, benim sıram geldiğinde kendisinin bunu üstleneceğini söyleyerek bana çok büyük iyilik de yapıyordu. Ancak nöbet sırasında bir gün, Avrupa'ya giden babamın döviz sorununun çözümü için Merkez Bankası'na gitmem gerekiyordu. Bu derdimi Doçent Orhan Esen beye açtığımda, o gün yapılacak olan sezaryene yardım edersem izin verileceğini söyleyince mecburen bir sezaryen ameliyatına asiste ettim. Bir gün de doğumhanede ne olduğunu anlamadan kendimi doğum yapmakta olan kadının önüne itilmiş bulunca, zaten kolay olan doğumu yaptırmış oldum. Onun ardından ben yine merdivende tünemiş kitap elimde otururken, gece nöbetinden beri doğum yaptırmaktan yorulmuş Asistan Dr. Abidin Bey, “E, bu doğumu da siz yapın bari!” deyince mecburen yerimden kalkıp kadının önüne geçtim. Çocuk geliyordu. Kafasını tutup biraz çekişirdim ama biraz yavaştan alıp işi uzattığımdan, Abidin Bey çocuğun viyaklamasını duymayınca “Ne oldu?” diye bana baktığında “I-ıh gelmiyor efendim” deyince zavallı korkarak apar topar yerinden fırlayıp telaşla geldi ve çocuğu çıkardı. Sonra da bana “Sizin kollarınız galiba kuvvetsiz, biraz kürek çekseniz” diye nasihat etti. Oysa ben 13 yaşımdan beri yazlarımı

Caddebostan Suadiye arasında denizde yüzüp kürek çekerek geçirdim. Yani eninde sonunda bir buçuk doğum ve bir sezaryen ameliyatı yapmış olarak kadın-doğum stajını ve tıbbiyeyi bitirdim.

Tıp eğitimi içinde iğne yapmayı öğrenmek de pek kolay olmamıştı. O yıllarda pratik eğitim anlaşılan sistematik olarak verilmiyordu. Adaleye iğne yapmayı ancak sabah erkenden koğuşa gidip, hastalara sabahları iğnelerini yapan hademelikten yetişme bir hastabakıcıdan öğrenmiştik. Ben damar iğnesi yapmayı öğrenmeden mezun olmuşum. Teorik olarak nasıl yapılacağını biliyordum ama pratiğim yoktu. Psikiyatriye asistan olduğumda İhsan Şükrü hoca Avrupa'ya kongreye gideceği bir zamanda ablasını Taksim'deki muayenehanesine bırakmış, ablasının rahatsızlıklarına bakan dahiliyeci Sevda hanım da doğum izninde olduğundan, bana eve dönerken ablasına uğrayıp ilgilenmemi, iğnesini falan yapıvermemi rica etmişti. Hocanın ablası çok tatlı, güzel ve hocadan da şişman bir hanımdı. Ona uğradığımda, muayenehanedeki sekreter damardan yapılacak bir iğnesi olduğunu söyleyip ilacı ve enjektörleri önüme koyuverince bende şafak attı ama hiç renk vermeden teorik bilgilerime dayanarak yaratana sığınıp iğneyi sokuverdim ve ilk sokuşumda da damara girdim. Abla hanım benden çok memnun kalmaz mı, “aman sizin eliniz çok hafif, Sevda hanımdan da iyi yaptınız! Bir daha iğnelerimi hep siz yapın” demez mi? Ben halimden memnun işi geçiştirdiğimden ferahlamışken, iki gün sonra tekrar iğne yapmak gerektiğinde, bu sefer yaratana sığınmak ta yetmedi ve kadıncağızın kolunu epey morarttı, ama ilk günkü başarının etkisiyle yine de iyi iğne yapar sayıldım.

Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları stajı Haseki Hastanesindeki Çocuk Kliniğinde yapılıyordu. Hocaları da Prof. Şevket Salih Soysal, Prof. Sezai Bedrettin Tümay ve Doç. Dr. Metine Bilger ile Doç. Dr. Cihat Gürson idiler. Kürsü başkanı Şevket Bey sert ve sinirli bir hoca idi. Stajyerlerin sabah erkenden gelmelerini, öğleden sonra da kalmalarını isterdi. Sabah erkenden girdiğimiz klinikten öğlen 12:00de dışarı çıkarılırdık, saat 14:00de tekrar gelmemiz istenir ve yoklama yapılırdı. Ne var ki, bizim staj yaptığımız 1959 yılında ne Haseki Hastanesi'nin civarında yemek yenecek bir yer, ne de klinikte oturup bekleyecek bir yer vardı. Evim uzakta, ta Teşvikiye'de olduğundan, benim gidecek yerim yoktu. Bereket yaz aylarında staj yaptığımdan, bahçede bir ağacın altına oturup, evden getirdiğim sandviç veya kuru köftelerimi yiyerek, beklerdim. Saat 14:00de Şevket Hoca kliniğin kapısındaki merdivenlerin tepesinde durup, bağırp çağırarak yoklama yaptırırken, stajyerleri de tek sıra halinde karşısına dizerdi. Hastane bahçesindeki hastalar ve hasta sahipleri de koca koca beyaz gömleli, doktorluğuna bir iki ay kalmış hekim namzetlerinin o halini, mehter bandosunu seyrederek gibi seyrederdiler. Bu sertliği yüzünden öğrenciler arasında Şevket Hoca “Çamur Şevket” diye anılırdı.

Klinik stajlarından iç hastalıkları, cerrahi ve kadın-doğum “büyük staj” diye adlandırdığımız iki ay süren uzun stajlardı, on beş gün süren diğer dalların stajlarına da “küçük staj” denirdi. Küçük stajlarda stajın sonunda sınavına girilir, geçilmezse iki hafta sonra tekrar girilirdi. Dolayısıyla bu stajlar da güle oynaya zevkli geçerdi. Bunlardan kulak boğaz burun dersinin hocası Ord. Prof. Ekrem Behçet Tezel ilginç bir kişiydi. Çabuk kızar, kızınca bütün sınıfa beddualar eder ama bunların ciddi olmadığını da açıkça belirtirdi. Dersleri Çapa'nın büyük amfisinde verirdi. Bir gün dersten önce birkaç erkek arkadaşla ben amfinin dışında sohbet ederken, hocanın girip yoklama yaptığı haberi gelince apar topar amfinin üst kapısından içeri girip üstteki sıralardan birine oturduk. Hoca yoklama yapıp isimleri okurken birden “Koptagel Osman Paşa” deyiverdi. Soyadımdan dolayı beni kastettiği belliydi ve ben amfinin tepesindeki sıralardan birinden “burada” diye cevap verdim. Ekrem Behçet Bey sanırsam asker kökenliydi ve büyükbabamı tanıyordu ve “Paşanın nesisin?” dedi ben de torunu olduğumu söyledim. Birkaç isim daha okuduktan sonra anlaşılın rahat etmemiş ki, bu kez “Ne işin var oralarda, yakışır mı paşa kızına böyle oturmak, şu yanındaki eşkiyalara bak!” demez mi? Evet, ben dört erkek arkadaşım ortasında otuyordum, ama o arkadaşların hepsi de yaramazlık bile etmeyen çok kibar, halim selim çocuklardı, ancak ne hikmetse o gün hepsi bıyık bırakmışlardı. Aradan bunca yıl geçtiği halde bizim sınıf arkadaşları bu olayı hâlâ hatırlarlar.

Ftizyoloji stajı yaptığımızda karşılaştığım bir kişi ve onunla daha sonra olan bir olay da şöyleydi. Ftizyoloji stajı da on beş günlük küçük stajlardandı. Stajyerlerle uğraşan çalışkan ve titiz bir asistan doktor vardı. Her sabah erkenden yoklama yapıyor ve vizitlerde stajyerlere bir şeyler öğretmeye çalışıyor, işini gayet ciddi tutuyordu. Stajın ortalarında, yani bitmesine bir hafta kala, saat 10:00 civarında, koridorun ucundan sallana sallana yaşlıca, traşı uzamış, üstü başı biraz hırpanice bir adam geldi, beni koridorda görünce kibarca bir selam verip “kuzum burada ne stajı yapılıyor?” dedi. “Ftizyoloji” dedim “O nedir ki?” diye sordu, “İşte akciğer hastalıkları, verem falan” dedim, “Peki, nerede kayıt yapılıyor” deyince “Stajın ortası oldu, kayıt yapmazlar artık” diyerek asistanın odasını gösterdim. “Dur bakalım” diyerek odaya girdi. Biraz sonra çıktığında anlaşılın kaydımı yaptırmıştı. Bana “Kuzum buraya kaçta gelinip kaçta gidiliyor?” diye sorunca, “Vallahi, biz sabah sekiz buçukta gelip öğleden sonra ikide gidiyoruz, ama artık sizi bilemem!” dedim. O günden sonra sabah erken olmasa da kliniğe gelen bu arkadaş, epey kıdemli bir öğrenci olan Memduh Eren imiş. Staja gelmeye başladıktan sonra (yıl 1958 yazı idi) politik konuşmalar yapıp atıp tutuyor, o ciddi ve sert asistanımız dahil herkes etrafında halka olup onun dediklerini dinliyorlardı. O zamanların muhalif yayın organlarından *Akis* dergisine yazılar yazdığını falan söylüyordu. Staj bittikten

sonra da ona Beyazıt'ta falan rastladığımda her zaman bana kibarca selam verir olmuştum. Memduh Eren'den daha sonra yine söz edeceğim.

Psikiyatri dersi ve stajı benim konuya özel ilgim bir yana, bizim bütün sınıfın da en hoşlandığı, beğendiği dersti. Bunda konunun ilginçliği yanı sıra hocaların davranışı, kalitesi ve klinik ortamının da önemli rolü vardı. Bakırköy Akıl Hastanesinde bulunan üniversite kliniği, Çapa'daki binasının yapımından sonra 1955'de Çapa'ya taşınmıştı. Biz bu çok güzel ve tüm uygar donanımlara sahip tertemiz binada ders görüp staj yapıyorduk. Dersler Kürsü Başkanı Ord. Prof. Dr. İhsan Şükrü Aksel ve klinik profesörü Prof. Dr. Kazım Dağyolu tarafından veriliyordu. Derslere klinikteki ve bazen de Bakırköy'deki ilginç hastalar da getirilip gösteriliyordu. Gerek hocalar, gerekse klinikteki en alt düzeydeki görevliden en üst düzeydeki hekimlere kadar herkes sakin, kibar davranışlı, güler yüzlü, birbirine saygılı görünen dostça bir davranış içindeydi. Dersler Perşembe günü öğleden sonra saat ikide, Psikiyatri ile Ortopedi kliniklerinin arasındaki Mazhar Osman Amfisinde yapılırdı. İhsan Şükrü Hocanın dersi olduğu günler, amfiye bir koltuk getirilir ve Prof. Kâzım Dağyolu o koltuğa oturup dersi izlerdi. Bu da o zamana kadar diğer dallarda rastlamadığımız bir nezaket ve saygı gösterisiydi. Psikiyatri derslerinde Edebiyat Fakültesi öğrencilerinin de gelmesiyle amfi adamakıllı kalabalık olurdu. Kâzım Dağyolu'nun derslerinde ise bu kalabalık daha da artardı. Kâzım Bey derslerini dramatik bir havada verirdi. Kâzım Bey hakkında öğrenciler arasında “İyi bir siyah kumaş bulduğunda topla almış”, “Babası öldüğünde, çok sarsılmış ta kendisine elektroşok yaptırmış” gibi çeşitli söylentiler dolanırdı. Daha sonra kliniğe asistan olduğumda Kâzım Bey'in değişik renkte de elbiseler giydiğini, şıklığına önem verdiğini ama derse çıkarken kıyafetine daha da özen gösterip mutlaka koyu renk elbise giydiğini görmüştüm. Babasına ısrar edip bahçede gezmeye çıkardığında, saçma ile kuş avlamaya kalkan komşu çocuğun tüfeğinden çıkan saçmaların babasına gelerek onu öldürmesinden suçluluk duygusuyla büyük bir üzüntüye kapıldığını ama elektroşok falan yaptırmadığını öğrenmiştim. Bizim sınıfın stajyer albümünde yapılan ankette Kazım Dağyolu fakültenin en güzel ders veren hocası seçilmişti.

Ben psikiyatri ve psikanaliz eğitimimi yurtdışında yapmayı planlamış ve bu konuda yaptığım yazışmalara da olumlu yanıtlar almıştım, ancak psikiyatri stajı yaparken daha da yakından tanıdığım Çapa Psikiyatri kliniği ve hocalarının bana çok olumlu gelmesi yanı sıra, hocalardan kliniğe asistan olmam için gelen teklifler üzerine burada başlamaya karar verdim. Hocalar (İ. Ş. Aksel ve K. Dağyolu) asistanlığa başvuruma çok memnun oldular ve onların yanında bulunduğum ilk bir buçuk yıl içinde beni hem el üstünde tuttular, hem de yanlarından ayırmadılar diyebilirim. Birkaç dil bilmem İhsan Şükrü hocanın çok işine gelmişti. Yurt dışındaki akademik ve bilim dünyası ile sıkı ilişkileri olduğundan mektuplaşmalarını benim yürütmemi istiyor ben de bundan epey bir

şeyler öğreniyordum. Adlarını kitaplardan duyduğumuz önemli bilim insanları ile Hoca samimi ilişkiler içindeydi. Daha sonra birlikte bulunduğumuz uluslararası toplantılar ve kongrelerde de Hocanın bu insanlarla ilişkisinin sadece yazıda kalmayıp kişisel dostluklar halinde olduğunu ve İhsan Şükrü Hocanın yurt dışı bilim dünyasında çok iyi tanınıp saygın bir yeri bulunduğunu da görmüştüm. İki hoca ile de yakın ilişkide olduğumdan onların sohbetlerinden Türkiye'deki psikiyatrinin kayıt dışı tarihi hakkında da birinci ağızdan bir şeyler öğreniyordum. Her iki Hoca da hocaları Mazhar Osman'a candan bir sevgi ve saygı ile bağlıydılar, ona toz kondurtmazlar, her fırsatta onun özelliklerini anlatır, örnek verirlerdi. İhsan Şükrü hoca daha tıp öğrencisi iken Mazhar Osman'ın yanına gelmiş ve onun hem çalışkan ve başarılı, hem de sadık öğrencisi olarak sonuna kadar yanından ayrılmamıştı. Mazhar Osman yardımcılarını bilgi ve görgülerini arttırmaları için yurtdışına yolladığında, İhsan Şükrü hocayı da Almanya'ya yollamış, o sıralarda yeni gelişmekte olan nöropatolojiyi öğrenmesi için de zamanın ünlü patoloji bilgini Spielmeyer'in yanına Münih'e göndermişti. Oradan döndüğünde de nöropatoloji laboratuvarını kurduğunu. O dönemlerin gündemindeki hastalıklar olan sifiliz, kuduz ve uyuşturucu madde bağımlılığının nöropatolojik incelemeleri konusunda İhsan Şükrü Aksel'in çok çalışmaları olmuş ve bir de kendi adıyla anılan boyama yöntemini bulmuştu.

O zamanlar akliye-asabiye (nöropsikiyatri) olarak nöroloji ve psikiyatri birleşik bir uzmanlık dalı (aslında klinikler ve kürsüler ayrılmış olsa da 1967 yılına kadar bu uzmanlık birleşikti) ama akademik aşamalarda nöroloji ve psikiyatri ayrı birer doçentlik imiş. Mazhar Osman'ın meslek yaşamında epey mücadeleler ve çatışmalar olmuştu (bunların ayrıntıları psikiyatri tarihi ile ilgili yazılarda bulunur) ama Dr. Mustafa Hayrullah ile Mazhar Osman arasında o dönemin gazete haberlerinde de baş sayfalara geçmiş bir çekişme, dava olayı ve geçimsizlik vardır. İhsan Şükrü de o sıralarda doçentlik sınavına girecektir. Nöropatoloji ile uğraştığından nörolojiden doçentliğe girmesi düşünülmüştür. Ne var ki Mustafa Hayrullah da jüridedir ve Mazhar Osman'a olan hırsını onun gözde yardımcısı İhsan Şükrü'den çıkarmaya kalkıp onu sınavda döndürür durur. Sonunda Mazhar Osman buna öfkelenip İhsan Şükrü'yü psikiyatriden doçentlik sınavına sokar, o sınavda nöroloji hocası Mustafa Hayrullah bulunamadığından, sınav başarıyla biter ve İhsan Şükrü Hoca psikiyatri doçenti, derken profesörü ve kürsü başkanı olur. Bu olayı bana İhsan Şükrü hoca kendisi anlatmıştı.

İhsan Şükrü Hoca psikiyatrinin bütün inceliklerine sahip ve yeniliklerin uygulanmasını içtenlikle destekleyen bir hoca ve hekimdi ama nöropatoloji de onun vazgeçemediği, sevdiği bir konu idi. 1933 Üniversite Reformu'nda Türkiye'ye gelen Alman profesörlerden patoloji hocası Philipp Schwartz'ın



Ord. Prof. Dr. İhsan Şükrü Aksel (1899-1987)



Prof. Dr. Kâzım Dağyolu (1912 - 1996)

derslerinin tercümanlığını da yapmıştı. İhsan Şükrü Hoca nöropatoloji ile ilgisi arasında kuduz ve uyuşturucu maddelerin beyin üzerindeki etkileri konusunda da önemli incelemeler yapmıştı. Kuduz ve beyin hastalıklarıyla ilgisi arasında Türk tıbbında önemli bir isim sayılan, Kuduz müessesesi müdürü bakteriyolog Dr. Zekâi Muammer Tunçman (1897-1980) ile de işbirliği ve dostluğu vardı. Zekâi Muammer Bey, kuduz ve diğer enfeksiyon hastalıkları ile aşıları konusunda önemli çalışmaları olan, isim yapmış bir doktordu. Hoca, ilk asistanlık yılımda, beni, çıkarmakta oldukları *Rabies* adlı dergiye yardımcı olayım diye ona yolladı. Bu derginin yayın kurulunda adım çıktı ama iki sayı sonra ben yurtdışına gittiğimden ne olduğunu bilmiyorum. Zekâi Muammer Bey'in Semih adlı doktor bir oğlu vardı. Ben Berlin'de iken o da oraya gelmiş ve bir gün beni ziyaret etmişti. Galiba o da enfeksiyon hastalıklarıyla uğraşan bir hekimdir.

Kâzım Dağyolu da Mazhar Osman'ın oğlu gibi sevdiği, yanından ayırmadığı bir asistanı imiş. Onun Mazhar Osman sevgisi de İhsan Şükrü hocanınkinden geri kalır değildi. Üstelik o işi daha da ileri götürmüş, klinik Çapa'daki yeni binaya taşındığında herkesin odası yeni mobilyalarla döşenirken o yeni mobilya istememiş, Mazhar Osman'ın odasındaki yazı masası ve koltuklarını alıp, masanın üstüne de Mazhar Osman'ın adının yazılı olduğu bir

levha çaktırmıştı. Kimileri onun bunu gösteriş için yaptığını söylemeye kalkıştırlarsa da, benim gözlemlediğim kadarıyla burada bir bağlılık ve sevgi de yatmaktaydı.

İhsan Şükrü Hoca her zaman doğal davranan, olaylar karşısında soğukkanlılığını kaybetmeden kısa yoldan çözümler bulabilen, güler yüzlü, organizasyon ve yöneticilik yeteneği üstün biriydi. Kâzım Bey ise özellikle derslerde tiyatro sahnesinde imiş gibi davranan, bunu ders dışı ortamlarda da zaman zaman gösteren bir kişiydi. Bu yüzden çoğu kimse ona “pozör” (‘poseur’ - poz yapan) derdi. Oysa kendisini yakından tanıyınca onun genelde çok çekingen ve yanlış anlaşılmaktan korkan biri olduğu sezilirdi. Her ne kadar aldırma görünmeye çabalıyorsa da eleştiriden ve başarısızlıktan çok korkuyordu. Nitekim işler biraz gerginleşince nasıl paniklediği de ortaya çıkmıştı. 1960 yılında Menderes hükümetine karşı hareketler başlayıp 28 Nisan 1960 tarihindeki ilk karmaşa baş gösterdiğinde, Türkiye o zamanlar henüz böyle olaylara alışık olmadığından herkeste bir heyecan olmuştu. Ertesi gün Kâzım Bey bana arabasına benzin doldurduğunu söylemişti. Nedenini sorduğumda ise “Ne olur ne olmaz, gaza basıp yurtdışına gideceksin!” demişti. Arabasına doldurduğu 30-40 litre benzinle Edirne’ye bile varamayacağını düşünüp için için çok gülmüştüm. İhsan Şükrü Hoca ise hiçbir şey olmamış gibi soğukkanlılıkla işine gücüne bakıyordu.

Kâzım Bey bizim sınıfın stajyer albümünün anketinde fakültenin en iyi ders veren hocası seçilmişti. Kendisi de bunu duymuş ama her nasılsa o albüm ona ulaştırılmamıştı. Ben asistan olduktan sonra bir gün bu albümü ona bulmamı istedi. Ben de albüm komitesindeki arkadaşlara söyleyince, onlar fakülteden mezun oldukları için öğrenci derneği ile ilişkilerinin kesildiğini bunu öğrenci derneğinin yeni başkanı Memduh Eren’den istememi söylediler. Kâzım Bey de ikide bir albümü soruyordu. Bunun üzerine öğrenci derneğine giderek albümü hocaya vermelerini istedim ama o gün oradaki başkan yardımcısı arkadaş vermeye yanaşmadı, ben ısrar edince de Memduh ile konuşmamı söyledi. Kâzım Bey ise devamlı albümü sormaktaydı, gerekirse parasıyla almayı bile teklif ediyordu. Oysa bu gibi albümler hocalara parasız verilirdi. Nihayet bir gün gidip Memduh ile konuştum. Memduh ta albümü vermek tarafı değildi, albümü satıp derneğe kazanç sağlamak falan söz ediyordu. Kazım Beyin o yıl en sevilen hoca seçildiğini, böyle bir şeyin ona ayıp olacağını söylediğimde de “Kim bu Kazım Bey, yenilerden herhalde” dedi. Ben, “Yenilerden değil 21 yıldır orada” deyince, Memduh “Oooo, ben psikiyatriyi Mazhar Osman’dan dinledim, onu tanımıyorum” demez mi? Artık yapacak bir şey yoktu. Kâzım Bey yine albümü sorunca da ben bunu kendisine anlatıp artık bir daha Memduh’a gitmeyeceğimi söyledim.

28 Nisan olaylarında bir öğrenci (Turan Emeksiz) ölmüş, politik ortam daha da gerilmişti ve sonunda 27 Mayıs 1960 tarihinde ordunun yönetime el koyması ile başlayan 27 Mayıs olayı oldu. 28 Nisan olayları öğrenci derneğinin toplantısında başlamıştı ve bu konuda Memduh Eren’in adı da çok geçiyordu. 27 Mayıs’ı izleyen günlerde öğrencilere çok tolerans gösteriliyor, yıllanmış öğrenciler de kolayca sınavları geçip mezun oluyorlardı. Memduh Eren de bunlar arasındaydı. O günlerden bir gün bir şey için Kâzım Bey’in odasına girdiğimde Memduh gayet şık, lacivert kostümler içinde Kâzım Bey’in karşısında oturuyor, Masanın üstünde de bir Stajyer Albümü duruyordu. Kâzım Bey beni Memduh’la tanıştırmak ister gibi “Tanışıyor musunuz?” dediğinde, “Biz tanışıyoruz ama asıl siz tanışıyor musunuz?” deyiverdim.

Patoloji hocası Prof. Dr. Talia Bali Aykan o zamanlar psikiyatri kliniğinde bulunurdu. Psikiyatri Kliniği yapılırken İhsan Şükrü Hoca orada çok güzel bir patoloji laboratuvarı da yaptırmıştı. İhsan Şükrü hocanın bana anlattığına göre, Talia hanım doçentliği sırasında kendisinin ait olduğu Patoloji kürsüsünde bir haksızlığa uğramış ve kürsü başkanı ile çatışmaya girip istifa etmeye kalkmıştı. O zamanlar dekan olan İhsan Şükrü Hoca bu çok değerli insanın istifasını kabul etmemiş ve gelip psikiyatri kliniğindeki patoloji laboratuvarında çalışıp bilimsel araştırmalarını sürdürmesini istemişti. Bizim öğrenciliğimizde de Talia Hanımın ününü duyardık. Çok değerli bir hoca ve araştırmacı ama sınavları da çok zor olduğu söylenirdi. Bizim öğrencilik yılımızda enstitüden ayrılmış olduğundan onu daha önceden tanımıyordum. Çapa kliniğinde tanıdım ve hem çok değerli hem de çok cana yakın bir insan olduğunu öğrendim. Sabahları erkenden kliniğe gelir, laboratuvara kapanıp araştırmalar yapardı. İhsan Şükrü Hoca da sıklıkla onunla buluşup araştırmalara katılırdı. Yaptıkları çalışmaları yurtdışında kongrelerde sunarlardı.

27 Mayıs olayı olduğunda İhsan Şükrü Hoca yurtdışında bir kongreye gitmiş bulunuyordu. Yurtdışı uçak seferleri kesildiğinden beklenen günden iki gün sonra döndü. Gayet sakin ve soğukkanlı tutumuyla kliniğin normal ritminde işlemesini sağlıyordu. Ne var ki genelde herkeste garip bir heyecan ve telaş vardı. Kimileri ellerinde anket formları ile anketler düzenliyor, kimileri ise ne olur ne olmaz düşüncesiyle subay tanıdıkları ile temas kurup çıkar sağlamaya çalışıyorlardı. İhsan Şükrü Hoca kliniğe asistan girmemden bir iki ay sonra beni çok iyi yetiştirmek istediğini ve yurtdışına göndereceğini söylemişti. 27 Mayıs olayından sonra yurtdışından döndüğünde, Berlin Üniversitesi profesörüyle konuştuğunu ve benim Berlin’e gitmem için gerekli düzenlemeyi yaptığını haber vermiş, birkaç ay sonra, sonbaharda, gitmem için hazırlıkları başlatmıştı. Bu arada hükümet üyeleri, demokrat parti milletvekilleri ve diğer bazı politik kişiler tutuklanıyor, Yassıada’da yapılacak mahkemeye çıkartılmak üzere Yassıada’ya gönderiliyorlardı. Bu arada bir gün Talia hanımın da Yassıada’ya gönderildiğini duyup şaşırıldık. Meğerse 28 Nisan olayında ölen öğrencinin

otopsisini yapmak üzere çağrılmış olup, kurşun doğrudan öğrenciye mi atıldı yoksa başka yere çarpıp da sekerek öğrenciye mi geldi konusunda otopsiyi yapan patologlar arasında görüş ayrılığı bulunduğu ve Talia hanımın kurşun yarasında veya kurşunda beton yahut asfalt parçası görüp bundan dolayı kurşunun sektiğini söylemesinden ötürü tutuklanıp Yassıada'ya götürülmüştü. Bunu bana yıllar sonra Talia hanım kendisi anlattı. Talia hanım birkaç ay sonra serbest bırakıldı ama o zaman küçücük çocuğu vardı ve herhalde hak etmediği çok zor günleri yaşamak zorunda kaldı. Ben o yıl Ekim'de Berlin'e gittiğimden klinikte olup bitenleri doğrudan bilmiyordum, ancak üzücü şeyler olduğunu duyuyordum Bu arada duyduğum bir şey de Talia hanımın patoloji laboratuvarındaki deney farelerinin onun ve İhsan Şükrü hocanın yokluğunda dışarı salıverildikleri idi. Oysa o fareler deneysel beyin tümörleri yapmada kullandıkları çok önemli hayvanlardı.

Psikiyatri Kliniği'nde boş bir doçent kadrosu vardı ve bu kadroya üç aday vardı. Bunlardan biri en önce doçent olmuş Selim Özaydın, biri Ayhan Songar, biri de onlardan da sonra doçent olmuş, Almanya'dan gelmiş ve askerliğini yapmakta olan Metin Özek idi. Ben kliniğe başladığımda İhsan Şükrü Hoca "Seni Selim beyin yanına veriyorum. Klinikte en bilimsel çalışan kişidir, ondan çok şey öğrenebilirsin" diyerek beni Selim Bey'in yanına vermişti. Hocaların ikisi de Selim Bey'i tutuyor, hatta yayınlarının sayısını arttırması için bazı çalışmalarında tercümelemlerini yapmada ona yardımcı olmamı benden istiyorlardı. Ben 15 Ekim 1960'da klinikten ayrılarak Berlin'e giderken her iki hoca da Selim Bey'in o kadroya girmesini istediklerini bana söylemişlerdi.

Ben Berlin'e vardığıktan sonra Ekim sonunda evden yollanan gazetelerden aldığım ilk haber, 147 üniversite hocasının görevlerine son verildiği ve bunların arasında İhsan Şükrü Aksel hocanın da bulunduğu idi. Ertesi sabah bunu klinikte söylediğimde Alman hocalar ve meslektaşların hepsi büyük tepki verdiler. Bunun benzeri olaylar vaktiyle Hitler Almanya'sında da olduğundan ve 1960 yılında hâlâ belleklerde canlı bulunduğu tepkileri epey büyük olmuştu. Hemen İhsan Şükrü hocayı Berlin'e birkaç konferans vermeğe davet ettiler. Hoca, Viyana'da bir kongreye gidiyordu, oradan dönüş Berlin'e de geldi ve konferanslarını verdi. Üniversitedeki görevlerine son verilmesi konusunda fazla konuşmuyor "Canım, çoluk çocuğun işi. Diğer kürsülerde hoca kalmadı, bizde hiç olmazsa Kâzım Dağyolu var" diyordu. Çoluk çocuktan kimi kastettiği belliydi. Kadro beklentisi içinde olan doçentlerin bazılarının Milli Birlik Komitesine sızıp onlara listeleri verdikleri söyleniyordu. Nitekim ertesi yıl yaz tatilinde yurda geldiğimde 27 Mayıs'ı yapan subaylardan biri olan bir akrabama "Ne istediniz bizim hocalardan?" dediğimde, "Biz üniversitenin içini tanımayız, listeyi içerdeki gençler verdi!" demişti. İhsan Şükrü hoca, her ne kadar soğukkanlı davranıyorsa da bu olaydan duyduğu üzüntü ve stresin etkisiyle epey

psikosomatik rahatsızlıkları olmuştu. Mide ülserine ve önemli bir damar hastalığına tutulmuştu. 147 hocanın, bu arada İhsan Şükrü hocanın da üniversiteden ayrılmasından sonra yapılan seçimde, klinikteki boş doçent kadrosuna Selim Bey atanmamış, Ayhan Songar atanmıştı.

147 olayını hazırlayanların başında Cihat Abaoğlu'nun adı geçirdi. Ona her kürsüden katılan kişiler de vardı. Gerçekten de kürsülerde profesör kalmamış gibiydi. Üniversite'den atılmayan profesörlerden Halit Ziya Konuralp'ı dekan yapmışlardı Birkaç tane profesörü de lâzım olur diye tutmuşlardı anlaşılın. Kâzım Dağyolu da bu kalanlardandı. Doçentlerin profesörlüğe yükseltilmeleri için kurulacak komisyon üyelerinin profesör olması gerekirdi. 147 olayından sonra gidenlerle kalanların arasında uçurumlar oluştu. Gidenler üç yıl sonra geri döndükleri halde bu uçurumlar kapanmadı, karşıt cephele oluştu. Bu bölünme ve karşıtlıklar daha sonraki kuşaklara uzanır hale gelip, akademik ortama hayli zarar verdi.

1960 yılı sonunda Halit Ziya Konuralp İstanbul Tıp Fakültesi dekanı olduğunda Berlin Üniversitesi Tıp Fakültesi dekanına bir mektup yazarak İstanbul ve Berlin arasında bir akademik değiş tokuş programı yapılmasını önerdi. O sırada ben Berlin'deydim ve bizim Nöropsikiyatri Kliniği'nin şefi Prof. Selbach dekanı. Prof. Selbach bu projeden memnun olarak kabul ettiğini bildirdi ama karşı taraftan bir türlü cevap gelmez olmuştu. Zaman zaman bana sorduğunda, ben ülkedeki durumun biraz karışık olduğunu söyleyerek işe bulaşmamaya çalışıyordum, ama o yaz sonu ben tatile İstanbul'a giderken Prof. Selbach elime yazışma dosyasını vererek konuyu araştırıp kendisine cevap getirmemi istedi. Mecburen Halit Ziya Bey'den randevu alıp dekanlığa gittiğimde Cihat Bey de oradaydı ve sanki dekanlığı o yönetiyor gibiydi. Bana bir ay sonra Avrupa'da bir tetkik gezisine çıkacaklarını, bu arada Berlin'e de gelip Prof. Selbach ile de görüşeceklerini söylediler. Gerçekten de bir ay sonra geldiler. Prof.Selbach benim onları uçaktan karşılamamı söylemiş, Berlin'de buldukları sürece onlarla ilgilenmem için bana klinikten izin vermişti. Havaalanına karşılamaya gittiğimde Schering firmasının görevlileri lüks bir araba ile gelmiş onları karşılıyorlardı ve o dönem Berlin'in en lüks oteli olan Hilton'a yerleştirdiler. O zamanlar Türkiye'deki ilaç firmalarının en güçlüsü sayılan Schering'in Türkiye temsilcisi ve tıbbi aygıtların ithalatçısı Rıza Derviş idi ve konuşmalardan anladığıma göre bizim hocalarla da yakın dostluk ilişkileri vardı.

Geldiklerinin ertesi günü Prof. Selbach'ın evine çaya davetli idiler. Prof. Selbach davranış etiketine çok önem veren klasik bir akademisyendi. Eşi de Batı Berlin Üniversitesi'nin kurucusu ve ilk rektörü, ayrıca ünlü *Tagesspiegel* gazetesinin sahibi, başyazarı ve tanınmış bir sanat tarihi profesörü olan von Retzlob'un kızı olduktan başka hem tıp doktoru hem de edebiyat doktoru

ünvanlarına sahip, kibar ve aristokrat bir hanımdı. Onları alıp Prof. Selbach'ın evine gittiğimizde yapılacak Berlin Haftası ve İstanbul Haftası programları konusunda iki taraf görüşmeler yaparken bizim hocalar yüksekten atıyor, “biz sizi Hilton’da ağırlayacağız, siz de bizi öyle yapın” diye dayatıyorlar, Selbach'ın “ama bizim çok güzel bir misafirhanemiz var” lafına kulak asmıyorlardı. Oysa üniversitenin o misafirhanesi Berlin'in en itibarlı yerinde, Grunewald ormanının içinde lüks bir villa idi. Bu görüşmeden sonra evden ayrıldığımızda Selbach'lar hakkında istedikleri bilgiyi verirken. Profesör Selbach'ın vaktiyle Berlin'in ünlü üniversite kliniği Charité’de (o zamanlar Doğu Berlin’de kalmıştı) doçent olduğu ama onun şefi Prof. de Crinis'in Almanya savaşta yenilip de Ruslar Berlin’e girdiğinde kafasına kurşun sıkarak intihar ettiğini yoksa ötenaziye katıldığı için Rusların onu öldüreceğini, doçenti Selbach'ın da ortadan kaybolup Batı’daki küçük üniversitelerden birine sığındığını, daha sonra von Retzlob’un kızı ona aşık olup onunla evlenince, kayınpederi Rektör tarafından Berlin’de kurulan üniversitenin Nöropsikiyatri Kürsüsü başına getirildiğini anlattığımda, Cihat Bey büyük bir kahkaha atarak “Desene her yerde aynı şeyler var!” demişti (Cihat Bey’in de kayınpederi Rektör Cemil Bilsel idi.)

Cihat Bey, öğrencilerle yakınlık kuran ve çoğu öğrenci tarafından sevilen ve dersleri de çok güzel olan bir hoca idi ama bizim sınıfın anketinde Kâzım Dağyolu en beğenilen hoca seçilmişti. İki ile konuşmalarım sırasında birbirlerinden pek hoşlanmadıkları izlenimini alırdım. Oysa Berlin’de iken aralarının çok düzelmiş olduğunu, daha sonra İstanbul’da Kâzım Bey ile görüştüğümde onun da Cihat Bey’e iltifatlar yağdırdığını görmüştüm.

Berlin’de buldukları birkaç gün içinde Schering firmasının adamları bizim hocaları sabahtan akşama kadar gezdiriyor, ikramlarda bulunuyorlardı. Prof. Selbach tarafından onlara refakat etmekle görevlendirildiğimden, bu geziler ve ikramlardan ben de yararlanıyordum. O yıl, Batı Berlin Opera binasının inşaatı bitmiş, opera da büyük bir gala ile açılmıştı. Bilet bulmaya imkân yoktu. Beri yandan Berlin’de Schiller Tiyatrosu’nda da çok önemli bir eser oynanıyor ona da bilet bulunamıyordu. Tabii Schering firmasının bu konuda büyük imkânları vardı. Bir gün, akşam programı için hocalara operaya mı tiyatroya mı gitmek istediklerini sorduklarında, Halit Ziya Bey, Hilton otelinin karşısındaki arsada kurulmuş çadır sirkine gitmemizi istemez mi? Benim buna çok üzülüğüm bir yana, Cihat Bey de durumu yersiz buldu, ne kadar ısrar ettiyse de Halit Ziya Bey’i sirk isteğinden vazgeçiremedi, “Adamlara rezil etti bizi” deyip durdu ama o gece o döküntü sirke gitmek zorunda kaldık.

Bu ziyarette yapılan anlaşmadan bir yıl sonra Berlin’de İstanbul Haftası yapıldı ve İstanbul’dan konferans vermek üzere iki profesör geldi. Bu kez gelenler Prof. Süleyman Dırvana ile Prof. İlhan Ulagay idi. İki de çok

mükemmel Almanca bilen bu profesörlerden evli olan İlhan Ulagay’ın eşi Tuba hanım da birlikte gelmişti. Tuba hanım Prof. Mazhar Osman’ın kızıydı. Birkaç dil bilen, kibar, görgülü bir hanımdı. Konferanslar çok kaliteli ve güzel geçti. Sosyal ilişkilerde de hiçbir sorun yaşanmadı. Onlar mağazalara sirkelere değil, görülmesi gereken, müzelere gitmeyi tercih ettiler, Süleyman Dırvana operalara meraklı olduğundan onunla Doğu Berlin’deki operalara da gittik. Tuba hanıma alış veriş etmek isterse onu mağazalara götürmeyi teklif ettiğimde, “Buraya iş için geldik, alışveriş yapmam, daha sonra bir iki gün İsviçre’de kalacağım, alacaklarımı oradan alırım” diye kibarca reddetti. Bu profesörlerin gelişini gerçekten göğsümü kabartmıştı.

Aradan bir iki yıl geçtikten sonra bir sabah Halit Ziya Bey telefon etti o gün öğle üzeri Berlin’e geleceğini, oradan da bir kongre için Leipzig’ye gideceğini söyleyip kendisini karşılamamı istedi. Öğle üzeri havaalanına gittim, neden sonra bir sürü çanta ve kutulardan oluşan el bagajlarının arasında Halit Ziya Bey ortaya çıktı. Uzunca bir Amerika ve batı Almanya yolculuğundan geliyordu ve her yerden o zamanlar Türkiye’de bulunması zor bir takım makineler (fotoğraf makinesi, film kamerası, projektör vs.) almıştı. Onları benim eve bırakıp, doğu Almanya’ya geçecek sonra yine batı Berlin’e dönüp oradan İstanbul’a gidecekti. Ben bu kadar değerli (o zamanlar değerli idiler) eşyaları benim evde bırakmasından çekindim ve içi elbise ve çamaşır dolu büyük bavulunu evde tutarak diğerlerini bir gömlek ve bir pijama ile birlikte küçük bavula koyarak onu Doğu Berlin’e geçirdim. Onu oradaki bir pastanede bulacak olan meslektaşım ortada yoktu. Her tarafı aradık, telefonları cevap vermedi, epey bekledik gelen giden olmadı, Leipzig’e giden son tren de kaçınca, Halit Ziya Hocayı bir taksiye koyup Leipzig’e yolcu ettim. Geleceği gün ve saatte de onu sınır kapısı Check Point Charlie’den alacaktım. Halit Ziya Hoca bu sefer lüks otelde kalmıyor, kendisine ucuz bir pansiyon bulmamı istiyordu. Onu da bulmuştum. Gelgelelim, döneceği gün onu karşılamaya gittiğimde, Hoca Check Point Charlie’den bir türlü çıkmıyordu. O zamanlar Berlin duvarı nispeten yeni yapılmıştı. Sınırdan gelip geçmek epey sorunlu idi. Almanlar hiç geçemiyor, biz yabancı uyruklular ise sıkı kontrolden geçerek sınırı aşabiliyorduk. Sınır kapısında epey bekledikten sonra, hocanın başına bir şey geldi mi diye merak içinde çaresiz eve döndüm ve onun için hazırladığım tavuğu fırına attım. Biraz sonra hoca bir taksiye binmiş olarak kapıya geldi. Ne var ki eski neşesi kaybolmuştu, çok dertli ve öfkeli idi. 147 olmuş profesörler üniversiteye geri döndüklerinde epey sorunlar olmuş, onların yerine geçenlerin çoğu yerlerini geri vermemekte direnmişler ve türlü tartışmalı görüşmelerden sonra nihayet seksiyonlar kurulmasına karar verilmiş ama bu arada Halit Ziya Bey de eskiden beri başkanı olduğu kürsüsünden olmuştu. Kendisine arkadaşları tarafından ihanet edildiğini söylüyor, ikide bir ya fırından çıkan tavuğu ya da

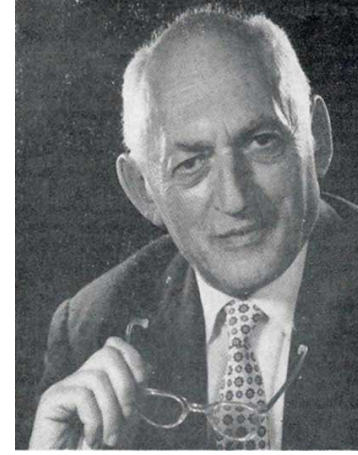
köşede duran şarap şişesini göstererek “işte beni bunun gibi yalnız bıraktılar!” diyordu.

İhsan Şükrü Aksel hoca görevine geri döndükten sonra beni yanına geri çağırınca, Berlin Üniversitesi’ndeki işimden ayrılarak 1964 sonuna doğru geri döndüm. Klinik artık eskisi gibi değildi. Eski dostluk dolu güler yüzlü hava kaybolmuş, dostluklar bozulmuş, klinik görevlileri saflara ayrılmıştı. Bu arada nöroloji de psikiyatri ile birleştirilince klinikte bir bölüme Cerrahpaşa’daki Nöroloji kliniğinin bir bölümü yerleşmiş, saflar daha da çoğalmıştı. Prof. Kenan Tükel, Doç. Edip Aktin ve Asis. Dr. Aynur Baslo Çapa’ya gelmiş, Çapa’dan da Doç. Ayhan Songar ile Asis. Dr. Adnan Ziyalar Cerrahpaşa’ya gönderilmişlerdi.

İhsan Şükrü hoca ile Kâzım Dağyolu arasındaki dostluk ta bitmiş, birbirleriyle çok zorunlu olmadıkça karşılaşmamaya gayret eden kişiler olmuşlardı. İhsan Şükrü hoca yine her zamanki güler yüzü, şakacı hali ile düzeni tutturmaya çalışıyorsa da bu onun için de pek kolay olmuyordu ama o yine de renk vermemeye gayret ediyordu. Eskiden tatlı konuşmalarına, sohbetine doyum olmayan Kâzım Bey ise sıkıcı ve sıkıntılı bir hal almıştı. Kliniğe ancak haftada iki gün falan uğruyor, onu da alt kattaki resim atölyesindeki doktor ve görevli ressam dışında kimselerle görüşmeden geçiriyordu.

Sosyopolitik dalgalanmaların düşünce ve bilim ortamlarına sarsıcı etkileri olduğu ve psikiyatri ile felsefe ve tarih bilimlerinin de bundan en olumsuz biçimde etkilendikleri bilinir. İşte Psikiyatri ortamında da bu etki acı biçimde yaşanmış, eskiden bir bütün halinde gelişmekte olan dal, bölük pörçük bir dağılıma uğramıştı.

Ben yurda döndükten sonra Almanya’da gördüğüm psikoterapi ve psikosomatik eğitimlerinin uygulamalarını İhsan Şükrü hocanın da desteğiyle Çapa kliniğinde sürdürürken, konunun gerekliliği nedeniyle diğer kliniklerin hocaları ve hekimleriyle de yakın ilişkilerim oluyordu. Bunların başında endokrinoloji hocası Prof. Ferhan Berker geliyordu. Ferhan Bey Prof. Frank’ın yanında yetişmiş çok değerli bir bilim adamıydı. O sıralarda eşcinsel sahne sanatçıları gündeme gelmiş ve pek çok genç insan transseksüel olduklarını öne sürerek ameliyatla cinsiyet değiştirmek istiyorlardı. Bazı cerrahlar bunu kendi kararlarıyla yaparken, bazıları da etik ve hukuk kuralları gereği mutlaka psikiyatrik bir rapor istiyorlardı. Bunlar Ferhan Bey’e başvurduklarında, Ferhan Bey onları bana yolluyor, ayrıca genetik ve diğer organik incelemeleri yanı sıra psikolojik yapıları da inceleniyordu. Bu arada bir de Alman Profesör Fritz Reimann ile çalışmalarım oluyordu.



Prof. Dr. Fritz Reimann (1897 – 1996)

Reimann ilginç bir insandı. Radyoloji Kliniği ile İç Hastalıkları Kliniği’nin altındaki zemin katta bulunan Tecrübî Araştırma Enstitüsü’nün başında idi. Bir gün, miyopatili iki kardeş hasta ile uğraşırken onların kan analizlerinin yapılmasını istediğimden, bizim klinikteki laboratuvarı yöneten ve çok değerli bir hekim olan Dr. Sevda Ceyhan’a başvurduğumda, Sevda hanım kendisinin bu analizi yapacak malzemesi olmadığını ama bunu Tecrübî Araştırma Enstitüsü’ndeki Alman Profesör Reimann’ın yapabileceğini, ancak onun aksi bir ihtiyar olduğunu ama belki ben Almanca konuşarak onunla iletişim kurarsam sempati duyabileceğini söylemişti.

Ben de en sempatik davranışımı takınarak Reimann’a gittiğimde hiç yüz vermeden geri çevirmişti. Aradan bir iki yıl geçtikten sonra, birlikte yaptığımız endokrinolojik çalışma konusunda Prof. Ferhan Bey’in odasına girdiğimde, Prof. Reimann oradaydı ve Ferhan Bey’in “hah işte aradığın insan burada!” diye beni ona takdim etmesiyle onunla işbirliğimiz ve dostluğumuz başlamıştı. Prof. Reimann toprak yiyen insanlardaki demir eksikliği anemisi konusunda çalışmalar yapıyor, bu hastaların psikolojik durumlarının da incelenmesini istiyordu. Toprak yiyen hastaları bulmak o kadar kolay değildi. Prof. Reimann her gün bütün kliniklerin servislerinde detektif gibi dolaşıp böyle hastaları buluyor, bana gönderilmelerini sağlıyordu. Bu çalışmalardan çıkardığımız sonuçları yurt içi ve yurtdışı kongrelerde sunup yayınlamıştık. Prof. Reimann hemen her gün benim odama uğrar hem hastalıklar hakkında hem de çeşitli konularda benimle sohbet ederdi. Kendinden pek bahsetmezdi ama dostluğumuz yıllar boyunca sürdüğü ve ben Cerrahpaşa’ya geçip o da emekli olduktan sonra haftanın bir iki günü Cerrahpaşa’ya Prof. Orhan Ulutin’in hematoloji laboratuvarına gelip çalışmalarını sürdürürken de devam ettiğinden, zamanla bazı şeyleri öğrenmiştim. Prof. Reimann, Silezyalı (Almanya ile Çekoslovakya arasındaki bir sınır bölgesi) bir Musevi ailenin çocuğu idi. Babası hekimdi. Kendisi önce fizik ve felsefe okumuş sonra da tıp eğitimi görmüştü. Graz ve Prag üniversitelerinde hematoloji konusunda önemli çalışmaları olan tanınmış bir profesördü. Nazi rejimi Avrupa’yı sarmaya başladığında o önceleri kendisine bir şey olmayacağını sanmış, işine gücüne devam etmeye bakmışken, giderek yakınlarının ve ailesinin de toplama kamplarına götürülmesi, kendisinin de üniversitedeki işine son verilmesi üzerine işin ciddiyetini anlamış. Bu sırada, arkadaşları onu bir an evvel ülke dışına kaçması için zorladıklarında, artık o da

çok sevdiği nişanlısıyla birlikte ülke dışına kaçmaya karar vermiş, fakat son anda nişanlısının apandisit ameliyatı olması gerekince, o postayı kaçırap beklemiş, ama kızın rahatsızlığı geçmemiş, komplikasyonlar olmuş. Sonunda Nazi baskısı artık çok tehlikeli boyuta varınca, nişanlısına, bir gün bir yerde buluşmak üzere acı içinde veda ederek yola çıkmış. Arkadaşlarının organize ettiği kaçış planlarındaki son seferi de kaçırdığından, yoluna kara yolundan devam ederken Çekoslovakya'da tutuklanıp hapse atılmış. Hapishanedeki gardiyan hemoroitlerinden çok çekiyormuş, onunla ahbab olup hemoroitlerini tedavi edip iyileştirmesi üzerine gardiyan ona iyi davranıp bazı şeylere göz yumunca hapisten kurtulmuş ve Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye 1942 yılında gelmiş. Türkiye'ye vardığında artık üniversitelerde iş bulma olanağı yokmuş. Yanında getirdiği para ile bir ermeni tüccarla ortaklık kurup Eminönü'nde bir dükkânda zahire ticareti yapmış. Bu arada Türkiye Almanya'ya savaş ilan edince Türkiye'de yaşayan bütün Alman uyruklu kişiler Anadolu'ya enterne edildiklerinde, Reimann da Çorum'a gönderilmiş. Çorumda yaşadığı köyde veya kasabada doktor olduğu öğrenilince köylüler kendisine gelmeye başlamış o da onlara elinden gelen yardımları yapmış. Bu arada demir eksikliği anemisi gösteren hastaların çoğunun toprak yemiş olduklarını gözlemlemiş. Bu konuyu o yıllarda bir Türk hekim, Dr. Muin Memduh Tayanç da bulmuş ve yayınlamışmış. Çorum'dan döndükten sonra Dr. Tayanç ile de temas etmiş ve bu konuda çalışmaya başlamış. İstanbul'da, 1933 yılında Üniversite'ye gelmiş Alman profesörlerle de temasları olmuş. Üniversite'de, savaş bittikten sonra Avrupa'ya veya Amerika'ya dönen profesörlerden açılmış boş yerler varmış. Bunlardan Radyoloji Kliniği'ndeki Prof. Laqueur'den boşalan yere girmesi sağlanmış ve böylece Radyoloji Kliniği'nin alt katında "Tecrübî Araştırma Enstitüsü" kurularak onun başına getirilmiş. Prof. Reimann burada hem kendi araştırmalarını yapmış, hem de üniversitedeki öğretim üyeleri ve genç elemanların yaptıkları araştırma çalışmalarına yardım etmiş, destek vermiştir. 1973'de emekli olduktan sonra da kimi zaman Çapa'daki kliniklere, haftada bir iki gün de Cerrahpaşa'da Prof. Orhan Ulutin'in laboratuvarına gelerek çalışmalarını sürdürmüştü.

Prof. Reimann'ın bütün ailesi ve akrabaları Naziler tarafından öldürüldüğünden kimsesi yoktu. Ülkesinden kaçarken üzülererek "bir gün bir yerde buluşacağız" diyerek geride bıraktığı hasta nişanlısını bir türlü unutamamış, onu her yerde aramış, yıllarca onu bekleyerek evlenmemişti. Nihayet onun o hastalıktan kurtulamayıp öldüğünü öğrenmişti ve yıllar sonra Türkiye'de Rum asıllı bir kadınla evlenmişti. Kadın Almanca bilen bir sekreterdi ama Prof. Reimann ile evlendikten sonra onun yazılarını yazmaya hiç yardım etmedi. Sürekli hastalık şikâyetleri vardı. Reimann çok organik düşünceli olduğundan onun şikâyetlerinin ruhsal olabileceğini pek düşünmez, durmadan organik tedavi yöntemleri ile şikâyetleri gidermeye çalışır, ama onu

bir türlü memnun edemezdi. Savaş bittikten sonra Alman devleti Nazilerin kıyımına uğramış Musevi vatandaşlarına maddi tazminat verip emekli maaşı bağladı. Prof. Reimann artık 70 yaşını geçmişti ama karısı ille de Almanya'da oturmak istiyordu. O yaştan sonra Reimann Münih'te yapılmakta olan bir apartman inşaatından taksitler ödeyerek iki daire aldı. Bu dairelerden birini karısının üzerine yaptı ve içinde en modern ev aletlerinin de bulunduğu biçimde gayet güzel döşedi. Diğer daireyi kiraya vermişti ama sonra karısının garip ısrarları üzerine sattı. Kendisi Türkiye'yi çok seviyordu. Burada dostları vardı, genç hekimler de ona sık sık gelip gidiyorlar, o da onların çalışmalarına yardım ediyordu. Reimann çalışmadan, bilim konuşmadan duramazdı. Durmadan okur, yazar ve okuduklarını, kafasında oluşturduğu bilimsel görüşleri anlatarak karşısındakiyle tartıştı. Almanya'da her ne kadar bilim ortamlarında tanınıyorsa da Türkiye'deki kadar sıkı ve sıcak ilişkileri yoktu. Bu yüzden İstanbul'da Gümüşsuyu'nda kira ile oturduğu dairesini boşaltmamıştı. Yılda birkaç kez Almanya ile Türkiye arasında gidip geliyordu. Son yıllarda yaşı ilerledikçe tek başına uçaklara inip binmek, havaalanlarının uzun koridorlarında yürümek, bavuluyla uğraşmak zor gelmeye başlamıştı ve sonunda ölümünden birkaç yıl önce İstanbul'daki evini de boşalttı ve devamlı Münih'te oturmaya başladı. Karısıyla olan problemleri azalacağına artıyordu, ara sıra benimle telefonda konuştuğunda bundan yakınırdı ama kaçacak yeri de yoktu. Evi karısının üstüne yapmıştı "ben ailemden öyle gördüm" diyordu. 1995 yılında ona yılbaşı tebriki için telefon ettiğimde karısı artık evde yaşamadığını "Pascha" adlı bir kadının pansiyonunda olduğunu söyleyip telefonunu verince onu orada bulup konuşmuştum. Bir sonraki yılbaşında yine telefon ettiğimde Bayan Pascha, Prof. Reimann'ın Nisan ayında öldüğünü söyledi, bizim haberimiz olmamasına şaşıtı. Karısının bizlere haber vereceğini düşünmüştü. Prof. Reimann'ın her zaman okuduğu *Zürich* gazetesine ilanı kendisinin verdiğini söyledi ve Reimann'ın eşi hakkında pek de iyi konuşmadı.

Ben Çapa Psikiyatri kliniğinde 1968'de doçent olduktan sonra doçentlik kadrosu bekliyordum. Kadrolar bir türlü gelmiyordu. Bu arada 1967'de İstanbul Üniversitesi'ndeki Tıp Fakültesi İstanbul Tıp ve Cerrahpaşa Tıp Fakülteleri olarak ikiye bölünmüştü. Cerrahpaşa'da psikiyatri kürsüsü yeni kuruluyordu. Oraya geçmem için gelen ısrarlar üzerine ben 1972'de Cerrahpaşa'ya geçtim. Tıp Fakültesi'ndeki hocalarımızın yarısı da oradaydı. Meliha Terzioğlu Fizyoloji Enstitüsü'nün başında her zamanki gibi çalışkan ve aktifti. Kadın Doğum Kliniği'nde Tefvik Remzi Kazancıgil o sıralarda emekli olup ayrılmıştı. Aynı klinikte hocalarımızın bazıları duruyordu. Onlardan Prof. Dr. Kamil Akol ile konuşmaya gittiğim bir gün, anlaşılan benim ailemden bazı kişileri tanyordu. Büyükbabamı sorduğunda öldüğünü, babamı sorduğunda onu da nispeten yeni kaybettiğimizi söylemiştim. Her kayıptan sonra "vah, vah" diyen hoca, birden, "bana bak, söylesene, en kolay ve ıstırapsız nasıl ölünür?"

Adaleden Evipan zerk etmekle nasıl olur?” diye soruverince, ben şaka yapıyor sandım ve “nekroz olur” dedim. Sonunda gülerек ayrıldık. Aradan birkaç ay geçtikten sonra Kamil Akol hocanın intihar ederek öldüğü haberini duyduk. Hangi yoldan intihar ettiğini bilmiyorum ama çok değerli bir insanın yokluğuna üzülmüştüm.

Tıp Fakültesi'nin son sınıfına geldiğimizde, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver tarafından verilen Tıp tarihi ve Deontoloji dersleri vardı. O zamanlar bu dersin sınavı yoktu ama Süheyl Bey o kadar zarif ve kibar bir hoca, anlattıklarını öylesine güzel ve çekici biçimde sunan biri idi ki onun derslerini zevkle izliyordum. Nitekim yıllar sonra onunla daha yakından temas fırsatlarım olduğunda bu ilk izleniminim katlanarak var olduğunu saptadım. 1969 yılında Graz üniversitesi tarafından Pula'da düzenlenen bir kongrede psikiyatrik hastaların kliniğe yatırılmaları ve tedavileri konusundaki medikolegal koşullar konusundaki bir sempozyuma konuşmacı olarak davet edilmiştim. O zamanlar bizde bu konuda uzun boylu konuşacak sorun ve malzeme yoktu. Ben yarım saatlik süreyi nasıl dolduracağımı düşünürken, işin nedenini araştırmak aklıma geldi ve tarihsel nedenlerine inmek amacıyla Süheyl hocaya gittim. Süheyl Bey benimle uzun uzun sohbet edip, geçmişteki ilginç durumları canlı biçimde anlattı ve hiç üşenmeden dolaplarından indirdiği büyük zarfların içindeki belgelerinden de vererek benim tıp tarihine ilgimin tohumlarını atmış oldu. Bu hızla hazırladığım konuşma çok başarılı olup dış basında yankılandı ve İngiltere'de yayımlandı. Daha sonra (1972 yılında) Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne geçtiğimde Süheyl hoca ile daha sık temaslarım ve sohbetlerim oluyordu. Her seferinde ondan çok ilginç şeyler öğreniyordum. İncelik ve zarafetini her seferinde hayranlıkla izlediğim hoca benimle mutlaka Eyüp Sultandaki mezarlığa gidip mezar taşlarındaki yazıları bir de psikodinamik açıdan incelememizi çok istemişti. Benim de merakla dilediğim bu buluşma ya da gezi ne yazık ki çeşitli engellerden ötürü gerçekleşemedi.

Bundan sonraki yıllar nispeten yeni olduğundan, ben artık oraya girmeyeceğim. Onları da anlatan çıkacaktır sanırım. Yok eğer çıkmazsa ve ben hâlâ hayatta ve ayakta olursam, anlatacak bir şeylerim herhalde olur sanırım.

Konu ile ilgili yayımlar

- Koptagel-İlal, G., “Son 100 yıl içinde Türkiye’de psikiyatri ve psikosomatik hekimliğin gelişimi,” *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, 12. özel sayı (1981), s. 355-372.
- Koptagel-İlal, G., “Sosyopolitik devinimler karşısında psikiyatri,” *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 6 (1997), s. 47-62.
- Koptagel-İlal, G., “Çapa Psikiyatri Kliniği ve Ben,” *Kökten Gövdeye, Çapa’daki Klinik 50 Yıl 1955-2005*, Ed. O.Yazıcı, Argos İletişim Hizmetleri A.Ş., Aralık 2006, s. 50-76.

Memories of Istanbul University: Those I know and I remember

A panoramic view of observations and experiences during the years of study and work at the Medical School of Istanbul University in the second half of the 20th century are presented in this article. Descriptions of various personalities and events encountered during these years are reported in a narrative manner by the author who was a professor of psychiatry at the same university.

Key words: academic life, history of psychiatry, Cerrahpaşa Medical Faculty, Istanbul Medical Faculty, Istanbul University, medical training, memories, professors of psychiatry, reminiscences.

İstanbul Üniversitesi’nde Eskilerden Bildiklerim, Hatırladıklarım

Bu makale, 20. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi’ndeki öğrenim ve çalışma yıllarına ait gözlem ve tecrübeleri sunmaktadır. O dönemin şahsiyetleri ve yaşanmış olaylar, aynı üniversitede psikiyatri profesörü olarak çalışmış olan yazar tarafından tanıtılmakta ve anlatılmaktadır.

Anahtar sözcükler: akademik hayat, anılar, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul Tıp Fakültesi, İstanbul Üniversitesi, psikiyatri tarihi, psikiyatri hocaları, tıp eğitimi.

OSMANLI DONANMA GEMİLERİNİN İLAÇ SANDIKLARI: ONDOKUZUCU YÜZYIL BAŞINA AİT BİR ARAŞTIRMA

Feza Günergun*

Osmanlı donanması, onaltıncı yüzyılda Seydi Ali Reis'in komutanlığında Basra'dan çıkıp, Arabistan yarımadasının güneyinden dönerek Kızıldeniz'e giderken Hint Okyanusunun Batı kıyılarında yaşadığı deneyim dışında, genellikle iç denizlerde yol almış ve savaşmıştır. Sefere çıkan Osmanlı gemilerindeki sağlık sorunları ve uygulanan tedaviler, ilgi çekici birer araştırma konusu olarak karşımızda durmaktadır.¹ Osmanlı denizcileri hangi hastalıklarla sık karşılaşmışlardır? Denizcileri hastalıklardan korumak için hangi tedbirler alınmaktaydı? Gemilerde hangi tarihten itibaren hekim ve/veya cerrah bulundurulmuştu? Bunlar hangi ilaçları kullanmış, hangi tedavileri ve cerrahi girişimleri yapmışlardır? Gemilerde hekimlerin çalıştığı bir revir veya tecrit odası var mıydı? Varsa, ne zaman oluşturuldu? Osmanlı deniz hekimliği ve eczacılığı konusunda ileride yapılacak çalışmaların bu soruları cevaplayacağı şüphesizdir.² Bu çalışmamız, ondokuzuncu yüzyıl deniz eczacılığı araştırmalarına kaynak olabilecek iki belgeyi sunmayı ve bu belgeler ışığında Osmanlı gemilerinde kullanılan hekim ve cerrah sandıklarının içeriğini tanıtmayı hedeflemektedir.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, gunerfez@istanbul.edu.tr

¹ Osmanlı deniz hekimliği konusundaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Osmanlı askeri sağlık teşkilatı konusundaki en kapsamlı eser, Kemal Özbay'ın *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri* adlı eseridir. Üç ciltlik bu eserde donanmadaki sağlık hizmetlerine ancak 17 sahifelik bir yer ayrılmış (c.3, İstanbul 1981, s.310-28) olup, kitap esas olarak karadaki askeri hastaneleri konu almaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, adlı değerli eserinde ise deniz kuvvetlerinin sağlık teşkilatı konu edilmemiştir. Konu hakkında son yıllarda yapılmış arşiv belgelerine dayalı bir yayın için bkz. İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesi'nde Sağlık Hizmetleri," *Osmanlılarda Sağlık*, c.I, yay. haz. C.Yılmaz ve N. Yılmaz, İstanbul: Biofarma 2006, s.111-115. M. Shefer-Mossensohn'un 2007 tarihli yayınının ("Medical Treatment in the Ottoman Navy in the Early Modern Period," *JESHO*, 50, 4, 2007, s.542-568) başlığı yanıltıcıdır. Başlık, Osmanlı donanmasında tıbbi tedavi konusunun incelendiği izlenimini verse de, donanmadaki tıbbi tedaviye makalede çok sınırlı yer (s. 552-53, 562) ayrılmıştır. Makalede, Osmanlı kara ordusunda sağlık hizmetlerinin organizasyonu hakkında yapılmış araştırmalar derlenmiş ve özellikle gemilere kürekçi toplanmasına ve kürekçilerin sosyal arkaplanına ağırlık verilmiştir.

² Burada, Avrupa'da gemi ilaç sandıkları konusundaki araştırmaların ondokuzuncu yüzyıla kadar geri gittiğini belirtmek istiyorum. Bir örnek vermek gerekirse: Daniel, F.-X., *Du coffre à médicaments à bord des bâtiments de guerre et de commerce*. Imprimerie Cristin, Serre et Ricome, 1887 (Eczacılık dalında tez). 1993-2003 yılları arasında yine eczacılık dalında, Nantes Üniversitesi'nde gemi ilaç sandıkları üzerine on adet tez yapılmıştır.

Avrupa denizcilğinde ilaç sandıkları

Gemilerde kullanılan ilaç sandıkları, kaba tahtadan yapılmış basit sandıklardı ve içindeki malzemenin sarsıntılarda kırılmasını önlemek için bölmeli imal edilmişti. Yetkisi olmayan kişiler tarafından açılmasını engellemek için, sandığa bir asma kilit takılmıştı. Kapağının iç tarafına, sandıktaki malzemenin listesi ve/veya cerrahi aletler yerleştirilirdi. Sandıklardaki ilaçlar, gemi ister askeri ister ticari olsun, genellikle benzer ilaçlardı. Ancak sandığın içeriği, geminin gideceği iklimlerin doğuracağı risklere, içindeki yolcu sayısına, gemi mürettebatının çalışma şartlarına ve geminin misyonuna göre farklılık gösterirdi. İlaç sandıklarının gemilerde ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. On ikinci yüzyıla kadar gemilerin kıyı boyunca seyretmeleri sebebiyle, hastalanan yolcu veya mürettebat tedavi için genellikle kıyıya çıkarılırdı. Dolayısıyla, açık deniz seferlerinin başladığı onbeşinci yüzyıldan önce gemilere ilaç sandıkları yüklemek adetten değildi. Yolcular ve denizciler kendi ihtiyaçları olan ve etkilerini bildikleri ilaçları yanlarına alırdı. Ancak deniz yolculuklarının uzaması, kıtalararası yolculukların başlaması, gemilerde ilaç bulundurma zorunluluğunu da beraberinde getirdi.³

Gemilerde ilaç sandığının kullanılmasıyla ilgili ilk belge Doğu Akdeniz bölgesinde görülmüştür. 1432 tarihli bu belge, bir berber-cerrahın sandığında drogların, yağların ve başka ilaçların bulunduğunu bildirmektedir.⁴ Vasco de Gama'nın 1497'de Hindistan'a yaptığı ilk yolculukta, her gemiye ilaç yüklendiği bilinmektedir. Ancak mürettebatın hastalıktan kırılmış olması, bu ilaçların etkisiz olduğunun delilidir.⁵

Gemi ilaç sandıklarıyla ilgili ilk mevzuat denemeleri Avrupa'da onaltıncı yüzyılın ortalarında görülür. 1555 tarihli bir yönetmelikte ilk defa bir berber-cerrah sandığından söz edilir ve bu sandığın gemiye mal sağlayan kişi tarafından temin edileceği bildirilir. Bu konudaki ilk yönetmelik Fransa'da 1668 yılında yayımlanmıştır. Sandıkları hazırlama konusunda ispençiyarlar (*apothicaires*), cerrahlar, aktarlar ve hatta mutetabbibler arasında görülen sert rekabet, eczacılar lehine sonuçlanmış ve bu yönetmelik, ilaç sandıklarının yalnızca ispençiyarlar tarafından hazırlanmasını öngörmüştür. Daha sonraki yönetmelikler, sandıkların ispençiyarlar tarafından kontrolünü mecburi kılmıştır. Yine onyedinci yüzyıla ait bir yönetmelik, sandığın, gemi kalkmadan önce yerel bir ispençiyar veya cerrah tarafından mühürlenmesini mecburi

³ Yannick Romieux, "Coffre à médicaments, Coffre de mer," *Dictionnaire d'Histoire de la Pharmacie*, sous la direction de Olivier Lafont, Société d'Histoire de la Pharmacie, Paris: Pharmathèmes, 2003, p.107-108.

⁴ Y. Romieux, *a.g.m.*, s.107.

⁵ Ibid.

tutmuştur. Kaptan, kilidin anahtarını gemi yola çıktıktan sonra gemi cerrahına verecektir. Onsekizinci yüzyıl başında bu görev Fransız Deniz Kuvvetleri'ne bağlı cerrah ve ispençiyarlara geçmiştir. 1765 yılında, geminin her sefere çıkışında, sandıklara konacak ilaç çeşitleri ve miktarları bir yönetmeliğe bağlanır. 1819'da ise, 8 kişi taşıyan her geminin bir ilaç sandığı bulundurması zorunlu tutulmuştur. Askeri gemilerde ve Hindistan Kumpanyası'nın (Compagnie des Indes) gemilerindeki ilaç sandıklarının kontrolü bahriye hekimleri tarafından yapılmıştır.

İngiltere'de ise, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, İngiliz ordu ve donanmasının ilaç ve cerrah sandıklarını hazırlama ve kontrol imtiyazı, I. Charles zamanında (1600-1649) Berber-cerrahlar Birliği'ne (Barber-Surgeons Company) verilmişti. Birlik bu imtiyazı, başkanı olan askeri cerrah John Woodall (1569-1643) sayesinde temin etmişti. St Bartholomew Hastanesi (Londra) cerrahlarından olan J. Woodall, bu göreve gelmeden önce Doğu Hindistan Kumpanyası'nın baş cerrahlığını yapmış ve gemilere verilen ilaç sandıklarına eşlik etmek üzere *The Surgeon's Mate* (1617)⁶ adlı bir eser hazırlamıştı. Bu kitapta, 145'i bitkisel 281 devanın özellikleri açıklanmaktaydı.⁷

1746'da açık deniz seferine çıkan Hindistan Kumpanyası'na ait *Argonaute* adlı geminin ilaç sandığında 14 galenik sınıf altında 206 farmasötik madde bulunmaktaydı. Bunlar, macunlar (*éléctuaires* et *confections*), afyonlu macunlar (*opiates* et *extraits*), tozlar ve haplar (*poudres* et *pillules*), taşlar (*pierres* et *trochisques*), tuzlar (*sels*), ballar ve şuruplar (*miels* et *sirops*), sular (*eaux*), iksirler (*teintures* et *esprits*), yağlar (*huiles*), yakılar (*emplâtres*), müfred devalar (*drogues simples*) idi. Aynı tarihte, Fransız Kraliyet donanması gemilerinden olan ve 152 mürettebat, 300 yolcu ile 6 aylık bir sefere çıkacak olan *La Balance*'ın ilaç sandıklarında 150 çeşit ilaç bulunmaktaydı. Hindistan kumpanyasının ilaç sandıkları, kraliyet donanması gemilerine verilenlerden genellikle daha zengindi.⁸

1761 yılında Hint Okyanusu'ndaki Maurutius adasına gitmek üzere Fransa'dan yola çıkan Hindistan Kumpanyası'nın 900 tonluk *Massiac*

⁶ Bu eserin, gemi cerrahları için yazılmış ilk eser olduğu kabul edilir. Doğu Hindistan Kumpanyası'nda çalışan genç cerrahlar için yazılmış ise de uzun yıllar diğer gemi cerrahları tarafından el kitabı olarak kullanılmıştır. Bu eserde, çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılacak ilaçların listesi yanında, cerrahi aletlerin resimleri de verilmiştir. İlk baskısı 1617'de yapılan, 1639, 1653 ve 1655'te yeniden basılmıştır.

⁷ J. Woodall'un kitabındaki devaların listesi için bkz. Joan Druett, *Rough Medicine – Surgeons atSea in the Age of Sail*. New York: Routledge, 2001, s. 221-229.

⁸ Claude de Laguerne & Y. Romieux, "Apothicaire et coffres de mer des origines à la fin de la marine à voile," *L'homme, La Santé et La Mer*. Actes du Colloque International tenu à l'Institut Catholique de Paris le 5 et 6 décembre 1995, réunis sous la direction de C. Buchet, Paris: Honoré Champion Editeur, 2007, s. 345-373.

gemisindeki ilaç sandığında 181 çeşit basit ve bileşik ilaç mevcuttu. Bunların önemli bir kısmı ishal, dizanteri ve ateşe karşı ilaçlardı, zira bu hastalıklar geminin gittiği ülkelerde andemik olarak mevcut olduğu gibi, yolculuk süresi uzun ve uğranılan liman sayısı azdı. Sandık, yaralanma, örselenme ve cerrahi sorunların tedavisinde kullanılacak merhem, yakı, yağ vb. formları da içeriyordu. Bazı ilaçlar (*ipekakuana*) kusturucu, bazıları sürücü (*ravend*, *jalap*, *İngiliz tuzu*), bazıları ise sakinleştirici, ağrı kesici ve spazm giderici (*afyon ruhu*, *tiryak*, *kâfur*, *diascordium*), bazıları kuvvet verici ve ateş düşürücü (*kınakına*) idi.⁹

Ondokuzuncu yüzyılın başında, gemilerde kullanılacak ilaçlar, İngiliz donanması tarafından sağlansa da, donanmada görevli cerrahlar, gemiye binmeden önce kendi aletlerini temin etmek ve Company of Surgeons'a (1800'den sonra Royal College of Surgeons) kontrol ettirmek zorundaydı. 1812 yılında, Napolyon savaşlarına katılacak bir İngiliz gemisine verilmek üzere hazırlanan ve denetlenmek üzere bu kuruma sunulan bir sandıkta ampütasyon, trepanasyon, drenaj, dişçilik aletleri, stileler, kan alma ve şişe çekme aletleri yanında yara muayenesi ve küçük girişimler için toplam 42 çeşit alet ve malzeme bulunmaktaydı (Bkz. Ek 1).¹⁰

Balina avı için 1837 yılında Atlantik Okyanusu'nun Batı kıyısındaki New England'dan yola çıkan *Aurora* adlı geminin cerrahı John King, yolculuk boyunca yaptığı tedavileri kaydettiği defterde, geminin hekim sandığında bulunan ilaçların ve cerrahi malzemenin bir listesini vermiştir.¹¹ Bu listede ampütasyon bıçağı, testeresi, iğneler, şırıngalar, pensler, sargı ve şişeler yanında çeşitli formlarda 64 ilaç yer almaktadır (Bkz. Ek 2 ve 3).

Osmanlı donanma gemilerinde hekim ve cerrahlar

Osmanlı donanma gemilerinde hekim bulunduğu dair ilk bilgiler, bugünkü araştırmalar ışığında, onaltıncı yüzyıla kadar geri gitmektedir. 1575 senesinde Midilli Beyi'nin emrinde çalışan ve donanmada görev yapan bir hekime Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa'nın isteği üzerine dirlik verilmiştir. Yine Sinan Paşa'nın 1594 yılında açtığı donanma seferine tabipler de katılmışlardır.¹² Kalyon döneminin başladığı onyedinci yüzyılın sonunda, *Kapudâne*'ye

⁹ Jean Yves Le Lan, *La Pharmacie à bord du Massiac en 1761*, <http://www.histoire-genealogie.com/spip.php?article393>

¹⁰ Jonathan Charles Goddard, "The navy surgeon's chest: surgical instruments of the Royal Navy during the Napoleonic War," *J R Soc Med.*, 97, 4 (April 2004): 191-197. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1079363/>

¹¹ Joan Druett, *a.g.e.*, s. 51-56, 94, 221-229.

¹² İ. Bostan, a.g.m., s.114.

(Oramiral) ve *Patrona*'ya (Koramiral) mahsus kalyonların mürettebat listesinde cerrahlar yer almıştır. Üç ambarlı ve 600 mürettebatlı kapudâne kalyonunun 1693 ve 1695 yıllarına ait mürettebat listesinde cerrah bulunmamakla beraber, 1696 yılında 2, 1699 ve 1701 yıllarında birer cerrah kayıtlıdır. 1693 ve 1695 yıllarında, mürettebatı 550 kişiden oluşan patrona kalyonuna birer cerrah verilmişti.¹³ Aynı kalyonun 1698 yılı mürettebat listesinde cerrah bulunmadığı gibi, *Riyale*'ye (Tuğamiral) mahsus kalyona da 1693, 1695 ve 1699 yıllarında cerrah verilmemiştir. Bazı yıllarda bazı kalyonlara cerrah verilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu durum, her kalyonda bir cerrah değil de, beraber seyreden birkaç gemiye bir cerrah tayin edildiğini düşündürmektedir. Onyedinci yüzyıla ait belgeler, donanmanın sefere çıkarken, Tersane'deki tabip ya da cerrahları beraberinde götürdüğünü göstermektedir.¹⁴

Ondokuzuncu yüzyıl başında hizmette olan *İskenderiye* (yapımı 1797) isimli kapudâneye mahsus üç direkli fırkateyn mürettebatında bir adet *tabib-i sefine* bulunmaktaydı. Yine, bir cins kalyon olan *kapak* kalyonun mürettebat listesinde bir *tabib* yer almaktaydı. 1819 yılında, üç ambarlı bir kalyonun kanunname mucibince gedikli olan mürettebat ve zabitanı içinde bir *tabib* vardı. Kaptan Paşa'ya mahsus, üç ambarlı, toplam mürettebatı 1207 kişi olan *Mahmudiye* kalyonunda (yapımı 1829) bir tabib ve bir cerrah görev yapmaktaydı.¹⁵ *Mahmudiye*'de hem bir tabibin hem de bir cerrahın bulunması, mürettebat sayısının 600-800 arası değişen diğer kalyonlarınkinden yüksek olmasına bağlanabilir.

Osmanlı askeri gemilerine ilaç tedariki

Sefere çıkan Osmanlı gemilerine de, Avrupa gemilerine verildiği gibi ilaç sandıkları verilmekteydi. Onaltıncı yüzyıldan itibaren gemilere tabib/cerrah yanında ilaç alındığı belgelenmiş ise de, ilaçların cinsi hakkında yeterli bilgimiz yoktur. 1695-96 senesinde Tuna donanmasıyla yola çıkma emri alan cerrah Hamzazâde'ye Ordu Pazarbaşı Hasan, yaralıları için kullanılmak üzere sade yağ, bal, yumurta, sirke, tuz ve pamuk gibi malzemeyi vermişti. Ayrıca humma için de yağ mumu gönderilmişti.¹⁶

Onsekizinci yüzyıl öncesinde, sefere götürülecek ilaçlar, donanma hareket etmeden önce bizzat gemi cerrahları tarafından seçilir ve satın alınır.

¹³ İ. Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1992 s. 183, 186.

¹⁴ İ. Bostan, a.g.m., s.113.

¹⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1984, s. 471, 473-74, 477.

¹⁶ İ. Bostan, a.g.m., s. 114-115.

İlaçların bedeli devlet tarafından ödenirdi. Onsekizinci yüzyılın başından itibaren, gemilere ilaç temin işinin, tıp ve eczacılık konusunda bilgili kişilere verildiği görülmektedir. İlaç tedarikindeki bu değişikliğin sebebi, donanmanın hareketinden önce bütün ilaçları hazır olarak bulmanın zorluğu ve bulunabilen ilaçları kullanmanın fayda sağlamamasıdır. Böylece, ilaçların önceden 'hâzık bir cerrah tabib' tarafından hazırlanması ve donanma sefere çıkarken bunların gemi cerrahlarına verilmek üzere gemi kaptanına teslimi kararlaştırılmıştır. Bu maksatla, 1713 senesinde, daha önce donanmaya ilaç tedarik ettiği anlaşılan Kohenoğlu adlı doktorun yerine, mesleğinde ve ilaç hazırlamada uzman olduğu kabul edilen Mikel getirilmiştir. Görevi, her sene kalyonlara ihtiyaç olacak ilaçları kendi parası ile en iyi şekilde hazırlamak ve donanmanın denize açılması sırasında o günkü değerinden satarak kalyon kaptanlarına teslim etmektir. Bu hizmeti karşılığında devlet, kendisini cizye ve avarız vergilerinden muaf tuttu. Tabib Mikel bu görevi 30 yıl sürdürmüştü. Mikel'in Padova Üniversitesi'nde tıp okumuş olan iki oğlu Manol ve Nikola'nın da babalarından sonra aynı görevi sürdürdükleri anlaşılmaktadır.¹⁷

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında, Bahriye Nazırı Moralı Seyid Efendi'nin Tersane'de açılan *tabibhane*'de tıp ve cerrahlık eğitimi ile bu kurumun organizasyonunu konu alan taktirinde – sonradan nizamname olarak kabul edilmiştir (1807) – her donanma gemisine, hareketinden önce, içinde ilaç ve cerrahi aleti bulunan birer sandığın verileceği; sandıkların, içerdikleri ilaç ve malzemenin listesiyle birlikte, sefere çıkacak *etibba şakirdleri*'ne (stajyer doktorlar) teslim edileceği, bu stajyerlerin İstanbul'a geri döndüklerinde, sözü edilen sandıkları listesiyle birlikte *üstadlarına* iade edecekleri belirtilmiştir.¹⁸

Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda gemilere ilaç ve cerrah sandıkları verildiği belgelenmiş ise de, bunların içeriğiyle ilgili görebildiğimiz ilk belgeler ondokuzuncu yüzyıla aittir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Bahriye Tasnifi'ndeki 1830 ve 1831 tarihli iki belge, söz konusu dönemde, Akdeniz'e ve Karadeniz'e sefere çıkan Osmanlı gemilerine ilaç ve cerrahi malzeme içeren sandıklar yüklendiğini kesinleştirdiği gibi, sandıklardaki ilaç ve malzemenin listesini de vermektedir. Bu listeler, gemilerde uygulanan tedaviler hakkında da aydınlatıcıdır. Ayrıca, onsekizinci yüzyıla ait Osmanlı belgelerinde, sefere çıkacak kalyon mürettebatına verilen yıllık ücret (*salyane*) yanında, her nefere ayrıca *ilaç bahası* tahsis edildiği kayıtlıdır.

¹⁷ İ. Bostan, a.g.m., s.115.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defter, Nr. 8886, s.341'de bulunan Taktir/Nizamname için bkz. A.İ. Gencer, "İstanbul Tersanesinde açılan ilk tıp mektebi," *İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih Derg.*, sayı XXXI, Mart 1977, s. 301-316 [*İ.Ü. Tıp Fak. Mecm.*, c. 41 (1978), s. 732-747; *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1986, T. Denizciler Sendikası yay., içinde s. 54-70].

Akdeniz'e açılacak gemilere verilen sandıkların içeriği (1831)

Her sene ilkbaharda denize çıkıp “kışa yakın” bir zamanda İstanbul’a dönen Osmanlı donanmasının görevi, yabancıların ve korsanların saldırılarına karşı sahilleri korumaktı. Onyedinci yüzyıla kadar donanma yalnızca Akdeniz’e açılırdı. Bu tarihten sonra, sahilleri Kazaklardan korumak için Karadeniz’e de bir donanma gönderilmiştir. Rusya’nın güçlenmesinden sonra Karadeniz’e de büyük bir donanma çıkarılmıştır. Hazırlıklar kıştan başlar, donanımı tamamlanan gemiler alarga edilirdi.¹⁹

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Bahriye Tasnifi’ndeki 22 Zilkade 1246 (4 Mayıs 1831) tarihli bir belge (C.BH. 160/7569), Akdeniz’e açılacak Osmanlı gemilerine verilmek üzere hazırlanan 39 sandık ecza ve sair malzemenin bedeli olan 31.170 *kuruşun* Tersane-i Amire hazinesinden ödenmesini istemektedir. Bilim tarihçileri için ilgi çekici olan, bu belgenin ekinde, gemilere verilecek tabip ve cerrah sandıklarına yüklenen ilaçların isimlerinin, miktarlarının ve fiyatlarını gösteren bir listenin bulunmasıdır.

İlaç listesi, *reisü’l-etibba-is-sultani*’nin (hekimbaşı) ismini ve mührünü taşımaktadır. Bu kişi, dönemin hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendi’dir (1774-1834). Belgenin üst tarafında, sandıklardaki ilaçların “eczacı Dominiko kulları tarafından tertib olunduğu,” alt köşesinde ise, ilaçların fiyatlarının “ispençiyar Fransesko ma’rifetiyle asâkir-i mansûre ve asâkir-i hassa hastaneleri usulü üzere fiyatlandırıldığı” kayıtlıdır. Belgenin üst yazısında ise, ilaçların “ispençiyar Fransesko” tarafından tanzim edilip gemilere teslim edildiği” belirtilmiştir.²⁰

Yirmibir adet tabip sandığı ve onsekiz adet cerrah sandığı hazırlanmıştır ve bunların toplam fiyatı 31.170 *kuruş* etmektedir. Bu sandıklar, 3’ü kalyon ve 15’i fırkateyn olmak üzere toplam 18 gemiye verilecektir. Onsekiz adet cerrah sandığı hazırlandığına göre, her gemiye bir cerrah sandığı gidecektir. Tabip sandığı 21 adettir. Fırkateynlere (15 adet) birer adet, mürettebat sayısı daha yüksek olan kalyonlara (3 kalyon) ise ikişer adet hekim sandığının verilmesi öngörülmüştür. Gemilerin isimleri belgede belirtilmemiştir.

¹⁹ İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.437.

²⁰ Söz konusu eczacının İstanbul’un meşhur eczacılarından Francesco Della Sudda olabileceği akla gelmekte ise de, bu kişinin 1814-66 yılları arasında yaşamış olması bu faraziye için ihtimal dışı bırakılmaktadır. İlaçlar Fransesko ismindeki başka bir kişi tarafından teslim edilmiş olmalıdır. İlaçları imal eden kişi (Dominiko) ile satan kişi (Fransesko) farklıdır.

Akdeniz’e gönderilen gemilere verilen tabip sandığındaki ilaçlar

1. Kaba döğülmüş kınakına	200 dirhem
2. Meshûk kınakına	200 dirhem
3. Meshûk ravend	75 dirhem
4. Kavrulmuş ravend	60 dirhem
5. Krimtartar	2 kıyye
6. Sinameki	300 dirhem
7. Kudret helvası	2 kıyye
8. Afyon	25 dirhem
9. Sarımsak macunu	2 kıyye
10. Venedik tiryakı	1 kıyye
11. Cenova (?) habbı	60 dirhem
12. İpekakuana	30 dirhem
13. Tartaro [e]metiko	25 dirhem
14. Güherçile tuzu	100 dirhem
15. Mürver çiçeği	1/2 kıyye
16. Kâfur	20 dirhem
17. Acı matbuh [décoction]	1/2 kıyye
18. Tatlı matbuh	1/2 kıyye
19. Tenkiye matbuhu	1/2 kıyye
20. Papatya	1/2 kıyye
21. İksir zül-hasse	1,5 kıyye
22. İksir-i hayat	1 kıyye
23. Kâfur ruhu	1,5 kıyye
24. Zâc ruhu	1 kıyye
25. Afyon ruhu	100 dirhem
26. Lokman ruhu	100 dirhem
27. Anison	100 dirhem
28. Meshûk halile	30 dirhem
29. Güherçile kaymağı	60 dirhem
30. İngiliz tuzu	2 kıyye
31. Pelin tuzu	25 dirhem
32. Kan tuzu	50 dirhem
33. Nişadır	100 dirhem
34. Cıva	15 dirhem
35. Kükürt çiçeği	100 dirhem
36. Tatlı süliümen	25 dirhem
37. Zamk-ı arabi	1/2 kıyye
38. Meshûk keten	100 dirhem
39. Darçın yağı	10 dirhem
40. Nane yağı	10 dirhem
41. Anison yağı	10 dirhem
42. Gülbahar suhufu	60 dirhem
43. Hint yağı	1/2 kıyye
44. Müshil	100 dirhem

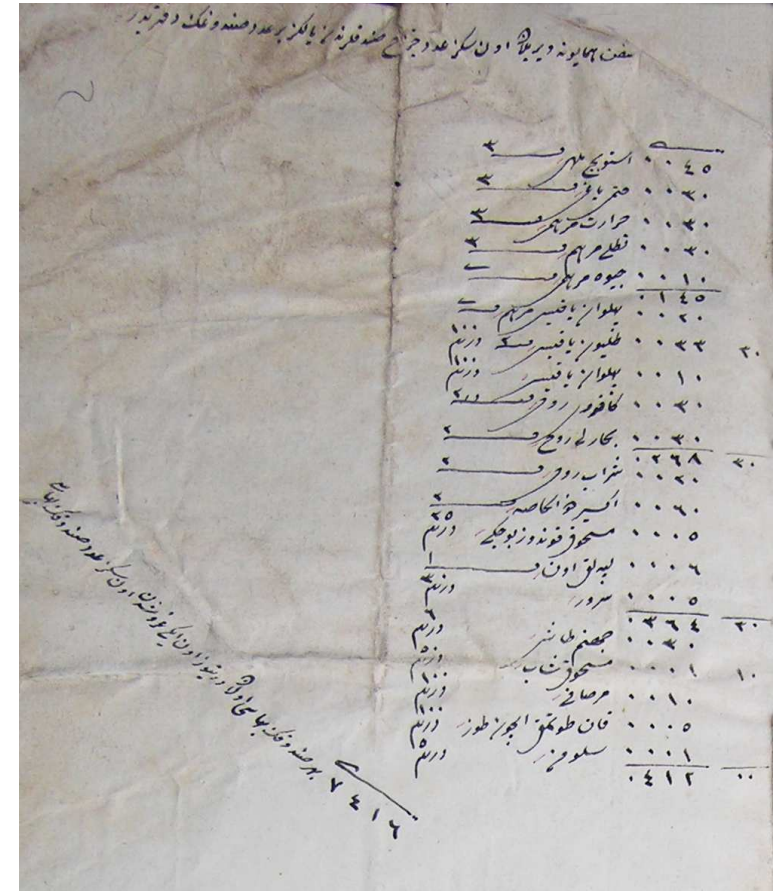
45. Kurşun tuzu	100 dirhem
46. Kedi otu	50 dirhem
47. Simaroa kabuğu	100 dirhem
48. Kınakına çiçeği sülfato	20 dirhem
49. Frenk çayı	50 dirhem
50. Meshûk tutya	25 dirhem
51. Ak zaç	70 dirhem
52. Menden ruhu	1/2 (?) kıyye
53. Yeni dünya pelesenki	200 dirhem
54. Kermes mineral	10 dirhem
55. Kabız habbı	100 dirhem
56. Horasani meshûk	50 dirhem

Akdeniz'e giden gemilere verilen cerrah sandığındaki ilaçlar

1. Üstübeç melhemi	3 kıyye
2. Hatmi yağı	3 kıyye
3. Hararet melhemi	3 kıyye
4. Tatlı melhem	3 kıyye
5. Cıva melhemi	1/2 kıyye
6. Pehlivan yakıtı melhemi	1/2 kıyye
7. Talyon yakıtı	2 kıyye 100 dirhem
8. Pehlivan yakıtı	100 dirhem
9. Kafuru ruhu	2 kıyye
10. Buharlı ruh	2 kıyye
11. Şarab ruhu	2 kıyye
12. İksir zül-hassa	2 kıyye
13. Meshûk kunduz böceği	25 dirhem
14. Lapalık un	1 kıyye
15. Sürur	3 dirhem
16. Cehennem taşı	6 dirhem
17. Meshûk şab	50 dirhem
18. Mürr-i safı	100 dirhem
19. Kan tutmak için tuz	100 dirhem
20. Sülümen	5 dirhem

Akdeniz'e giden gemilere verilen sandıklardaki cerrahi levazımat

1. Nuhas kasarola maa kalay	27 adet
2. Şıruna-yı kebir	9 adet
3. Şıruna-yı sagir	15 adet
4. Terazî	12 adet
5. Bıçak	24 adet
6. Mikraz [makas]	24 adet
7. Kasık bağı, Fransızın	12 adet
8. Defa kasık bağı	12 adet
9. Mesane tulumbası	15 adet



Akdeniz'e giden gemilere verilen cerrah sandığındaki ilaçlar (BOA, C.BH. 160/7569)

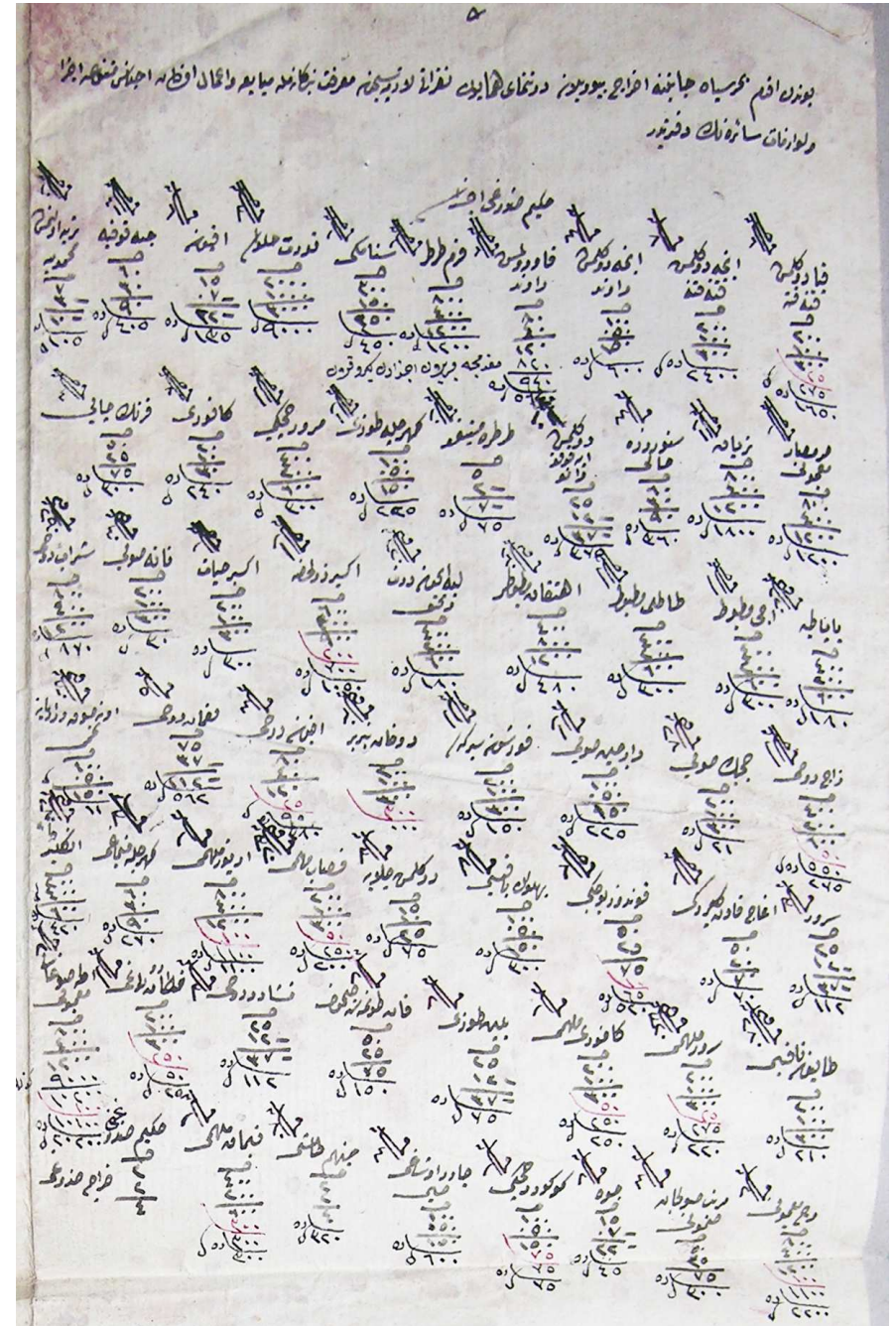
10. Kasık [fıtığı bağı]	20 adet
11. Asma kilidi	39 adet
12. Kâğıt-ı beyaz top	4 adet
13. Yakı için ve hulasalar için bez top	4 adet
14. Milaka [kaşık]	30 adet
15. Ağaç kutu kebir	60 adet
16. Kavanozlar, merhemler için	45 adet
17. Bayağı kebir ve sagir şişeler	100 adet (kalın toparlak)
18. Teneke kutu	60 adet
19. Billur şişeler kebir ve sagir	130 adet
20. Sandık yeni olan	48 adet
21. Tunç havan	15 adet
22. Kan mengenesi	1 adet
23. Neşter	14 adet

Karadeniz'e açılacak gemilere verilen sandıkların içeriği (1830)

Cevdet Bahriye tasnifindeki 12 Receb 1245 / 7 Ocak 1830 tarihli bir diğer belge (C.BH. 184/8646), Karadeniz'e açılacak 2 fırkateyne verilen birer tabip, birer cerrah sandığının (toplam 4 sandık) içindeki ilaç ve levazımat ile ilgilidir. Belgede ilaçların isimleri, miktarları ve birim fiyatı yer almaktadır. İlaçları hazırlayan ispençiyarın ismi verilmemekte ancak bu kişi "ispençiyar-ı merkum" (adıgeçen eczacı) olarak anılmaktadır.

Karadeniz'e giden gemilere verilen hekim sandığındaki ilaçlar

1. Kaba döğülmüş kınakına	$200 + 100 = 300 + 25 = 375 // 1650$
2. İnce döğülmüş kınakına	$200 + 100 = 300 // 2400$
3. İnce döğülmüş râvend	$100 + 50 = 150 // 600$
4. Kavrulmuş râvend	$80 + 40 = 120 + 820 = 940 // 5640?$
5. Krimtartar	$800 + 400 = 1200 // 1200$
6. Sinameki	$300 + 150 = 450 // 450$
7. Kudret helvası	$2000 + 1000 = 3000 // 9000$
8. Afyon	$15 + 07 = 22 // 135$
9. Habbe-i kukiyye	$60 + 30 = 90 // 405$
10. Terbiye olunmuş mahmude	$7 + 3 = 10 // 105$
11. Sarmısak macunu	$800 + 400 = 1200 // 1200$
12. Tiryak	$800 + 400 = 1200 // 1800$
13. Senoroza /Cenova (?) habbi	$60 + 30 = 90 // 360$
14. Döğülmüş ipekakuana	$25 + 12 = 37 // 375$
15. Tartar emetiko	$5 + 2 = 7 // 75$
16. Güherçile tuzu	$100 + 50 = 150 // 225$
17. Mürver çiçeği	$400 + 200 = 600 // 300$
18. Kâfurî	$20 + 10 = 30 // 240$
19. Frenk çayı	$50 + 25 = 75 // 300$
20. Papatya	$400 + 200 = 600 // 180$
21. Acı matbuh	$400 + 200 = 600 // 300$
22. Tatlı matbuh	$400 + 200 = 600 // 300$
23. İhtikan matbuhu	$400 + 800 = 1200 // 480$
24. akonidon ...	$400 + 200 = 600 // 180$
25. İksir zül-hassa	$600 + 300 = 900 - 200 = 700 // 1050$
26. İksir-i hayat	$200 + 100 = 300 // 300$
27. Nane suyu	$200 + 100 = 300 // 30$
28. Şarap ruhu	$800 + 400 = 1200 // 870$
29. Zac ruhu	$400 + 200 = 600 - 50 = 550 // 275$
30. Çiçek suyu	$200 + 100 = 300 // 21$
31. Darçın suyu	$100 + 50 = 150 // 225$
32. Kurşun sirkesi	$200 + 100 = 300 // 150$
33. Duhan-ı berber (?)	$300 + 100 = 300 - 300 = 000$
34. Afyon ruhu	$80 + 40 = 120 - 25 = 95 // 380$
35. Lokman ruhu	$75 + 37 = 2(1)12 // 562$



Karadeniz'e giden gemilere verilen hekim sandığındaki ilaçlar (BOA, C.BH. 184/8646)

36. Anason ve razıyane tohumu	$100+50 = 150 // 11$
37. Sürur	$25+12=37 //112$
38. Ağaç kavunu çekirdeği	$50+20=70 // 70$
39. Kunduz böceği	$50+25 = 75 - 10=65 // 520$
40. Pehlivan yakısı	$100+50=150 // 300$
41. Döğülmüş cüllabiye [jalap]	$15+10 =25 // 75$
42. Kasap mehlemi	$200+100 = 300 -50=250 // 200$
43. Uyuz mehlemi	$800+400=1200-100=1100$
44. Güherçile kaymağı	$60+30=90 // 270$
45. İngiliz t[uzu]	$200+400 = 600 //420$
46. Talyon yakısı	$200+100=300 // 210$
47. Sürur / mürver mehlemi	$200+100=300-25=275 // 220$
48. Kâfuri mehlem	$200+100=300-50=250 // 250$
49. Pelin tuzu	$25+12=37 // 75$
50. Kan tutmasına macun	$50+25=75 // 150$
51. Nişadır ruhu	$25+12=37 // 112$
52. Kantaron yağı	$200+100 = 300 - 250=50 //25$
53. Adasoğanı macunu	$800+400=1200 + 9000=10200-100=10100 //20200$
54. Vec macunu	$800+400=1200-100=1100 //2200$
55. Müretteb havlican macunu	$50+25 = 75 //300$
56. Cıva	$15+7=22 // 45$
57. Kükürt çiçeği	$10+50=150-75=75 //75$
58. Çadruşağı habbı	$100+50=150 //600$
59. Cehennem taşı	$2+2=4 // 320$
60. Kaymak mehlemi	$400+200=600-300=300 // 300$

Karadeniz'e giden gemilere verilen cerrah sandığındaki ilaçlar

1. Terementi melhemi	$1000+1000=2000-460=1540 //1232$
2. Tatlı melhem	$1000+1000=2000-400=1600 //1280$
3. Hava cıva melhemi	$800+800=1600-800=800 //560$
4. İsfidac melhemi	$800+800=1600-400 =1200//960$
5. Hatmi yağı	$400+400=800-30=770//616$
6. Müretteb kâfurî ruhu	$3200+3200=6400-2600=3800 //3040$
7. Çıban yakısı	$400+400=800 //480 //288$
8. Kardeşkanı	$400+400=800 //480$

Karadeniz'e giden gemilere verilen cerrah sandığındaki aletler

1. Çevirme (?) ağaç kutu, 3 adet	$40x3 =120$
2. Dört köşe şişe, 14 adet	$40x14=560$
3. Sagir kavanoz, 1 adet	$1x25=25$
4. Yuvarlak kebir şişe, 2 adet	$2x60=120$
5. Teneke sagir kutu, 3 adet	$3x40=120$
6. Teneke vasat kutu, 9 adet	$9x60=540$
7. Kebir kutu, 3 adet	$3x40=120$

8. Battal kutu, 2 adet	$2x80=160$
9. Battal yuvarlak teneke kutu, 2 adet	$2x120=240$
10. Nuhas kacarola, 1 adet	$1x440=440$
11. Nuhas cezbe [cezve], 2 adet	$2x200=400$
12. Piriñ havan maa dest, 1 adet	$1x400=400$
13. Bıçak, 1 adet	$1x60=60$
14. Mikraz, 2 adet	$2x60=120$
15. Milaka, 4 adet	$4x80=320$
16. Kebir kavanoz, 8 adet	$8x80=64$
17. Asma kilidi, 4 adet	$4x60=240$
18. Yakı için astar top, 4 adet	$4x240=960$

Akdeniz ve Karadeniz'e açılan gemilerdeki hekim ve cerrah sandıklarının karşılaştırılması

Ondokuzuncu yüzyılın başında hazırlanan tabip/hekim ve cerrah sandıklarında yaklaşık 80 çeşit bitkisel ve mineral drog ve ilaç formu bulunmaktadır. Bu sayı Akdeniz'e giden gemiler için 76, Karadeniz'e gidenler için 68'dir. Bu sayılar, iki farklı bölgeye gönderilen gemilere verilen ilaç çeşidinin pek farklı olmadığını, dolayısıyla benzer hastalık ve sorunlar ile karşılaşıldığına, tıbbi seçeneklerin belirli olduğuna işaret eder. Karadeniz'e giden geminin tabip/hekim sandığındaki olan ilaçlar, Akdeniz gemisinin cerrah sandığındaki olabilmektedir. Ancak cerrah sandıklarında genellikle yakılar, merhemler ve uçucu yağlar bulunur.

Sandık masraflarıyla ilgili belgelerin biri Ocak 1830, diğeri Mayıs 1831 tarihlidir. Bu tarihler, gemilerin ilkbahar seferlerine hazırlanmakta olduğunu düşündürmektedir. Sandıklardaki ilaç miktarları *dirhem* (~3,2 g) ve *kıyye* (~1,280 kg) olarak verilmiştir. İlgi çekici olan, Karadeniz'e açılan gemilere, Akdenize açılan gemilere oranla daha yüksek miktarda ilaç verilmiş olmasıdır. Akdeniz'e açılan gemi sandığına 2 kıyye (2,6 kg) *krimtartar* verilirken, Karadeniz için bu miktar 1200 dirhemdir (3,8 kg). Kınakına söz konusu olduğunda da benzer bir durum görülür: Akdeniz gemilerine 400 dirhem (1 kıyye = 1280 gram), Karadeniz gemilerine 600 dirhem (1,5 kıyye = 1920 gram) kınakına verilmiştir. Bu miktarların neye göre hesaplandığı belgelerde belirtilmemiş ise de, gemilerdeki mürettebat ve levent sayısı ve sefer müddetinin belirleyici olduğunu tahmin ediyoruz. Muhtemelen Karadeniz'e gönderilen gemiler için bu sayılar daha yüksekti. Aşağıdaki tabloda, her iki sefere ait sandıklarda 1 kıyye ve daha fazla miktarda bulunan drog ve formlar listelenmiştir:

Akdeniz seferine giden gemiler		Karadeniz seferine giden gemiler	
İngiliz tuzu	2 kıyye (=800 dirhem)		
krımtartar	2 kıyye (=800 dirhem)	krımtartar	1200 dirhem
kudret helvası	2 kıyye (=800 dirhem)	kudret helvası	3000 dirhem
sarımsak macunu	2 kıyye (=800 dirhem)	sarımsak macunu	1200 dirhem
iksisir zül-hasse	2 kıyye (=800 dirhem)		
şarab ruhu	2 kıyye (=800 dirhem)	şarab ruhu	1200 dirhem
buharlı ruh	2 kıyye (=800 dirhem)		
kâfur ruhu	2+1,5 kıyye (1400 dirhem)	kâfur ruhu	3800 dirhem
zac ruhu	1 kıyye (=400 dirhem)		
kınakına	1 kıyye (=400 dirhem)	kınakına	1,5 kıyye (=600 dirhem)
Venedik tiryakı	1 kıyye (=400 dirhem)	tiryak	1200 dirhem
iksirü'l-hayat	1 kıyye (=400 dirhem)		
hatmi yağı	3 kıyye (=1200 dirhem)		
hararet melhemi	3 kıyye (=1200 dirhem)		
tatlı mehlem (tatlı cıva melhemi?)	3 kıyye (=1200 dirhem)	tatlı melhem	1600 dirhem
üstübec melhemi	3 kıyye (=1200 dirhem)	isfidâc	1200 dirhem
Talyon yakısı	2 kıyye 100 dirhem (=900 dirhem)		
		ihhtikan matbuhu	1200 dirhem
		uyuz melhemi	1100 dirhem
		adasoğanı macunu	10.100 dirhem
		vec macunu	1100 dirhem
		havacıva melhemi	800 dirhem

Cerrah sandıklarında hem ilaç hem malzeme (cerrahi alet, kaplar, kutular, şişeler) bulunmaktadır. Akdeniz'e giden gemilerin cerrahi sandıklarındaki ilaç ve malzeme miktarı, Karadeniz'e giden gemilere verilenlerden daha yüksektir. Akdeniz ve Karadeniz gemilerine verilen levazımat içinde, çeşitli büyüklüklerde kutu (teneke ve ağaç) ve şişeler, kavanozlar, makaslar, bıçaklar, bakır kaplar, teraziler, havanlar, kaşıklar, yakı için bez, sandık için asma kilit ortaktır. Ancak Akdeniz'e çıkan gemilere, Karadeniz gemilerinde bulunmayan ilave alet ve malzeme verilmiştir: Şıringalar (büyük ve küçük), teraziler, neşterler, kasık bağları, mesane tulumbası, kan mengenesi. Bu fark, Akdeniz gemilerinde cerrahi girişimlerin öngörüldüğüne işaret etmektedir. Özet olarak, rotanın daha uzun olması sebebiyle, Akdeniz gemilerinin ilaç ve cerrahi alet bakımından Karadeniz'e çıkan gemilere göre biraz daha donanımlıdır.²¹

²¹ Osmanlı donanması tarafından tutulan yabancı gemilerdeki mürettebat yanında cerrahi aletlere de el konulduğu anlaşılmaktadır: 1717 senesinde Venedik'ten Korfu adasına girmekte olan Fransız kaptan yönetimindeki bir kalyon, o civarda bulunan Kaptanıderya Mehmed Paşa'nın gönderdiği birkaç kancabaş ve fırkateyne teslim olmuş ve içindeki mürettebatta 2 cerrah olduğu tesbit edilmişti. Gemideki malzeme ve esirler ile birlikte, cerrahlara ait olan 3-4 alet de İstanbul'a gönderilmişti (I. Bostan, a.g.m., s.115).

İçindeki ilaçların miktarından yola çıkarak hekim/ tabip sandıklarının ağırlığının en az 35-45 kg arasında değiştiği söylenebilir. Bu ağırlığa, ilaçların saklandığı kapların ağırlığı dahil değildir. Cerrah sandıkları içindeki kutu, tencere, şişe ve aletlerin ağırlıklarını bilemediğimizden bunlar için bir rakam vermek mümkün olmamıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda Akdeniz'de seyreden başka ülkelere ait donanma gemilerinin hekim ve cerrah sandıklarının içeriği ile Osmanlı gemilerininkini karşılaştırmak ilgi çekici olabilirdi. Literatür taraması neticesinde, ancak açık denizlere sefer yapan gemilerde kullanılan ilaçların listesine ulaşabildik. Çeşit açısından bir karşılaştırma yapıldığında, Osmanlı gemilerindeki ilaç ve drog sayısı, *Massiac*'dakinin yarısından azdır. Bununla beraber, yukarıda *Massiac*'da bulunduğunu söylediğimiz kusturucu, sürücü, kuvvet verici ve ağrı kesici olarak kullanılan standart ilaçlar Osmanlı ilaç sandığında bulunmaktadır.

Hastalıklar ve gemide tedavi

İlaç sandıklarının gerek askeri gerekse ticari gemilere yüklenen vazgeçilmez eşyalar arasındaki yerini almasında ve yönetmeliklere konu olması, hastalıkların savaşlardan daha öldürücü olduğunun anlaşılmasının bir sonucudur. Onsekizinci yüzyılın sonunda ve ondokuzuncu yüzyılın başında, tifo, kolera, dizanteri veya başka tropik hastalıklar yanında iskorbüt, tüberküloz ve frengi, gemi kaptanlarının ve sahiplerinin başlıca kâbusuydu. Bunlardan başka, yaralanmalar, kanamalar ve fitik boğulmaları gemilerde görülen ciddi sağlık sorunlarıydı.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıl donanmalarının gerek keşif ve sömürgeleştirme gerek askeri amaçlarla yapılan seferlerde verdiği zaiyatın önemli bir kısmının hastalık ve kötü beslenmeden kaynaklandığını ortaya koymuştur. Onsekizinci yüzyılda İngiliz Kraliyet donanmasında hastalıkların sebep olduğu ölüm oranı, muharebe ve gemi kazalarındaki ölümlerin çok üzerindedir.²² Gemide mücadele edilmesi gereken başlıca hastalıklar veba, kolera, dizanteri, sifilis, tifo (tifüs), difteri, tüberküloz, sıtma ve tropikal hastalıklardı. Sayılan hastalıklara sebep olan organizmaların ancak ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde keşfedilmeye başlanması sebebiyle, bu hastalıklar, ondokuzuncu yüzyıl boyunca geleneksel yöntemlerle tedavi edilmeye çalışılmıştır.

Bir onsekizinci yüzyıl İngiliz doktoru, iskorbütü önleyici olarak gemicilere limon suyu yerine şaraptan elde edilen bir bitkisel asid olan krımtartar

²² David Boyd Haycock, "Health, medicine and the maritime world: A history of two centuries," in *Health and Medicine at Sea 1700-1900*. D.B. Haycock and S. Archer, eds., The Boydell Press, 2009, s. 1-18.

(günde 1/8 oz) verilmesini tavsiye etmiştir.²³ Gemide birçok hastalıktan korunmak için sirke, tuz ruhu, zac ruhu ve diğer maddeler tavsiye edilmiş, denenmiş ve yararı görülmüş ise de krimtartarın avantajları, denizcilerin yapısına uygun ve diğer asitlerden daha ucuz olmasıdır. Sular, krimtartar ile kaynatıldığında temizlenmiş olmaktadır. Uzun süren seferlerde mürettebatına taze sebze ve meyva (C vitamini) temin edemeyen gemilerde görülen iskorbitin Osmanlı donanması için büyük bir sorun olmadığı tahmin edilmektedir.²⁴

Ateşli hastalıkların tedavisinde uygulanan standart yöntem, terletme, müşhil ve kusturucu kullanarak mideyi ve bağırsakları boşaltma, kan alma ve bazen de yakı uygulamaydı. İngiliz donanmasına ait *Elisabeth* gemisinde ateşlenen bir hastaya şu tedavi uygulanmıştı: İlk gün 12 ons (360 g.) kan alındı, kusturucu olarak emetiko tartar (0,4 g) verildi. Daha sonra sedatif verildi ve hasta sirke ile keskinleştirilmiş arpa suyu ile beslendi. Dördüncü gün pürgatif verildi. Beşinci günde ateşi düşen hastaya takip eden 3 gün sulu yulaf lapası dışında başka bir gıda verilmedi. Kan alma, rutin bir işlem olarak yapılmaktaydı. Tedaviyi uygulayan doktora göre en etkili uygulama bağırsakları boşaltmaktı. Yakılar da özellikle ense köküne tatbik edildiklerinde etkiliydi.²⁵

Dizanteriden korunmak için kınakına şarabı kullanılmıştır. Comte de Bonneval, Macaristan'da yaz sıcaklarında görülen dizanteriden böyle kurtulmuştur. İtalya'da ishal (flux) ve ateşli sarılıklar (bilious fever) korunmak için kınakına şarabı kullanan İtalyan askerleri bu hastalıktan kurtulmuş ama Avusturya ordusu, bunu uygulamadığı için zarar görmüştür.²⁶ Dizanteri ve tedavisinde, sülfonamid ve antibiyotikler çıkana kadar bağırsaklar kastor yağı veya Karlbaz tuzu ile boşaltılır, takiben hastaya atropin, morfin veya afyon verilir.²⁷

Sıtma gibi aralıklı ateşlerle seyreden hastalıklarda kınakına kabuğu koruyucu olabildiği gibi, tifo benzeri hastalıklarda antimon uygulanmaktaydı.

²³ James Lindt, *An essay on the most effectal means of preserving the health of seamen in the royal navy and a dissertation on fevers and infection*. A new edition much enlarged and improved. London 1779 (ilk baskı 1757), s.43.

²⁴ Onaltıncı yüzyılın son yarısında yaşamış bir yabancı tarihçi, Akdeniz'e açılan donanma gemilerinin erzakı içinde peksimet, tuzlu balık eti saymaktadır. (Uzunçarşılı, a.g.e., s.493); Ondokuzuncu yüzyılın başında ise hükümet, bir sefere ait olmak üzere denizcilere adam başına 2 kilo pirinç, 2 kilo mercimek, 3 okka zeytinyağı, her 5 gün için 2,5 peksimet vermektedir. Denizcilere 15 günde bir et, haftada iki defa pilav verilir (Uzunçarşılı, a.g.e., s. 479).

²⁵ R.S. Allison, *Sea Diseases, The Story of A Great Natural Experiment in Preventive Medicine in The Royal Navy*. London: John Bale Medical Publications Limited, 1943, s. 47.

²⁶ James Lindt, a.g.e., s.53.

²⁷ W. Schreiber & F. Karl Mathys, *Infectio. Infectious Diseases in the History of Medicine*, Basle: Editiones Roche, 1987, s. 51

Ancak antimon kullanılsa bile, pürgatif uygulamasının, kan almanın, yakı uygulamasının ve kusturucu tatbikinin zamanlamasının iyi ve akıllıca yapılması lazımdır. Afyon, kınakına kabuğu ve antimondan sonra ateşli hastalıklarda en sık kullanılan ampirik tedavi aracıdır.²⁸

Sifilis, 1940larda penisilin keşfinden önce, genellikle cıva bileşikleriyle tedavi edilirdi. On dördüncü yüzyılda cıva, kül ve tükruk ile karıştırılıp merhem yapıldı. Paracelsus arsenik bileşikleriyle tedavisini önerdi. Sadece cıvalı değil, içinde beyaz kurşun olan merhemler ve yağlar (defne ve gül yağı) kullanıldı. Ancak cıvalı merhemlerin ölüme sebebiyet verdiği anlaşılınca bunlar yasaklandı. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda cıva miktarı düşürülerek beraberinde İyot, daha sonra da Bizmut, Na-K bitartarat, Telür, Vanadium ve Platinum ve Altın denendi ancak başarı elde edilemedi. Yirminci yüzyılın başında bir arsenik preparatı olan Salvarsan tedavi alanına girdi ve yüzyılın ortalarında yerini penisiline bıraktı.²⁹

İç denizlerde sefer yapan Osmanlı donanma gemilerindeki hastalıklar konusunda ayrıntılı bilgimiz bulunmamakta ise de, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki Bahriye Hastanesi'nin istatistikleri, denizcilerde görülen hastalıklar hakkında bir fikir verebilir. Bu istatistiklere göre hastalıkların % 25,42'si solunum ve dolaşım; % 20,31'i mide-bağırsak hastalıkları; % 11,69'u bulaşıcı hastalıklar; % 9,65'i cerrahi hastalıklar, % 8,96'sı courbature (zafiyet), % 5,19'u deri hastalıkları, % 4,84'ü lokomotor sistem hastalıkları, % 4,5'i sinir sistemi, % 3,78'i zührevi hastalıklardır. Akut ve kronik soğuk algınlığı, romatizmal hastalıklar ve lumbalji, enteritler (intestinal catarrh), tifo, tifüs, dizanteri, verem, gastrit/peptic ülser, sıtma ve diğer ateşli hastalıklar ve belsoğukluğudur.³⁰

Gemi ilaç ve cerrah sandıklarının karşılaştırması

Karadeniz ve Akdeniz'e açılan Osmanlı kalyonlarının yukarıda verdiğimiz 1830 ve 1831 tarihli ilaç listeleri ile 1837 yılında Amerika'nın doğu kıyısından balina avı için denize açılan *Aurora*'nın ilaç listesini (Ek 3) karşılaştırdık. Gemilerin misyonu, sefere çıktıkları coğrafi bölge çok farklı olmasına rağmen, bunlar, yakın tarihlerde sefere çıkmışlardır. İçerdikleri farmasötik formlar bakımından, gemilerin ilaç listeleri birbirine çok benzerdir. Yakılar, merhemler, iksirler, yağlar, haplar her iki listede de görülür ve bir kısmı ortaktır. Bitkisel ve mineral drogların kullanımı için de aynı şey

²⁸ James Lindt, a.g.e., s.80-81.

²⁹ W. Schreiber & F. Karl Mathys, a.g.e., s. 57-75.

³⁰ F.Günergun, "Diseases in Turkey: A preliminary study for the second half of the 19th century," *The Imagination of the Body and the History of Bodily Experience*, S. Kuriyama, ed., Kyoto: International Research Center for Japanese Studies, 2001, p.169-191.

söylenbilir. Eğer Osmanlı gemisinin sandığında, *emetiko tartar*'ın şarap içinde çözülmüş hali olan *Antimon şarabı* yoksa bile, *emetiko tartar* tuz olarak bulunmaktadır. Benzer şekilde, *Aurora*'daki hazır preparatların yerini Osmanlı gemisinde droglar almıştır. Örneğin soğuk algınlığına ve ateşe karşı popüler kullanımı bulunan Dower tozu, Osmanlı gemilerinde bulunmamakla beraber, bu preparatın içerdiği afyon ve ipekakuana, drog olarak ilaç listesinde yer almıştır. Diğer taraftan Güney Amerika bitkilerinden elde edilen droglar (*gayac*, *kopaiba*, *ararot*), Osmanlı ilaç listelerinde yer almazken, Osmanlı ilaç sandıklarının önemli maddelerinden *tiryak*, *Aurora*'da bulunmaz. Bu karşılaştırma, aynı dönemde, Akdeniz ve Atlantik'te görev yapan gemilerdeki tedavi yöntemlerinin de benzer olduğunu göstermektedir.

Akdeniz ve Karadeniz'e çıkan Osmanlı gemilerine verilen cerrah sandıkları ile 1812'de Napolyon savaşlarına katılan bir İngiliz savaş gemisinde ve 1837'de *Aurora*'da bulunan cerrahi malzeme (Ek 2) ile karşılaştırmak istedik. Karadeniz gemisine verilen cerrah sandığı içinde hiçbir cerrahi alet bulunmadığı, bunların yerine sandıkta çok sayıda kutu, kavanoz, şişe, havan, makas, kaşık, yakı için bez bulunduğu görülmüştür. Akdeniz'e giden geminin cerrah sandığında da bu tip malzeme bulunmakla beraber, 24'er şırınga, bıçak, 44 kasık bağı, 15 adet mesane tulumbası yer almaktadır. Cerrah levazımatı arasında görülmeyen bıçak ve keskinlerin Osmanlı gemi cerrahların kendilerine ait aletler arasında olduğu varsayılabilir. Yine bu dönemde gemilerde yapılabilecek olan cerrahi girişimler sınırlı olduğu için, *Aurora*'daki (Ek 2) ve İngiliz savaş gemisindeki cerrahların aletlerden (Ek 1) farklı olması beklenmez.

Sonuç

Onaltıncı yüzyılın sonuna doğru – belki de daha erken bir dönemde – gemilerinde cerrah veya tabip bulduran Osmanlı donanma gemilerine ilaç sağlama işinin başlangıçta gemi cerrahlarına ait olduğu, ondokuzuncu yüzyıla gelince ilaçların İstanbul'daki eczacılar tarafından hazırlanıp gemi kaptanına teslim edildiği anlaşılmaktadır. İlaç sandıklarını hazırlama görevini eczacıların devralması yavaş işleyen bir süreç olmuş ise de, bu sürecin ondokuzuncu yüzyıl başında tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

İçeriğini arşiv belgelerinden belirlediğimiz tabip ve cerrah sandıklarının birer örneğini Türkiye müzelerinde³¹ veya özel koleksiyonlarında belirleyebilmiş olsaydık, bu çalışma şüphesiz önemli ölçüde zenginleşmiş olacaktı. Sandıkların kendilerine ulaşamamış olsak da, 1830 ve 1831 tarihli iki arşiv belgesi, sandıkların içerdiği ilaç ve malzeme hakkında bize önemli bilgiler vermektedir.

³¹ Deniz Müzesi'ne (İstanbul) ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kasımpaşa Deniz Hastanesi'ne (İstanbul) yaptığımız başvurularda, bu kurumlarda gemi ilaç sandığı bulunmadığı bildirilmiştir (Ekim 2010).

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, Akdeniz ve Karadeniz seferine çıkan Osmanlı gemilere verilen ilaç ve cerrah sandıklarındaki drog ve ilaç formu sayısı yaklaşık 80 kadardır. Her iki bölgeye gönderilen gemilere benzer ilaçlar verilmiştir. Bu da, benzer hastalık ve sorunlar ile karşılaşıldığına ve tıbbi seçeneklerin belirli olduğuna işaret eder. Akdeniz'e gönderilen gemilerdeki cerrahi alet ve malzemenin Karadeniz'e çıkan gemilerdeki malzemenin daha zengin olduğu görülmüştür.

Kusturucu etkisi olan droglar (*ipekakuana*, *krimtartar* gibi), müshil etkisi olan droglar (*İngiliz tuzu*, *ravend*, *sinameki*, *kudret helvası*, *jalap* vd.), sakinleştirici, ağrı kesici (*afyon ruhu*, *tiryak*, *kâfur* vd.), ateş düşürücü ve kuvvet verici (*kinakına*) droglar yanında, cıva bileşikler muhtemelen frengi tedavisinde, yakılar ve merhemler ise, yaralanma ve örselenmelerde ve amputasyon gibi cerrahi müdahalelerde kullanılırdı. İshal önleyici olarak *afyon ruhu*, ateş düşürücü olarak *kinin* ve dizanteriye karşı *ipekakuana* kullanılmış olmalıydı.

Bu ilaçların etkileri, uygulanan tedavi tipini de ortaya koymaktadır. Osmanlı gemilerindeki ilaçların ve tedavi usullerinin aynı dönemde – ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında – Batı ülkelerinin gemilerinde kullanılanlar ve uygulananlar ile benzer olduğu söylenebilir. Ancak, açık denizlere çıkan ve tropik ülkelere sefer yapan Avrupa gemilerinin ilaç listesinin çok daha zengin olduğu görülmektedir.

Açıklama ve teşekkür: Bu çalışmam sırasında tabip ve cerrah sandıklarına ait belgelerin transliterasyonunda bana sabırla yardım eden Sayın Abdullah Köşe'ye; cerrahi sandıklarının malzeme listelerini incelerken yardımını gördüğüm ve makalemi yazarken görüşlerinden faydalandığım Dr. Şeref Etke'ye teşekkürlerimi sunarım. Listelerdeki drog isimlerini belirlerken, Prof.Dr. Turhan Baytop'un *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi* (İstanbul 1984) adlı kitabından çok yararlandım. Kendisini burada rahmetle anıyorum.

Ek 1. Napolyon Savaşları'nda, İngiliz Kraliyet donanmasına ait bir savaş gemisinin cerrah sandığına girmek üzere 1812 yılında Messrs Evans & Co tarafından Royal College of Surgeons'a sunulan cerrahi aletlerin listesi (Jonathan Charles Goddard, "The navy surgeon's chest: surgical instruments of the Royal Navy during the Napoleonic War," *J R Soc Med.*, 97, 4 (April 2004): 191–197).

- | | |
|--|--|
| 1. 2 Amputasyon bıçağı | 8. 6 [Jean-Louis] Petit vida turnikese |
| 2. 1 Amputasyon testeresi ve yedek ağzı | 9. Kemik kesicisi ve tornavida |
| 3. 1 Ayak tarak kemiği testeresi ve yedek ağzı | 10. 3 Kafa kemiği delgisi |
| 4. 2 Çift yüzümlü amputasyon bıçağı | 11. Kafa testeresi |
| 5. Damar forsepsi (kıskaç) | 12. Kemik sıyrıcılar, raspa veya kazıyıcılar |
| 6. 2 Düzine eğri dikiş iğnesi | 13. Forseps |
| 7. 2 Tutucu kanca | 14. Kaldırıcı (levye) |
| | 15. Fırça |

- | | |
|---|---|
| 16. 2 Trokar | 31. Dikiş ipliği (450 g) |
| 17. 2 Gümüş sonda | 32. Bir paket iğne |
| 18. 2 Esnek kauçuk sonda | 33. Bir cerrahi alet cep takımı |
| 19. Dişçi kerpeteni | 34. 6 adet kutusu içinde damar bıçağı |
| 20. Dişeti bıçağı | 35. Şişe çekme takımı |
| 21. Delgi | 36. 2 Seton iğnesi |
| 23. Yara muayene makası | 37. 2 Kalay-kurşun alaşımı lavman şırıngası (0.95 lt) |
| 24. Yuvarlak uçlu eğri neşter (cerrahi bıçak) | 38. Solunum durmasında kullanılacak körük |
| 25. Uzun stile | 39. Emaye demirden bacak atelleri |
| 26. Bir adet mermi tutucu | 40. 12 Pazen veya keten topu |
| 27. Saçma çıkarmak için kaşık (küret) | 41. 12 Pazen veya keten sargı |
| 28. Cerrahi bıçak | 42. Turnike için bez (18 m) |
| 29. 1 Küçük bıçak | |
| 30. 2 Tırnaklı tutucu | |

Ek 2. Balina avına çıkan Aurora gemisinde 1837 yılında bulunan cerrahi malzeme. Gemi cerrahı Dr. John B. King'in verdiği listeden (Joan Druett, *Rough medicine*, New York: Routledge 2001, s.94).

- | | |
|---------------------------------|--|
| 1. amputasyon bıçağı | 8. büyük enjeksiyon (lavman) şırıngası |
| 2. turnike, sıkma bağı | 9. mesane (penis) şırıngası |
| 3. testere (amputasyon keskisi) | 10. bez tabanlı yakı/lapa |
| 4. doku tutucu pens | 11. tülbent sargı |
| 5. dişçi kerpeteni ve kancaları | 12. tesbit/yakı için yumşak deri sargı |
| 6. kanatma bıçağı (lanset) | 13. şişeler ve tapalar |
| 7. cerrahi dikiş iğneleri | |

Ek 3. Aurora gemisinin ilaç sandığında bulunan malzeme (1837). Gemi cerrahı Dr. John B. King'in verdiği listeden (Joan Druett, *Rough medicine*, New York: Routledge 2001, s.221-229).

1. güçlendirici lapa
2. yapışkan yakı
3. "Rob & Ass" marka şeytantiyesi ve akgünlük içeren lapa
4. cıva merhemi
5. Liquid Opodeldoc (Arap sabunu, uçucu yağlardan oluşan merhem)
6. basit merhem
7. Turner'in balmumlu merhemi
8. limon tuzları
9. pelinotu
10. nane esansı
11. ravent tentürü
12. sirke (asetik losyon)
13. meyve içkisi (panç)
14. zac iksiri (sülfat asidi, alkol ve aromatikler karışımı)

15. güherçile
16. afyon hapları
17. hint yağı
18. zeytin yağı
19. bakırsülfat, göztaşı
20. kükürt çiçeği
21. İngiliz yağı
22. antimon şarabı
23. adasoğanı şurubu
24. tatlı sülümen (Cıva-I-klorür) ve jalap reçinesi
25. biber karışımı
26. hayat İksiri (sarısabır tentürü)
27. afyon ruhu (Afyon, safran, baharatlar, şarap)
28. lokman ruhu
29. güherçile ruhu
30. afyon hapları
31. kafurlu afyon ruhu
32. Dower tozu
33. Arap zamkı
34. mavi hap, cıva hapi
35. cıva hapi
36. Epsom tuzları
37. krimtartar
38. emetiko tartar
39. ravent
40. ipekakuana
41. geyik boynuzu likörü
42. Glauber tuzu
43. gayak tentürü
44. keten tohumu
45. biber
46. karanfil
47. copaiba balsamı/yağı
48. amonyaklı merhem
49. Roborans yakısı
50. mürr-i safi
51. afyon ruhu
52. Bordeaux reçinesi
53. kinin, kınakına
54. sarı balmumu
55. kino ağacı ekstresi
56. Tahriş yakısı
57. kafur sakızı
58. şap
59. mavi zac (bakır sülfat)
60. beyaz zac (çinko sülfat)

61. kurşun-2-asetat ve kurşun monoksit (Mürdesenk)
62. papatya çiçekleri
63. ararot
64. sönmemiş kireç

Medicine chests of the Ottoman navy: Notes for the early nineteenth century

Long distance navigation through various climates and the debilitating effects of diseases in sea voyages or marine expeditions made the medicine chests compulsory for merchant ships and the navy. The use of medicine chests at sea was already well established in the 17th century Europe. Regulations were issued and pharmacists were authorized in preparing them. At the turn of the 19th century, typhoid fever, cholera, dysentery or other tropical diseases as well as scurvy, tuberculosis and syphilis were among the most troubling diseases for ship captains and owners. Injuries and hemorrhages, and hernia were among the most frequent surgical problems encountered during the expeditions.

Archival documents attest to the presence of surgeons on board of Ottoman vessels as early as 16th century. Although it is not clear when exactly medical chests became part of the Ottoman ship load, one might assume that galley-surgeons (*cerrah-i kalyon*) had drugs and surgical equipment at their disposition during the expedition. The 16th century surgeons were asked to supply the necessary drugs before embarking on the ship. In the 18th century, this task was given to physicians settled in Istanbul. Finally in the 19th century, apothecaries (*eczacı, ispençiyar*) were endowed with the job.

The present paper will examine the lists of medicines and material that were introduced into the physicians' chests (*hekim sandığı, tabib sandığı*) and the surgeons' chests (*cerrah sandığı*) supplied for the Ottoman vessels sailing off for the Mediterranean and the Black Sea. Dated 1830 and 1831, these lists included pharmaceutical forms among them theriacs, ointments, cataplasmes, powders, syrups, essential oils and pills. On board, emetics (*Ipecacuanha*), purgatives (*Epsom salts, jalap*), and analgesics (*laudanum, theriac, camphor*), tonics (*cinchona bark and powder*), mercury salts and a diversity of other drugs were used as therapeutics and for surgical operations. A comparison of these drugs with those used in late 18th century European vessels shows a striking similarity. Nevertheless the variety of the drugs were less than that of European ships heading for high sea.

Key words: medicine chest, medical chest, surgeon chest; Ottoman navy, naval pharmacy.

Osmanlı donanma gemilerinin ilaç sandıkları: Ondokuzuncu yüzyıl başına ait bir araştırma

Çeşitli iklimlerde ve açık denizde uzun süreli yolculuklar ve hastalıkların bu yolculuklardaki yıkıcı etkisi, ilaç sandığının ticari veya donanma gemilerinde kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Bunların kullanımı onyedinci yüzyıl Avrupasında artık yaygınlaşmış, hazırlanmasıyla ilgili yönetmelikler çıkarılmıştı. Ondokuzuncu yüzyılın başında, tifo, kolera, dizanteri, tropik hastalıklar, iskorbit, verem, frengi, gemi kaptanlarının en korkutan hastalıklardandı. Yaralanmalar, kanamalar, fıtık, seferler sırasında en sık rastlanılan cerrahi sorunlardı.

Arşiv belgeleri, Osmanlı gemilerinde onaltıncı yüzyıldan beri cerrahın görevli olduğuna işaret etmektedir. Gemilere ilaç ve cerrahi malzeme içeren sandıkların ilk defa ne zaman alındığını bilemiyorsak da, gemi cerrahının, sefer boyunca ihtiyaç duyacağı ilaç ve malzemeyi yanında bulundurduğuna şüphe yoktur. Onaltıncı yüzyılda gemi cerrahlarının ilaç ve malzemeyi kendilerinin temin etmesi istenirdi. Onsekizinci yüzyılda bu görevin İstanbul'daki bazı hekimlere verildiği anlaşılmaktadır. Nihayet ondokuzuncu yüzyılda, gemilere verilen ilaç sandıklarının eczacılar tarafından hazırlanmış olduğunu görmekteyiz.

Bu bildiri, Karadeniz'e ve Akdeniz'e sefere çıkacak olan Osmanlı gemilerine 1830 ve 1831 yıllarında verilmiş olan hekim ve cerrah sandıklarının içeriğini tanıtmaktadır. Sandıkların içeriğini belgeleyen listelerde, tiryaklar, merhemler, yakılar, tozlar, yağlar, haplar gibi farmasötik formları; kusturucular, sürücüler, ağrı kesici ve sakinleştiriciler, kuvvet verici ve ateş düşürücüler yanında hem tedavide hem de cerrahide kullanılacak bir dizi drogu içermektedir. Bu droglar ve formlar, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıl Avrupa gemilerinde kullanılanlar ile karşılaştırıldığında, dikkat çekici bir benzerlik görülür. Bununla birlikte, Osmanlı gemilerinde kullanılan ilaç çeşidi sayısı, Avrupa gemilerindekilerden daha düşük sayıdadır.

Anahtar sözcükler: Hekim sandığı, cerrah sandığı, ilaç sandığı, Osmanlı donanması, deniz eczacılığı.

OSMANLI ECZACILIĞINDA BİR KİLOMETRE TAŞI: İNGİLİZ ECZANESİ, İSTANBUL

Halil Tekiner*

Eczacılık tarihi kaynaklarının birçoğunda İtalyan uyruklu eczacı Noël Canzuch tarafından 1833 yılında Beyoğlu'nda açıldığı belirtilen İngiliz Eczanesi,¹ hem İstanbul'un ilk eczanelerinden² biri hem de Osmanlı devri hazır ilâç yapımıcılığının öncüsü olması nedenleriyle Türk eczacılık tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.³ İngiliz Eczanesi'nin kuruluşundan, kapatıldığı 1965 yılına kadar olan tarihini inceleyen bu makalede, Eczane'de çalışan eczacılar ve üretilen müstahzarlara ilişkin bilgilere de yer verilecektir.

Çalışmanın materyalini, mevcut eczacılık tarihi literatürüne ek olarak Osmanlı Bankası Arşivi'nde (İstanbul) bulunan *Doğu Ticaret Yıllığı (Annuaire Oriental du Commerce, AOC)* koleksiyonu; Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı tarafından yayımlanan *Gülnur-Mert Sandalcı Koleksiyonu, Belgelerle Türk Eczacılığı* kitaplarında yer alan İngiliz Eczahanesi'ne ait müstahzar kutu ve şişeleri, reçeteler, reçete iade zarfları, faturalar, başlıklı kâğıtlar, mektup zarfları ve kartpostallar; Mert Sandalcı Koleksiyonu'nda yer aldığı halde daha önce yayımlanmamış çeşitli efemera; Silvio Giannetti'nin torunu Sayın Guido Buldrini ile 2006 – 2010 yılları arasında yapılan kişisel yazışmalar ve Bay Buldrini tarafından bu makalenin yazarına gönderilen çeşitli belge ve fotoğraflar oluşturmaktadır.

İngiliz Eczanesi

Farklı dönemlere ait müstahzar kutusu, fatura, reçete iade zarfı, mektup zarfı ve kartpostallarda İngiliz Eczanesi'nin adı zaman zaman *İngiliz Eczahanesi, Pharmacie Britannique, Pharmacie Canzuch, Pharmacie d'Angleterre, Pharmacie Anglaise, British Pharmacy, Pharmacy of England, İngiliz Kanzuk Eczanesi* veya *Kanzuk Eczanesi* olarak da geçmektedir.

* Yoğunburç Eczanesi, Talas Cad. 39/B Melikgazi, 38030, Kayseri. haliltekiner@gmail.com

¹ Osmanlı döneminde çeşitli ülke ya da yabancı şehir adlarının kullanıldığı çok sayıda eczane vardı. Bunlar arasında Avusturya ve Macar Eczanesi (Pharmacie Austro-Hongroise), Büyük Paris Eczanesi (Grande Pharmacie Parisienne), vb. sayılabilir. Detaylı bilgi için bkz. Turhan Baytop, *Eczahane'den Eczane'ye – Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, 2.bs., Bayer HealthCare Sağlık Ürünleri, İstanbul 2006.

² İstanbul'da İngiliz Eczanesi'nden önce açılan diğer eczaneler şunlardır: İki Kapılı Eczane (Bahçekapı) – 1757, Kalleya Bey Eczanesi (Bahçekapı) – 1810, Nicolas Apéry Eczanesi (Ortaköy) – 1831.

³ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, Abdi İbrahim San. ve Tic. A.Ş., İstanbul 2000; T. Baytop, *Eczahane'den Eczane'ye*.

Eczanenin kuruluş tarihi olarak Baytop⁴ ve Şehsuvaroğlu⁵ 1859'u, Baylav⁶ ise 1850'yi vermektedir. Eczanede Noël Canzuch (1833 – 24.9.1905), François Canzuch (? – 1897) ve Joseph Canzuch (1835 – 1911) kardeşler,⁷ Vincent Giannetti (9.11.1867⁸ – 22.7.1920⁹), kardeşi Silvio [Sylvio] Giannetti (31.12.1879 – 20.04.1929) ve son olarak Muhittin Hüsnü Bey [Kansuk] (1901 – 1969) eczacı olarak çalışmıştır.¹⁰ Eczane'nin hangi yıllar arasında faaliyet gösterdiğine ilişkin en güvenilir bilgilere 1868 – 1944 yılları arasındaki AOC kayıtlarından ulaşmak mümkündür. Aşağıda detaylı olarak gösterilen bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Eczane, hep Beyoğlu Büyük Péra Caddesi (bugünkü İstiklal Caddesi) üzerinde; sırasıyla No.178, 243, 243-245, 247, 241 ve 253'de faaliyet göstermiştir.

İngiliz Eczanesi'ne ilişkin *Annuaire Oriental du Commerce* kayıtları

1868: Canzuch N. et I.¹¹ Frères, (Britannique) Grand Rue 178, P[éra]- [Osmanlıca] Kanzuk Biraderler (İngiliz Eczacı) Beyoğlu Büyük Cadde Numero 178; **1883:** Canzuch Frères, Britannique, Grande Rue de Péra, 243; **1885:** Canzuch Frères, Britannique, Grande Rue de Péra, 243; **1888:** Canzuch François, Grande Rue de Péra, 156, Canzuch Frères, Britannique, Grande Rue de Péra, 243; **1891:** Canzuch François, R. Voïwode, 54, Canzuch Joseph, Grande Rue de Péra, 243-245; **1892:** Canzuch François, Grande Rue de Pancaldi, 223 bis, Canzuch Joseph, Grande Rue de Péra, 243-245; **1894:** Canzuch François, Grande Rue de Pancaldi, 223 bis, Canzuch, Jos., Grande Rue de Péra, 243; **1896:** Canzuch, Jos., Grande Rue de Péra, 243; **1909:** Canzuch, J. et V. Giannetti, Pharmacie Britannique, Grande Rue de Péra, 247; **1914:** Giannetti Vincent, Grande Rue de Péra, 241; **1944:** Kanzuk İngiliz Eczanesi, İstiklal Cad. No: 253.¹²

⁴ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yay.No.3358, Eczacılık Fak.No.47, İstanbul 1985.

⁵ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Yay. No.1582, Eczacılık Fak. Yay. No.10, İstanbul 1970.

⁶ Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968.

⁷ Bay Guido Buldrini'nin verdiği bilgiye göre Noël, François ve Joseph'in kendisi de eczacı olan ve AOC'in 1888 ve 1895 yılı kayıtlarından İzmir'de eczacılık yaptığı anlaşılan Marc Canzuch (1839 – 21.10.1938) isimli bir erkek, Catherine Canzuch (?-?) ve Victoria Canzuch (1846 – 30.11.1911) isimli iki kız kardeşi vardır. Silvio Giannetti, Tinos (Yunanistan) doğumlu Bayan Victoria Canzuch'un en küçük oğludur. Detaylı bilgi için bkz. Şekil 1.

⁸ Bay Buldrini bu bilginin kaynağını St. Esprit Katedrali'ndeki 1 numaralı vafiz defterinin 329. sayfası olarak göstermektedir.

⁹ Bu tarih pek çok kaynakta yanlış olarak 20 Nisan 1929 verilmektedir. Bay Buldrini tarafından araştırmacıya gönderilen Vincent Giannetti'nin mezar taşı fotoğrafından 22 Temmuz 1920 tarihinde Venedik'te öldüğü anlaşıyor.

¹⁰ T. Baytop, *Eczahane'den Eczane'ye*; M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı V – Eczacılar ve Eczacı Depoları*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 2006; H. Tekiner, "A Brief History of the British Pharmacy in İstanbul," *Pharmaceutical Historian* 36, 4 (2006): 64-67.

¹¹ 1868 yılına ait *Annuaire Oriental du Commerce*'de adı geçen 'I. Canzuch'un esasında J[oseph] Canzuch (Latincesi Ioseph) olduğu düşünülmektedir.

¹² Ayrıca 1889-1890 yıllarına ait AOC'de yayımlanan bir ilânda İngiliz Eczanesi'nin N. ve F. Canzuch Biraderler tarafından Grande Rue de Péra No.156 adresinde işletildiği görülmektedir.



Resim 1. İngiliz Eczanesi'ne ait 1894 tarihli fatura başlığı (M. Sandalcı Arşivi)

İngiliz Eczanesi'nin tarihi Canzuch Kardeşler dönemi, Giannetti Kardeşler dönemi ve Muhittin Hüsnü Kansuk dönemi başlıkları altında incelenebilir.

Canzuch Kardeşler Dönemi: Bu dönemde Noël, François ve Joseph Canzuch Kardeşlerin bir süre birlikte çalıştıkları, daha sonra François'nın ortaklıktan ayrılarak başka bir eczane açtığı anlaşılmaktadır. Canzuch Kardeşlerin en büyüğü olan Noël¹³ Canzuch'un¹⁴ yaşamına ilişkin bilgilerimiz 1833 yılında doğduğu¹⁵ ve 1897 yılı AOC kaydında emekli eczacı olarak geçtiği ile sınırlıdır.

François Canzuch'un¹⁶ yaşamına ilişkin en güvenilir bilgiler, kendisinin 1858 – 1865 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi olan Sir Henry Lytton Bulwer'a (1801 – 1872) yazdığı 24 Eylül 1860 tarihli mektupta yer almaktadır.¹⁷ François, bu mektubunda, 11 yıl boyunca Osmanlı askeri¹⁸

¹³ Bu isim bazı kaynaklarda Natale olarak da geçiyor. Natale İtalyancada Noel anlamına gelmektedir.

¹⁴ Bayan Maria Manatzayan (1836 – 1916) ile evlenmiştir ancak evlilik tarihleri bilinmemektedir.

¹⁵ Bay Buldrini'nin araştırmacıya gönderdiği 6 Haziran 2010 tarihli mektup.

¹⁶ T. Baytop (*Türk Eczacılık Tarihi*. Kısaltılmış 2.bakıyı haz. A. Mat, İstanbul Üniv. Yay. No.3358, Eczacılık Fak. No.78, İstanbul 2001), François Canzuch ile Noël Canzuch'un kardeş olduğu görüşünü savunurken, Sandalcı Noël Canzuch'un her biri eczacı olan François, Joseph ve Natale Canzuch kardeşlerin babası olduğu görüşündedir. Oysa Bay Buldrini'den alınan bilgilere göre Canzuch Kardeşlerin babası Louis Canzuch'tur ve Bayan Maria Perpignani ile evlenmiştir.

¹⁷ Bkz. Ek 1.

hastanelerinde görev yaptığını, boş vakitlerini fizik, kimya ve bir süredir de damıtma konusunda çalışarak geçirdiğini ifade etmekte; ayrıca gümrüklerde yanlış bir şekilde yapılan alkol hesabı nedeniyle Osmanlı Devleti'nin her yıl ciddi miktarda maddi zarara uğradığından bahsederek Osmanlı Hükümeti'ne ulaşmak için Büyükelçi'den aracı olmasını istemektedir.

Canzuch Ailesi'nin büyük torunlarından Bay Guido Buldrini'nin verdiği bilgilere göre, François Canzuch Tinos'ta doğmuştur. 23 Temmuz 1856 tarihinde Adelaide Ruscovich (1835 – 1857), 1859'da ise Celementina Pertici (1840 – 1903) ile evlenmiş¹⁹ ve 1860 yılında ilk eşinden olan tek erkek çocuğunu kaybetmiştir. 1888 AOC kayıtlarına göre İngiliz Eczanesi'nden ayrılarak aynı cadde üzerinde No.156'da, 1891 AOC kayıtlarına göre Voyvoda Caddesi No.54'te, 1892 ve 1894 AOC kayıtlarına göreyse de Pangaltı Caddesi No.223'te eczane işletmiş ve bu son adresteki eczaneyi kendisiyle birlikte çalışan Jacques Schenone'a devretmiştir²⁰. Bilimsel dergilerde çeşitli makaleleri yayımlanmış²¹ olan François, uzun ve ağırlı bir hastalık sonucu 1897 yılında Kadıköy'deki evinde ölmüştür.²²

François'nın küçük kardeşi olan Joseph Canzuch²³ sayesinde Eczane büyük bir gelişme göstererek İstanbul'un en önde gelen eczanelerinden biri olmuştur.²⁴ Sandalcı (1997), Joseph'in Londra Eczacılık Okulu'ndan mezun olduğu görüşüyle²⁵ Kraliyet Eczacılık Cemiyeti Arşivi'nde (RPSGB, Londra) yaptığımız araştırmada bu bilgiyi doğrulayacak herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Kendisinin İngiltere'yle olan bağlantısına dair tek bilimiz 1881 yılında Londra'da katıldığı Uluslararası Tıp Kongresi'ndeki²⁶ sergide

¹⁸ Kelime tersane olarak da çevrilebilir.

¹⁹ Bay Buldrini'den alınan bilgiye göre ilk evliliğinde nikâh şahitliğini Antoine Calleja (1806-1893) yapmıştır.

²⁰ M.Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı V*.

²¹ F. Canzuch, "Quelques observations sur l'art de formuler," *Journal de la Société de Pharmacie de Constantinople* 1 (1879): 82; F. Canzuch, "Exposé sur la défectuosité de la préparation du Vin de Quinquina du Codex français et nouveau mode de le préparer," *Journal de la Société de Pharmacie de Constantinople* 1(1879): 118 (Tekiner, 2006).

²² T. Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya – Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*. Bayer Türk Sağlık Ürünleri, İstanbul 1997.

²³ Bay Buldrini'den alınan bilgiye göre J. Canzuch 25.01.1893 tarihinde Bayan Angelica Glavany ile evlenmiştir.

²⁴ T. Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya*.

²⁵ M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I – Antiyeler, Kartpostallar, Mektup Zarfları, Reçete İade Zarfları, Posta Havaleleri, Telgraflar*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul: 1997.

²⁶ Pasteur ve Koch gibi ünlü bilim adamlarının da yer aldığı bu kongrede canlı hayvanların tıbbi deneylerde kullanılması da ilk kez gündeme gelmişti (Wellcome Institute Kayıtları, Londra).

“Elixir Toni-Digestif de J. Canzuch” isimli ilâciyla bir liyakat diploması (*diplôme de mérite*) kazanmış olduğudur.²⁷



Resim 2. 1881 yılında Londra’da düzenlenen Uluslararası Tıp Kongresi’nde J. Canzuch’a verilen ve İngiliz Eczanesi’ne ait fatura ve reçete iade zarflarında resmi kullanılan madalya örneği (G. Buldrini Arşivi)

1883 yılında yapılan ilk “Yunan Hekimleri Kongresi”ne de katılmış ve burada bağırsak kurtlarına karşı başarılı sonuçların elde edildiği *Polypodium toenifuge* kapsüllerinden bahsetmiştir.²⁸ Dördüncü dereceden Nişan-ı Osmanî ve üçüncü dereceden Mecidî Nişanı sahibi olan Joseph, ayrıca *Société des Pharmaciens de Paris* ve *Société d’Hygiène de France* üyesiydi.²⁹ Joseph, 1900 yılında yeğeni Ecz. Vincent Giannetti’yi Eczanesi’ne ortak almıştır.³⁰ Joseph’in 1911 yılında Atina’da çocuksuz olarak ölmesi üzerine eczane ve laboratuvar tamamen V. Giannetti’ye kalmıştır.³¹

Giannetti Kardeşler Dönemi (1911 – 1929): Sandalcı tarafından yayımlanan döneme ait faturaların pek çoğunda J. Canzuch ile birlikte kendisi gibi 1. Sınıf Eczacı³² (*Pharmacien de 1^{ère} Classe*) olarak tanıtılan Vincent

²⁷ Bay Buldrini bu toplantıya katılan diğer üç katılımcının isimlerini şu şekilde vermektedir: Profesör R[ichard] Sarell, Dr. O. Vitalis ve Dr. D[emetrios] Zambaco.

²⁸ Anonim, *Le Premier Congrès des Médecins Grecs (Compte-rendu Sommaire des Séances)*, Imprimerie de Castro, Constantinople, 1883.

²⁹ T. Baytop, *Laboratuvar’dan Fabrika’ya*, M. Altun, *Tahlilhaneden İlaç Sanayii’ne Bir Asırlık Birliktelik – İ.E. Ulagay İlaç Sanayii Türk A.Ş. 100 Yaşında*, İ.E. Ulagay İlaç Sanayii Türk A.Ş., İstanbul 2003.

³⁰ T. Baytop, *Eczahane’den Eczane’ye*.

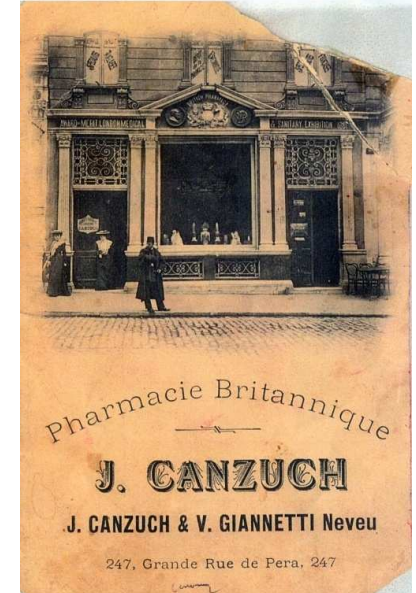
³¹ 1918 tarihli bir faturada Osmanlıca “Evvelce Jozef Kanzuk Eczahanesi – Halefi Vensan Caneti [Vincent Giannetti] ifadesi yer almaktadır: M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III – Faturalar, Başlıklı Kağıtlar*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 1999; M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I – Posta Kartları, Karipostallar, Mektup Zarfları, Reçete İade Zarfları, Havaleler, Telgraflar 2*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

³² Bir eczacılık mektebini tamamlayarak eczacı diploması alan kişilere verilen unvandır. Bu eczacılar ülkenin her yerinde eczane açabilirler: T. Baytop, *Eczahane’den Eczane’ye*.

Giannetti’nin³³ de ismi geçmektedir. 1913 yılında dönemin meşhur eczacılarından Pierre Apéry’nin (1852 – 1918) *Revue Médico-pharmaceutique*’te kaleme aldığı makaleden³⁴ Vincent Giannetti’nin Eczane’yi eski eczanenin yanındaki bir binanın (Péra Cad. No.241) zemin ve birinci katlarına taşıyarak modern bir hale getirdiği; bir analiz laboratuvarı kurduğu ve yönetimini de kardeşi Silvio Giannetti’ye verdiği anlaşılmaktadır.



Resim 3. Vincent Gianetti Bey’in *Türk Tıbbi Müstahzaratı* (1929) isimli eserde yer alan fotoğrafı



Resim 4. İngiliz Eczanesi’nin J. Canzuch ve V. Gianetti dönemine ait fotoğrafı, 1900’lü yıllar (M. Sandalcı Arşivi)

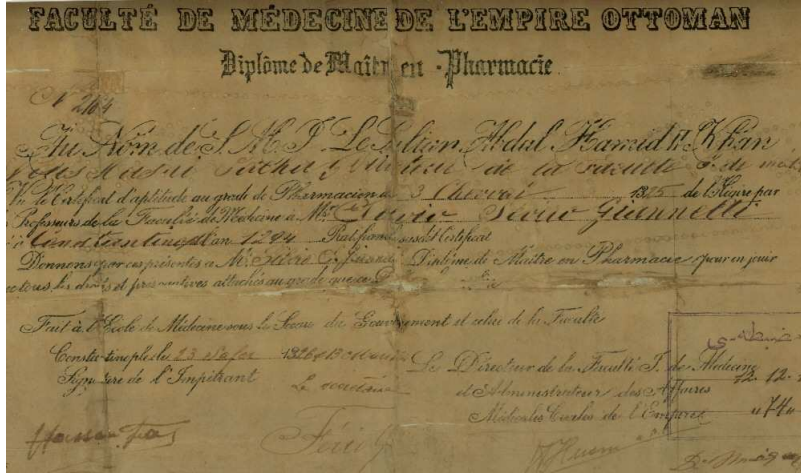
Giannetti döneminde ilâç yapım laboratuvarı büyük bir ilerleme göstermiş ve yapılan hazır ilâç sayısı 15’e kadar çıkmıştır.³⁵ Bu döneme ait bir reçete iade zarfında yer alan “Gerek Galata’da, gerek İstanbul’da şubesi yoktur,” ifadesi ise dikkat çekicidir.³⁶

³³ Bay Buldrini’den alınan bilgiye göre Vincent Giannetti Avusturyalı Bayan Berthe Gianetti ile evliydi.

³⁴ P. Apéry, “Une visite au nouveau local de la Pharmacie Britannique, J. Canzuch et V. Giannetti,” *Revue Médico-pharmaceutique*, 26, 12 (1913): 89.

³⁵ T. Baytop, *Eczahane’den Eczane’ye*.

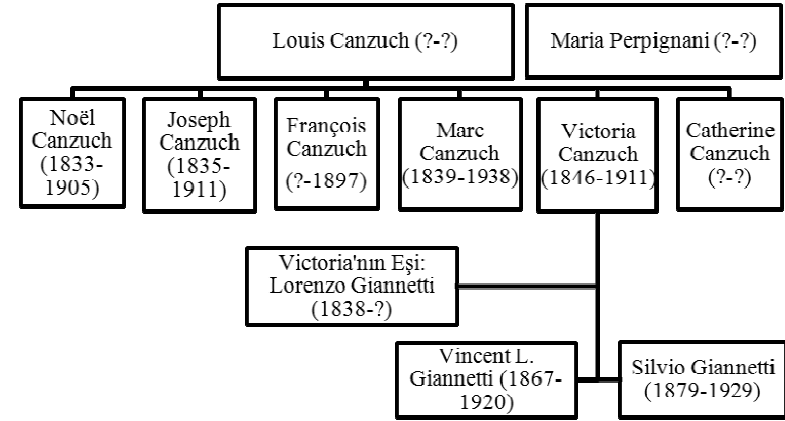
³⁶ M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I-2*.



Resim 5. Silvio Gianetti Bey'in İstanbul Tıp Fakültesi'nden aldığı 23 Safer 1326 (27 Mart 1908) tarihli eczacılık diploması (G. Buldrini Arşivi)



Resim 6. Silvio Gianetti Bey'in eczacılık diplomasını aldığı gün çekilmiş bir fotoğraf (1908) (G. Buldrini Arşivi)



Şekil 1. Canzuch ve Giannetti ailelerinin akrabalık bağı gösteren soyağacı (G. Buldrini Arşivi)



Resim 7. Giannetti ve Harty Ailelerinin 1898 (1899?) yılında çekilmiş bir fotoğrafı. Victoria Canzuch (orta sıranın ortasında oturan), büyük oğlu Vincent Giannetti (Victoria'nın sağında) ve küçük oğlu Silvio Giannetti (önde sol başta oturan) (G. Buldrini Arşivi)

Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin müttefik kuvvetlerde yer alıyor olması nedeniyle halkın İngilizlere karşı olumsuz tutumundan korunmak amacıyla eczanenin adı "Kanzuk Eczanesi", laboratuvarın adı ise "Caneti Laboratuvarı" olarak değiştirilmiştir.³⁷ İlerleyen yıllarda kardeşi Ecz. Silvio Giannetti ile çalışmaya başlamış olan V. Giannetti, 1920 yılında vefat etmiştir.³⁸ S.

³⁷ T. Baytop, *Eczahane'den Eczane'ye*.

³⁸ T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*. 2.bs.; M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I*.

Giannetti'nin³⁹ eşi Charlotte Giannetti, Eczane'nin Muhittin Hüsnü Bey tarafından 1932 yılının Eylül ayında devralınmasına kadar geçen üç yıllık sürede Eczane'yi işletmiştir.⁴⁰



Resim 8. S. Giannetti'nin kartviziti (G. Buldrini Arşivi)

Resim 9. Vincent ve Silvio Giannetti'nin İstanbul, Feriköy Katolik Mezarlığı'ndaki mezar taşı. Önünde ise Canzuch Aile Mezarı bulunuyor (G. Buldrini Arşivi)



Muhittin Hüsnü Kansuk Dönemi (1932 – 1965): İstanbul Eczacı Mektebi'nden 1922 yılında mezun olan Muhittin Hüsnü Bey, İngiliz Eczanesi'ni satın almadan önce Ankara Koyunpazarı'nda Şifa Eczahanesi'ni çalıştırmaktaydı. Muhittin Hüsnü Bey Eczane'nin ismini İngiliz Kanzuk Eczanesi olarak değiştirmiş, kendisi ise Kanzuk kelimesini çağrıştıran “Kansuk” soyadını almıştır.⁴¹ Kayıtlardan İstiklal Cad. No.253 adresinde faaliyet gösterdiği anlaşılan eczanenin bu dönemde tezgâh arkasında müşteri kabul eden 16 personeli bulunmaktaydı.⁴²⁻⁴³ Muhittin Hüsnü Bey tarafından kurulan Kansuk Ecza ve İtiryat Deposu, Havyar Han No.73'te açılmış; daha sonra Galata, Mumhane Caddesi, Fransız Geçidi No.4'e taşınmıştır.⁴⁴ İngiliz Eczanesi

³⁹ Bay Buldrini'nin verdiği bilgiye göre Silvio Giannetti Bayan Karolina Radziwonowicz ile 1891 yılında Charles Bonkowski'nin şahitliğinde evlenmiştir.

⁴⁰ Bu konuyla ilgili Sandalcı Koleksiyonu'nda yayınlanmamış bir belge bulunuyor. 10 Ağustos 1932 tarihli bu belge Eczane'nin devrine ilişkin Silvio Giannetti'nin eşi M^{me} Charlotte Giannetti ile Muhittin Hüsnü Bey arasındaki anlaşma maddelerini gösteriyor; M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I*.

⁴¹ T. Baytop, *Eczahane'den Eczane'ye*.

⁴² M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı IV –Müstahzar Kutuları ve Şişeleri I*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

⁴³ M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I-2*.

⁴⁴ M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III*.

M. H. Kansuk'un vefatının ardından 1965 yılında kapanmış; laboratuvar ve müstahzarlar Dr. İsmet Sezen'in mülkiyetine geçmiştir.⁴⁵



Resim 10. İngiliz Eczanesi'nde Muhiddin [Hüsnü] Kansuk döneminde üretilen müstahzarların tahminen 1950'li yıllara ait tanıtım broşürü (M. Sandalcı Koleksiyonu)

İngiliz Eczanesi Müstahzaratı

Resmi kayıtlara göre Kanzuk Eczanesi Laboratuvarı'nda 1949 yılına kadar üretilen ruhsatlı müstahzarat sayısı 31'dir.⁴⁶ Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı – Eczacılar ve Ecza Depoları* (2006) isimli eserinde İngiliz (sonraki adıyla Kanzuk) Eczanesi'nde üretilen bu müstahzarların listesini şu şekilde vermiştir.⁴⁷

Acıbadem Kremi, Alexine jaune, Anticors, Antimalarya, Balsamin Eksiri, Bebe Pudrası, Bolürin, Borosalina, Bromoflorin, Catargol Mahlül, Codementhol, Cold Creme Kanzuk, Corricide, Ekspektorin, Elefterin, İodamin, Glüten Müstahzarları, Juvantin, Kanzuk (Dr. Dorigni) Diş Macunu, Kanzuk (Dr. Dorigni) Diş Tozu, Kanzuk Antiseptik Pastilleri.⁴⁸ Kanzuk Meyve Tuzu, Kanzuk Talk Pudrası, Komojen, Konjoktin, Krem Balsamin, Linimenthol, Mantolin, Mantolöljol, Müsekkin Pastil, Neoreksin, Opeptin, Pelesenli Katran Suyu, Pommade Prophylactique, Sadri Pasti, Sadri Şurup, Sirop Pektoral, Suppoglycerine, Talk Pudrası, Ürinal, Vitalin ve Yenideri Merhemi.

Mart 1928'de *Türk Eczacı Alemi* (Sene 2, No. 2) dergisinde yayınlanan “Kanzuk Eczahanesi ve Caneti Laboratuvarı Başlıca Müstahzaratı” başlıklı

⁴⁵ T. Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya*.

⁴⁶ M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı IV*.

⁴⁷ M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı V*.

⁴⁸ Bu ürün hâlâ Kansuk Laboratuvarı San. ve Tic. A.Ş. tarafından üretilmektedir. Soğuk algınlığı, öksürük gibi durumlarda rahatlatıcı olarak kullanılan Kanzuk pastili % 7 okalptüs - % 10 mentol'den oluşan formülü ile 50 gramlık ambalajlar içerisinde satılmaktadır.

reklama göre (Resim 11) eczanede üretilen bazı müstahzarların isim, kullanıldığı yer ve fiyatı şu şekildeydi:⁴⁹

Yeni Deri: Deri hastalıkları ve çatlakları, egzama, ustura yaralarını kâmilan tedavi eder. 20 guruş

Linimentol: Bilimum ağrı ve sızılara ve keza romatizmaya karşı emsalsiz bir merhemdir. 60 guruş

Aleksin Jon: Meşhur göz tabiplerinin talebi üzerine istihzar olunmuş yüz 1–2 sarı hamız-ı zibak esaslı göz merhemidir. 40 guruş

Pastil Leon: Kodein, Zamg-ı Arabî ve tıflan suyu ile müstahza olup öksürük kesici ve def'i teşennüctür. 40 guruş

Korisid: Nasur ilacı – işbu ilacın istimali nasurları birkaç gün zarfında kökünden çıkartıp istirahat bahşeder. 40 guruş

Siro Pektoral: Kodein, tıflan suyu ve aselbentli bir öksürük şurubu olup müsekkinin Sadri ve def'i teşennüctür. 85 guruş

Tahaffuz Merhemi: Gençliği harab iden frengi ve bel soğukluğu hastalıklarına karşı istimalini ehemmiyetle tavsiye ederiz. 60 guruş

Borusalina: Ayaklarda ve sair mahallerdeki ter kokularına karşı gayet müessir bir devadır. 50 guruş

Elefterin: Katiyen evca'i mucib olmaksızın müleyyin gibi tesir eden müşhil şekerleridir. 40 guruş

Katran suyu: Bronşit, nefes darlığı ve öksürük için gayet müessir bir devadır. 50 guruş

Supogliserin: Gliserinli, müşhil fitilleri tesiri mihaniki bir müşhil olup çabuk icrayı tesir eder. Bebekler ve büyükler için iki büyüklükte fitiller vardır. 40 guruş

Pastil Antiseptik: Öksürük, nezle, bronşit ve saireyi teskin idip boğaz hastalıklarına karşı güzel bir devadır. Yeşil 30 guruş, siyah 40 guruş

Ayrıca Sandalcı tarafından tespit edilen “Johann Maria Farina Kanzuk Kolonyası” şişesi eczanenin bu Alman firması ile bir dönem birlikte çalıştığını göstermektedir.⁵⁰

Tartışma ve sonuç

Bu çalışmada elde edilen yeni bilgi ve belgeler, İngiliz Eczanesi'ne ilişkin mevcut literatür bilgisinin kısmen hatalı ya da eksik olduğunu ortaya koymuştur. Eldeki veriler dikkate alınarak şu saptamalar yapılabilir:

⁴⁹ N. Sarı ve G. Dinç, *Eski Harfli Tıbbi Süreli Yayınlarıdaki Reklamlarda Türk Hazır İlaç Yapımcılığı (1910-1928)*. İstanbul 2000.

⁵⁰ M. Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı IV*.

فانزوی اجزاهانی			
جانہتی لابوراتواری باشلوچہ مستحضراتی			
دردی خستہ لعلی و جانلاری ، آکزما اوسطوره پارہی کابلہ	فانزوی مرہمی Pomade Prophy lactique	تداوی ایدر ۶۰ غروش	یکی دردی Yeni - Deri
کوجوکارک و بیوکارک ہر نوع شہینہ نندہ استعمال اوانور صحت قوت و قدرتی سریمآ انادہ ایدر	بالسایم شرفی صربی و قرہمی Balsamine Crème et eau	۸۰ غروش	رتابین شرفی Vitaline
مہینہ بہ فارشو بگانہ علاج اولوب تانیوی جرب و فطیدر	بورسالینا Borsalinae	۱۲۰ غروش	آنتی مالاریا Auti - malaria
بالسوم آغری و صیریلرہ و کدنا رومانیزمایہ فارشو امانلسز برصمہدر	الفتربہ Elefterine	۶۰ غروش	لینیمینٹول Linimenthol
مشہور کوز طیبیلرینک ملی اوزرینہ استحضار اوتش یوز ۲-۱ صاری محض زینق اساسی کوز صمہدر	فطرانہ صربی goudron Balsaminque	۴۰ غروش	آلکسیجہ ژونہ Alexine jaune
فودہ بین، ضعیف عربی و طفلان صوی ابلہ مستحضر اولوب آوکوردوک کسب و دافع تشنجدر	سروغلیسرینہ Suppoglycéerne	۴۰ غروش	پاستیل لئونہ Pastilles Léon
ناصر علاجی-اشبو علاج استعمالی ناصروردی بر قایق کون ظرفندہ کوکدن چیفارنوب استراحت غش ایدر	پاستیل آنتی سبتیک Pastilles Antiséptiques	۴۰ غروش	قورسب Correide
فودہ بین، طفلان صوی و عسبندیل بر آوکوردوک شروی اولوب مسکن صدی و دافع تشنجدر . ۸۵ غروشدر .	ژوروانطین شرفی Jouventine Orientale		سیرو پکتورال Sirop Pectoral
Elixir dentifrice grand flacon	125	دش صوی بیوک شیشہ ۱۲۰	دوقترہ دورہی و سبہ
elixir . . . ptit flacon	50	۵۰	عموجہدی
pate . . . grand tube	40	۴۰	Dentifrices
. . . ptit . . .	20	۲۰	Docteur
poudre en fer - blan	40	۴۰	Doriginy
. . . carton	30	۳۰	

دوبوسی جانہتی لابوراتواری . فانزوی اجزاهانی
بک اوغل ، استقلال جادسی نومرو ۲۵۳

Resim 11. Kanzuk Eczahanesi Caneti Laboratuvarı başlıca müstahzaratı (Türk Eczacı Âlemi, 2 Mart 1928)

Eczane'ye “İngiliz” isminin verilmiş nedeni bugün tam olarak bilinmemekle birlikte Aile'nin, o tarihlerde İngiliz kolonisi olan Malta'dan gelmiş olması ve bu nedenle de Canzuch'ların İngiliz vatandaşı olmalarının rol oynadığı düşünülebilir.

Eczanenin kuruluş tarihi olarak 1833'ten başka Baytop (1985) ve Şehsuvaroğlu (1970) 1859'u, Baylav (1968) ise 1850'yi vermektedir. François Canzuch'un 1860 tarihli mektubunda İngiliz Eczanesi'ne dair herhangi bir atfın

bulunmuyor olması da Eczane'nin 1833 yılında kurulduğu bilgisiyle gelişmektedir. Bu durum 1833 yılında İstanbul'da kurulmuş aynı adlı bir eczanenin 1859 yılında Canzuch'lar tarafından devralınmış olması ya da Canzuch Ailesi'nin İstanbul'a gelmeden önce 1833 yılında aynı adlı bir eczaneyi açmış olmaları ihtimalini akla getiriyor. Sonuç olarak, İngiliz Eczanesi Osmanlı devri hazır ilâç yapıcılığına öncülük etmiş eczanelerden başlıcası ve Osmanlı eczacılığının bir kilometre taşıdır.

Açıklama: İngiliz Eczanesi'ne ilişkin sağladıkları bilgi, belge ve fotoğraflar için Prof. Dr. Afife Mat, Dr. Michèle Nicolas, Mert Sandalcı ve Silvio Giannetti'nin torunu Bay Guido Buldrini'ye; Royal Pharmaceutical Society of Great Britain (RPSGB) Arşivi'nde (Londra) konuyla ilgili kayıtları araştıran Bayan Briony Hudson'a ve *Annuaire Oriental du Commerce* kayıtlarına ulaşmama yardımcı olan Osmanlı Bankası Arşivi (İstanbul) çalışanlarına çok teşekkür ederim.

Ek 1. François Canzuch'un İngiltere Büyükelçisi Sir Henry Lytton Bulwer'a yazdığı 24 Eylül 1860 tarihli mektup (Norfolk Record Office, İngiltere).

Au très Honorable
Sir Henry Lytton Bulwer
G.C.B. Ambassadeur de S.M.B.
Péra

Excellence,

Je, soussigné François Canzuch Sujet de S.M. Britannique, employé depuis onze ans dans les hôpitaux de l'Arsenal Ottoman en qualité de Pharmacien, ai l'honneur d'exposer à Votre Excellence que ayant toujours employé mes moments de loisirs à l'étude de la Physique et de la Chimie, principalement dans la branche de la distillation dont je me suis occupé quelque temps, j'ai pu:

1) avoir la certitude que le Gouvernement Ottoman est fraudé d'au moins deux millions par an, dans la seule Capitale, sur le droit qu'il perçoit sur le produit des fabriques d'eau de vie.

2) découvrir un moyen simple et infaillible d'obvier à cet inconvénient.

Je désire et j'implore le puissant appui de Votre Excellence pour soumettre mon plan au Gouvernement Ottoman, et c'est pour cela que je supplie humblement Votre Excellence, afin qu'Elle daigne accueillir ma demande et désigne un interprète pour m'assister dans mes démarches auprès de la Porte Ottomane, de sorte que tout en faisant les intérêts du Gouvernement j'obtienne moi aussi la récompense due à mon travail, récompense dont j'ai grand besoin dans ces circonstances critiques pour moi.

Je joins à la présente un aperçu de ma découverte [et suis] prêt à donner toutes les explications nécessaires afin que l'on constate la vérité de mon exposé.

Votre Excellence, je vous assure de mon plus profond respect.

Votre très dévoué et très humble serviteur,

François Canzu[c]h
Constantinople, 24 septembre 1860

A Milestone in Ottoman Pharmacy: The British Pharmacy in Istanbul

The British Pharmacy (1859 – 1965) in Istanbul was one of the pioneer pharmacies of the Ottoman Empire because of the large scale of its drug manufacturing business. For more than a century, it served on the Grande Rue de Péra (today İstiklal Street) in the Beyoğlu District of Istanbul, where it was run by different members of the same family: Noël Canzuch, Joseph Canzuch, François Canzuch, Vincent Giannetti and Silvio Giannetti. Among them, the pharmacist Joseph Canzuch was succeeded in receiving a “*Diplome de mérite*” at the International Medical Congress (London) in 1881. In 1932, the pharmacy was purchased by Pharmacist Muhittin Hüsnü Kansuk who adopted the original name (Canzuch) with only a slight difference in pronunciation, as his surname. He ran the British Kansuk Pharmacy until 1965. In 1960, M. H. Kansuk and Dr. İsmet Sözen set up a drug manufacturing company under the name *Kansuk Laboratuvarı* which is still part of the Turkish pharmaceutical market today.

Key words: British Pharmacy, history of pharmacy, Istanbul pharmacies, Joseph Canzuch, Kansuk Laboratory, Muhittin Hüsnü Kansuk, Noël Canzuch Pharmacy of England, Pharmacie Canzuch.

Osmanlı eczacılığında bir kilometre taşı: İngiliz Eczanesi, İstanbul

1859 – 1965 yılları arasında faaliyet gösteren İngiliz Eczanesi, Osmanlı devri hazır ilâç yapıcılığına öncülük etmiş eczanelerden biridir. Yüzyılı aşkın süre Beyoğlu-İstiklal Caddesi'nde önce aynı aileden eczacılarla (Noël Canzuch, Joseph Canzuch, François Canzuch, Vincent Giannetti ve Silvio Giannetti) ardından 1934 Soyadı Kanunu'yla “Kansuk” soyadını alacak olan Muhittin Hüsnü Bey hizmet vermiştir. Bu kişiler arasında 1881 yılında Londra'da düzenlenen Tıp Kongresi Sergisinde kazandığı liyakat diploması nedeniyle Joseph Canzuch özel bir öneme sahiptir. Eczane 1932'de Ecz. Muhittin Hüsnü Bey tarafından satın alınarak faaliyetine “İngiliz Kansuk Eczanesi” adı altında 1965'e kadar devam etmiştir. M. Hüsnü Bey ve Dr. İsmet Sözen tarafından 1960 yılında kurulan *Kansuk Laboratuvarı* bugün de Türk ilâç sanayindeki yerini korumaktadır.

Anahtar sözcükler: Eczacılık tarihi, İngiliz Eczanesi, İstanbul eczaneleri, Joseph Canzuch, Kansuk Eczanesi, Kansuk Laboratuvarı, Muhittin Hüsnü Kansuk, Noël Canzuch.

OSMANLI ECZACILIĞININ GELİŞME SÜRECİNDE İLAÇ HAZIRLAYIP SATAN ESNAF VE SAĞLIKÇILAR*

Nuran Yıldırım**

En önemli tedavi aracı kabul edilen ilaçlar, Avrupa’da yüzyıllar boyunca hekimler, eczacılar ve bakkallar tarafından hazırlanıp satılmıştı. Eczacılar 1617’de kendi cemiyetlerini kurarak bakkallardan ayrılmıştı. Hekimler hasta bakıp ilaçlarını veriyor, eczacılar da ilaç hazırlamanın yanında tıbbi uygulamalar yapıyordu. İki meslek mensupları arasındaki rekabet onyedinci yüzyılda şiddetlenmiş, aynı hızla ondokuzuncu yüzyıla girilmişti. Avrupa’da bu iki meslek erbabının yolları yüzyılın sonuna doğru ayrılırken, Amerika Birleşik Devletleri’nde hekimler ilaç hazırlayıp satmaya devam etmiştir. Ondokuzuncu yüzyılda yaygınlaşan ulusal farmakopelerin çoğu, tiryak gibi eski maddeleri bulundurmaya devam ettiği için, bilim, biyoloji, fizyoloji ve kimyadaki ilerlemelerin gerisinde kalmıştı.¹

Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk dönemlerinde, ilaçlar hekimler, cerrahlar, kehhaller (göz hastalıklarını tedavi edenler) tarafından hazırlanır ve satılırdı. Avrupa’da olduğu gibi bir eczacılık mesleği bulunmuyordu. Ancak ilk Osmanlı eczaneleri kabul edilen; Edirne’deki II. Bayezid Darüşşifası’ndaki, Meâcin Kârhanesi (Macunlar İşliği, 1488) ile Süleymaniye Darüşşifası’ndaki Dârülakâkir’de (Kökler Evi, 1556) ve müstakil eczanesi bulunmayan diğer darüşşifalarda çalışan saydalân ve aşşâb unvanlı kişilerin eczacı olduğu düşünülmektedir. Darüşşifalarda ayrıca; şerbetiyan (şerbetçiler), tabbah-ı eşribe (şurup pişirici), hafız-ı eşribe (şurup koruyucu), edviye-kûp/ecza-kûp (ecza dövücü), edviye kilercisi, edviye vekilharcı gibi ilaç hazırlanmasına yardım eden personel bulunmaktaydı.

Öndördüncü yüzyıldan itibaren, pek çok Türkçe tıp kitabının girişinde, o kitabın hekim bulunmayan yerlerde derde deva olması temenni edilmiş ve sonunda tek başına ilaç olarak kullanılan droglar ile bileşik ilaç terkipleri verilerek bunların hangi hastalıklarda kullanılacağı anlatılmıştır. Yazma eser kütüphanelerinde sayısı hayli kabarık mualecat (ilaçlar) mecmuaları da ilaç olarak kullanılan çeşitli bileşiklerin hekim olmayan kişiler tarafından yaygın bir şekilde yapıldığı düşünmektedir.

Hastalar için ilaca ulaşmanın en kolay yolu; hekimler, cerrahlar, kehhaller (göz hekimleri) ile diğer sağlıkçıların “dükkân” adı verilen hasta baktıkları

mekânlar ile bazı esnaf dükkânlarıydı. Bunların hepsi ilaç hazırlayıp satıyordu. “Ot bulucu” esnafın bile varlığına işaret eden Evliya Çelebi’ye göre, 17. yüzyıl ortalarında İstanbul’da sağlık ile ilgili maddeler satan esnaf ve sayıları şöyleydi: Attar (2000), esnaf-ı meşrubat-ı deva (şifalı sular satan esnaf, 500), macuncu (300), gülâbçı (gülsuyu satıcısı, 41), amberci (35), buhurcu (25), edhan-ı edviyeci (ilaç yağları satıcısı, 8). İlaçların ham maddeleri genellikle Mısır Çarşısı’ndaki attarlar ve kökçülerden temin edilirdi. Meşrubat-ı deva esnafının dükkânları Beyazıt ve Hocapaşa civarındaydı. Bunlar, lisanü’s-sevr (sığır dili, *Anchusa officinalis*, Boraginaceae), hindiba (yaban marulu, *Cichorium intybus*, Compositae), köknar (*Abies cilicica*, Pinaceae), nane (*Mentha piperita*, Labiatae), sa’ter (*Satureja hortensis*, Labiatae) gibi ilaç yapımında kullanılan drogların sularını hazırlayıp renkli şişelerde satarlardı. Macuncular ise; besbâse (*Myristica fragrans*, Myristicaceae), kebâbe (kuyruklu biber, *Piper cubeba*, Piperaceae), tarçın (*Cinnamomum zeylanicum*, *C. cassia*, Lauraceae), dâr-ı fülful (uzun biber, *Piper longum*, Piperaceae), kakûle (*Elettaria cardamomum*, Zingiberaceae), havlican (*Alpinia officinarum*, Zingiberaceae), ûdü’l-kahr (*Tanacetum cinerariifolium*, Compositae), zencefil (*Zingiber officinale*, Zingiberaceae) gibi maddeleri dövüp değişik terkiplerde macunlar hazırlardı. Gülâbçılar, gülsuyu yanında buhursuyu (güzel kokulu çiçeklerden damıtılmış su) ve anber, asilbend (*Styrax benzoin*, Styracaceae), yasemin suları satarlardı. İlaç yapımında kullanılan; badem, servi kozalağı, ceviz, fındık, yasemin, sümbül, gül, reyhan, misk yağları edhân-ı edviyeciler tarafından üretilip satılırdı.² Bu dönemde müstakil eczacılık mesleği olmadığından eczane de bulunmuyordu.

Osmanlı tıbbında ilk kez Hekimbaşı Salih bin Nasrullah (ö. 1669), ‘Akrabadin’ adlı farmakopesinde, ilaç sanatı ile uğraşan meslek erbabına “ispeçyar” adını vermiş ve bu mesleği tanımlamıştır. “İspeçyar”, İtalyanca “spezzere” sözcüğünün Türkçe okunuşudur.³ Bu sözcük sonraları “ispençiyar” şeklinde dilimize yerleşmiştir.

Arşiv belgeleri arasında bulunan, İtalyan ve Fransız ispeçyarların askeri hastanelere sattıkları ilaç listelerinden, 19. yüzyıl başında İstanbul’da yabancı ispeçyarların var olduğu anlaşılıyor. Viyana’dan davet edilen Dr. Neuner ile Eczacı Hofmann’ın 9 Temmuz 1835’te sarayda çalışmaya başlamasından sonra saray sağlık heyetine eczacı, ispeçyar, eczacı yamağı, eczacı çırağı gibi önceleri bulunmayan sağlık görevlileri dahil edilmiştir. İstanbul’da yabancılara ait “ispençiyar” ve “eczacı” dükkânlarının artmaya başlaması da bu zamana rastlar.

* Les Thérapeutiques dans l’Empire Ottoman au XIXème Siècle (XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Tedaviler) konulu toplantıda (IFEA, 3 Haziran 2009) sunulmuştur.

** Prof. Dr., İ. Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı.

¹ Albert S. Lyons, R. Joseph Petrucci, *Çağlar Boyu Tıp*. Çev. Nilgün Güdücü, İstanbul 1997, s.447, 541.

² Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968. s. 135-136.

³ Ibid, s. 191-196.

1868 yılında İstanbul'da, yabancılar ile azınlıklar tarafından işletilen 44 eczane vardı.⁴

Osmanlı tıbbının modernleşmesinde bir dönüm noktası olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Askeri Tıp Okulu) 1839'da eğitime başladığında, buraya nakledilen Tıphane-i Âmire öğrencilerinden bir kısmı Dr. Charles Ambroise Bernard'ın açtığı Eczacılık Sınıfları'na alındı. 1840 yılında Ahmet Mustafa ve Kadri Süleyman Efendiler buradan askeri eczacı olarak mezun oldular. 1873'ten itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den (Sivil Tıp Okulu) diploma almaya başlayan sivil eczacılar, eczane açmaya başladı.

Osmanlı eczacılığında bu gelişmeler yaşanırken hekim, cerrah, kehhâl, kasıkçı, kırıkçı-çıkıkçı dükkânlarında ilaç satışı devam ediyordu. Attar, kökçü, şerbetçi, macuncu, ma-i mukattar (çeşitli bitkilerin damıtık suları) satıcıları⁵ ile tutyacı (göz sürmecisi) gibi ecza ile ilgili esnaftan başka; berber, sabuncu, kürkçü, helvacı, kahveci gibi esnaf da kendi hazırladıkları bir takım terkipleri, ilaç adı altında satıyordu. İzinsiz olarak ilaç hazırlayıp satan bu esnaf zaman zaman ölümlere sebep oluyordu. Bunlara İranlı ve Hintli hekim ve attarların verdiği zararlar da eklenmişti.⁶ İstanbul Aksaray'da bir hekimden aldığı ilacı içen İsmail'in eşi vefat etmişti.⁷ İstanbul Karagümrük'te helvacı Hüseyin, Hafize Hanım ve diğer bazı hastalara kendi yaptığı kimyasal terkipleri vererek ölümlerine sebep olmuş ve Rodos'a sürgün edilmişti.⁸ Aynı günlerde Van'da Mehmet Ağa, suçu Serkis'in hazırladığı bazı kimyevi ilaçlarla ölünce suçu Serkis de Rodos'a sürülmüştü.⁹

İlaç Satan Esnafın Denetlenmesi

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında esnafın denetimi ihtisap ağaları¹⁰ yani belediye zabıtarlarının sorumluluğunda olduğu için ilaç üretilip satan esnaf ta ihtisap ağaları tarafından denetleniyordu. 1845 yılında, çocuklara uyku için

⁴ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s. 95-98.

⁵ İstanbul'da İhsanî's-sevr, hindiba, köknar, nane, za'ter gibi bitkilerle hazırlanan damıtılmış sular. Bk. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*. Yay. Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, s. 353.

⁶ BOA., A. MKT. MVL. 17 R 1271 [7 Ocak 1855].

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. MKT. NZD. 61/2, 1 M 1269 [15 Ekim 1852].

⁸ BOA., A. MKT. 136/80, 27 B 1264 [29 Haziran 1848]; A. MKT. 139/74, 12 Ş 1264 [14 Temmuz 1848]; A. MKT. 150/82, 25 L 1264 [24 Eylül 1848].

⁹ BOA., A. MKT. 150/69, 25 L 1264 [24 Eylül 1848].

¹⁰ Osmanlı teşkilatında belediye zabıtası ile meşgul olan görevlilere, "ihtisap ağası" veya "muhtesip" denirdi. İhtisap ağaları kendilerine bağlı görevlilerle çarşı pazar gezerek esnafın; pis, eksik tartılı, karışık ve bozuk mal satıp halkı kandırmasını önlemekle ve böyle yapanları cezalandırmakla görevliydi. İhtisap Nezâreti 1854'te lağvedilerek yerine Şehremaneti kurulmuş, "ihtisap nâzırı" unvanı da "şehremini / belediye başkanı" unvanına dönüştürülmüştür. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, (İstanbul 1951), s. 40-43.

verilen afyonlu haplardan ölümler meydana geldiğinin haber alınması üzerine, attarlar ve ilaç yapıp satılan diğer yerlerde afyonlu hap ve macun yapıp satılması yasaklanır. Bu yasağa uymayanların cezalandırılması kararlaştırılır. İhtisap Nâzırı'na, afyonlu haplardan ölümlerin önlenmesi için gerekenin yapılması bildirilir.¹¹

1840 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane içinde kurulan ve ülkenin sivil sağlık hizmetlerinden sorumlu olan Meclis-i Tıbbiye'nin ilk kararlarından biri, "eczacılar, ebeler, kırık-çıkıkçılar, kan alma, diş çekme gibi sağlıkla ilgili işler yapan esnafın, bu meslekleri icra edebilecek bilgi ve beceriye sahip olup olmadıklarının anlaşılması için sınava tabi tutulmaları" idi. Başarılı olanlara ruhsat verilecek, sınava girmeyenler bir hak iddia edemeyeceklerdi. Bu karar bütün vilayetlere duyuruldu ve İstanbul'a gelip girdikleri sınavda başarılı olanlara ruhsat verilmeye başlandı.¹²

Fakat ilaç yapımındaki uygunsuzluklar sürüp gidiyor, ölümler artıyordu. Hekim, cerrah ve eczacıların denetim altına alınmaları için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de özel bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun önerisiyle, olur olmaz dükkânlarda kimyevi ecza bulundurulması yasaklandı. Ayrıca eczacı dükkânlarından başka yerlerde ecza terkip ettirilmemesi gerektiği *Vekayi-i Tıbbiye*'de (No. 3, 5 N 1266/15 Temmuz 1850) yayınlanan bir haberle herkese duyuruldu. Kısa bir süre sonra da 4 Kasım 1850'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezâreti'ne (Askeri Tıp Okulu Dekanlığı), hekim ve cerrah dükkânlarında da kimyevi ecza bulundurulmasının tıbbi kanunlara aykırı olduğu bildirildi. Ayrıca eczacı, hekim ve cerrahları kapsayan bir nizamname yapılması istendi.

Meclis-i Tıbbiye, eczacılar ve eczaneler ile ilaç yapan esnafı denetlemek üzere, "Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye" (Réglement sur la Pharmacie Civile dans l'Empire Ottoman) adıyla bir yasa taslağı hazırladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ilk eczacılık düzenlemesinin yürürlüğe girdiği, *Takvim-i Vekayi* (No.469, 29 Ş 1268/18 Haziran 1852) ile ilân edildi. Nizamname-i Eczacıyan, 1852 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane matbaasında Türkçe, Fransızca ve İtalyanca olmak üzere üç dilde basıldı. Bu yıllarda İstanbul'daki eczanelerin tamamına yakın kısmı azınlıklar ile yabancılar tarafından işletiliyordu. Bütün eczanelere, nizamnameden birer tane gönderildi.

Nizamname-i Eczacıyan'ın 7. maddesiyle, eczacıdan başka hiçbir kimsenin, hiçbir halde ve hiçbir bahane ile hap, merhem, toz ilaç, yakı ve bunun

¹¹ BOA., A. MKT. MVL. 2/15, 22 C 1261 [28 Haziran 1845].

¹² BOA., A. MKT. MHM. 216/100 (19 L 1277/30 Nisan 1861); Feza Günergün, Nuran Yıldırım, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye getirdiği eleştiriler (1857-1867)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.III, sayı 1 (2001), s.19-63.

gibi ecza satma ve doktor reçetesi yapma yetkisi bulunmadığı hükme bağlandı. 17. maddesi ile hekim ve cerrah dükkânları/muayenehaneleri ile ma-i mukattar satan suçu dükkânlarında ecza satışı yasaklandı. Nizamname-i Eczacıyan ile, ilkel yöntemlerle çalışan bir takım esnafa ilaç yapımı ile satışının yasaklanması, halk sağlığının korunması için atılmış önemli bir adımdır. Hekim ve cerrahlardan ilaç yapıp satma yetkisinin alınması sonunda hekim, eczacı ayrımı kesinleşmiştir.

Ancak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Cemaleddin Efendi'nin 26 Ekim 1854 tarihli yazısından, Nizamname-i Eczacıyan'ın pek etkili olmadığı anlaşılıyor. Cemaleddin Efendi bu yazısında; berberler, attarlar ve bunun gibi diğer esnafın, hiçbir mezuniyetleri olmadığı halde hekimlik yapıp ilaç satarak körü körüne tıba müdahale ve tarruz etmekte olduklarını dile getirip, bu esnafın faaliyetlerinin önlenmesi için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin müfredat-ı tıbbiye dersi muallim muavini, Meclis-i Tıbbiye üyesi Miralay Hafız Bey'in görevlendirilmesini önerir. 19 Aralık 1854 günü çıkan irade ile Hafız Bey, İstanbul'da hasta muayene edenler ile ilaç yapıp satanları kontrol etmek üzere, müfettiş olarak tayin edilir. Müfettiş Hafız Bey ilaç yapıp satan esnafın dükkânlarını gezecek, sattıkları ilaçları alıp bir şişeye koyduktan sonra mühürleyip Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye götürecekti. İlaç satan esnaf da Zabtiye'ye teslim edilecekti.¹³

1852 yılında yürürlüğe giren "Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye", 3 Şubat 1861 (22 Receb 1277) tarihinde yürürlüğe giren "Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname" ile ortadan kalktı. Bu yeni nizamnamenin 1. maddesine göre, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den veya Avrupa okullarından eczacılık diploması olmayan, yahut Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından verilmiş ruhsatı olmayanların, eczacı dükkânı açma, ilaç yapma ve ilaç satma yetkisi yoktu.

Attarlar

İlaç hammaddelerinin ve çeşitli formlardaki ilaçların satıldığı attar dükkânları iki kısımdan ibaretti. Üst üste sıralanan raflarda, uzun tahta kutular içinde droglar bulunur, arka taraftaki imalathanede ise; basur hapı, müşhil hapı, öksürük hapı, pehlivan yakısı (Emplâtre vesicatoire, Emplastum cantharidum), yara merhemi gibi ilaçlar hazırlanırdı. Mısır Çarşısı'ndaki attarlar, Cemiyet-i Attaran adındaki esnaf cemiyetine bağlıydılar. Bu cemiyet, attar esnafını cezalandırır veya taltif eder, çırak ve kalfaların hakkını arardı. Mütareke senelerinde, önce işgal ordularının müdahalesine maruz kaldıktan ve sonra da

¹³ Nuran Yıldırım, "Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye-Osmanlı Devleti'nde Eczacılar Nizamnamesi-1852", *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998; İstanbul)*. Ed. Emre Dölen, Marmara Üniv. Yay., İstanbul 2000, 43-64.

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin ve ardından da belediyenin kontrolüne girince, Mısır Çarşısı da diğer dükkânlarla aynı muameleye tutularak Cemiyet-i Attaran'ın kontrolünden çıkmıştır.

7 Mayıs 1885 (22 Recep 1302/25 Nisan 1301) tarihinde yürürlüğe giren "Ecza Ticareti Hakkında Nizamname"de sanayie ve eczacılığa ait kimyevi ve tıbbi eczayı büyük miktarda satan attar/aktar esnafı, sadece ecza tüccarı olarak tanımlandı. Nizamname tarihinden önce attarlık yapanlar mesleklerini sürdürebilmek için yeniden ruhsat almaya mecbur oldular. Az miktarda tıbbi ecza satmaları, reçete yapmaları, mağaza ve dükkânları ile bunlara bitişik yerlerde eczane açmaları yasaklandı.¹⁴ Aynı tarihte yürürlüğe giren "Attarlar ve Kökçüler Nizamnamesi" ile attarlara, bu nizamnameye ilişik listedeki zehirli ve zararlı eczayı satmak kesinlikle yasaklandı. Bu listedeki maddeler sadece eczacılar tarafından reçeteye satılacaktı. Attarların Avrupa'dan gelen spesiyaliterleri ve eczacıların etibba reçetesiyle yapıp sattıkları ilaçları satmaları da yasaktı. Kökçüler ise bu maddeleri ayrı bir yerde muhafaza edip bunları malum olan attarlar ile eczacılardan başkasına satmayacaktı. Bu nizamnameye aykırı hareket eden attarlar ve kökçüler, Ceza Kanunu'na göre cezalandırılacaktı. "Bey" ve furuhtu attarlar için külliye memnu olan ve ecza tüccarı tarafından satılmasına meşrutan mezuniyet verilen ecza-yı muzır-ra-i semmiye" başlıklı listede 68 şiddetli zehirli madde sıralanmıştı.¹⁵

Bu yasaklara rağmen, bazı attar dükkânlarında zehirli maddeler bulundurup satılıyordu. Rusçuk'ta Ayşe adında bir kadın, Bode'nin attar dükkânından aldığı aksülümen (sublimé) ile eşini öldürmüştü. Ayşe Hanım aksülümeni, kadınların yüzlerine sürdükleri düzgün adlı kremi hazırlamak için aldığını söylediğinden, attar ceza almamıştı.¹⁶ Samsun'da İranlı tebaasından attar Hüseyin bin Mehmet, bozacı Abdi'ye yanlış ilaç vererek ölümüne sebep olmuştu.¹⁷ 1898 yılında Bursa'da bir kişi, attar Kara Hafız'dan aldığı sıçanotundan zehirlenerek ölmüştü. Kara Hafız'ın dükkânı polis nezaretinde teftiş edildiğinde nizamname ile yasaklanan 11 zehirli maddeyi sattığı anlaşılmıştı.¹⁸ Dahiliye Nezareti, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'nden attar dükkânlarının derhal teftiş edilmesini ve ele geçirilecek zehirli eczaya el konup sahibi hakkında kanuni işlem yapılmasını istemişti.¹⁹ Fakat yabancı uyruklu

¹⁴ Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*. İstanbul 1968, s. 254-258; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s.78.

¹⁵ "Attarlar ve Kökçüler Nizamnamesi," Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c.6, İstanbul 1995, s. 3070-73.

¹⁶ BOA., A. MKT. MVL. 143/52, 28 N 1278 [29 Mart 1862].

¹⁷ BOA., DH. MKT. 346/14, 23 Ş 1312 [19 Şubat 1895].

¹⁸ BOA., DH. MKT. 2089/11, 28 Za 1315 [20 Nisan 1898].

¹⁹ BOA., DH. MKT. 1811/123, 12 B 1308 [5 Kasım 1901].

attarlar ile kökçülerin çoğu sıhhiye müfettişlerinin teftiş yapmasını engelliyordu.²⁰ Bunun üzerine Hariciye Nezareti'ne yabancı uyruklu attar ve kökçülerin sefaretlerinin, umumi sağlıkla ilgili bu duruma itina edilmesi gerektiği hakkında uyarılması istenmişti. İstanbul Belediyesi'ne ruhsat verilen attarlar ile kökçülerin listesini göndermesi, Zabtiye Dairesi'ne ise teftiş sırasında sıhhiye müfettişlerine yardım edilmesi bildirilmişti.²¹

Zehirli maddelerin satışı bir türlü önlemediğinden, Anadolu'da bu maddelerle işlenen cinayetler artıyordu. Başka bir erkeğe varmak isteyen bir kadın, attardan aldığı zehirli maddeyle kocasını öldürebiliyor, bazı kadınlar miras yüzünden küçük çocukları zehirleyebiliyordu. Zehirlenme vakalarında ele geçen maddeler tahlil için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gönderiliyordu. Tıbbiye Nezareti taşrada artan zehirlenme vakalarının, sıhhiye müfettişleri ile belediye tabiplerinin görevlerini ihmal etmelerinden kaynaklandığına dikkati çekince Dahiliye Nezareti, bütün vilayetlere zehirli maddelerin serbestçe satışını yasaklayan nizamname hükümlerinin uygulanmasını emretmişti.²²

Berberler

Kan alma ve diş çekme izni olan bazı berberler adeta cerrahlık ve hekimlik yapıyor, ayrıca hiçbir yetkileri olmadığı halde ilaç satıyorlardı. 1840 yılında sağlıkla ilgili işler yapan esnafın sınava tabi tutulmaları, başarılı olanlara ruhsat verilmesi yolundaki karar vilayetlere bildirilince, İstanbul'a gelip girdiği sınavda başarılı olanlara ruhsat vermeye başlandı. Berber Mardiros ve Erzurum'dan gelen Hacı İstefan, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de "cerrah imtihanı komisyonu" tarafından imtihan edilip ruhsatlarını aldılar (1851). Bir süre sonra, kan alma ve diş çekme ruhsatı almış olup İstanbul'da çalışan berberlerin cerrahlık ve tababet ettikleri hatta hiçbir izni olmayanların bile tababet edip ilaç sattıkları ve bu yüzden çeşitli "fenalıklar" olduğu görülüp işitilmeye başlanmıştı.²³

Berber Kirkor'un hapları ve Bahçıvan Dimo'nun ölümü

Beyoğlu'nda bahçıvan Dimo hastalanınca, eşi muayene etmek üzere Tatalı Berber Kirkor'u çağırır. Hasta, Kirkor'un verdiği hapları iki gün kullanır fakat hastalığı şiddetlendiğinden bu hapları bırakır. Bu defa Dr. Spadaro'nun tedavisine giren Dimo, sekiz on gün sonra vefat eder. Eşi Margarita, berber Kirkor'un haplarından öldüğünü iddia edip şikayetçi olunca, berber tutuklanır. Zaptiye hekiminin yaptığı postmortem muayenede, cesette

²⁰ BOA., DH. MKT. 1813/123, 19 B 1308 [12 Kasım 1900].

²¹ BOA., DH. MKT. 1806/80, 27 C 1308 [22 Ekim 1900].

²² BOA., DH. MKT. 2595/137, 23 ZA 1319 [3 Mart 1902].

²³ Nuran Yıldırım, "Berberlerden diş hekimlerine İstanbul'da Dişçiler Mektebi kurma çabaları ve Dişçi Mektebi'nin açılışı," *Toplumsal Tarih*, sayı 146 (Şubat 2006), s.38-43.

yara ve kırık görülmez. Birkaç gün evvel yapıştırılmış olan 15 sülük ve pehlivan yakısı izleri bulunur. Otopside Dimo'nun midesi normaldir, vücudunda zehirlenme belirtisi görülmez. Dimo'nun hastalığına teşhis konamadığı ve uygun ilaçlarla tedavi edilmediği için öldüğüne hükmedilir. Tahlil için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gönderilen haplarda iki buğday (grain) göztaşı (bakır sülfat) bulunduğu tespit edilir. İfadesine başvuru Dr. Spadaro hastada bakır çalmış yemek yiyenlerde görülen belirtilere benzer belirtiler gördüğünü ifade eder. Ancak göztaşı her ne kadar zehirli bir maddeyse de, Dimo'nun yuttuğu hapların sayısı bilinemediğinden tıbben ölüme göztaşının neden olduğu söylenemez. Yine de berber Kirkor, tababete müdahale etmek ve zehirli ecza kullanmaktan bir sene pranga cezasına çarptırılır. Cezasının sonunda bir daha böyle işlere karışmamak şartıyla tahliye edilmesine karar verilir.²⁴

Solucan (oksiyür) tozu

Mahmutpaşa'da kaşıkçı İsmail Efendi, kürkçü kalfası İstavri'den 30 kuruşa solucan tozu alır. Solucan tozunu içen küçük oğlu titreyerek hastalanır, hekime götürülürken babasının kucağında vefat eder. Eve dönen baba aynı tozdan içmiş olan eşini de hasta bulunca hekim getirtir, eşi şifa bulur. Kürkçü kalfası İstavri'nin verdiği toz Mekteb-i Tıbbiye'de tahlil ettirildiğinde, üç çocuğu öldürecek kadar kargabüken çiçeği yani striknin (strychnine) içerdiği anlaşılır. Kürkçü kalfası İstavri, bu tozla küçük bir çocuğun ölümüne sebep olduğu için Tersane-i Âmire'de üç yıl kürek cezasına çarptırılır (1853).²⁵

Trabzon'da bozacı Hamza oğlu Abdi, İranlı attar esnafı Hüseyin bin Mehmet'ten aldığı solucan ilacını içtikten sonra ölür. Yapılan otopside bozacının fare zehirinden öldüğü anlaşılır. Yapılan tahkikatta, attarın solucan ilacı yerine yanlışlıkla fare zehiri verdiği anlaşılır. Attar tutuklanır. Trabzon'daki bütün attar dükkânları hekimler, polis ve belediye memurları vasıtasıyla teftiş ettirilip, tabip reçetesiyle kullanılması gereken ilaçlar ve tıbbi eczanın tamamı toplattırılıp imha edilir (1895).²⁶

Sabuncuların frengi hapi

Konjenital sifilisi olan bir piyade yarbayı, cinsel yolla bulaşan bu hastalığa yakalanmış olmanın verdiği utanç nedeniyle olsa gerek, hekime

²⁴ BOA., İ. MVL. 265/10070, 19 CA 1269 [30 Mart 1853]; A. MKT. MVL. 61/68, 28 CA 1269 [8 Nisan 1853].

²⁵ BOA., İ. MV. 110/70, 29 Ca 1269 [8 Mart 1853].

²⁶ BOA., DH. MKT. 346/14, 23 Ş 1312 [19 Şubat 1895].

gitmek istemez. Kendisine tavsiye edilen bir sabuncudan aldığı hapları içer ve ölür. Harbiye Nazırı ölümü hakkında tahkikat açılmasını ister (1857).²⁷

Aynı yıl frengiye yakalanan bir yüzbaşı, Zindankapı'da sabuncu Süleyman'a başvurur. Sabuncu Süleyman yüzbaşıya günde dört tane içmek üzere 40 hap verir. Yüzbaşı bu hapları 10-11 gün kullandıktan sonra vefat eder. Ölüm sebebini bulmak üzere, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den Dr. Galenzi ile Giorgio Della Sudda görevlendirilir. Maltepe Hastanesi'nde yapılan otopside, mide zarının yumuşamış olduğu ve bazı yerlerinde lekeler olduğu görülür. Mide içinden alınan maddede cıva (hydrargyrum) ve isfidac (üstübeç, Plumbum carbonicum) bulunur. Haplar incelendiğinde; 10 buğday aksülümen (sublimé), biraz cıva, 129 buğday isfidac, biraz un ve tükürükten ibaret olduğu anlaşılır. Hapların içerdiği aksülümen miktarının doktorların verdiği miktardan fazla olduğu tespit edilir. Cıva ile isfidac da aksülümen gibi zehirli eczalardan olduğu için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti, doktor olmadığı halde nazik bir meslek olan hekimliğe cüret ettiği ve zehirli ilaç kullanmaya cesaret ettiği için, diğerlerine ibret olmak üzere Sabuncu Süleyman'ın cezalandırılmasını ister. Mülkiye Kanunname-i Hümayunu'nda açıklık bulunmamakla beraber bu gibiler bir sene müddetle prangaya mahkûm edildiğinden, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin önerisiyle tutuklu bulunan sabuncu Süleyman, bir yıl pranga cezasına çarptırılır. Cezasının bitiminde bir daha böyle şeylere karışmaması için kuvvetli bir kefalete bağlanarak tahliye edilmesi kararlaştırılır.²⁸

Kahveci Hüseyin Baba'nın İlaçlı Fıçısı

Silistre'de kahvecilik yapmakta olan Hüseyin Baba tababetle ilgisi olmadığı halde, sızısı olanlara ilaç vermek ve hastaları fıçıya koymak gibi vukuatından dolayı uyarılır. Bu uyarıya kulak asmayan kahveci, 23 Haziran 1858 günü kendisine başvuran ve ayağında sızısı olan bahriye onbaşı İsmail'den tarif ettiği otları mezarlıktan toplamasını söyler. İsmail'in getirdiği otları kaynatıp suyunu bir fıçıya doldurur, kuşağından çıkardığı bir tozu suya serper. Başı hariç tüm vücudunu fanila ile sarıp onbaşığı bu fıçıya sokar. Bir saat sonra yatağa alır. Ardından Ahmet adında bir askeri aynı şekilde fıçıya koyup çarşıya gider. Yarım saat sonra onbaşı yatakta vefat eder. Fenalaşan Ahmet derhal fıçıdan çıkar. Postmortem muayenede İsmail onbaşının bedenindeki tüylerin dökülmüş olduğu görülür ve zehirlenerek öldüğünden şüphelenilir. Fıçıdaki suya sultan otundan (Mercurialis annua, *French mercury*,

²⁷ "Variétés", *Gazette Médicale d'Orient*, Vol. 1, No. 2 (Mai 1857), p.32; Hüseyin Hatemi, Aykut Kazancıgil, "Gazette Médicale d'Orient'nin İlk Sayıları," *Tıp Tarihi Araştırmaları* (ed. H.H. Hatemi, A. Kazancıgil), sayı 15, 2007, s.33-38.

²⁸ BOA., A. MKT. MVL. 95/34, 17 C 1274 [2 Şubat 1858].

Annual mercury) başka bir şey koymadığını, serptiği tozun da zencefilden ibaret olduğunu söyleyen kahveci bir sene hapis cezasına çarptırılır.²⁹

Sonuç

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden derlediğimiz belgeler, Osmanlı coğrafyasında yaşayanların 19. yüzyıla kadar attar, berber, kürkçü kalfası, kahveci, sabuncu gibi kimi esnaftan medet umduğunu, bazen bu yolda ölenler olduğunu gösteriyor. Attarların ilaç yapımında kullanılan maddeleri ve basit terkipleri yapıp sattığı, berberlerin de diş çekip kan alan, apse açan, kırık çıkık saran geleneksel sağlıkçılar oldukları biliniyor. İlginç olan helvacı, sucu, kahveci, kürkçü kalfası veya bir sabuncununun tedavi etmek üzere bazı terkipler yapıp satabilmesidir. Bilinçsiz halkın bunlara rağbet etmesinin ana nedeni ihtiyacı karşılayacak kadar hekim ve eczane olmamasıdır. Bu dönem Osmanlı eczacılığı bakımından da sıkıntılarla doludur. Ondokuzuncu yüzyılda bir yandan var olma ve gelişme sancuları çeken Osmanlı eczacılığı, bir yandan da halkın yüzyıllardır ilacını temin etmeye alışık olduğu eğitimsiz ve yetkisiz esnafla rekabet etmek durumundaydı. Bir yandan da primitif sağlıkçılar güya belli hastalıkları tedavi etmek üzere çeşitli terkipleri satıyorlardı. Yönetim ise yanlış ilaçlar yüzünden ölenlerin artması üzerine eczacılar ve eczaneler hakkında düzenlemeler yapıyor, ilaç hammaddesi ve ilaç satan diğer esnafı bu işten men ediyor ve kurallara uyup uyulmadığını denetlemeye çalışıyordu.

Apothecaries and healers in the Ottoman history of pharmacy

The easiest access to medication in the Ottoman Empire were the places where doctors, surgeons, oculists and other health care professionals received their patients, and some related stores. Prior to the nineteenth century, pharmacy was not a profession on its own and there were no pharmacies in Ottoman cities. Deriving from lists of medications purchased for the military hospitals, we can argue that there were Italian and French pharmacists in Istanbul in early nineteenth century. In 1868, there were 44 drugstores run by foreigners in İstanbul - some of whom may have been Ottoman nationals.

Following the opening of the Imperial School of Medicine (*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*), a turning point in the modernization of Ottoman medicine, a pharmacy class to train military pharmacists was founded in 1840, followed by the establishment of a pharmacy class in 1873, in the Civilian School of Medicine (*Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*). During the modernization period, doctors, surgeons, oculists, bone settlers and such continued to sell traditional drugs in their stores. Besides herbalists, root dispensers, tonic brewers and paste mixers, barbers, soap makers, furriers, halva makers and coffee shop owners

²⁹ BOA. A. MKT. MVL. 99/67, 29 Z 1274 [10 Ağustos 1858].

were also selling their home-prepared mixtures as medication In the19th century, the Ottoman pharmacists tried hard to establish their profession and make progress in their craft, and at the same time, had to compete with ignorant and unlicensed shopkeepers and the traditional health care professionals from which Ottomans were used to get their drugs for hundreds of years. As awareness of improper medication increased, the government started to issue regulations and licenses for the practice of pharmacy, banning unlicensed people and shops from selling drugs and to control the market. The present paper will present some fatality cases caused by ignorant health care professionals and shopkeepers in the late Ottoman era, and focus on the measures that were put into effect to contend with such practices.

Key words: Apothecaries, healers, history of pharmacy, traditional drugs.

Osmanlı eczacılığının gelişme sürecinde ilaç hazırlayıp satan esnaf ve sağlıkçılar

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde ilaç, hekimler, cerrahlar, kehhaller tarafından hazırlanır ve satılırdı. Ondokuzuncu yüzyıl öncesinde, eczacılık Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz bir meslek olarak gelişmemişti ve Osmanlı şehirlerinde eczane bulunmamaktaydı. Askeri hastanelere yapılan ilaç alımlarına ait belgelerden, İstanbul'da, ondokuzuncu yüzyılın başında İtalyan ve Fransız eczacıların bulunduğunu söyleyebiliriz. 1868 yılında ise, İstanbul'da 44 eczane vardı ve bunlar yabancılar tarafından işletiliyordu.

Osmanlı tıbbında bir dönüm noktası olan Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin açılmasından sonra, askeri eczacı yetiştirmek için bu okulun içinde bir eczacı sınıfı açılmıştır. Bunu, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye içinde 1873'te açılan eczacı sınıfı izlemiştir. Modernleşme döneminde, hekimler, cerrahlar, kehhaller, kırık-çıkıkçılar vb. sağlıkçılar dükkânlarında ilaç satmayı sürdürmüşlerdir. Aktarlar, kökçüler, meşrubat esnafı, macuncular, berberler, sabuncular, kürkçüler, helvacılar ve kahveciler kendi hazırladıkları karışımları ilaç olarak satmaktaydılar. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı eczacıları, bir taraftan eczacılık mesleğini geliştirmek için çalışırken, diğer taraftan, Osmanlıların yüzyıllar boyunca ilaç almak ve tedavi olmak için başvurdukları cahil ve diplomasız sağlıkçılar ile mücadele etmekteydiler. Yanlış ilaç uygulamaları neticesinde ölüm vakalarının sayıca yükselmesiyle birlikte, Osmanlı hükümeti, ilaç satışı düzenlemek, diploması olmayan kişilerin ilaç satışı önlemek ve piyasayı kontrol etmek için nizamnameler çıkarmaya başlamıştır. Bu makalede, cahil sağlıkçıların ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı şehirlerinde sebep olduğu bazı ölüm vakaları tanıtıldıktan sonra, halk sağlığına zarar veren bu tip uygulamaları engellemek için alınan tedbirler incelenecektir.

Anahtar sözcükler: Eczacılık tarihi, geleneksel ilaçlar, ilaç satan esnaf, sağlıkçılar.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AFYONUN TARİHİ

*Afife Mat**

Haşhaş bitkisi, *Papaver somniferum*, Papaveraceae familyasından tek yıllık otsu bir bitkidir. Haşhaş ve afyon hakkındaki en eski yazılı kaynak Sümer tabletleridir. Ninova şehri kütüphanesinde bulunmuş olan çivi yazılı tabletlerde haşhaştan mutluluk bitkisi olarak bahsedilmektedir.¹ Hititler döneminden (M.Ö.2000-1500 yılları) beri Anadolu'da haşhaş yetiştirilmektedir.² Boğazköy'de (Hattuş) de bulunmuş olan Hitit tabletleri, Anadolu'da haşhaş ekimi ve afyon ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu tabletlerdeki bitki isimleri üzerinde yapılan bir araştırma, Hititlerin haşhaşı "haşşika" olarak isimlendirdiğini ortaya koymuştur.³

Birinci yüzyılda Adana yakınında, Anazarba'da doğmuş olan Dioscorides, 'Materia Medica' isimli eserinde haşhaşın yetiştirilmesinden başlayarak, hazırlanma şekillerini ve afyon elde edilmesini anlatmaktadır. Dioscorides, haşhaştan elde edilen iki drog tarif eder: Biri kapsüllerin çizilmesiyle akan süt, yani 'opium' (afyon), diğeri ise haşhaş yaprakları ve kapsüllerinin suyla kaynatılmasıyla hazırlanan 'meconium'dur.⁴

Yakın-Doğu'ya keşif gezileri yapan P. Belon (1517-1564), J. P. de Tournefort (1656-1708) ve G.A. Olivier (1756-1814) gibi gezginler, seyahatnamelerinde Türklerde haşhaş ekimi, afyon elde edilışı, kullanılışı ve ticareti hakkında bilgiler vermektedirler.⁵

Osmanlılar döneminde en çok kullanılan ağrı kesici olan afyon aynı zamanda keyif verici olarak da çok kullanılıyordu. Özel olarak hazırlanmış

afyon, çubuk veya kabak denilen aletlerde yakılır ve meydana gelen duman çekilirdi. İstanbul'da afyon içicilerin, yani afyonkeşlerin toplandığı kahveler bulunuyordu. Diğeri bir kullanım şekli de hap şeklinde alınmasıydı.

Aktarlarda çocukları uyutmak için satılan 'çocuk macunu' afyon ile hazırlanıyordu. Afyon ve afyon preparatlarını satanlar 'esnaf-i afyonciyan' olarak tanınıyordu ve dükkânları İstanbul'da tiryakiler çarşısında bulunuyordu.



Dioscorides'in Materia Medica'sında *Papaver somniferum* (Viyana kodeksi'nden)

Afyon tedavide, tentür veya ekstre halinde, ağrı kesici olarak kullanılıyor, amber, tarçın, safran gibi çeşitli aromatik maddeler ile karıştırılarak preparatları hazırlanıyordu. Bu maddelerin ilave edilmesinin başlıca nedeni afrodisyak olarak bilinmeleri idi.

Nisan 1882 de Atina'da yapılan tıp kongresinde Dr. Zambako Paşa (1832-1913) 'morfin bağımlılığı ve kronik morfin zehirlenmesi' konulu bildirisinde, "afyon kullanmaya alışanların dozu inanılmaz miktarlara çıkartabildiğini, 85 yaşında bir hastasının haftada 9-10 dirhem (yaklaşık 30 g) afyon kullandığını" söylemiştir.⁶

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi Anabilim Dalı.

¹ W. Emboden, *Narcotic Plants*, London: Studio Vista, 1979.

² T. Baytop, *Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1963, s. 149-176.

³ H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara: TTK Basımevi, 1974.

⁴ E. Bosc de Vèze, *De l'Opium et de la Morphine*, Paris: H. Dragon, 1908.

⁵ P. Belon, Bolu; Antakya, Kayseri ve Niğde civarında haşhaş tarımının yapılmakta olduğunu kaydederek etraflı bilgi vermektedir (T. Baytop, *a.g.e.*, s. 151). J.P. de Tournefort, İzmir limanından Fransa'ya ihraç edilen droglar arasında afyonu da saymaktadır (A. Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, ed. F. Günergun, [2.bs.], Ankara: TÜBİTAK, 2003, s. 87). 1797'de Afyon'dan geçen G.A. Olivier, burada haşhaş ekildiğini, afyon elde etmek için başlarının enine çizildiğini, tohumların kümes hayvanlarına yem olarak verildiğini, tohumlarından yağ elde edilmediğini, kurumuş bitkilerin toplanıp yakacak olarak kullanıldığını yazmıştır (A. Baytop, *a.g.e.*, s. 111).

⁶ E. Bosc de Vèze, *a.g.e.*

Anadolu'da haşhaşın iki alttürü yetiştirilmektedir:⁷

Papaver somniferum L. subsp. *anatolicum* M.Veselovs, Anadolu haşhaşı, kör haşhaş
Papaver somniferum L. subsp. *subspontaneum* M.Veselovs, açık haşhaş.

Her iki alttürün de beyaz ve mor varyeteleri bulunur.

İlkbaharda haşhaş kapsülleri tam olgunlaşmadan önce özel bir çizgi bıçağı ile yatay olarak çizilir. Çizgi işi sabah erken saatte yapılır. Akan süt, akşamüzeri özel algı bıçağı ile toplanır. Bir araya getirilen ham afyon el ile yoğrulur ve güneşte kurutulur. Topaklar, haşhaş yaprağına satılarak ticarete sunulur.



Papaver somniferum : Haşhaş



Haşhaş kapsüllerinin çizilmesiyle akan beyaz süt afyon (opium) droğunu oluşturur

Avrupa'ya iki tip afyon ihraç ediliyordu: İhraç edildiği limana göre İzmir afyonu ve İstanbul afyonu olarak isimlendiriliyordu. İzmir afyonu bulunan en saf afyon olup, yüksek miktarda morfin içeriği nedeniyle tercih ediliyordu.

İhraç edilmek üzere limana gelen ürün, eksperler tarafından inceleniyordu. Her somun, ikiye kırıldığında kırılma yüzeyi, rengi, kokusu, elde ufalanması ya da şüpheli durumlarda ağızda çiğnenerek her örneğin kalitesi hakkında karar veriliyordu.

⁷ T. Baytop, *a.g.e.*, s. 151-52.

Türk afyonları, uluslararası sergilerde sergilenmişti: 1856'da Francesco Della Sudda ve 1867'de Giorgio Della Sudda tarafından Paris'te. 1856 Paris Sergisi'nde sunulan ve 230 örnekten oluşan Türkiye drogları, Paris Eczacılık Fakültesi'ne hediye edilmiştir. Bu koleksiyon halen aynı fakültenin Farmakognozi Müzesi'nde bulunmaktadır. *Journal de Pharmacie et de Chimie*'de yayınlanan koleksiyonun listesine baktığımızda, 5 adet afyon örneği bulunduğunu ve bunların Isparta, Geyve, Karahisar ve Mısır afyonları olduğunu görüyoruz.⁸

1867 Paris Sergisi'nde G. Della Sudda'nın sergilediği Türkiye drogları içinde afyon koleksiyonunun ayrı bir yeri vardır. G. Della Sudda bu afyon koleksiyonu ile ilgili bir monografi yayınlamıştır.⁹ Bu koleksiyonu hazırlamak için kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Vilayetlere bir yazı göndererek afyon örnekleriyle birlikte çeşitli bilgiler istemiştir. Böylece ayrıntılı bilgileriyle 92 afyon örneği toplamıştır. Her örneğin yanında kapsülü, tohumları ve yetiştiği toprak örneği de bulunmaktadır. Daha sonra bu örnekler üzerinde su ve morfin miktar tayini yapmıştır. Bu örneklerin üretildiği vilayet, sancak ve kazayı, su ve morfin miktarını ve fiyatını gösteren bir tablo hazırlamıştır. G. Della Sudda yaptığı araştırmalar sonucunda küçük kapsüllerden elde edilen afyonun morfin miktarının daha yüksek olduğunu ve killi silikatlı toprağın verimi arttırdığını gözlemlemiştir. En yüksek morfin içeriğini (%15) Kütahya örneğinde saptamıştır. Anadolu'da değişik yerlerden topladığı çizgi ve algı bıçaklarını da burada sergilemiştir. Bu monografide haşhaş üreticilerinin çeşitli sorunlarına da değinmektedir.

T. Baytop'un verdiği bilgilere göre İstanbul'da afyon alkaloidleri üreten 3 fabrika bulunuyordu. Bunlar, Taksim, Kuzguncuk ve Eyüp'te idi.¹⁰ 1933 yılına kadar Türkiye'nin birçok bölgesinde haşhaş ekimi yapılıyor ve afyon elde ediliyordu. İstanbul'da bulunan üç alkaloid fabrikasında yerli afyonlar işlenerek ülkenin ihtiyacı olan afyon alkaloidleri elde ediliyor, ayrıca ihracat da yapılıyordu. 25 Aralık 1932 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile bu fabrikalar kapatılmış ve 1933 yılından itibaren Türkiye'de haşhaş ekimi ve afyon elde edilmesi hükümet kontrolüne alınmıştır. Ekim yapılacak iller her yıl Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmiştir. 1972 sonbahar döneminden itibaren ise haşhaş ekimi ve afyon elde edilmesi tamamen yasaklanmıştır.

⁸ F. Della Sudda, "Collection de matière médicale offerte à l'Ecole Supérieure de Pharmacie de Paris," *J. Pharm. Ch.*, 29 (1956), p. 306-311.

⁹ G. Della Sudda, *Monographie des Opiums de l'Empire Ottoman Envoyés à l'Exposition Universelle de Paris*, Paris 1867.

¹⁰ T. Baytop, "Türkiye'de afyon alkaloidleri fabrikası kurulmalıdır," *Eczacılık Bülteni* 3 (1961), s.23-25.

Bu yasaklama kararı neticesinde, binlerce yıllık bir seleksiyon sonucu elde edilmiş olan Anadolu haşhaşı, tohumlar bir süre sonra çimlenme özelliğini kaybedeceğinden, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Ekimin yasaklanmasıyla haşhaş tohumu, dolayısıyla haşhaş yağı elde edilmesi de son bulmuş oluyordu. Oysa Orta Anadolu halkı uzun zamandan beri haşhaş yağı kullanmaya alışmıştı. O yıllarda İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi dekanı olan Prof. Dr. Turhan Baytop, bu durumu açıklayan makaleler ve hazırladığı raporlar ile basın mensuplarının ve ilgili bakanların bu konuyla ilgilenmelerini sağlamıştır. T. Baytop'un gayretleri sonucunda 1.7.1974 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulu, 1974-75 döneminden itibaren yedi ilde yeniden haşhaş ekimine, afyon elde edilmemesi şartıyla izin verilmiştir. Bu arada Afyon'un Bolvadin ilçesinde haşhaş kapsüllerinden alkaloid elde etmek üzere bir fabrika kurulması için çalışmalarına başlanmış ve bu fabrika 1983 yılında üretime geçmiştir. Bugün "Bolvadin Afyon Alkaloidleri Fabrikası"nda elde edilen morfin ve türevleri hem Türk ilaç sanayinin ihtiyacını karşılamakta hem de yurt dışına satılmaktadır.¹¹

Opium in the Ottoman Empire: Historical Notes

Opium poppy (*Papaver somniferum*) has been cultivated in Anatolia since 2000 BCE. The clay tablets discovered in Hattusha, the capital of the Hittite Empire, give rather detailed information on the opium poppy and the opium production. In their itineraries, European travellers such as P. Belon (1517-1564), J. P. De Tournefort (1656-1708) and G.A. Olivier (1756-1814) relate the production of opium, and its use in the Ottoman Empire. The Turkish opium containing high quantity morphine, was regarded in Europe as the best quality of opium. Ottoman drugs were displayed in European exhibitions by the Ottoman pharmacists Francesco Della Sudda (1814-1866) and Giorgio Della Sudda (Fayk Bey, 1835-1913), where they were rewarded. G. Della Sudda took a collection of opium specimens to the 1867 Paris Exhibition, and also published a booklet on the opium production and trade in the Ottoman Empire on the occasion: *Monographie des Opiums de l'Empire Ottoman Envoyés à l'Exposition Universelle de Paris*.

Key words: Giorgio Della Sudda, opium, opium poppy, *Papaver somniferum*, Paris Exhibition of 1867, Turkish opium.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Afyonun Tarihi

Haşhaş bitkisi, (*Papaver somniferum*) Anadolu'da MÖ 2000'den beri yetişmektedir. Hattuşa'da bulunan kil tabletler, haşhaş ve afyon üretimi hakkında ayrıntılı bilgi içerir. P. Belon (1517-1564), J. P. De Tournefort (1656-1708) ve G.A. Olivier (1756-1814) gibi Avrupalı gezginler, Osmanlı İmparatorluğu'nda afyon üretimini seyahatnamelerinde anlatmaktadırlar. Yüksek kalitede morfin içeren Türk afyonu, Avrupa'da en iyi afyon olarak bilinirdi. Bu afyon, Avrupa sergilerinde Osmanlı eczacıları Francesco della Sudda (1814-1866) and Giorgio della Sudda (Fayk Bey, 1835-1913) tarafından sergilenmiş ve ödüllendirilmiştir. G. Della Sudda, 1867 Paris Sergisi'ne afyon örneklerinden oluşan bir koleksiyon ile katılmış ve bu münasebetle *Monographie des Opiums de l'Empire Ottoman Envoyés à l'Exposition Universelle de Paris* adlı bir yayın yapmıştır.

Key words: Afyon, Giorgio Della Sudda, haşhaş, *Papaver somniferum*, Paris Sergisi (1867), Türk afyonu.

¹¹ A. Mat, "Ekimi Yasaklanan "Anadolu Haşhaşı" nı Kurtarma Çalışmaları," *Güncel Eczacılık*, 17 (Eylül 1994), s. 38-40.

ECZACILIK MEVZUATIMIZIN TARİHSEL SÜRECİNDE ECZANE AÇMA / ECZACI OLMA KOŞULLARI VE HEKİM - ECZACI İLİŞKİSİ (1852-1953)*

*Nuran Yıldırım** & Gürkan Seri****

Eczacılık mevzuatımızın tarihsel süreci, eczacılar ile eczaneler hakkında düzenlemeler getiren temel yasaların ilki olan “Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye” (27 Receb 1268 / 17 Mayıs 1852) ile başlar. Bu nizamnamenin kimi maddelerinin güncellenmesiyle 22 Receb 1277 / 2 Şubat 1861 tarihinde yürürlüğe giren, “Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname,” eczacıların yoğun eleştirilerine hedef olmuş, hemen ertesi yıl reçetelerle ilgili 20. maddesi değiştirilmişti. Bu değişiklik itirazları dindirmemiş, 1886 yılında, “Beledi Eczacılık Nizamnamesi” adıyla hazırlanan layiha/tasarı ile pek çok maddesi güncellenerek tadil edilmiş, ancak bu tasarı bir türlü yasallaşamamıştı. 1861 düzenlemesine, Avrupa’da imal edilip İstanbul eczanelerinde satılan terkibi meçhul ilaçlar ile maden sularının teftiş ve muayene edilmesi hakkında bir hükmün eklenmesi için verilen uğraşlar da sefaretlerin yoğun itirazları üzerine sonuçsuz kalmıştı (1893).

Osmanlı Devleti’nin son yılında yasallaşan “Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname” (1340/1922), son Osmanlı Hükûmeti’nin çıkardığı diğer kanunlar gibi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından tanınmayınca, 1861 düzenlemesi, “Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun” 1927 yılında yürürlüğe girinceye kadar, 66 yıl geçerliliğini korumuştur. Bu arada, “Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi” (1332/1916) (1) ile sadece eczanelerin işleyiş detayları belirlenmiş fakat temel yasa niteliğinde olmayan talimatname bu bildiriye dahil edilmemiştir.

Osmanlı Devleti’nde başlayan – devlette devamlılık esasına göre gelişen koşullara uyarlanarak Cumhuriyet sonrasında da devam eden – eczacılar, eczacılık mesleğinin uygulanması ve eczaneler ile ilgili temel yasal düzenlemeler süreci, 1953’te yasallaşan ve bugün de uygulanmakta olan “Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun” (5) ile son bulmuştur.

Bu bildiriye; 1852-1953 yıllarında, *Takvim-i Vekayi* ile *Resmi Gazete*’de yayımlanarak yürürlüğe giren beş temel yasa ile 1886 tasarısında, “eczane

açma/eczacı olma koşulları” ve “hekim/eczacı ilişkisi” ile ilgili hükümleri karşılaştırarak, eczacılık mesleğinin ve eczanelerin ülkemizdeki gelişimine ışık tutmaya çalıştık. 1886 tasarısı, o yıllardaki bakış açısını verdiği için önemliydi. Yasallaşmadığı halde bu nedenle çalışmaya dahil edildi.

Hazırlıklarını sürdürdüğümüz; eczane dükkânlarının nitelikleri, ilâç imali/ilâçlar, eczanelerin ve eczacıların bağlı olduğu merci/eczanelerin denetimi, eczacıların cezalandırılması ile ilgili hükümleri kapsayan çalışmamız bittiğinde, ülkemizde eczacılık mesleği ile eczanelerin tarihsel gelişiminin oturduğu yasal zeminin bütün detaylarıyla aydınlanacağını umuyoruz.

Eczane Açma Koşulları

1. Eczanelerde pratik eğitim alma şartı

Eczacılık mesleği ile eczacı dükkânlarının yani eczanelerin çalışma koşullarını düzenlemeye yönelik yasalarda bugün staj olarak nitelendirilen ama o yıllarda eczacılık eğitiminin ilk ayağı ve ön koşulu olan pratik eğitim eczanelerde yapıldığı için, 1852’den 1953’e dek yürürlüğe giren düzenlemelerde ve 1886 tasarısında bu konu ile ilgili hükümlere de yer verilmiştir. Bu düzenlemelerden, eczanelerdeki üç yıllık pratik eğitimin ardından devam edilen üç yıllık okul dönemindeki dersler ve sınavlar hakkında da bilgi ediniyoruz. Buna göre; eczacı olabilmek için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye (MTŞ) kaydolmak, en az altı sene bir eczanede kalfalık/çıraklık yapıp pratik eczacılık öğrenmek gerekiyordu. MTŞ’de; Fransızca veya İtalyanca dilleri ile Latince gramer, ilm-i hesap, coğrafya ve tarih sınavlarını başaranlar iki yıllık eczacılık tahsiline başlayabiliyor, başaramayanlar ise bu dersleri MTŞ’de okuduktan sonra iki yıllık eczacılık tahsiline geçiyordu. İkinci sene sonunda yapılan teorik ve pratik sınavlardan sonra eczacı diploması almaya hak kazanılıyordu. 1909’da Eczacı Mekteb-i Âlisi açılınca pratik eğitim süresi bir yıla indirilmiş ve ön koşul olmaktan çıkarılmıştı. Okula koşulsuz kaydolan öğrenciler isterlerse eğitim süreleri içinde, isterlerse mezun olduktan sonra bir yıl eczanelerde staj yapma mecburiyetindeydiler (2, 3, 8).

İlk düzenleme olan “Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye”nin 4. bölümü (43-49. maddeler) (9) eczacı çıraklarına ayrılmıştır. Yanlış bir anlamaya meydan vermemek için hemen burada anılan çırakların, eczanelere pratik eğitim almak üzere devam eden eczacı öğrencileri olduklarını hatırlatalım. Bu maddelerde yer alan hükümlere göre; eczacı çırakları önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de Fransızca veya İtalyanca veya Latince’den; ayrıca matematik, coğrafya, tarih ve bunun gibi derslerden imtihana girecek, çalışacağı eczanenin eczacısı tarafından MTŞ’ye kaydettirilecek, çırağın eline kaydolduğuna dair bir belge verilecek ve bu belge her sene yenilenecekti. Yanında çalıştığı ustasından izin almadıkça hiçbir çırak başka bir eczaneye

* VII. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı’nda (Ankara, 27-28 Mayıs 2005) sunulmuştur.

** İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı.

*** Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı.

nakledemeyecekti. Başka bir eczacı dükkânında çalışmış olan çırağı yanına kabul eden eczacı bunu MTSŞ'ye bildirmekle yükümlüydü. Bildirim yapılmadığı takdirde çırağın yeni ustası yanındaki pratik eğitimi sayılmıyordu. Çırakların, birinci çırak, ikinci çırak, üçüncü çırak gibi dereceleri vardı. En az altı sene bir eczanede sanat icra etmeyen, iki sene de MTSŞ'de ilm-i ispençiyari derslerine devam etmeyen hiçbir eczacı çırağının eczacı olma hakkı ve yetkisi yoktu.

O yıllarda MTSŞ yatılı bir askeri okul olduğundan, 1852 düzenlemesinde eczacı öğrencilerinin gündüzlü olduğu özellikle vurgulanmış ve 5. bölüme de "Gündüzleri gelip gitmek üzere eczacı şakirdininin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kabulü" adı verilmişti. Beşinci bölüme göre, MTSŞ'ye kaydolmayan ve bir eczacı ustasının yanında en az altı yıl çalışmayan hiçbir eczacı şakirdi yani öğrencisi MTSŞ'ye kabul edilmeyecekti. Altı yıllık pratik eğitimini tamamlayan kalfa/öğrenci yanında çalıştığı eczacı ustasından pratik eczacılığı öğrendiğine dair bir şahadetname alıp, bunu MTSŞ'ye ibraz edecekti. Altı yıllık eğitimini birkaç usta yanında tamamlamışsa her birinden ayrı ayrı şahadetname alması gerekiyordu. Bu şahadetnameler MTSŞ'de onaylandıktan sonra eczacı çırakları ile ilgili 4. fasılda belirtilen Fransızca veya İtalyanca dilleri ile Latince gramer, ilm-i hesap, coğrafya, tarih ve diğer bilimlerden yapılan bir sınava girmek zorundaydı. Bu sınavı geçemezse, bu dersleri MTSŞ'de tahsil ettikten sonra iki sene de ilm-i ispençiyari tahsil edip; teorik ve pratik kimya, ilm-i ispençiyari, tıbbi tabiat tarihi, müfredat-ı tıp ve ilm-i hikmet (fizik) derslerini okuyacaktı. Her sene sonunda sınava girecek, ikinci sene sonunda okuduğu bütün bilimlerden yapılacak teorik ve pratik sınavı başarırca eczacı ustası diplomasını alacaktı (8, 9).

1861'de yürürlüğe giren, "Beledi İспенçiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname" nin (2) beşinci faslı da eczacı şakirtlerine (öğrencilerine) ayrılmıştı. 30-35. bentlerinde, eczacı öğrencisi olmak isteyenlerin MTSŞ'ye kaydolarak bir kabulname almaları isteniyordu. Eczacılar da yanlarında çalışan öğrencileri bildirmekle yükümlüydüler. Nitekim *Revue Médico-pharmaceutique*, 1888 yılında Eczacılık Loncası'nın (Comité Pharmaceutique) yürürlükte olan yasanın 30. ve 34. maddeleri gereğince, eczane işletmekte olan eczacıların yanlarında çalıştırdıkları öğrencileri MTSŞ'deki kayıt defterine kaydettirmelerini talep ettiğini duyurmuştu (6, 8).

Bu düzenlemede de 1852'de olduğu gibi en az altı sene bir veya birkaç eczacı dükkânında öğrencilik yapma şartı vardı ancak bu süre üçer yıllık iki devreye ayrılmıştı. Üç yıl eczanede çalışarak eczacılığın pratik bilgilerini edinen eczacı öğrencisi ikinci devrenin ilk yılında, yani dördüncü seneden itibaren Fransızca ve ilm-i hesaptan imtihan vermek ve MTSŞ'de eczacılık derslerine devam etmek mecburiyetindeydi. Altı senenin sonunda mezuniyet imtihanına

girip diploma almaya hak kazanıyordu. Böylece altı yıllık eczacılık tahsili, eczanede ve MTSŞ'de olmak üzere üçer yıllık iki döneme ayrılmıştı.

1861 nizamnamesine göre eczacı öğrencileri, çalıştıkları eczanede bazı kurallara uymak zorundaydı. Örneğin; eczaneden ayrılmak istediklerinde en az 15 gün önce ustalarına haber verecekler ve ustalarından yazılı izin alacaklardı. Eczanesinde çalışmakta olduğu eczacılar izin belgelerini 24 saat içinde vermezse öğrenciler durumu Umûr-ı Tıbbiye Nezareti'ne bildireceklerdi. Eczacı ustaları da kabulnamesini ya da başka eczacı dükkânında öğrencilik etmişse o dükkânın ustasından alınmış izin belgesini görmedikçe öğrenci kabul etmeyecekti. Eczacı öğrencisi ustası razı olmadıkça onun dükkânından çıkıp en az 1000 metreden yakın yerde başka bir eczacı dükkânına gidemezdi.

1886 yılında hazırlanan "Belediye Eczacılık Nizamnamesi" tasarısı (3) beşinci faslında, 'Eczacı Öğrencileri' başlığı altında pratik eğitime getirilen yeni düzenlemelere yer verilmiştir (32-38. maddeler). Sivil eczacı öğrencisi olmak isteyenler 1852 ve 1861 düzenlemelerinde olduğu gibi İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye müracaatla isimlerini özel deftere kaydettirerek bir kabulname almakla mükelleftiler. Bir öğrenci, eczacı ustalığı ünvanını haiz olabilmek için;

1. İzinnameli ecza dükkânlarından birinde veya bir kaçında veyahut İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından bilinen bir hastanenin eczanesinde altı sene öğrencilik yapmak,
2. Öğrenciliğe kabulünden itibaren İdare-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye'deki eczacı öğrencilerine mahsus deftere kaydolmuş bulunmak,
3. Öğrenciliğinin son üç senesinde Darülfünun-ı Tıbbî veyahut Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eczacı derslerine devam etmek mecburiyetindeydi.

Burada bir yenilik olarak hastane eczanelerinin de pratik kapsamına alınmak istendiğini görüyoruz. Bu tasarı ile eczacıların öğrenci alırken; ilkokulu bitirmiş olmalarına ve 15 yaşından aşağı olmamalarına dikkat etmeleri önerilmişti.

Bu tasarıya göre; Darülfünun-ı Tıbbî veyahut Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de eczacılık derslerine kabul edilebilmek için aşağıdaki koşulları yerine getirmek gerekiyordu:

1. Bir hastanede veyahut bir veya bir kaç eczacı dükkânında kesintisiz üç sene öğrencilik etmiş olduğuna dair İdare-i Tıbbiye'den bir şahadetname getirmek,
2. Lisan-ı Osmani ile Fransızca, matematik ve coğrafyadan, biraz da tarihten bir imtihan vermek,
3. Eczacılık pratiği hakkındaki yeterlilik imtihanını başarmak.

Nizamen şart olan, üç senelik eczacılık derslerini tahsil eden öğrenci usta olmak için lâzım gelen imtihanlara kabul olunur, imtihanlarını layıkıyla verdikten sonra Darülfünun-ı Tıbbî-i Şahane'den eczacılık diploması almaya hak kazanabilirdi. Ancak diploma alan öğrenci, bir eczacı ustasının yanında veyahut mektepçe bilinen sivil ve askeri hastanelerin eczanelerinde en az bir sene baş kalfalık etmiş olduğunu ispat etmedikçe eczacı dükkânı açmaya hak kazanamazdı (1886 tasarısı, madde 34).

Eczacı ustalığı için ikisi teorik biri pratik üç imtihan vardı. Pratik imtihan edviyenin halisyyetini (ilaçların saf olup olmadığını) tanımaya ve eczacılık muamelatına dairdi (1886 tasarısı, madde 35).

1886 tasarısının 36. maddesinde yer alan; “Hiç bir eczacı öğrencisi 15 gün evvel ustasına haber vermeksizin bulunduğu eczaneyi terk edemez ve ustasından izin aldığını belirten bir ilmühaber almadıkça ayrılamaz. Öğrenciler ustasından, dükkândan ayrılacağını haber verdiğini kanıtlayan imzalı bir varaka alıp, İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye kaydettireceklerdir. Bir usta izin varakasını üç gün içinde vermezse, izin isteyen öğrencinin İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye müracaat hakkı olur ve o halde izin muamelesi idare tarafından icra ettirilir” hükmü, 1861 düzenlemesinin günün Türkçe'sine uyarlanmış şeklidir. Eczacı ustaları; ilkokulu bitirmeyenleri, elinde kabulname olmayanları ve daha önce hizmet ettikleri eczaneden izin varakası bulunmayanları öğrenciliğe kabul etmeyeceklerdi (1886 tasarısı, madde 37). Bir eczanede bulunan öğrenci, o eczaneden çıkıp başka bir eczanenin öğrenciliğine girmek isterse çalışacağı eczane ile eski eczanesi arasında en az 1001 metre mesafe olmalıydı. Deniz aşırı dükkânlar için bu mesafe geçerli değildi (1886 tasarısı, madde 38) (3).

1927'de yürürlüğe giren, “Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun” da (Kanun No: 964, Kabul tarihi: 24.1.1927 Resmi Gazete'de yayın tarihi: 6.7.1927) da kalfa ve çıraklara ayrılmış bir bölüm vardır. Ancak burada kalfa kavramı değişmiştir. Kalfalık artık eczanede staj gören Eczacı Mektebi öğrencileri veya mezunları ile en az beş sene çıraklık etmiş yardımcılara verilen bir üvandır. Zira eczanelerde yapılan üç yıllık pratik eğitim kaldırılmış ve onun yerine, ister tahsil sırasında ister mezun olduktan sonra eczanelerde iki yıl staj yapma mecburiyeti getirilmiştir (madde 1) (4).

1953 düzenlemesinde staj ile ilgili hüküm bulunmamaktadır.

2. Diploma şartı

1852-1953 arasındaki yasal düzenlemelerin hepsinde diploma şartı aranmıştır. Cumhuriyet'ten önceki yasal düzenlemelerde diplomanın alındığı okulların sınırlanması konusundaki hükümler sınırları geniş tutuyor, “Avrupa Okulları” gibi ifadelerle yer veriliyordu. Süreç içerisinde diploma şartının

yanında mezun olunan yabancı ülke okulları konusunda sınırlamalar da ekleniyordu.

Eczane açma koşullarının arasına diploma şartının getirilmesi ilk olarak 1852 tarihli “Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye” ile olmuştur (9). Buna göre eczane açabilmek için, MTSŞ'den veya Avrupa okullarından alınmış eczacı diploması gerekiyordu (madde 1). Bu yasal düzenlemeye göre MTSŞ tarafından verilmiş ‘üstadlık icazetnamesi’ olmadan eczacılık yapanlar, MTSŞ tarafından sınava alınacak ve bu sınavda başarılı olurlarsa ruhsatname alabileceklerdi. Yine aynı düzenlemeye göre kıdemi olanlar veya iyi hizmet verdiklerini kanıtlayanlar sınavdan muaf olabilecekti (madde 5) (9).

1861 Tarihli “Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname”de de diploma konusunda 1852'deki düzenlemeye benzer hükümler vardır (madde 1). Bu düzenlemede diploması bulunmamasına rağmen Ramazan 1276'dan (Mart-Nisan 1860) önce MTSŞ'den izinname alarak eczane açanlar, diplomaları olmasa dahi mesleklerini yürütebileceklerdi. MTSŞ'den diploması olmayanlar fenn-i ispençiyariden (farmakoloji) sınav edilirdi (madde 2). MTSŞ'den eczacılık yapma izni alanlar ayrı bir deftere kaydedilecekti (madde 3) (2).

1886'daki “Belediye Eczacılık Nizamnamesi” tasarısında da eczane açmak için diploma şartı aranıyordu. Bu tasarıya göre alınan diplomanın geçerliliği MTSŞ'den ya da devletçe tanınmış yabancı ülkelerin tıp veya eczacılık okullarından alınmış olmasına bağlıydı. Aynı yasal düzenlemeye göre Darülfünun-ı Tıbbi tarafından verilmiş bir izinname bulunmayan Osmanlı tebaası ya da yabancı hiç kimsenin eczane açma, ilaç yapma ya da ilaç satma yetkisi yoktu. Ancak bu düzenleme, diplomaları bulunmamasına rağmen 23/11 Mart 1860 tarihinden önce Tıbbiye Nezareti'nden aldıkları izin ile eczacılık yapanları diploma şartından muaf tutmuştur (madde 1). Darülfünun-ı Tıbbî-i Şahane'den izinname alan eczacı isimleri, özel bir deftere kaydedilecekti (madde 3) (3).

1922'de yürürlüğe giren “Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kararname”de de diploma şartı aranmıştır. Buna göre; Osmanlı Eczacı Mektebi'nden alınmış diploma veya kollogyum icrasıyla verilecek ruhsatnameyi haiz olan tebaa-i Osmaniye ile muamele-i müteakabile esasını kabul eden ecnebi tebaası Memalik-i Osmaniye'de eczacılık sanatını yürütebilirlerdi (madde 1). Aynı yasal düzenlemenin geçici 44. maddesine göre eczanesi bulunan bir eczacıdan en az on sene kalfalık ettiğine dair tasdiknamesi bulunan ve eczacılık yapmakta olanlar şahıslarına mahsus olarak eczacılık yapabilecekti (madde 44) (10).

1927'de yürürlüğe giren "Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun'da eczane açabilme koşulları arasında diploma şartı belirtilmiştir. Buna göre, eczane açma koşulları arasında Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi'nden diplomalı olmak şartı aranıyordu (madde 1). Ancak 22 Recep 1277 / 2 Şubat 1861 tarihli Beledi İspençiyarılık Nizamnamesi'ne göre Mekteb-i Tıbbiye'den izinname alıp eczane sahibi olan eczacılar sanatlarını yürütebileceklerdi (madde 48/2). Yabancı memleketlerde mahalli hükümetlerce onaylanmış eczacı mekteplerinden diplomalı Türk tebaasının, kimlikleri tesbit edildikten sonra ve Türkiye'de açılmasına izin verilmiş eczanelerden birinde iki sene pratik görmek koşuluyla, diplomaları Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaleti'nce onaylanabiliyordu (madde 48/1) (4).

1953'de yürürlüğe giren "Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun'da eczacılık yapabilmek için Türkiye Eczacılık Mektebi'nden veya fakültelerinden diploma şartı aranıyordu. Ayrıca bu diplomanın Sağlık ve Sosyal Yardım Vekaleti'nce onaylanması şartı da aranıyordu (madde 2) (1).

3. Vatandaşlık şartı

1852, 1863, 1891 düzenlemelerinde eczane açma koşulları arasında vatandaşlık konusunda herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. 1922 tarihli düzenlemede ise Osmanlı tebaasından olmak veya muamele-i müteakabiliyet esasını kabul eden ülkelerden birinin vatandaşı olmak şartı vardı (madde 1) (10).

1927 tarihli düzenlemede Türkiye'de eczane açabilmek için Türk vatandaşı olma şartı aranıyordu, ancak bu yasanın 48. maddesi, Lozan Barış Antlaşması'na göre Türkiye'de eczacılık yapma iznini almış yabancı eczane sahiplerinin kanun hükümlerine uymak koşulu ile eczacılık yapabileceklerini hükme bağlamıştı (madde 47) (4).

1953 tarihli yasada da Türkiye'de eczane açabilmek için Türk vatandaşı olmak şartı belirtilmişti (madde 2). Ancak bu yasanın geçici 2. maddesine göre; Lozan Barış Antlaşması'na göre Türkiye'de eczacılık yapma iznini almış yabancı eczane sahiplerinin kanun hükümlerine uymak koşulu ile eczacılık yapabilmeleri mümkündü (5).

4. Bazı suçları işlememiş olma şartı

Eczacılık yapabilme koşulları arasında eczacının bazı suçları işlememiş olması 1853, 1861, 1886 düzenlemelerinde bir şart olarak aranmamaktadır. 1922 tarihli yasal düzenlemede ise, cinayetle veya namusa zarar veren suçlardan mahkûm ve kötü şöhretli olmama şartı aranıyordu (madde 1) (10).

1927 tarihli yasanın 5. maddesine göre, ağır hapis veya 5 seneden fazla hapis veya bu derecede cezayı gerektiren fiilden ya da ahlakî ve terzîlî (rezil

edici) suçlardan mahkûm olmamak, eczacılık yapılabilme için aranan koşullar arasında yer alıyordu (Madde 5) (4).

1953 yasal düzenlemesine göre, yüz kızartıcı bir suçtan mahkûm olmak, umumiyetle üç sene ve daha fazla ağır hapis veya beş sene ve daha fazla hapis cezasıyla mahkûm olmak, mesleki bir suçtan bir sene ve daha ziyade hürriyeti bağlayıcı bir ceza ile mahkûm olmak veyahut eczanesinde imal, izhar veya tertip edilen ilaçlarla sattığı müstahzarlar veya sair ecza-yı tıbbiyede sanatını kötüye kullanmak suretiyle işlediği bir suçtan dolayı beş sene içinde iki defa mahkeme kararıyla meslek ve sanatının tatili cezasıyla mahkûm edilmiş olmak eczacılık yapmaya engeldi (madde 4) (5).

5. Bazı mesleklere mensup olmama şartı

1922 tarihli yasal düzenlemede hekim, memur ve öğretmenlerin eczacılık yapmaları yasaklanmıştı. Eczacı muallimlerinin (hocaların) sermayeye ortak olabileceği belirtilmiştir (madde 25) (8). 1953 tarihli yasaya göre memur ve asker olan kimseler eczane açamazdı (madde 17) (5).

Hekim Eczacı İlişkisi

1. Reçete hazırlanması ve ilaç imali

1852-1953 tarihleri arasındaki yasal düzenlemelerde reçeteye uygun ilaç hazırlanması ve hastaya verilmesi hekim-eczacı ilişkisinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Hekimin imzasının olmadığı reçetelerin hazırlanmaması, reçetelerde görülen ya da şüphe edilen hataların düzeltilmesi, reçetelerde dozaşımalarının yer alması halinde eczacının yapması gerekenler ve hekimle irtibat kurması gibi konular bu yasal düzenlemelerde yer almıştır.

1852 tarihli düzenlemede eczacıların reçetelerde değişiklik yapamayacakları (madde 9), hata görmeleri halinde bunu yazılı olarak hekime bildirmeleri gerektiği belirtilmiştir (madde 10). Bu yasaya göre eczacılar hekim tarafından imzalanmamış bir tertip hazırlarsa bundan kendileri sorumlu tutulacaktı (madde 11). Benzer hükümler 1861 tarihli yasal düzenlemede de yer alıyordu (madde 19) (9, 2).

1922 tarihli yasal düzenlemede reçetede değişiklik yapılamayacağı, hekimlerin hazırladığı reçetelerin aynen hazırlanması gerektiği, reçetede yazılı olan ilacın hazırlanması gerektiği, benzerinin verilemeyeceği belirtilmiştir (madde 12). Eczacı, hazırlanmak üzere gönderilen reçetenin dozajında ya da yapımında bir hatanın olduğunu görürse; kendisine kolay gelebilecek iki çözümden birini seçebiliyordu. Bunlardan ilkinde göre eczacı hekimi gizlice ve uygun bir dille bilgilendirerek yanlışlığın düzeltilmesini isteyebilirdi. İkincisine göre eczacı, reçeteyi getiren kimseye reçetenin düzeltilmesi gerektiğini uygun bir dille ifade edip reçeteyi iade edebilirdi (madde 13). Dozaşımın söz konusu

olduğu hallerde ise hekime bildirim yapılmasına rağmen hekim aşırı dozu uygulamada kararlıysa ‘mesuliyeti üstleniyorum’ ifadesiyle reçeteyi imzalaması gerekirdi. Genelde reçetelerin hastalara iade edilmesi gerekirdi, ancak hekimin sorumluluk aldığına dair açıklama yazdığı reçeteler eczacı tarafından muhafaza edilmeliydi. İsterse hastaya, eczane mührüyle onaylanmış bir sureti verebilirdi (madde 14) (10).

1922 yasal düzenlemesinde eczacıların tababet icra edemeyecekleri yalnızca acil hallerde müdahalede bulunabilecekleri vurgulanmıştır (madde 26) (8). Hekimlerin ilaç hazırlaması, elde etmesi ve satması yasaklanmıştır. Ancak bu yasal düzenleme, istisnai durumlarda hekimlerin ilaç hazırlayıp hastaya vermesine izin veriyordu: hekimin ve tedavi ettiği hastanın ikametgâhının beş kilometre civarında eczane bulunmaması halinde hekim, ilaç imal edip tarife üzerinden satabilirdi (madde 20) (10).

1927 tarihli yasada da reçetelerde değişiklik yapılamayacağı hükmü yer alır. (madde 31). Özel işareti olmadan kodekste belirtilenden daha fazla doz içeren bir reçete ile karşılaşan veya bir reçetede yanlışlık/hata olduğunu düşünen eczacının bu reçeteyi yazan hekimle irtibat kurmadan ilacı hazırlaması yasaktı. Hekimle irtibat kuramaması halinde yazılı ilacın kodekse uygun bir şekilde hazırlanması gerekirdi (madde 31) (4).

1953 düzenlemesi de reçetelerde değişiklik yapılmasını yasaklamıştı (madde 25). Bu yasaya göre; eczacılar içeriğinde bir yanlışlık olduğundan kuşkulandıkları reçeteleri ve kodekste yazılı miktarlardan fazla eczayı içeren ve altı iki çizgi çizilerek imzalanmayan reçeteleri, tedavi eden hekim ile bağlantı kurmadan hazırlayamazlardı (madde 25). Ancak tedavi eden hekimle bağlantı kurulamaması halinde eczacı, reçeteyi kodekste yazılı en yüksek miktarlarda hazırlayıp durumu mahallin en yüksek sağlık amirine bildirmekle mükelleftir. Eczane bulunmayan yerlerde resmi veya özel tabipler ile kendi şubesi dahilinde ilaç veren veterinerler ecza dolabı açabilirdi (madde 14) (5).

2. Hekim – eczacı anlaşması yasağı

1861 (madde 22) ve 1922 tarihli yasal düzenlemelerde, hastalardan gelir elde etmek amacıyla hekim ve eczacının hiçbir şekilde anlaşma yapamayacakları belirtilmiştir (madde 28) (2, 10). 1927 tarihli yasayla hekimlerin nüfusu on binden çok olan yerlerde eczane ve müstemilatında hasta kabul etmesi yasaklanmıştır (madde 51). Daha önceleri eczane müstemilatında hekimler hasta kabul edebiliyorlardı (7). Burada kısmen bir yasaklamanın bulunduğu görülmektedir. Bununla beraber acil hallerde hekimin eczane müstemilatında hasta bakması yasak değildir (madde 56). 1953 tarihli yasada da hekimlerin eczanelerde hasta kabul etmeleri yasaklanmıştır. Ancak acil durumlar bu yasağın istisnasını oluşturmaktadır (madde 37) (5).

1927 tarihli yasada eczacıların kendi mıntıkasındaki hekimlerin çalışma saatlerini evde bulunma saatlerini ve uzmanlık alanlarını düzenleyen bilgileri hastaların göreceği bir yerde tutmaları gerektiğini hükme bağlanmıştır (madde 52). 1953 tarihli yasada da eczanelerin kendi mıntıklarında bulunan hekimlere ait bilgileri bulundurma zorunluluğu getiren bir hüküm vardır (madde 38) (5).

Sonuç

1. 1852-1953 arasındaki yasal düzenlemelerde diploma şartı aranmıştır. Cumhuriyet’ten önceki yasal düzenlemelerde diplomanın alındığı okulların sınırlanması konusundaki hükümler sınırları geniş tutuluyor, “Avrupa Okulları” gibi ifadelerle yer veriliyordu. Süreç içerisinde diploma şartı yanında mezun olunan yabancı ülke okulları konusunda sınırlamalar da ekleniyordu. Ülkede eczacılık yapacak kimselerin mezun oldukları okullar konusunda ve mesleği yürütebilme koşullarında bazı sınırlamalara gidilmiştir. Cumhuriyet’ten sonraki yasal düzenlemelerde Türkiye Cumhuriyeti fakültelerinden mezuniyet temel şart olarak vurgulanmış, yabancı ülkelerin fakültelerinden mezun olanların Türkiye Cumhuriyeti’nde eczane açabilmeleri için ek şartlar getirilmiştir.

2. Eczacılık ile ilgili ilk yasal düzenlemelerde diploma şartı temel alınmıyordu. Osmanlı Devleti döneminde ülke sınırları içerisinde eczacılık yapacak kimselerin eczane açabilmeleri için vatandaşlık şartı aranmıyordu. Eczane açacak kimsenin diplomalı olması temel şarttı. Ancak daha sonraki süreçte ve özellikle Cumhuriyet döneminde çıkarılan yasal düzenlemelerde vatandaşlık şartı da temel alınmaya başlanmış ve eczacılık mesleğinin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yalnızca Türk vatandaşı eczacılar tarafından yürütülebileceği hükme bağlanmıştır.

3. Bazı suçları işlememiş olma koşulu eczacılık ile ilgili ilk yasal düzenlemelerde yer bulmazken gelişen süreç içerisinde yayımlanan yasal düzenlemelerde, eczacı olma koşulları arasında yer tutmuştur. Eczacılık mesleğinin insan sağlığı gibi önemli bir konuda hizmet vermesi nedeniyle, eczacılık faaliyetini yürütecek kişide bazı niteliklerin aranmaya başlaması önemlidir. Bazı cezalardan hüküm giyen kimselerin eczacılık mesleğini yürütememesi konusunda koyulan şartlar eleştiriye açık olsa da, özellikle mesleki suçlardan ceza alan kimselerin mesleklerini yürütmelerinin sınırlanması eczacılık deontolojisi açısından önem taşımaktadır.

4. Hekim eczacı ilişkisi açısından da son yasal düzenlemelerde her iki mesleğin alanlarının sınırlarının belirlenmesi ve bu mesleklerin hastalar üzerinde yönlendirme, etki ihtimalinin engellenmesi yönünde hükümlere yer verilmiştir.

5. Hekim-eczacı ilişkisinin önemli bir boyutunu oluşturan reçete hazırlanması konusundaki kurallar eczacılık mesleğinin yürütülmesi ile ilgili

yasal düzenlemelerde önemle yer tutmuştur. Bazı maddelerdeki yaklaşım hekim-eczacı ilişkisinde bazı deontolojik kurallara işaret etmektedir. Eczacının hekimi gizlice haberdar etmesi ya da hastaya reçeteyi iade ederken uygun bir dille durumu izah etmesinin hükme bağlanması iki meslek mensubu arasındaki güven ve saygı ilişkilerinin devamı ve hastanın her iki meslek mensubuna duyduğu güven ve saygının zedelenmemesi açısından önemlidir.

Kaynaklar

1. "Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi," *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 3, sayı 3, İstanbul (1332/1916), s. 720-752.
2. "Beledi İspençiyarlık San'atının İcrasına Dair Nizamnamedir – 22 Receb 1277," 1-17. maddeler, *Takvim-i Vekayi*, No.618 (22 Safer 1278/29 Ağustos 1861), s. 3-4; 18-49. maddeler, *Takvim-i Vekayi*, No.619 (5 Rebiülevvel 1278/10 Eylül 1861), s. 3-5.
3. "Belediye Eczacılık Nizamnamesi – Layiha," Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. A. Res. 62/28.
4. "Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun" (Kanun No: 964, Kabul tarihi: 24.1.1927, Resmi Gazete'de yayın: 6.7.1927), *Sıhhi-İçtimâî ve İskâna Ait Kanun, Nizamname, Talimatname ve Kararnameler*, T.C. Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâleti Neşriyatından No.33, Çankaya Matbaası, Ankara, 1942, s.53-61.
5. "Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun" (Kanun No: 6197, Kabul tarihi: 18.12.1953, Resmi Gazete'de yayın: 24.12.1953.), K. Ekşioğlu, *Sözlüklü Tüm Toplu Sağlık Mevzuatı*, Yasa Yayıncılık, İstanbul, Mart 1986.
6. *Revue Medico-pharmaceutique*, c. 1, sayı 10, 31 Ekim 1888.
7. Yıldırım, N., "İstanbul Eczanelerinde Hasta Muayenesi ve Tıbbi Tahlil Laboratuvarları," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, (Ed. Nil Sarı), sayı 2-3 (1996/97), s. 71-97.
8. Yıldırım N., "Dârülfünûn-ı Osmanî Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi Öğrencilerine Ait Kabulnâmeler ve Şehâdetnâmeler," *II. Milli Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul 20-21 Eylül 1990. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 239-279, Levha 65-100.
9. Yıldırım N., "Nizamnâme-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye, Osmanlı Devleti'nde Eczacılar Nizamnâmesi – 1852," *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998, İstanbul)*, Ed. E. Dölen, İstanbul 2000. s. 42-94.
10. Yıldırım N., "Osmanlı Devleti'nin Son Eczacılık Yönetmeliği: Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname - 1922," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.IV, sayı 2 (2003), s.83-108.

Regulations on the licensing of pharmacies, the qualification of pharmacists, and the relationship between pharmacists and physicians in Turkey (1852-1953)

The history of pharmaceutical regulations in Turkey started with the promulgation of the "Regulations for the Pharmacists of the Ottoman Empire" (*Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye*) in 17 May 1852. The expanded version of this first legal document, the "Civilian Regulation for the Practice of the Art of Pharmacy", put into effect on 2 February 1861, was heavily criticised by pharmacists: its Article 20 regulating prescriptions was revised within a year. This alteration did not soothe reactions, and in 1886 the draft entitled "The Civilian Pharmacy Regulation" promulgated many other changes, but was never legally enforced. In face of opposition from European embassies in Istanbul (1893), the campaign to add an article concerning the control of medicines and mineral waters containing suspicious components imported from Europe to the 1861 proved futile.

The "Regulation for Pharmacies and Pharmacists" (*Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kararname*) which passed in 1922, the last year of the Ottoman Government, was not recognized by the new Turkish National Assembly Government in Ankara. This led the regulation of 1861 to remain in effect for 66 years, until 1927 when the "Law for Pharmacies and Pharmacists" (*Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun*) was issued. The "General Regulation for Pharmacies" (*Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi*) of 1916 was the reference for practical matters concerning the functioning of pharmacies.

The series of legal pharmaceutical regulations which issued in the late Ottoman Empire and remained in use in the first decades of the Turkish Republic, ended with the "Law on Pharmacists and Pharmacies" (*Eczacılar ve Eczaneler hakkında Kanun*) of 1953 which is still in use today.

In this study, the five basic laws issued between 1852-1953, the requirements for opening a pharmacy, to become a pharmacist as well as the regulations concerning the relationship between doctors and pharmacists will be comparatively studied with the aim of outlining the development of pharmaceutical profession in Turkey.

Key words: Pharmaceutical regulations, history of pharmacy, pharmacy in the Ottoman Empire, pharmacy in Turkey, doctor-pharmacist relationship.

Eczacılık mevzuatımızın tarihsel sürecinde eczane açma/eczacı olma koşulları ve hekim/eczacı ilişkisi (1852-1953)

Eczacılık mevzuatımızın tarihsel süreci, eczacılar ile eczaneler hakkında düzenlemeler getiren temel yasaların ilki olan “Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye” (17 Mayıs 1852) ile başlar. Bu nizamnamenin kimi maddelerinin güncellenmesiyle 2 Şubat 1861 tarihinde yürürlüğe giren, “Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname” eczacıların yoğun eleştirilerine hedef olmuş, hemen ertesi yıl reçetelerle ilgili 20. maddesi değiştirilmişti. Bu değişiklik itirazları dindirmemiş 1886 yılında, “Beledi Eczacılık Nizamnamesi” adıyla hazırlanan tasarı ile pek çok maddesi güncellenerek tadil edilmiş ancak bu tasarı bir türlü yasallaşamamıştı. 1861 düzenlemesine, Avrupa’da imal edilip İstanbul eczanelerinde satılan terkibi meçhul ilaçlar ile maden sularının teftiş ve muayene edilmesi hakkında bir hükmün eklenmesi için verilen uğraşlar da sefaretlerin yoğun itirazları üzerine sonuçsuz kalmıştı (1893).

Osmanlı Devleti’nin son yılında yasallaşan, “Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname” (1922), Osmanlı Hükümeti’nin çıkardığı diğer kanunlar gibi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından tanınmayınca 1861 düzenlemesi, “Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun” 1927 yılında yürürlüğe girinceye kadar, 66 yıl geçerliliğini korumuştur. Bu arada, “Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi” (1916) ile sadece eczanelerin işleyiş detayları belirlenmiş fakat temel yasa niteliğinde olmadığından bu bildiriye dahil edilmemiştir.

Osmanlı Devleti’nde başlayan ve Cumhuriyet sonrasında devam eden eczacılar, eczacılık mesleğinin uygulanması ve eczaneler ile ilgili temel yasal düzenlemeler süreci, 1953’te yasallaşan ve bugün de uygulanmakta olan “Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun” ile son bulmuştur.

Bu bildiride, 1852-1953 yıllarında, *Takvim-i Vekayi* ile *Resmi Gazete*’de yayımlanarak yürürlüğe giren beş temel yasa ile 1886 tasarısındaki, “eczane açma/eczacı olma koşulları” ve “hekim/eczacı ilişkisi” ile ilgili hükümleri karşılaştırarak, eczacılık mesleğinin ve eczanelerin ülkemizdeki gelişimine ışık tutmaya çalıştık. 1886 tasarısı, o yıllardaki bakış açısını verdiği için önemliydi. Yasallaşmadığı halde bu nedenle çalışmaya dahil edildi. Bu çalışmayla ülkemizde eczacılık mesleği ile eczanelerin tarihsel gelişiminin oturduğu yasal zeminin aydınlanacağını umuyoruz.

Anahtar sözcükler: eczacılık mevzuatı, eczacılık tarihi, eczacı-hekim ilişkisi, Osmanlı İmparatorluğu’nda eczacılık, Türkiye’de eczacılık,

**ORMANCILIK ve ZİRAAT OKULLARI İÇİN İLM-İ NEBATAT:
MIGIRDİÇ HEKİMYAN, 1880 ve
APRAHAM ALLAHVERDİ (HÜDAVERDİ), 1911-1913**

Şeref Etker*

Türkçe botanik kitaplarının ilk örnekleri tıbbi ve farmasötik botanik derslerinde okutulmak üzere hazırlanmıştır.¹ Bu yazıda İstanbul'da kurulmuş olan Orman ve Maden (Maadin) Mektebi'nde² ve Halkalı Ziraat Mektebi' Ali'sinde okutulan *İlm-i Nebatat* kitapları tanıtılarak özelliklerine değinilecektir.

Hekimyan: *İlm-i Nebatat* (1880)

Orman ve Maden Mektebi'ndeki botanik eğitimi için yayımlanan ilk kitap Mıgırdiç Hekimyan'ın *İlm-i Nebatat* başlıklı ders notlarıdır.³ Mıgırdiç Hekimyan (1847-1927), İstanbul'daki 'İkinci' Orman Mektebi'nin son (1868) mezunlarından⁴ Ayrıca İtalya'da ve Fransa'da eğitim gören M. Hekimyan,⁵ Orman ve Maden Mektebi'nde uzun süre yöneticilik yapmıştır.⁶ Müdürlük

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34668, İstanbul.

¹ Bkz. A. Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, F. Günergun (ed.), [2. bs.] Ankara, TÜBİTAK yay., 2004 içinde: F. Günergun - A. Baytop, 'Osmanlı döneminde Türkiye'ye modern botanik giriş ve gelişmesi', s. 177-193; F. Günergun - A. Baytop, 'Türkiye'de modern botanik eğitiminin başlangıcı ve Dr. C.A. Bernard'ın katkıları', s. 194-211 ve F. Günergun - A. Baytop, 'Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) ve botanikle ilgili yayınları', s. 212-234.

² Orman Mektebi'nin kuruluşu ve tarihsel gelişimi için bkz. H. Kutluk, 'Türkiye'de ormancı yetiştiren okullar ve çeşitleri', *Orman ve Av*, yıl 20, sayı 2, Şubat 1948, s. 25-27; sayı 3, Mart 1948, s. 50-52; İ.H. Eraslan, 'Türkiye'de ormancılık yüksek öğretim ve eğitiminin gösterdiği tarihsel gelişme (1857-1948)', *Türkiye'de Ormancılık Eğitimi Semineri [İstanbul] 22-23 Aralık 1987, Tebliğler*, İstanbul, Tarım Orman ve Köyişleri Bak. Orman Gen.Md. yay., 1988, içinde s. 11-20; M. Özdoğan, 'Le rôle des forestiers français dans l'évolution de la foresterie turque', *Rev. forestière franç.*, 25 (2), 1973, s. 170-172.

³ *İlm-i Nebatat*, Orman Mektebi program-ı resmîyesine tatbikan cem ve tertib olunmuştur. Eser: Orman ve Maadin Mektebi Müdürü ve Fenn-i Orman Muallimi Hekimyan Mıgırdiç, İstanbul, Mihran Matbaası, 1297 [1880] 13x19 cm., 391 s. (142 şekil, 2 tablo, sözlük, dizin).

⁴ Mıgırdiç Hekimyan, Louis Tassy'nin Türkiye'de yetiştirdiği 19 ormancılık öğrencisinden biridir. Mezuniyet tarihi: 11 Rebiülahır 1286/21 Temmuz 1869, H. Kutluk, 'Ormancı yetiştiren mekteplerin müdür ve rektörleri', *Türk Ormancılığı Yüzcüncü Tedris Yılına Girerken 1857-1957*, yay. haz. H. Kutluk - H. Asmaz, Ankara, Türkiye Ormancılar Cemiyeti, 1957, içinde s. 225. Arslanyan, Hekimyan'ın Charles-Louis-François Simon'un müdürlüğü sırasında mezun olduğunu belirtmektedir: A. Arslanyan [Avedis Remzi Özarslan], 'Orman Mektebi'nin mazisi', çev. ve not. K. Pamukciyan, K. Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, yay. haz. O. Köker, İstanbul, Aras yay., 2002, içinde s.140.

⁵ 'Hekimyan, Mıgırdiç (Efendi)', K. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, yay. haz. O. Köker, İstanbul, Aras yay., 2003, s. 241. Bazı kaynaklarda Mıgırdiç Hekimyan'ın adı Hekimzade Mıgırdiç Bey olarak geçmektedir.

⁶ Mıgırdiç Hekimyan Bey, Orman ve Maden Mektebi'nde 1881 yılından başlayarak, okulun Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'ne dönüştürüldüğü 1893 yılına kadar müdürlük yapmıştır, *Türkiye Ormancılığı İle*

yıllarında muavini Hoca Ali Rıza Bey'dir.⁷ Ula-yı evvel rütbesiyle Hazine-i Hassa Ormanları Müdürlüğü ve Emlak-i Hümayun Komisyonu üyeliği yapan Mıgırdiç Hekimyan, Orman ve Maden Mektebi'nden sonra, Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi ile Halkalı Ziraat ve Ormancılık Mektebi'nde Orman Fenni muallimliğini sürdürmüştür. Birinci rütbeden Mecidi ve ikinci rütbeden Osmanî nişanları ile gümüş Liyakat madalyası sahibidir.⁸

Hekimyan'ın *İlm-i Nebatat* kitabı iki bölümden oluşmaktadır: 'İlm-i nebatat' (s. 1-248) ve 'İlm-i teşhis-i ahşab' (s. 253-359).⁹ Mıgırdiç Hekimyan'ın *İlm-i Nebatat*'ının metninde Türkçe dışında, (latin harfleriyle yazılmış) hiçbir yabancı terim kullanmamış olması önemli bir deneme sayılabilir. Hekimyan, kitabının başındaki 'İhtar-ı mahsus'da bilim diline ilişkin bir açıklama yapar:

'...işbu kitabda mümkün olduğu kadar lugat-i garibe ve gayrı-menuseden ictinab olunmuş ise de, fünuna müteallik ıstılahatın noksanından naşi, bil-mecburiye istimal olunan lügatların Türkçe maanilerini ve Fransızca olarak telif olunan nebatat kitaplarile bil-mukabile mütalaa buyuranlar için mucib-i suhulet olmak üzere kitabın nihayetinde Fransızca isimler ile esma-yı Türkiyeyi havi bir küçük lügat cedveli derc olunmuştur'.

Mıgırdiç Hekimyan, dönemin bilimsel ve teknik terimlerini Türkçeleştirme girişimini benimsemiş görünmektedir. Ormancılık eğitimini Louis Tassy'den (1816-1895) Fransızca olarak alan Hekimyan, kendi öğrencileri için Türkçe karşılıklar bulma gereğini duymuş olmalıdır. Hekimyan'ın muavini Hoca Ali Rıza Bey'in de, Mehmet Ali Paşa ile birlikte botanik terimleri üzerinde çalıştıkları bilinmektedir.¹⁰

Hekimyan, kitabında botanik konusunu üçe ayırır ve sistematik bir serimle ele alır: (i) Tavsif-i aza-yı nebat: bitki morfolojisi, (ii) Vezaif-i hayatiye-i nebat: bitki fizyolojisi, ve (iii) Tasnif-i nebat: bitkilerin sınıflandırılması,

İlgili Tarihi Vesikalar, 893-1339 (1487-1923), yay. haz. H. Kutluk, İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1948, Tarım Bak. Orman Gen. Md. yay., s. 340-342, 611.

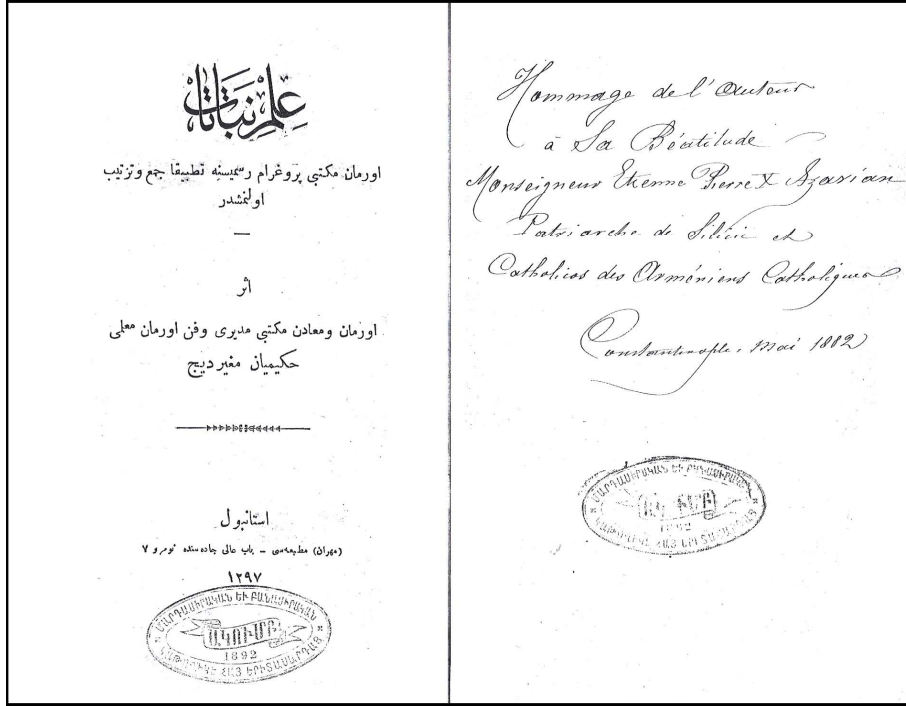
⁷ H. Kutluk - K. Yund, *Hoca Ali Rıza, Orman Umum Müdürlerinden: Hayatı ve Eserleri, 1843-1925*, Ankara, Verim yay., 1950, s. 18.

⁸ H. Kutluk, *a.g.y.*, s. 607, pl. portre 'Orman ve Maadin Mektebi, Hazine-i Hassa Ormanları Müdürü ve Halkalı Ziraat hocalarından Hekimyan Mıgırdiç Efendi'; Y.G. Çark[ciyan], *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1953, s. 197-198, s. 196 portre, s. 200 fotoğraf 'Mıgırdiç Hekimyan Halkalı Ziraat Mektebi'nin talebeleriyle birarada.'

⁹ Kitabın adı bazı kaynaklarda *İlm-i Nebatat ve Ahşab* ya da *İlm-i Nebatat ve Teşhis-i Ahşab* olarak verilmiştir. Kitabın konuları numaralanmış 'bend'ler içinde verilmiştir. Buna göre, 1.-379. bendler kitabın birinci (*İlm-i Nebatat*) bölümünü; 380.-528. bendler ikinci bölümünü (*İlm-i Teşhis-i Ahşab*) oluşturmaktadır.

¹⁰ H. Kutluk - K. Yund, 'Hoca Ali Rıza', *Orman ve Av*, yıl 21, sayı 6, Haziran 1949, s. 130; H. Kutluk - K. Yund, *a.g.y.*, s. 76 [dn 2]. Mehmet Ali Paşa için, bkz., F. Günergun - A. Baytop, 'Mehmet Ali Paşa (1837-1914) ve botanikle ilgili yayınları', A. Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, F. Günergun (ed.), [2. bs.] Ankara, TÜBİTAK yay., 2004 içinde s. 262-275.

taksonomi. Birinci başlık altında 12, ikinci başlık altında 4 altbaşlık vardır. Birinci bölümün altbaşlıklarında yazarın yine Türkçe'ye verdiği özen dikkati çekmektedir: 'Alat-ı anasıriye yani Ruşeym' (2. Fasil), 'Cezr yani Kök' (6. Fasil), 'Evrak yani Yaprak' (7. Fasil), 'Zehre yani Çiçek' (10. Fasil), 'Semere yani Yemiş' (11. Fasil), 'Büzur yani Tohum' (12. Fasil).



Mıgırdıç Hekimyan'ın *İlm-i Nebatat* (1880) kitabının iç kapağı ve yazarın Gatoğigos Patrik X İsdepan Bedros Azaryan'a ithafı

Üçüncü başlık altında bir sınıflama örneği verilmiştir; örnekler ağaçlardan seçilmiştir. Bölüm bir tablo ile başlar: 'Eşcarın şube, sınıf, fasilat ile ecnasa taksimini mübeyyin cedveldir' (s. 164-165).

İlm-i Nebatat kitabının ikinci bölümü ağaç ürünlerinin tanınmasına yardımcı bir rehber niteliğindedir. Mıgırdıç Hekimyan Efendi, Orman ve Maden Okullarının birleştirilmesiyle 1880 yılında kurulan Orman ve Maden Mektebi'nin birinci sınıfına 'İlm-i nebatat ve İlm-i ahşab' derslerini vermiştir.¹¹ Hekimyan botanik ve ormancılık derslerinin bir kitapta toplanmasının

¹¹ 'Orman ve Maadin Mekteplerinin birleştirilmesiyle Maliye Nezaretine bağlanmış olan Orman ve Maadin Mektebinin 14 maddelik Nizamnamesidir, 10 Şaban sene [12]97 / 18 Temmuz 1880', md. 2., H. Kutluk, a.g.y., s. 321 (Belge 267). Hekimyan, Nizamnamede üçüncü sınıfta gösterilen dersin birinci sınıfta okutulduğunu belirtmektedir. Doğrusu birinci sınıf olmalıdır.

öğrencilerine kolaylık sağlayacağını düşünmüştür.¹² Kitabın içeriği, program olarak Louis Tassy'nin *Cours de sylviculture* notlarından Ali Rıza Bey'in 'Orman Yetiştirilmesi' başlığıyla Türkçeleştirdiği (171 sayfalık yazma) bir metne uygunluk göstermektedir: genel botanik konuları ile başlayıp yine orman ürünleri ile bitmektedir.¹³

Hekimyan'ın ikinci açıklamasından, Prof. Hermann Nördlinger'in ağaç anatomisi atlasının Fransızca özeti için ayrı bir Fransızca-Türkçe sözlük (ıstılahat cedveli) hazırlayarak yayımladığı anlaşılmaktadır.¹⁴ Bu sözlük henüz bulunamamıştır.

Mıgırdıç Hekimyan'ın İstanbul florası ile de ilgilendiği bilinmektedir.¹⁵

Hüdaverdi: *İlm-i Nebatat* (1911)

Ele alınan ikinci *İlm-i Nebatat* kitabı Hüdaverdi Bey'e aittir ve Halkalı Ziraat Mekteb-i Ali'sinde okutulan botanik ders notlarından oluşmaktadır. Kitaplar, öğrenciler tarafından tutulan ve düzenlenen notlardır; yine öğrenciler tarafından resimlendirilmiş ve şapirografi ile çoğaltılmıştır. Baskıyı hazırlayan öğrenciler kendilerini 'muharrir' (yazan) ve 'musavver' (resimleyen) olarak tanıtmaktadırlar. Kitabın Halkalı'da, okulun basımevinde çoğaltıldığı varsayılabilir.

Muallim Hüdaverdi Bey'in asıl adı Apraham Allahverdi(yan) olup, 'Allahverdi' ve 'Hüdaverdi' olarak kısaltılmıştır. Allahverdi Bey, Osmanlı Bankası'nın kurucularından Apraham Amira Allahverdiyan'ın (1791-1861) torunu ve I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanında reis ikinci vekili olan Ohannes Allahverdiyan'ın (1823-1915) oğlu olarak tanınmaktadır.¹⁶ Ancak, Apraham Allahverdi'nin yaşam öyküsü konusunda bilgilerimiz sınırlıdır.¹⁷

¹² 'İlm-i teşhis-i ahşab: umuma kereste ve odunların hangi cins ve hangi nevi ağaçlardan istihsal olunduklarını tarif eder bir ilimdir. İlm-i mezkura müteallik mübahis Orman Mektebi birinci sene program-ı resmiyesi dahilinde münderic bulunduğundan mübahis-i mezbura işbu nebat kitabına tezyili tensib kılınmıştır'.

¹³ İ.H. Eraslan, *Türkiye'de Ormancılık Öğretim ve Eğitim Kurumlarının Tarihsel Gelişimi*, İstanbul, Ormancılık Eğitim ve Kültür Vakfı yay., 1989, s. 82.

¹⁴ 'Almanya'nın Hohenheim şehrinde vaki Orman Mektebi Muallimi Mösyö [Hermann] Nördlinger'in mecmuası... Paris'de sahib-i imtiyaz kitabı Mösyö Rothschild tarafından 30 franka satılmakta olduğu gibi, Türkçe isimleri mukabilinde olarak Dersaadet'te Bab-ı ali caddesi'nde Mihran Efendi Matbaasında dahi bulunur'. H. Nördlinger, *Les bois employés dans l'industrie. Descriptions accompagnées de cent sections en lames minces des principales essences forestières de la France et de l'Algérie*, Paris, Rothschild, 1872. Nördlinger'in yapıtının içeriği için, bkz. B. Bubner, 'The wood cross sections of Hermann Nördlinger (1818-1897)', *IWA Journal*, Vol. 29 (4), 2008: 439-457.

¹⁵ H. Demiriz, 'Jorj Vensan Aznavur: 1861-1920. Hayatı ve İstanbul florasına hizmeti', *Türk Biyoloji Derg. / Acta Biologica Turcica*, c.14, sayı 1 (Ocak 1964), s.52.

¹⁶ 'Allahverdi Efendi (Apraham)', K. Pamukcuyan [Pamukciyan], *İstanbul Ansiklopedisi*, ed. R.E. Koçu, c. II, İstanbul, 1959, s. 725 [K. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, yay.haz. O. Köker, İstanbul, Aras

Apraham Allahverdi'nin Paris'teki L'École Nationale Supérieure d'Agriculture de Grignon'dan 1889'da mezun olduğu bilinmektedir.¹⁸ Allahverdi'nin Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'nin açıldığı 1892 yılında okula öğretmen olarak alındığını kabul edebiliriz.¹⁹ Allahverdi (Hüdaverdi) Efendi, 1903'te kurulan Halkalı Ziraat ve Ormancılık Mektebi Alisi'ne de muallim olarak atanmış ve botanik yanında, fizik (hikmet), mineroloji (madeniyat), jeoloji ve petrografi (tabakat'ül-arz) ile meteoroloji (alaim-i cevviye) ve bazı meslek dersleri vermiştir.²⁰ Türkiye'de meteorolojinin ilk öğretmeni Allahverdi Efendidir.²¹ Hüdaverdi Bey'in botanik ders notlarının yayımlandığı tarihten yaklaşık bir yıl önce, 1910'da Halkalı Ziraat ve Ormancılık Mektebi Alisi, Orman Mektebi Alisi ve Halkalı Ziraat Mektebi Alisi olarak ikiye ayrılmıştır.²² Bu tarihte Halkalı Ziraat Mektebi'nin Müdür muavini olan

yay., 2003, s. 15]; A. Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler ve Surp Pirgîç Hastanesi Tarihi*, İstanbul, Surp Pirgîç Ermeni Hastanesi Vakfı yay., 2001, s. 80 (Allahverdiler). Mıgırdîç Hekimyan ve Apraham Allahverdi Beyler Ermeni Katolik cemaatindedir.

17 Apraham Allahverdi'nin babası Ohannes [Hovhannes] Allahverdiyan'ın soyadı kaynaklarda 'Hüdaverdiyan', 'Hüdaverdizade' ve 'Allahverdi' olarak da geçmektedir, bkz. R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1963, s. 162, 263, 266 dn 34. Apraham Allahverdi(yan) soyadını, Allahverdi ya da Hüdaverdi Efendi/Bey olarak, isminin yerine kullanmıştır. Fransızca yazışmalarda ise adı A. (Apraham) Allahverdi biçiminde geçmektedir.

18 Apraham Allahverdi'nin yüksek öğrenimi ile ilgili bu bilgi (günümüzdeki adıyla) AgroParisTech tarafından doğrulanmıştır. Okul kayıtlarında adı: A. Allahverdi olarak görülmektedir. *Osmanlı Tabii ve Tabiki Bilimler Literatürü Tarihi*'nde (haz. E. İhsanoğlu, R. Şeşen, M.S. Bekar, İstanbul, IRCICA, 2006. c. I, s. 486-487) 'Hüdaverdi Bey' için verilen Belçika Van Hot (?) Bahçıvanlık Mektebi'nden mezun olduğu bilgisi yanlış. A. Allahverdi'nin öğrenim gördüğü bu 'Ziraat Mektebi' için bkz., Necmeddin Arif, *Paris'de Tahsil*, Kahire, Matbaa'tül-tevfik, 1322 [H./1904 M.], s. 124-126.

19 Halkalı Ziraat Mektebi 1898 yılı heyet-i tedrisiyesinde nebatat ve tabakat'ül-arz muallimi 'Allahverdi Efendi'dir. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, birinci sene, 1316 sene-i hicriyesine mahsusdur, Dersaadet, Dar'ül hilafe-i aliye, Matbaa-i amire, 1316, s. 749 [yanlışlıkla s. 849 olarak basılmıştır]. Sonraki kayıtlarda, Halkalı Ziraat Mektebi İlm-i nebatat ve Maadin ve Tabakat'ül-arz mualliminin adı 'Hüdaverdi Efendi' olarak verilmiştir, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, [dördüncü sene], 1319 sene-i hicriyesine mahsusdur, Dersaadet, Dar'ül hilafe-i aliye, Matbaa-i amire, 1319 [1901], s. 251.

20 Hüdaverdi Efendi, İlm-i Nebatat, İlm-i Hikmet, İlm-i alaim-i cevviye, Madeniyat ve İlm-i tabakat'ül-arz, Usul-i muhasebe-i ziraiye ve Coğrafya-i ziraiye derslerini vermekle görevlendirilmiştir. Ders programında birinci sınıfta 48 ve ikinci sınıfta 48 (saat) botanik dersi vardır, S. Arıpınar, 'XIX. Yüzyılda ülkenin tarım sorunlarına eğilme hareketleri ve Halkalı Ziraat Okulu'nun açılışı', *Belgelerle Türk Tarihi Derg. Din/Bugün/Yarın*, c. 6, sayı 36, Eylül 1970, s. 53-60 (Belge V [BOA.Y.A.HUS. 265/153, 24 Rebiülahır 1310/15 Kasım 1892]). Ayrıca bkz., *1312 Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, (ellinci sene) Dersaadet, Matbaa-i amire, 1312 [1894], s. 380-381; İ.H. Eraslan, *a.g.y.*, s. 66-67, tablo 17 'Birinci ve ikinci Yüksek Orman Okullarında ders okutan öğretim üyelerinin ünvanları ve okuttuğu dersler'.

21 Umrhan Emin Çölaşan, 'Türkiye'de meteoroloji dersi ilk defa Halkalı Ziraat Mektebi Alisi'nde 'alaim-i cevviye' ismi altında Allahverdi Efendi tarafından 1909'da... okutulmağa başlanmıştır' dedikten sonra, 'Bu hususu sayın meslekdaşım Nesip Karacay anlatmıştır. Hatta, bu dersin daha eski senelerde de okutulduğu söylen[diğini]' not etmektedir, U.E. Çölaşan, *Türkiye İklimi*, Ankara, Ziraat Bankası Matbaası, 1960, s. 25. Dn. 19'da gösterilen belge Allahverdi Efendi'nin meteoroloji derslerini 1892'de vermeğe başladığını kanıtlamaktadır.

22 S. Kadioğlu, 'Osmanlı döneminde Türkiye'de ziraat okulları üzerine notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi', *Kutadgubilig*, sayı 8, Ekim 2005, s. 239-257.

Hüdaverdi Efendi, Bahçeköy'de kurulan Orman Mektebi Alisi ile öğretmen olarak ilişkisini sürdürmüştü,²³ ve 1915 yılı başında bu okulun öğretim kadrosuna geçmiştir. Allahverdi (Hüdaverdi) Efendi, Orman Mektebi Alisi'nde 1922 yılı sonuna kadar öğretmenlik yapmıştır.²⁴ Mıgırdîç Hekimyan, Apraham Allahverdi ve Ali Rıza Bey aynı okullarda botanik dersi vermişlerdir.²⁵ Hoca Ali Rıza Bey, 1906'da Selanik'te görevlendirilince, Halkalı Ziraat Mektebi Alisi'ndeki dersleri Mıgırdîç Hekimyan ve Allahverdi (Hüdaverdi) Beyler tarafından okutulmuştur.²⁶

Muallim Hüdaverdi Bey'in (Apraham Allahverdi) *İlm-i Nebatat*'ının kitaplıklardaki tek kopyası Ankara Milli Kütüphane'dedir. Bu çoğaltma 1913 (1329 [R] – 1331 [H]) tarihini taşımaktadır.²⁷ Milli Kütüphane koleksiyonunda *İlm-i Nebatat*'ın 'İkinci Kısım'ı olarak gösterilen, aynı tarihli bir kitapçık daha vardır.²⁸

A. Allahverdi'nin bu yazıda tanıtılan *İlm-i Nebatat*'ı, kitabın bilinmeyen bir nüshasıdır ve 1327 (1911) tarihini taşımaktadır.²⁹ Notları düzenleyen, 'muharrir' Halkalı Ziraat Yüksek Okulu öğrencilerinden Mustafa Sabri'dir. Kitabın kapağında 'musavver' olarak Ahmet Cemal adlı öğrenci gösterilmiştir, fakat resimlerin altında Mehmet Ekrem ve başka öğrencilerin imzaları vardır. Hüdaverdi Bey'in *İlm-i Nebatat*'ının 1329 baskısının metni içerik olarak 1327

23 '1327 [1911] senesinde Orman Mektebinden mezun olan efendilerin tatbikat maksadile Romanya, Avusturya ve Macaristan'a gönderildiklerine ve orada yaptıkları incelemelere dair rapor (1331/1915)' Hüdaverdi Bey tarafından 'Halkalı Ziraat Mektebi ve Orman Mektebi Muallimlerinden' sanıyla imzalanmıştır, H. Kutluk, *a.g.y.*, s. 505-507 (Belge 336).

24 İ.H. Eraslan, *a.g.y.*, s. 26, tablo 4 '1909-1934 yılları arasında Yüksek Orman Okulu'nda ders okutan Müderris ve Muallimlerle bunların görevde kaldıkları süreler'. Allahverdi [Apraham] Orman Mektebi Alisi'ndeki öğretmenliğine 28 Kanunusani 1330/10 Şubat 1915 başlamış ve 30 Teşrinisani 1338/30 Kasım 1922 tarihinde ayrılmıştır.

25 Muallim Ali Rıza Bey'in *Fenn-i Hayat-ı Nebat* başlıklı bir kitabı vardır (Dersaadet, Mahmudbey Matbaası, 1308 [1890], 264 s.; [2. bs.] 2 c., İstanbul, Kanaat Matbaası, 1332-1333, 549+474 s.). Hoca Ali Rıza Bey, II. Meşrutiyet'ten sonra 1909'da Orman Müdür-i Umumisi olunca Bahçeköy'de Orman Mektebi Alisi'nin açılmasını sağlamış ve emekli olduğu 1913 yılı başına kadar bu okulda nebatat ile birlikte amenajman, ormancılık iktisadi ve teşrih derslerini vermiştir, bkz. H. Kutluk - K. Yund, *a.g.y.*, s. 19. Ayrıca bkz., S. Kadioğlu, 'Halkalı Ziraat Mektebi Alisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme', *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. IV (2002), sayı 1, s. 99-118.

26 H. Kutluk - K. Yund, *a.g.y.*, s. 18.

27 *İlm-i Nebatat*, Muallimi Hüdaverdi Bey, Muharriri: Agah, Musavveri: Hasan Tahsin, Ahmed Naci, [İstanbul, ikinci basım] 1329-1331 [1913], 320+2 s. (şapirografi), Halkalı Ziraat Mektebi Alisi ikinci sınıfı [talebesi] tarafından tab edilmiştir [Mil.K. 1968 A 1359].

28 *İlm-i Nebatat*, Muallimi Hüdaverdi, Muharriri ve musavveri: Mehmed Tayyar, Kırşehir, (İkinci kısım), [İstanbul]1327 [1911]. Halkalı Ziraat Mektebi Alisi ikinci sınıf talebesi tarafından tab edilmiştir. 31 s. (24 cm., şekil; şapirografi) [Mil.K. EHT A 965]. Milli Kütüphane'deki kitapların kopyalarını göndermek nezaketinde bulunan sayın Ali Y. Baltacıoğlu'na teşekkür ederim.

29 *İlm-i Nebatat*, Muallimi: Hüdaverdi, Muharriri: Mustafa Sabri, Musavveri: Ahmed Cemal [Mehmed Ekrem, vd.] [İstanbul, birinci basım] 1327 [1911], Halkalı Ziraat Mektebi Alisi ikinci sınıf talebesi tarafından tab edilmiştir. 334+2 s. (16.5x21 cm., şapirografi) Ş. Etker koleksiyonu.

baskısı ile aynıdır ve elimizdeki nüsha kitabın ilk baskısıdır. İki baskı arasındaki başlıca fark elyazısı ile çizimlerden kaynaklanmaktadır.

İlm-i Nebatat 'İkinci kısım' tek çenekli bitkilerle (Monocotylédones) ilgili iki formalık bir ek niteliğindedir. Hüdaverdi'nin *İlm-i Nebatat*'ının yazarın denetiminden geçmeden yayımlandığı anlaşılmaktadır. Kitabın sonunda: 'bazı nebatatın Türkçe isimleri bulunmadığından bil-mecburiye Latinceleri yazıldığını maa-l-intizar beyan ederiz' denilmiş olmasına karşın, kitabın genelinde Fransızca terimler kullanılmıştır.

Hüdaverdi: *Kriptogam* (1913)

Apraham Allahverdi (Hüdaverdi) Bey'in botanik ders notlarının bir bölümü 1913 yılında *Kriptogam* (dış kapak) ve *İlm-i Nebatatdan Zat'ül-ilkah-ı hafıye – Cryptogames* (iç kapak) başlığı altında yayımlanmıştır.³⁰ Hüdaverdi, öğrencisi M. Fehim tarafından derlenen bu kitabında çiçeksiz/tohumsuz bitkilerden özellikle mantarları ele almış ve oldukça ayrıntılı olarak anlatmıştır.

Kriptogam'ın bölümleri 'Tallofitlerin tasnifi':

Futur – *Champignons* (mantar, s. 26-205)

Üşniye – *Algues* (alg, suyosunu, s. 206-229)

Şeyb – *Lichens* (liken, s. 230-235)

Bakteri – *Bactéries* (s. 235-250)

Hüdaverdi'nin kitaplıklarda bulunmayan *Kriptogam* ders notlarında çok sayıda mantar şekli vardır.³¹ Mantarların Latince ve Fransızca adları verilmiş; 'zehirli' ve 'kabil-i akıl' (yenilebilir) olanlar ayrıca belirtilmiştir. Bakteriler, kriptogam grubunda kısaca ele alınmıştır.

Hüdaverdi Efendi'nin kitaplarında önsöz ya da girişe yer verilmemesi nedeniyle, kitapların Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi'ndeki botanik eğitimi programı içinde nasıl kullanıldıklarını tam olarak bilemiyoruz. *Kriptogam* kitabının sonunda 27 Nisan 329 [10 Mayıs 1913] tarihinin bulunması bir yıl boyunca bu konunun işlendiğini düşündürmektedir.³²

³⁰ *Kriptogam (İlm-i Nebatatdan Zat'ül-ilkah-ı hafıye – Cryptogames)* Muallimi Hüdaverdi Efendi, mübeyyiz ve musavveri Mehmed Fehim, Erzurum, [İstanbul] Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi, 1329 [1913], 263 s. (18x23 cm. şapırografi. Fiyatı 40 guruşdur.) Ş. Etker koleksiyonu.

³¹ Bazı bitkilere Türkçe adların elyazısıyla eklendiği görülmektedir: ör. 'İmenomiset' *Hymenomyces* sınıfı mantarlar için 'şabkalı futur' denmiştir (s. 113).

³² Tıbbiye öğrencileri için bir *İlm-i Nebatat* kitabı yayımlayan Esad Şerefeddin [Köprülü] dört yıllık botanik eğitiminin her yılı için bir kitap yayımlamayı planladığını bildirmektedir, *Mebadi-i İlm-i Nebatat*, İstanbul, Alem Matbaası, 1319 [1903], s. 4. Esad Şerefeddin'in bunu izleyen ders kitaplarından biri *Hafı İlkahlı Nebatlar* başlığını taşımaktadır ve (yay.haz. Şevket Halid, Vasfi Aziz, İstanbul, Askeri Tıbbiye Matbaası, 1333/1917, taşbaskı) ve kriptogamlar konusundadır.

Apraham Allahverdi ayrıca, 1896'da Halkalı çevresinde bulduğu bir *Digitalis lanata* (Yünlü yüksükotu) türü ile İstanbul florasının tanınmasına katkıda bulunmuştur.³³



Hüdaverdi, *Kriptogam: İlm-i Nebatatdan Zat'ül-ilkah-ı hafıye* [İstanbul, Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi] 1329/1913.

³³ 'Digitalis lanata Ehrh. Beitr. VII, p. 153. Champs, aux environs de l'Ecole d'Agriculture de Halkalı, E. Je signale cette espèce dans notre région, d'après l'unique exemplaire qui m'a été communiqué, en 1896, par Mr. A. Allahverdi', G.V. Aznavour, 'Énumération d'espèces nouvelles pour la flore de Constantinople, accompagnée de notes sur quelques plantes peu connues ou insuffisamment décrites qui se rencontrent à l'état spontané aux environs de cette ville', *Magyar Botanikai Lapok: Ungarische botanische Blätter*, 2 (1903), s. 140. Apraham Allahverdi'nin topladığı *Digitalis lanata* Ehrh., türün Türkiye'de bulunan ilk örneğidir, bkz. T. Baytop, 'Anadolu'da yetişmekte olan *Digitalis* türleri hakkında', *Folia Pharmaceutica*, No.9 (1953), s.9. Aznavour'un yazısında, Halkalı civarında görüldüğü bildirilen *Althaea cannabina* L. Spec., p. 686, Boiss. Fl. or. I, p. 825; *Centaurea solstitialis*, L. Spec., p. 917, Boiss. Fl. or. III, p. 685; *Delphinium consolida β micranthum*, Boiss. Fl. or. I, p. 78 örneklerinin de A. Allahverdi tarafından toplanmış olabileceğini düşünüyoruz. K.V. Aznavour için bkz., A. Baytop, 'G.V. Aznavour ve İstanbul florası', A. Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, F. Günergun (ed.), [2.bs.] Ankara, TÜBİTAK yay., 2004, içinde 484-491; T. Baytop, 'Aznavour, Kevork Viçen', *Diinden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Kültür Bak.-Tarih Vakfı yay., 1993, 1. c., s. 511; T. Baytop, *İstanbul Florası Araştırmaları*, İstanbul, Eren yay., 2002, s. 20-22, 40-43.

Değerlendirme

Türkiye’de modern botanik öğretimi temel bilimleri kapsayan eğitim programları içinde verilmeye başlanmıştır. Okulların kuruluş sırasına göre, askeri tıbbiyede (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane), eczacılık, veterinerlik, ormancılık ve ziraat okullarında, daha sonra Darülfünun Fen Fakültesi’nde ‘ilm-i nebatat’ dersleri okutulmuştur. Botanik derslerinin bir kısmı fakülteler arasında ortak olarak görülmektedir.³⁴ Bunun yanısıra orta öğretimde, idadi ve sultanilerde,³⁵ ve öğretmen okullarında (Darümuallimin ve Darümuallimat) temel botanik dersleri verilmiştir. Halkalı Ziraat Mektebi’nde yayımlanan kitapların çoğunluğu öğrencilerin ders notlarından oluşur,³⁶ ve büyük çoğunluğu 1908’den sonra basılmıştır.³⁷

Türkiye’de yayımlanan botanik kitapları içinde, tıp ve eczacılık botaniği dışında kalan, ormancılık botaniği ile ‘tarımsal botanik’ kitaplarından örnekler gözden geçirilmiştir. Orman Mektebi müdürü Muallim Mıgırdıç Hekimyan Bey’in *İlm-i Nebatat* (1880) kitabında, Türkçe botanik terimleri kullanılmadaki gayreti vurgulanmış ve küçük botanik sözlüğünden bir bölüm çevrilmiştir. Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi ile Orman Mektebi öğretmenlerinden Hüdaverdi Bey’in Apraham Allahverdi olduğu saptanmış ve *İlm-i Nebatat* başlıklı ders notlarının bilinmeyen ilk baskısı (1911) ile *Kriptogam* olarak tanınan bitkilerin ele alındığı kitabı (1913) tanıtılmıştır. Hüdaverdi Bey’in kitapları elyazmalarından çoğaltma olup, çok sayıda şekil içermektedir. Şapirografi tekniği ayrıca çok sayıda çizimin basımına olanak vermiştir. Kitaplarda kaynak belirtilmemiştir, fakat özellikle kullanılan terminolojiden Fransızca botanik kitaplarına dayandıkları anlaşılmaktadır.

³⁴ Örneğin, Dr. Şerefeddin Mağmumi *İlm-i Nebatat* derlemesini (Kahire, Matbaa-i Umumiye, 1909-1326 [H]) tanıtırken ‘Mekâtib-i Tıbbiye ve Baytariye ve Saydelaniye talebesiyle Darülfünun müdavimlerine ve Ziraat ve Orman Mektepleri şakirdanına mahsus’ olduğunu belirtir.

³⁵ Hüseyin Remzi, *İlm-i Nebatat. Mekatib-i İdadiyede Tedris Olunmak Üzere*, [İstanbul], Matbaa-i Amire, 1317/1900; Esad Şerefeddin [Köprülü], *İlm-i Nebatat. Umum Mekatib-i İdadiyede Tedris Edilmek Üzere*, [İstanbul] Karabet Matbaası 1328/1912; Hüseyin Remzi, *Teşrih ve Vezâif’ül-aza-i Nebati. Mekatib-i Sultanienin 12. Senelerinde Tedris Olunmak Üzere*, [İstanbul] Matbaa-i Amire, 1335/1919; *Müfredat-ı Tabiiyeden İlm-i Nebatat*, Üsküdar İttihad Sultanisi kısm-i tali devre-i evveli yedinci senesinin 1330 senesi dersiyesi müfredat programına tevfiikan tertib ve tahrir olunmuşdur [İstanbul, 1330/1914, şapirografi], vb.

³⁶ Bir diğer örnek, *Emraz-ı Umumiye-i Nebatat. Nebatat ve Eşçara Arız Olan Tufeyli ve Gayr-ı Tufeyli Hastalık ve Haşeratı Cami, Tarz-ı Tedavi ve Suret-i İlaflarından Bahis*, [yay.haz.] Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi 1326-1327 senesi son sınıf talebesi, [İstanbul] Matbaa-i Hukukiye, 1329/1913.

³⁷ *Gülcülük*, muharriri Ömer Şevket, musavveri Mehmed Ekrem (Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi 2. sınıf talebesinden) [İstanbul, 1327-1328, [1911-1912] (şapirografi) konusundaki bir diğer kitabın hazırlanmasında Allahverdi’nin derslerinden yararlanılmış olabileceğini düşünüyoruz, bkz. T. Baytop, *Türkiye’de Eski Bahçe Gülleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı yay., 2001, s. 36.

Orman Mektebi ile Halkalı Ziraat (ve Baytar) Mektebi Alisi’ndeki botanik derslerinin uygulamaları, laboratuvar ve herbaryum çalışmaları hakkında birincil denilebilecek kaynaklara sahip değiliz. Bu nedenle, *İlm-i Nebatat* kitapları, dalın yüksekokullardaki eğitim düzeyini anlamamıza yardımcı olabilecektir.

Ek I - Hüdaverdi (A. Allahverdi), *İlm-i Nebatat* (1.bs. 1327/1911) fihristinde konu başlıkları:³⁸

- Mukaddeme (s. 3)
- Nebatatın tarifi ve taksimi (s. 9)
- Nebatata dair malumat-ı ibtidaiye (s. 12)
- Teşrih-i nebatat [*Anatomie végétale*] (s. 19)
- Nesic-i hücrevi: hücre [*Cellule*] (s. 20)
- Nesic (s. 37)
- Beşere-i nebat veya cild-i nebat [*Epiderme*] (s. 42)
- Tavsif-i aza-yı nebat [*Organographie*] (s. 54)
- Cezr [*Racine*] (s. 56)
- Cezrin envai (s. 58)
- Daldırma ameliyatı [*Marcottage*] (s. 70)
- Çelikleme ameliyatı [*Bouturage*] (s. 71)
- İntizam-ı cüzur [*Disposition des racines*] (s. 72)
- Cezrin teşrihi [*Anatomie de la racine*] (s. 74)
- Sak (s. 76)
- Sakın envai (s. 77)
- Sakın cesamet, metanet ve eşkali (s. 95)
- Zülfilkatayn nebatın sakının teşrihi [*Anatomie de la tige*] (s. 106)
- Sakın neşvüneması [*Développement et accroissement de la tige*] (s. 125)
- Nebatat-ı vahid’ül-filkanın sakının teşrihi (s. 131)
- Adimet’ül-filka nebatatının sakının teşrihi (s. 140)
- Evrak [*La feuille*] (s. 145)
- Eşkal-i evrak (s. 151)
- Evrakın kenarlarına göre taksimi (s. 155)
- Evrak-ı mürekkebiye [*Feuille composée*] (s. 160)
- İntizam-ı evrak [*Phyllotaxie*] (s. 169)
- Varakın teşrihi [*Anatomie de la feuille*] (s. 182)
- Hüdüb [*Stipule*] (s. 192)
- Ağsan veya dallar [*Les branches*] (s. 197)
- Tomurcuk veya ezrar [*Bourgeon*] (s. 210)
- Teverrük [*Préfoliation*] (s. 219)
- Zeneb-i zehre ve varak-ı zehre (s. 223)
- Vaziyet-i ezhar [*Inflorescence*] (s. 230)
- Vaziyet-i ezhar-ı gayrı-muayyen (s. 241)

³⁸ Fihristteki başlıklara kitap içinde verilen Fransızca isimler eklenmiştir. Metin içindeki başlıkların bir kısmı fihristte yer almamıştır.

Vaziyet-i ezhar-ı mahlute (s. 245)
 Vaziyet-i ezhar-ı mugayir-ül tabiiye [*Inflorescence anormale*] (s. 246)
 Gonca [*Bouton*] (s. 249)
 Ezhar [*Les fleurs*] (s. 253)
 Gılaf-ı zehre [*Périanthe*] (s. 259)
 Tüveyc [*Corolle*] (s. 267)
 Mecmua-i zükur [*Androcée*] (s. 279)
 Mecmua-i zükurun intizamı ve adem-i intizamı (s. 286)
 Mezher [*Réceptacle*] (s. 288)
 Mecmua-i inas [*Gynécée*] (s. 290)
 İbreler (s. 295)
 Stigmat [*Stigmate*] (s. 298)
 Meybizat [*Ovules*] (s. 303)
 Fiil-i ilkah (İlkah keyfiyeti) (s. 308)
 Esmar [*Fruits*] (s. 309)
 Bezir veya tohum [*Graine*] (s. 320)

Ek II - M. Hekimyan'ın 'İstılahat-ı nebatiye cedveli'

Mıgırdiç Hekimyan, kitabının sonuna (s. 362-381) eklediği, 'İstılahat-ı nebatiye cedveli' adını verdiği sözlüğünde, botanik terimlerin Fransızca karşılıkları vardır. Sözlükteki terim ve isimlerin bir kısmının Türkçe açıklamaları, Hekimyan'ın deyişle 'maani-i Türkisi' verilmiştir:³⁹

İbrevi – *Aciculaire* iğne biçiminde
 İbti – *Axillaire* koltuğa mensub
 Ütrünc⁴⁰ – *Orange ou Hespéridie* portakal gibi yemişler
 Üzeyn – *Oreillette* küçük kulak biçimi
 Ezhar – *Fleurs* zehrin cemidir [zehre: çiçek]
 A'sab – *Nervures* asabın cemi
 İfrağ – *Excrétion* harice def etmek
 Alet – *Organe* nebatatı terki eden ve hususi birer hizmetleri bulunan kıtalardır,
 evrak-ı ezhar ve saire gibi
 Elyaf – *Fibres* Lifin cemi
 İntaş – *Germination* çimlenme
 Enif – *Mucroné* küçük burun biçiminde
 Evrak – *Feuilles* varakın cemidir
 Eviye – *Vaisseaux* vianın cemidir, kablalar
 Bezir – *Graine* tohum
 Batını – *Ventral* içeri tarafı
 Bittih – *Péponide* karpuz gibi yemişler

³⁹ Sözlükte yer verilen 414 terim ve isimden Türkçe açıklaması verilenler örnek olarak alınmıştır. Dizeleme kitaptaki Arap alfabesine uygundur.

⁴⁰ Mıgırdiç Hekimyan bazı isimlerin yazımını sözlüklerden farklı vermektedir: bunlardan biri 'ütrünc'dür (turunç). Bkz. 'Ürünc', M. Kanar, *Arap Harfli Alfabetik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, Say yay., 2010, s. 33. Hekimyan'ın yazımı Türkçe söylenişe daha uygun düşmektedir.

Bakla – *Gousse ou Légume* fasulye gibi yemişler
 Belut – *Gland* palamud gibi yemişler
 Büveyt – *Loge* küçük ev
 Beyiz – *Ovule* küçük yumurta
 Beyzi – *Oval* yumurta biçimi
 Beyn'el-ukdeteyn – *Entre-nœud* iki düğüm arası
 Tesmir – *Fructification* yemişlenmek
 Tezehhür – *Floraison* çiçeklenmek
 Taarruk – *Transpiration* terlemek
 Tağdiye (alat) – *Organes de nutrition* gıda vermeğe mahsus aletler
 Tegassun – *Ramification* dallanma
 Tuffah – *Pomme* elma gibi yemişler
 Tenasüliye (alat) – *Organes de reproduction* tenasül ve tevlide mahsus aletler
 Dut – *Sorose* dut gibi yemişler
 Tüveyc – *Corolle* küçük taç
 Tin – *Figue ou Sycone* incir gibi yemişler
 Semere – *Fruit* yemiş
 Esmar – *Fruits* semerenin cemidir
 Cezr – *Racine* kök
 Cüzeyr – *Radicule* küçük kök
 Cezi – *Gemmule* küçük dal
 Cürda – *Glabre* tüysüz
 Şibh-ı cürda – *Glabrescent* tüysüz gibi
 Ceresi – *Campanulé* çan şeklinde
 Cesamet – *Taille* ağacın büyümesinin nihayet derecesi
 Habbe – *Caryopse* buğday gibi yemişler
 Hicab – *Cloison* perde
 Hücre – *Cellule* ecsam-i uzviyenin en evvelki cüzüdür
 Harnub – *Silique* keçi boynuzu gibi yemişler
 Haşışı – *Herbacé* ot gibi
 Haşeb, cemi Ahşab – *Bois* odun
 Haşeb-i sadık – *Bois parfait* sahih odun
 Haşeb-i kazib – *Aubier* kaba odun
 Haşefe – *Anthère* Uzv-i tezkirin başı
 Huşunet – *Dureté* sertlik
 Hattı – *Linéaire* çizgi biçimi
 Hünsa – *Hermaphrodite* Erkek ve dişi aletleri olan ecsam-ı uzviye
 Hıyat – *Suture* dikiş
 Zat'ül-mısraeyn – *Distique* iki kanadlı
 Zeneb (evrak) – *Pétiole* yaprak kuyruğu
 Zeneb (zehre) – *Pédoncule* çiçek kuyruğu
 Züzeneb – *Pétiolé* kuyruklu
 Ruşeym – *Embryon* Ecsam-ı uzviyenin birinci halidir
 Rümman – *Balauste* nar gibi yemişler
 Rümhi – *Lancéolé* mızrakvari
 Zevc – *Paire* Çift

Sak – *Tige* [sap]
 Silk – *Vrille* asma filizi
 Sünbüle – *Epi* başak
 Sincabi – *Gris* kül rengi
 Şevk – *Epine* sert diken
 Tal – *Pollen* haşefe-i nebatın içindeki sarı toz
 Zufr – *Onglet* küçük tırnak
 Adesi – *Lenticelle* küçük mercek
 Ar'ar – *Galbule* servi kozalağı gibi yemişler
 Aşşabiyun yahud nebatiyun – *Botaniste* nebatla meşgul olan
 Uzv-i te'nis – *Carpelle ou Pistil* dişilik aleti
 Uzv-i tezkir – *Etamine* erkeklik aleti
 Uzvi – *Organique* hilkat ve tekevünleri aza yani alet üzerine bina kılınmış olan cisimlerdir : nebatat ve hayvanat gibi.
 Ukde – *Næud* düğüm
 Amud – *Pivot* direk
 İneb – *Baie* üzüm gibi yemişler
 Unsur – *Élément* Hücre ve elyaf gibi nebatatın cüz-i asliyesi
 Unkud – *Grappe* salkım
 Unkud-i herremi – *Thyrse* At kestanesi çiçeğinin vaziyeti
 Ankebuti – *Aranéoux* örümcek ağı gibi tüy
 Unayk – *Collet* boyun
 Ihni – *Pubescent* yok gibi tüy
 Gudde – *Glande* bez
 Gıltet – *Compacité* dolgunluk
 Fususi – *Lobé* fasıllı
 Filka – *Cotylédon*⁴¹ Zat'ül-filka / Vahid'ül-filka – *Monocotylédones* ruşeymi bir filkalı nebatlar
 Züfilkateyn – *Dicotylédones* ruşeymi iki filkalı nebatat
 Nakısa'ül-filka / Adimet'ül-filka – *Acotylédones* ruşeymi filkasız nebatat
 Filiz – *Rejet* Kökün maktanndan husule gelen ağaç
 Kışr – *Ecorce* kabuk
 Kutni – *Cotonneux* pamuk gibi tüy
 Kalbi – *Cordiforme* yürekvari
 Kami – *Infundibuliforme* havani şekilli
 Kuzi – *Hypocratériforme* bardak biçimi
 Gülgen – *Charme* [Gürgen]
 Akgülgen – *Hêtre* [Kayın]
 Lebniye (eviye) – *Vaisseaux lactifères* sütlü

⁴¹ Terimlerin farklı yazımları vardır: Nebatat-ı zevat'ül-filka – *Monocotylédones* ve Nebatat-ı zat'ül-filkateyn – *Dicotylédones*, bkz. A. Baytop, 'Hekimbaşı Salih Efendi'nin (1816-1895) kullandığı botanik terimleri', A. Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, F. Günergun (ed.), [2. bs.] Ankara, TÜBİTAK yay., 2004, s. 250. Ayrıca, bkz. *İlk ve Orta Öğretim Botanik Terimleri (Türkçe-Osmanlıca/Osmanlıca-Türkçe/Fransızca-Türkçe)*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1939.

Mebyiz – *Ovaire* yumurtalık
 Müteşevvik'ül-zirve – *Apiculé* tepesi dikenli
 Mecmua-i inas – *Gynécée* dişiler mahalli
 Mecmua-i zükur – *Androcée* erkekler mahalli
 Muheyh – *Moelle* öz, ilik
 Medari – *Orbiculaire* yuvarlak
 Mesammat – *Stomate* küçük delik ve menfezler
 Müstevi – *Plan* düz
 Mismari – *Cunéiforme* çivi biçimli
 Muşa'ar – *Poilu* tüylü
 Main – *Rhomboidal* baklava dilimli
 Maktu – *Echancré* kesilmiş
 Maktu-i hilali – *Echancrure* yeni ay biçiminde kesilmiş
 Makta – *Coupe* kesilmiş mahal
 Münfecire – *Déhiscent* açılan
 Munkabız – *Marcescent* bozulup kurumuş
 Meyşe – *Chêne* [meşe]
 Nami – *Accrescent* büyüyen
 Nüsg – *Sève* ağaç suyu
 Nesic – *Tissu* örgü
 Nesic-i elyafi – *Tissu fibreux* elyafın mensucatu
 Nesic-i hücrevi – *Tissu cellulaire* hücrelerin mensucatu
 Nevat – *Noyaux* çekirdek
 Visade – *Coussinet* yastık
 Vaziyet'ül-ezhar – *Inflorescence* çiçeklerin dallar üzerinde duruşu
 Hüdüb – *Stipule* [kirpik]

**Botany books for forestry and agriculture schools in Turkey,
 by Mıgırdiç Hekimyan, 1880 and
 Apraham Allahverdi (Hüdaverdi), 1911-1913**

Botany was part of the curricula at the School of Forestry and Mining, and the School Agriculture (Halkalı) in Istanbul. The present paper reviews two botany books entitled *İlm-i Nebatat* (lit. Science of Plants). The one by professor Mıgırdiç Hekimyan, director of the School of Forestry and Mining, published in 1880, includes a section on wood anatomy, and a glossary of botanical terms in Ottoman Turkish and French. M. Hekimyan emphasizes the use of Turkish botanical terms throughout his text and encourages the translation and composition of Turkish equivalents.

The botany notes by Apraham Allahverdi (aka Hüdaverdi), professor at the Halkalı School of Agriculture, were compiled by his students, and mimeograph editions were published between the years 1911 and 1913. These handwritten and richly illustrated notes carry the same title (*İlm-i Nebatat*). Apraham Allahverdi's lecture notes on the *Cryptogams* (1913) were also

reproduced by his students. Very few copies of these texts have been conserved. Copies of these textbooks produced some thirty years apart reflect the level of education in the two institutions around at the turn of the century.

Keywords: Botany books, forestry education, agricultural training, Halkalı, Turkey, Mıgırdiç Hekimyan, Hüdaverdi, Apraham Allahverdi.

Ormancılık ve ziraat okulları için *İlm-i Nebatat:*

Mıgırdiç Hekimyan, 1880 ve Apraham Allahverdi (Hüdaverdi), 1911-1913

Türkiye’de botanik (nebatat, ilm-i nebatat) dersi önce tıp bilimleri içinde, hekimler tarafından öğretilmeye başlanmıştır. Daha sonra kurulan tarım ve ormancılık okullarının ders programı içinde botanik, temel derslerin başında gelmektedir. Bu okullarda botanik derslerinin kimler tarafından verildiği bilinmekteyse de dersin kapsamı konusundaki bilgilerimiz az sayıdaki ders kitabıyla sınırlıdır.

Orman Mektebi’nin müdürü Mıgırdiç Hekimyan (1847-1927) tarafından 1880’de İstanbul’da yayımlanan *İlm-i Nebatat (İlm-i Nebatat ve Teşhis-i Ahşab)* Tıbbiye’nin dışında okutulan ilk botanik kitabı olmuştur. Özenli bir baskısı olan kitap iki bölümden oluşmaktadır: temel botanik ve ağaç anatomisi. Hekimyan, kitabında yabancı terimler kullanmaktan kaçınmış, bir Osmanlıca-Fransızca-Türkçe bitki terimleri sözlüğünü kitabının sonuna eklemiştir.

Sırasıyla, Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi (1892) ile Halkalı Ziraat ve Ormancılık Mekteb-i Alisi (1903) ve Orman Mektebi’nde (1910) öğretmenlik yapan Apraham Allahverdi’nin (Hüdaverdi) botanik ders notları ise öğrencileri tarafından derlenmiş ve çoğaltmıştır. Hüdaverdi Bey’in *İlm-i Nebatat* adını taşıyan ders notlarının ilk baskısı 1911 yılında yapılmıştır. *Kriptogam (İlm-i Nebatatdan Zat’ül-ilkah-ı hafıye – Cryptogames)* başlığını taşıyan ikinci kitabı ise yine şapirografi ile 1913’te basılmıştır. Allahverdi Bey’in tanıtılan yayınları nadir eserler olup birer kopyaları bilinmektedir.

Anahtar sözcükler: Botanik kitapları, ormancılık öğretimi, tarım eğitimi, Halkalı, Türkiye, Mıgırdiç Hekimyan, Hüdaverdi, Apraham Allahverdi.

HİKMET BİRAND'IN (1904-1972) ANADOLU BİTKİLERİ KOLEKSİYONU

Asuman Baytop*

Prof. Dr. Hikmet Birand (1904-1972), Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi'nde botanik öğretim üyesi idi. Aynı üniversitede kürsü başkanlığı, dekanlık ve rektörlük görevlerinde bulundu. Araştırma konusu olarak sistematik botanikten ziyade, bitki coğrafyası ve sosyolojisi, vejetasyon bilimi, tabiatı koruma konuları ile ilgileniyor, Türkiye'nin step bölgeleri ve step bitkileri üzerinde çalışıyordu. Bu gaye ile yaptığı araştırma gezilerinde bitki örnekleri topluyor ve örneklerini mensup olduğu kurumun herbaryumuna, önceleri Herbarium Turcicum'a, daha sonraları ANK'a yerleştiriyordu. ANK ile ilgili bir katalog da yayımladı. Onun çekici bir özelliği, halka yönelik olması, halkın takip edebileceği sade ve akıcı bir dilde bilimsel makaleler ve kitaplar yazması idi. H.Birand, Türkiye'de bitki sosyolojisi bilim dalının kurucusu oldu (Baytop 2001).

Hikmet Birand'ın yaşam öyküsü hakkında bilgilerimiz nispeten azdır. Prof. C. Y. Çiftçi'nin son bir kitabından (Çiftçi 2008) aldığımız bilgilere dayanarak ve ilaveler getirerek onu aşağıda tanıtıyoruz.

H. Birand 1904 yılında Karaman'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Karaman'da yaptı. Yüksek öğrenimini İstanbul'da Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi'nde tamamladı. 1928-1932 yıllarında Almanya'da Bonn Üniversitesi'nde doktorasını yaptı. 1932'de yurda döndü ve Ankara'da Yüksek Ziraat Mektebi Botanik Enstitüsü başasistanlığına atandı. 1933'te, o yıl açılan Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kadrosuna geçti. Hocası Prof. Dr. Kurt Krause (1883-1963) idi. Burada doçentlik tezini yazdı ve 1936'da doçent oldu. Enstitüden ayrıldı. Milli Eğitim Bakanlığı'nda Talim Terbiye Dairesi üyeliğine geçti. Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi 1948'de kurulunca, Birand bu fakültede Botanik Kürsüsü profesörlüğüne atandı. Kürsü başkanlığı, Fakülte dekanlığı ve 1949-1951 arasında Üniversite rektörlüğü yaptı. 1972 yılında, henüz 68 yaşında iken vefat etti. Mezarının başında, 15 Ocak 1972 günü, Prof. Dr. Tevfik Karabağ (1911-2003) onun mezzetlerini belirten, ve daha sonra

yayımlanan bir konuşma yaptı (Karabağ, 1972). Karabağ'ın bu makalesinde, onun bir resmi vardır.

Buradaki amacımız, H. Birand'ın oluşturduğu Türkiye bitkileri koleksiyonunu tanımaya çalışmak ve Türkiye florasına yapmış olduğu katkıları ortaya koymaktan ibarettir.

Bitki koleksiyonu

Birand'ın koleksiyonunu tanımak ve Türkiye florasına getirdiği yeni türleri ortaya koyabilmek için iki kaynaktan faydalandık: *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* adlı eserin 11 cildi (1965-2000) ile Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbaryumu'nun (ANK) kısmi bir katalogu olan *Türkiye Bitkileri (Plantae Turcicae)* adlı eser (Birand 1952). Bu iki eserde, Birand'ın örneklerinden kayıtlar bulunmaktadır. *Flora of Turkey*'in 9 cildini (1965-1985) ve 2 süplemanını (1988-2000) taradığımızda, bu ciltlerde Birand'ın tek başına topladığı, ve diğer bir toplayıcı ile birlikte toplamış olduğu örneklerin sayısının toplam 267 olduğunu gördük. Örnek kayıtlarının hemen hemen hepsinde örnek numarası vardır, fakat çoğunluğu tarihsizdir.

Flora of Turkey'de kayıtlı olan ve Birand'ın tek başına toplayıcısı olduğu örneklerin sayısı 66'dır. Bu örneklerin kayıtlarında en düşük numara 25 (vol. 5: 195), en yüksek numara da 1710'dur (vol. 3: 202). En düşük tarih Temmuz 1927 (vol. 7: 311) ve en yüksek tarih Mayıs 1959'dur (vol. 6: 414). Toplanan örnek sayısını yaklaşık 1800 gibi kabul edebiliriz. Örnekler 21 ilden toplanmıştır: Ankara, Antalya, Burdur, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Giresun, İçel, İzmir, Kars, Kayseri, Kocaeli, Konya, Mersin, Muğla, Muş, Niğde, Rize, Sinop, Urfa, Zonguldak.

Gene *Flora of Turkey*'deki kayıtlara göre, Birand ile birlikte örnek toplamış toplayıcılar K. Krause (1883-1963), K. Karamanoğlu (1920-1976), B. Kasaplıgil (1918-1992), M. Zohary (1898-1983) ile A. Huber-Morath (1901-1990) olmuştur.

Birand, Prof. K. Krause'nin asistanıdır. Birlikte gezmişler ve çok sayıda örnek toplamışlardır. Fakat *Flora*'da müşterek örneklerden ancak 8 gibi çok düşük bir miktarı kayıtlıdır. Örnekler 1933, 1935 ve 1936 tarihlidir ve çoğunluğu Ankara kökenlidir. K. Krause için, bkz. Baytop 2007-2008.

K. Karamanoğlu, Birand gibi Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi'nde görevlidir. *Flora of Turkey*'de onların 79 müşterek örneklerinin kayıtları yer almıştır. Hepsini numaralıdır. En düşük numara 14 (vol. 5: 564), en yüksek numara 1060'dır (vol. 9: 393). Bu demektir ki, bu gezide toplanan örnek sayısı 1000'den fazladır. Örnek kayıtlarının çoğunda tarih yoktur. Ancak 5 örnek kaydında rastladığımız tarihler, Birand'ın, bu müşterek geziyi 1956 yılında

* İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi.

yaptığını kanıtlamaktadır (vol. 4: 452; vol. 5: 340; vol. 6: 339, 533, 662). *Flora*'da kayıtlı olan Birand ve Karamanoğlu'na ait olan 79 örnek kayıtlarından, toplayıcıların bu gezilerini aşağıdaki illerde gerçekleştirdiklerini göstermektedir: Ağrı, Ankara, Antalya, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Eskişehir, Hakkari, Kars, Kayseri, Kırşehir, Malatya, Muş, Sivas, Van. K. Karamanoğlu için, bkz. Baytop 2007.

Birand'ın, B. Kasaplıgil ile birlikte yaptığı geziye gelince, bu gezide müştereken toplanan örneklerden ancak 16'sı *Flora of Turkey*'de kayıtlıdır. Örneklerin hemen hepsi Ankara kökenlidir. En yüksek örnek numarası 763 olduğuna göre, toplanan örnek sayısı herhalde 800'den fazladır. Bir örnek kaydında (vol. 2: 210) bulduğumuz 1 Ağustos 1952 tarihi, gezinin 1952 yılında yapıldığını kanıtlamaktadır. B. Kasaplıgil için bkz. Schmid 1992 ve Baytop 2001.

Birand'ın önemli bir gezisi de, İsraili botanist M. Zohary ile birlikte yaptığı Anadolu gezisidir. Michael Zohary, Ortadoğu'nun bitki coğrafyası, vejetasyonu ve jeobotanik yapısı konularındaki yayınlarıyla isim yapmış bir botanisttir. *Flora of Turkey*'de, Birand'ın Zohary ile birlikte topladığı örneklerden 96 sının kaydı vardır. Hepsisi numaralıdır ve numaralar 2013-3538 arasındadır. Pek azı tarih taşımaktadır. Tarih taşıyan örnekler, gezinin Mayıs-Haziran 1953 aylarında yapıldığını kanıtlamaktadır. Örnekler çoğunlukla İç Anadolu'dan toplanmıştır: Afyon, Ankara, Eskişehir, Gaziantep, Isparta, Kırşehir, Konya, Niğde, Yozgat. Sahil ili olarak, sadece Samsun'a rastladık. Örnek numaralarına dayanarak, bu gezide en az 1500 örnek toplandığını tahmin ediyoruz. Ancak numaralar Zohary'nin numaralarıdır. Bu geziden ANK'a ne miktarda örnek girdiği hakkında bir fikrimiz yoktur. M. Zohary için, bkz. Heyn 1984.

Flora of Turkey'de kaydını gördüğümüz 3 adet örnek (vol. 3: 101 ve 262, vol. 4: 445), Birand'ın, İsviçreli tanınmış botanist A. Huber-Morath ile birlikte Anadolu'da dolaşmış ve bitki toplamış olduğunu kanıtlamaktadır. Nitekim, Huber-Morath, 1935-1969 yılları arasında, Anadolu'da yaptığı 16 bitki toplama gezisinde hangi yolları takip ettiğini ve hangi illerden örnek toplamış olduğunu açıklayan makalesinde (Huber-Morath 1982), 1956 gezisini Prof. Dr. Hikmet Birand ile birlikte, 11 Mayıs-1 Haziran arasında yaptığını yayımlamıştır. Makalenin bu gezi ile ilgili kısmı aşağıda verilmiştir. Birand'ın, bu müşterek geziden ne miktarda örnek temin ettiği *Flora*'daki kayıtlardan saptanamamaktadır. A. Huber-Morath için, bkz. Baytop 2004.

Provinzen Ankara, Eskişehir, Afyon, Isparta, Burdur, Antalya, İçel, Adana, Gaziantep, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Elazığ, Malatya, Maraş, Kayseri, Konya mit Prof. Dr. Hikmet Birand

11. Mai – 1. Juni

11. Mai: Ankara – İkizce – Haymana – Sivrihisar – Çifteler – Emirdağ.
12. Mai: Emirdağ – Bolvadin – Afyon – Sandıklı – Dinar – Burdur.
13. Mai: Burdur – Bucak – Antalya.
14. Mai: Antalya – Serik.
15. Mai: Serik – Side – Manavgat – Alanya – Gazipaşa.
16. Mai: Gazipaşa – Kalendiran – Anamur – Gilindire.
18. Mai: Tarsus und Umgebung.
19. Mai: Tarsus –Osmaniye – Fevzipaşa – Gaziantep.
20. Mai: Gaziantep – Nizip – Birecik – Urfa – Akçakale –Ceylanpınar.
21. / 22. Mai: Umgebung von Ceylanpınar.
23. Mai: Çeylanpınar – Kiziltepe – Mardin – Çinar – Diyarbakır.
24. Mai: Diyarbakır – Ergani – Maden – Gölçük – Elazığ – Malatya – Sultansuyu – Harasi.
25. Mai: Umgebung von Sultansuyu.
26. Mai: Sultansuyu – Sürgü – Gölbaşı – Pazarcık – Maraş – Fevzipaşa – Osmaniye.
27. Mai: Osmaniye – Yarpuz.
28. Mai: Umgebung von Yarpuz.
29. Mai: Yarpuz – Osmaniye – Adana – Gülek Boğazi – Pozanti – Çiftehan – Ulukışla – Ereğli – Karapınar - Konya.
30. Mai: Konya – Sille – Konya.
31. Mai: Konya – Ladik – Sarayönü – Konuklar Çiftlik.
1. Juni: Konuklar Çiftlik – Cihanbeyli – Kulu – Gölbaşı – Ankara.

İçinde Birand'ın örneklerinden kayıtları bulunan ikinci bir kaynak, kendi yayımladığı *Türkiye Bitkileri (Plantae Turcicae)* adlı ve Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbaryumu'nda saklı bulunan tayinli Türkiye bitki örneklerinin kataloğudur (Birand 1952). Bu kataloğu taradığımızda, içinde Birand'ın 1927-1950 yılları arasında toplanmış 582 örneğinin kayıtlarını bulduk. Bu örneklerin 297'si, yani yarısı kadarı, Prof. Krause ile birlikte 1931-1939 yılları arasında toplanmıştır. Geri kalanlarda, Birand tek toplayıcıdır. Örneklerin toplandığı iller genellikle İç Anadolu illeridir: Ankara, Bursa, Erzincan, Eskişehir, Denizli, Kayseri, Konya, Malatya, Muğla, Tokat gibi. Bir Kuzeydoğu ili olan Kars'tan ve sahil illeri olan Samsun, Sinop, Zonguldak, İstanbul, Yalova, İzmir ve İçel'den de örnekleri vardır.

İki temel kaynağa dayanarak yaptığımız bu çalışma sonunda, Birand'ın 1927-1959 yılları arasında örnek topladığı, tek başına yaptığı toplamalar dışında, 1931-1939'da K. Krause ile, 1952'de B. Kasaplıgil ile, 1953'te M. Zohary ile, 1956'da önce A. Huber-Morath, sonra K. Karamanoğlu ile birlikte başlıca İç Anadolu'da gezmiş ve Türkiye'nin 46 ilinden örnek toplamış olduğu

anlaşılmaktadır. Gene bu iki kaynağa dayanarak, bu gezilerinde 4000'den fazla örnek temin etmiş olabileceğini tahmin ediyoruz. Bu hususta, ANK'da yapılacak araştırmaların, tamamlayıcı bilgiler ve güvenilir bir sonuç getireceğine inanıyoruz. Birand, 1959 yılına kadar yaptığı yoğun bitki toplamalarını 1959'dan sonra nispeten ihmal etmiş ve zamanının hemen tümünü yönetim ve öğretim işlerine hasretmiştir (Baytop 2001).

Flora of Turkey'deki örnek kayıtlarından öğrendiğimize göre, Birand'ın, ANK dışında halen Cenevre'de Conservatoire Botanique'de (G) saklı bulunan A. Huber-Morath'nın özel koleksiyonu (Hb. Hub.-Mor.) ile Edinburgh Herbariumu'nda (E) örnekleri vardır. Koleksiyonunun ANK'da bulunduğu literatüre geçmiştir (Holmgreen 1990, Lanjouw et Stafleu 1964).

Birand'ın örnekleri, Türkiye florasına yeni yayılışlar ilave etmiş ve yeni türler tanıtmıştır. *Flora of Turkey*'de onun, Ankara, Konya ve Malatya illerinden toplanmış 6 tipörneği kayıtlıdır.

- vol. 2: 210 *Silene salsuginea* Hub.-Mor., 1967. B4 Konya, colls. Birand et Kasaplıgil, 1952.
 2: 331 *Salsola anatolica* Aellen, 1967. B4 Ankara, colls. Birand et Kasaplıgil, 1952.
 2: 398 *Hypericum salsugineum* Robson et Hub.-Mor., 1967. B4 Konya, colls. Birand et Kasaplıgil, 1952.
 3: 262 *Glycyrrhiza iconica* Hub.-Mor., 1965. B4 Konya, coll. Birand, 1956.
 5: 335 *Cousinia birandiana* Hub.-Mor., 1972. B4 Konya, coll. Birand, 1955.
 5: 338 *Cousinia euphratica* Hub.-Mor., 1972. B7 Malatya, colls. Birand et Karamanoğlu, 1956.

A. Huber Morath, P. Aellen (1896-1973) ve genç Türk botanistler, yeni türler betimlerken, Birand'ı onurlandırmak istemişler ve yeni tür adlarının niteleyicilerinde onun adını kullanmışlardır, *birandii* (Birand'ın), *birandiana*, *birandianum* (Birand ile ilgili) gibi. *Flora of Turkey*'de Birand'ın adını taşıyan 6 türe rastladık.

- vol. 2: 339 *Petrosimonia birandii* Aellen, 1960, (Chenopodiaceae). *Flora of Turkey*'deki bugünkü adı *Halanthium kulpianum* (Koch) Bunge, 1862'dir.
 5: 335 *Cousinia birandiana* Hub.-Mor., 1972, (Compositae).
 6: 532 *Verbascum birandianum* Hub.-Mor., 1960, (Scrophulariaceae).
 9: 584 *Crypsis birandiana* M. Doğan, 1983, (Gramineae). *Flora of Turkey*'deki bugünkü adı *C. acuminata* Trin. subsp. *borszczowii* (Regel) Kit Tan'dır (vol. 9: 584 ve 625).
 10: 80 *Silene birandiana* Ekim, 1984, (Caryophyllaceae).
 11: 74 *Erodium birandianum* Ilarslan et Yurdakul, 1994, (Geraniaceae).

Yayınları

Birand'ın *Türkiye Bitkileri (Plantae Turcicae, 1952)* adlı katalogu dışında, Türkiye florası ile ilgili bir yayınına rastlamadık. T. Karabağ, 1972 tarihli makalesinin sonunda, onun 15 yayını ve 3 çevirisini listelemiştir. H. Demiriz (1920-1992), *An Annotated Bibliography of Turkish Flora and Vegetation (Türkiye Flora ve Vejetasyonu Bibliyografyası, 1993)* adlı eserinde, Birand'ın 1936-1970 yılları arasında basılmış 20 yayını tanıtmaktadır. Bu listeye, Karabağ'ın listesinden 5 yayın, ve tarafımdan bir yayın ilave edildiğinde, Birand'ın yayınlarının sayısı en az 26'ya yükselmektedir. Aşağıda bu yayınların adları, yayın tarihi sırasına göre sıralanmıştır. Yayınların çoğu Türkçe dildir. Almanca ve Fransızca dillerde olanları da vardır.

1936. Büyükadının yeşil örtüsü
 1938. Untersuchungen zur Wasserökologie der Steppen-pflanzen bei Ankara.
 1940. Ankara civarında yetişen step nebatlarının su düzenleri üzerinde ökolojik araştırmalar.
 1943. Mera olarak stepimiz ve botanik yönünden meseleleri.
 1943. Ankara civarında yetişen step bitkilerinde kurağa dayanıklılık ve bunun osmosis kıymetleri ile ilgisi.
 1945. Batı Karadeniz kıyılarında bir botanik gezi.
 1947. Otlak olması dolayısıyla Konya yavşan bozkırının vejetasyonu üzerine.
 1947. Keltepe'den notlar: Ormanda geçen bir gün.
 1947. Über die Vegetationsverhältnisse der Artemisia Steppe als Weide.
 1948. Keltepe ormanlarında bir gün.
 1950. Kurakçıl step bitkilerinin kök sistemleri üzerinde incelemeler.
 1950. Untersuchungen über die Wurzelsysteme der Steppen-pflanzen.
 1950. Bitkilerde ekonomi prensipleri: biriktirme ve arttırma.
 1952. Türkiye Bitkileri (Plantae Turcicae).
 1954. Vue d'ensemble sur la végétation de la Turquie.
 1955. Nebatlarda cemiyet hayatı ve J. Braun-Blanquet.
 1957. Anadolu manzaraları. (3.baskı 1966).
 1959. Über Spross- und Wurzelwachstum einiger Xerophyten.
 1960. Halophytengesellschaften des Tuzgölü.
 1960. Ormanlarımızda bir gün.
 1961. Tuz gölü çorakçıl bitki birlikleri.
 1962. Kurak Çorak.
 1968. Alıç ağacı ile sohbetler. (4. baskı 1996).
 1969. Karapınar olayı ve erozyon.
 1970. Die Verwüstung der Artemisia- Steppe bei Karapınar in Zentralanatolien.
 ????. Relations entre le développement des racines et des parties aériennes chez certaines plantes xérophytes et leur résistance à la sécheresse.

Çevirilere gelince, Birand, Prof. Krause'nin *Ankara'nın Floru* adlı kitabının 1934 ve 1937 baskılarını, *Umumi Nebatat* adlı kitabının 1938 baskısını, *Batı ve Orta Anadolu Nebat Formasyonları* (1940) adlı çalışmasını

Türkçeye çevirmiştir. *Bitki Fizyolojisi ve Gösterileri* (1948) adlı kitabın da çeviricisidir (Karabağ 1972).

Kaynaklar

- Baytop, A. 2004. Arthur Huber-Morath (1911-1990), bkz. Baytop, A., *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, TÜBİTAK Yay. Akademik Dizi 3, Ankara, s. 154-157.
- Baytop, A. 2007. Prof. Dr. Kamil Karamanoğlu'nun (1920-1976) botanik gezileri ve bitki koleksiyonu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları VIII* (2): 83-89.
- Baytop, A. 2007-2008. Prof. Kurt Krause'nin (1883-1963) Türkiye florası ile ilgili gezileri ve yayınları, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları IX* (1-2): 171-182.
- Baytop, T. 2001. *Anadolu Dağlarında 50 Yıl*. 2.baskı. İstanbul, s.133-134 ve s.87-88.
- Birand, H. 1952. *Türkiye Bitkileri (Plantae Turcicae)*, Ankara Üniv. Fen Fak. Yay., Um. 58- Botanik 1. Ankara.
- Çiftçi, C. Y. 2008. *Kuruluşunun 75. Yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü (1933-1948)*, Ankara Üniv. Ziraat Fak. Yayın. No. 1496, Ankara, s. 540.
- Davis, P. H. (ed.). 1965-1985. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vols. 1-9, Edinburgh.
- Davis, P. H. et al. (eds.). 1988. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 10, First Supplement, Edinburgh.
- Güner, A. et al. (eds.). 2000. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 11, Second Supplement, Edinburgh.
- Heyn, C. C. 1984. Michael Zohary (1898-1983), *Taxon* 33 (1): 168.
- Holmgren, P. K. et al. (eds.). 1990. *Index Herbariorum, Part I: The Herbaria of the World*, eighth edition, New York, s. 324 ve 516.
- Huber-Morath, A. 1982. Reise durch Anatolien 1935-1969, *Bauhinia* 7 (3): 167-176.
- Karabağ, T. 1972. Hikmet Birand'ın ardından (1904-1972), *Türk Biyoloji Dergisi* 22: 164-165.
- Lanjouw, J. Stafleu F. A. 1964. *Index Herbariorum, Part II (1): Collectors*, Regnum Vegetabile vol. 2, Utrecht, s.75.
- Schmid, R. 1992. Baki Kasaplıgil, *Flora of North America-Newsletter*, vol. 6, No. 2 (Apr-May-June).

The Anatolian Plant Collection of Hikmet Birand (1904-1972)

Prof. Dr. Hikmet Birand, was professor of botany at the Faculty of Science, Ankara University. He has also been dean and rector in the same University. He was interested in plant geography and plant sociology. His researches were mainly on steppes and steppe plants. He traveled in Anatolia, collected plant specimens and deposited them in the herbarium of his Department, the Herbarium Turcicum and later ANK. He was also renowned as author of popular science books and papers. He is a graduate of the Higher School of Agriculture of Halkalı in Istanbul. He obtained his Dr. degree at Bonn University in Germany. Returned to Turkey, he was appointed in 1933, in Higher Institute of Agriculture, Ankara, as assistant to Prof. Kurt Krause. He is nominated later in 1948, professor of botany in the Faculty of Science of Ankara University, founded in the same year. Hikmet Birand passed on in 1972.

The eleven volumes of *Flora of Turkey* (1965-2000) cite 267 specimens of Birand. In *Plantae Turcicae* are found 582 specimen citations of him. According to these citations, Birand has collected in 1927-1959. He traveled with K. Krause in 1931-1939. He was accompanied in 1952 by B. Kasaplıgil. In 1953 he collected with M. Zohary. In 1956, on 11 May-1 June, he was with A. Huber-Morath. Again in 1956, he traveled with K. Karamanoğlu. He collected in 46 provinces, mainly in Inner Anatolia and in some coastal provinces of the Black Sea, Aegean Sea and Mediterranean Sea. We evaluate his Anatolian collection to not less than 4000 specimens, but believe that accurate results may only be obtained after researches made in ANK, where his original collection is lodged. Birand has also specimens in E and Hb. Hub.-Mor. He has collected 6 type specimens between 1852-1956 from Inner Anatolia. 6 specimens are named after him. He has at least 26 publications and 4 translations from German to Turkish.

Key words: Turkish flora, botanical collections, collectors, Hikmet Birand, history of botany.

Hikmet Birand'ın (1904-1972) Anadolu Bitkileri Koleksiyonu

Prof. Dr. Hikmet Birand (1904-1972), Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Botanik öğretim üyesi idi. Aynı üniversitede kürsü başkanlığı, dekanlık ve rektörlük görevlerinde bulundu. Bitki coğrafyası ve sosyolojisi konuları ile ilgileniyor, Türkiye'nin step bölgeleri ve step bitkileri üzerinde çalışıyordu. Anadolu'da geziyor, topladığı bitki örneklerini Herbarium Turcicum'a ve daha sonraları ANK'a yerleştiriyordu. Çekici bir özelliği, halkın takip edebileceği sade bir dilde bilimsel makaleler ve kitaplar yazması idi. Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi'nden mezundu. Doktorasını Almanya'da Bonn Üniversitesi'nde yapmıştı. Yurda döndü. 1933'te açılan Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde,

Prof. Kurt Krause'nin asistanı oldu. 1948'de, o yıl kurulan Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi'nin profesör kadrosuna atandı. 1972'de vefat etti.

Flora of Turkey'in 11 cildinde (1965-2000) Birand'ın 267 örneğinin kaydı, *Plantae Turcicae*'de (1952) de onun 582 örneğinin kaydı vardır. Bu kayıtlara göre, Birand'ın 1927-1959 yılları arasında örnek topladığı, 1931-1939 yıllarında K. Krause ile birlikte, 1952'de B. Kasaplıgil ile, 1953'te M. Zohary ile, 1956'da önce A. Huber Morath, sonra K. Karamanoğlu ile birlikte, başlıca İç Anadolu'da gezmiş ve örnek toplamış olduğu anlaşılmaktadır. Karadeniz, Akdeniz ve Ege sahilleri illerinden de toplanmış örnekleri vardır. Anadolu'nun 46 ilinde yaptığı bu gezilerde, en az 4000 örnek toplamış olduğunu tahmin ediyoruz. Fakat emin bir sonucun ancak ANK'da yapılacak araştırmalar sonucunda elde edilebileceğine inanıyoruz. Koleksiyonu ANK'dadır. E'de ve Hb. Hub.-Mor.'da da örnekleri vardır. İç Anadolu'dan 6 tipörnek toplamıştır. 6 tür adı, ona ithaf edilmiştir. En az 26 bilimsel yayını ve 4 çevirisi bilinmektedir.

Anahtar sözcükler: Türkiye florası, bitki toplamaları, toplayıcılar, Hikmet Birand, botanik tarihi.

iki milli danışmandan biri idi. Araştırma konuları ve yayınları, bitki sistematigi, bitki coğrafyası ve başlıca Türkiye florası ve bibliyografyası alanlarındadır.

HÜSNÜ DEMİRİZ (1920-1999) VE TÜRKİYE BİTKİLERİ KOLEKSİYONU

Asuman Baytop*

Prof. Dr.Hüsnü Demiriz (1920-1999), Türkiye florası konusunda isim yapmış olan bir sistematik botanik öğretim üyesidir. İstanbul Üniversitesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Diyarbakır Dicle Üniversitesi Fen Fakültelerinde görev almış, fakülte dekanlığı, bölüm başkanlığı yapmıştır. Kitaplık ve herbaryum meraklısı bir araştırmacıdır. Onun hayat öyküsünü ve koleksiyonunu burada tanıtmak için başlıca dört kaynağa başvurduk: T. Baytop'un, onun ölümü ardından yayımladığı kısa biyografisi (Baytop 1999); öğrencisi olmuş dört botanik öğretim üyesinin birlikte derledikleri ve ölümünün ilk yılında dağıttıkları anma yazısı (Çırpıcı et al. 2000); İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Doğal Zenginlikler Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin onun anısına düzenlediği bilimsel toplantının açılış konuşmaları (Küçükler 2000); *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* adlı eserin 11 cildinde yer alan örnek kayıtlarıdır.

Yaşam öyküsü

Hüsnü Demiriz, 4 Aralık 1920'de Niğde'de doğdu. İstanbul'da Alman Lisesi'ni bitirdikten sonra, Ankara Yüksek Ziraat Fakültesi'nde okudu ve buradan 1946'da mezun oldu. 1949'da, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Farmakobotanik ve Genetik Enstitüsü'ne, Ord. Prof. Dr. A. Heilbronn'un (1885-1961) yanına asistan olarak girdi. 1954'te Fen doktoru ünvanını aldı. 1961'de doçent, 1969'da profesör oldu. 1968-1969 ders yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde botanik derslerini verdi. 1974-1977 yıllarında Diyarbakır Üniversitesi Fen Fakültesi'nde kurucu üye olarak görev aldı. Burada Fakülte dekanlığı, Botanik bölümü başkanlığı yaptı. Üniversitelerarası Kurul toplantılarına katıldı. 1978'de İstanbul'daki görevine döndü. Burada 1984'e kadar Kürsü başkanlığı, Anabilimdalı başkanlığı yaptı. 1 Aralık 1988'de emekliye ayrıldı. 27 Mart 1999'da İstanbul'da vefat etti. Kabri, Edirnekapı Şehitliğinde'dir. T. Baytop'un makalesinde (Baytop 1999) onun bir resmi vardır.

Demiriz, yurtiçi ve yurtdışı kongrelere katılan, yurt içinde uluslararası bilimsel toplantılar tertip eden bir öğretim üyesi oldu. Med-Checklist projesinde (Berlin) ve Atlas Florae Europaeae projesinde (Helsinki) Türkiye'yi temsil eden

Bitki koleksiyonu

Flora of Turkey'in 9 cildi (1965-1985) ve iki süplemanında (1988 ve 2000) yer alan örnek kayıtları tarandığında, bu eserde Demiriz'in 340 örneğini saydık. Örnekler numaralıdır. Çoğu, Demiriz'in özel koleksiyonundaki numaraları taşımaktadır. Bu gruptaki en yüksek örnek numarası 5945'tir (vol.3: 578). Bu sayı, Çırpıcı ve ark.'nın (2000) Demiriz'in özel koleksiyonundaki örnek sayısı için verdikleri 6000 sayısı ile uyumludur. Diğer bir grup örnek üzerinde de ATA (Erzurum) ve DUF (Diyarbakır) numaraları görülmektedir. *Flora*'nın her cildinde Demiriz'in örneklerine rastlanmaktadır. Ancak Caryophyllaceae familyasını içeren ikinci cilt, onun 120 kadar örneğini kaydetmekle, Demiriz'in bu familyaya olan yakın ilgisini kanıtlamaktadır.

Flora of Turkey'e göre, Demiriz Trakya'dan ve Anadolu'nun her yönünden, 42 ilden örnek toplamıştır (Türkiye'de halen 81 il vardır). Çırpıcı ve arkadaşlarının (2000) hazırladıkları Demiriz'i anma yazısında, onun 1943-1977 yılları arasında, günübirlik gezileri de dahil olmak üzere, bütün gezileri ayrıntılı olarak kayıtlıdır. bu gezilerinin sayısının 200'ün üzerinde olduğunu tahmin ediyorum. Demiriz 1977'den sonra da toplama gezileri yapmış olmalıdır. Bunlardan biri, yeni bir varyete bulduğu 1988 İstanbul gezisidir.

Flora'da kayıtlı olan 340 Demiriz örneğinden 11'i, kendisi tarafından veya başka bir toplayıcı ile birlikte toplanmış tipörneklerdir. Bu örneklerin adlarını *Flora*'daki sistematik sıraya uyararak ve örnek yayımlarında yalnız il adını kaydederek, aşağıda veriyoruz. Tipörnekler 1950-1988 yılları arasında, 9 ilden toplanmıştır; İstanbul, Kocaeli, Bolu, Ağrı, Kars, İzmir, Muğla, Adana, İçel.

- vol.5: 524 *Centaurea demirizii* Wagenitz, B9/10 Ağrı, 23. vii. 1956, H. Demiriz 3430.
 6: 511 *Verbascum demirizianum* Hub.-Mor., C2 Muğla, 20. vi. 1954, H. Demiriz.
 6: 591 *V. antinori* Boiss. x *sinuatum* L. (V. x *subantinori* Hub.-Mor.), B1 İzmir, 20. vi. 1956, H. Demiriz 3129.
 6: 591 *V. biledschikianum* Bornm. x *sinuatum* L. (V. x *sakaryense* Hub.-Mor.), A3 Kocaeli, 12. vi. 1954, H. Demiriz et Huber-Morath.
 6: 592 *V. bithynicum* Boiss. x *speciosum* Schrader (V. x *abandense* Hub.-Mor.), A3 Bolu, 25. xi. 1950, H. Demiriz 435 p.p.
 6: 600 *V. parviflorum* Lam. x *symes* Rech. fil. et Murb. (V. x *karaboertlenense* Hub.-Mor.), C2 Muğla, 20. vi. 1954, H. Demiriz et Huber-Morath.
 6: 602 *V. speciosum* Schrader x *varians* Freyn et Sint. (V. x *araratense* Hub.-Mor.), B10 Kars, 20. vii. 1956, H. Demiriz 3402.

* İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi.

- 8: 485 *Ophrys transhyrcanica* Czernjak. Subsp. *amanensis* Nelson ex Renz et Taub., C6 Adana, Nelson et Demiriz 1195.
 10: 37 *Aethionema demirizii* Davis et Hedge, C5 İçel, 28.v. 1951, H. Demiriz 480.
 11: 2 *Asplenium obovatum* Viv. var. *protobillotii* Demiriz, Viane et Reichst., A2 (A) İstanbul, 16. iv. 1968, H. Demiriz et al. (ISTF 22947).
 11: 3 *A. obovatum* Viv. var. *deltoideum* Demiriz, Viane et Reichst., A2 (A) İstanbul, 14. vii. 1988, H. Demiriz et R. Viane 3886.

F. Dane ve H. Demiriz tarafından adlandırılmış ve betimlenmiş *Anemone pavonina* Lam. var. *alba* taksonunu tanıtan makale, *Flora of Turkey*'in onbirinci cildinde kayda geçirilmiş olmakla beraber (vol. 11: 358), aynı ciltte, Ranunculaceae başlığı altındaki yerinde bu taksondan bahsedilmemiştir.

Demiriz'in adı, aşağıdaki 7 taksonun adında niteleyici olarak kullanılmıştır.

- vol.5: 524 *Centaurea demirizii* Wagenitz (coll. Demiriz).
 6: 511 *Verbascum demirizianum* Hub.-Mor. (coll. Demiriz).
 10: 32 *Isatis demiriziana* Mısırdalı (coll. Mısırdalı).
 10: 37 *Aethionema demirizii* Davis et Hedge (coll. Demiriz).
 11: 119 *Lamium demirizii* A. Khokhr. (colls. Khokhrjakov et al.). Bu tür *Lamium lycium* Boiss. ile eşanlamlığa düşürülmüştür.
 11: 237 *Ornithogalum demirizianum* Malyer et Koyuncu (colls. Malyer et Öğütveren).

Bu listeye, 1999'da yayımlanmış olduğundan dolayı *Flora of Turkey*'in son süplemanı içine girememiş olan bir tür adını, Çırpıcı et al.'in yayınından (2000) alarak, buraya ilave etmemiz gerekmektedir.

Astragalus demirizii R. Kramer et Podlech (coll. Kramer).

Demiriz'in Türkiye bitkileri örnekleri, Türkiye'de ISTF (İstanbul), ATA (Erzurum) ve DUF (Diyarbakır)'da saklı bulunmaktadır. Bu herbaryumlar dışında, *Flora of Turkey*'den öğrendiğimize göre, onun B (Berlin, Almanya), E (Edinburgh, İngiltere), G (Cenevre, İsviçre), GENT (Gent, Belçika), Z (Zürih, İsviçre), Hb. Hub.-Mor. (Cenevre, İsviçre), Hb. Renz (Basel, İsviçre)'de ve T. Baytop'un arşivinden öğrendiğimize göre ANK (Ankara, Türkiye) ve GOET (Göttingen, Almanya)'de de örnekleri vardır.

Demiriz, 1966 yılına kadar toplamış olduğu 6000 kadar bitki örneğini özel koleksiyon olarak sakladıktan sonra, 1971'de onu ISTF'ye devretmiştir (Çırpıcı et al. 2000). Bugün ISTF içinde Demiriz'in 10.000 kadar örneği, DUF içinde de 1500 kadar örneği vardır (Çırpıcı et al. 2000). ATA'daki Demiriz örneği mevcudu ise, Doç. Yusuf Kaya'nın verdiği bilgilere göre (Kaya, 2010), 1969-1973 tarihli olarak 157'dir. Bu örneklerin 22'sinin toplayıcısı Demiriz'dir.

Diğerlerinin toplayıcıları Demiriz-Özbay-Özyurt (119 adet), Demiriz-Özyurt (3 adet), Demiriz-Özbay (7 adet), Demiriz-A.Aksoy (6 adet)'dur.

Demiriz, bilimsel yayın yapmıştır. 1990 yılında, kendi hazırlamış olduğu bilimsel araştırma ve yayın listesinde, 1946-1990 yılları arasında yayınlanmış 86 çalışmasının adı vardır. Bu listede, Demiriz'in vermiş olduğu Sistemantik botanik, Sporlu bitkiler sistematiği, Genel botanik, Bitki coğrafyası, Farmakobotanik gibi derslerin teksir halindeki ders notları bulunduğu gibi, *Flora of Turkey* için hazırladığı *Telephium* (1967), *Dorycnium* (1970) ve *Laurus* (1982) bahisleri dahildir. Demiriz'in makalelerinin çoğu *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası* ve *Türk Biyoloji Dergisi*'nde yayımlıdır. En mühim eseri, 1993 tarihli, *An Annotated Bibliography of Turkish Flora and Vegetation (Türkiye Flora ve Vegetasyonu Bibliyografyası)* adlı eseridir. Burada Demiriz, Türkiye bitkileri ile ilgili 5000 yayını, yazar adlarının alfabetik sırasına göre dizerek, içeriği ile birlikte tanıtmış, kitabın sonuna bitki adları, yayılışları, kurum adları, şahıs adları indeksleri ilâve etmiştir. A4 boyunda, 670 sayfadır. Demiriz, dikkatli, titiz ve düzenli bir araştırmacı olarak tanınmıştır.

Açıklama: Prof. Dr. Hüsnü Demiriz'in ATA'da saklı bulunan örneklerinin sayısını, Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü'nden Doç. Dr. Yusuf Kaya göndermiştir. Kendisine tekrar teşekkür ederim.

Kaynaklar

- Baytop, T. 1999. Prof. Dr. Hüsnü Demiriz (1920-1999), *Turkish Journ. of Botany* 23 (4), Ankara.
 Çırpıcı, A. et al. 2000. *Prof. Dr. Hüsnü Demiriz'in Bitki Sistematiği ve Türkiye Florasına Katkıları*. 28 sayfa, İstanbul. (Teksir).
 Davis, P.H. (ed.). 1965-1985. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vols. 1-9, Edinburgh.
 Davis, P.H. et al. (eds.). 1988. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 10, First Supplement, Edinburgh.
 Demiriz, H. 1993. *An Annotated Bibliography of Turkish Flora and Vegetation (Türkiye Flora ve Vegetasyonu Bibliyografyası)*, TÜBİTAK, Ankara.
 Güner, A. et al. (eds.). 2000. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 11, Second Supplement, Edinburgh.
 Kaya, Y. 2010. Doç. Dr. Yusuf Kaya'nın Mart 2010 tarihli mektubu.
 Küçüker, O. (ed.) 2000. Türkiye'de Botanik-Zooloji Eğitimi ve Öğretiminde 67 Yıl (1933-2000), Prof.Dr. Hüsnü Demiriz (1920-1999) Anısına Bilimsel Toplantı, İstanbul, 24 Mart 2000, s.3-81.

Hüsnü Demiriz (1920-1999) and his Turkish plant collection

Prof. Dr. Hüsnü Demiriz (1920-1999) was a well known Turkish professor of systematic botany. Graduated from the Faculty of Agriculture of the Higher Agricultural Institute at Ankara, he began his academic career in 1949 as assistant in the Dpt. of Pharmacobotany and Genetics of Istanbul University. He obtained his Dr. sc. Degree at the same university, became assistant professor, then professor. He went on teaching botany in Atatürk University, Erzurum (1968-1969), then in Dicle University, Diyarbakır (1974-1977), where he also acted as dean. Returned to Istanbul, he retired in 1988. He participated in many national and international congresses and organized international meetings in Turkey. His researches were in the fields of systematic botany, plant geography, Turkish flora and bibliography. He collected between 1943-1977 from 42 provinces of Turkey. In the 11 volumes of *Flora of Turkey* are cited 340 specimens of Demiriz. 11 of them are type specimens obtained between 1950-1988 from 9 provinces: İstanbul, Kocaeli, Bolu, Ağrı, Kars, İzmir, Muğla, Adana, İçel. 7 species names bear the epithet *demirizii* in their names, 3 of them are collected by Demiriz. His collection comprises not less than 10.000 specimens. They are kept in ISTF, ATA and DUF. He has also specimens in ANK, B, E, G, GENT, GOET, Z, Hb. Hub.-Mor. and Hb. Renz. He prepared the accounts of *Telephium* (1967), *Dorycnium*(1970) and *Laurus* (1982) for the volumes 2, 3 and 7 of the *Flora*. His outstanding work is *An Annotated Bibliography of Turkish Flora and Vegetation*, 1993, in which he enumerates 5000 publications with notes on their contents.

Key words: Turkish flora, botanical collections, collectors, Hüsnü Demiriz, history of botany.

Hüsnü Demiriz (1920-1999) ve Türkiye Bitkileri Koleksiyonu

Prof. Dr. Hüsnü Demiriz (1920-1999), tanınmış bir sistematik botanik öğretim üyesidir. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Ziraat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, 1949'da İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Farmakobotanik ve Genetik kürsüsünde akademik kariyere başladı, Fen doktoru, Doçent ve Profesör ünvanlarını aldı. Bu arada, Atatürk Üniversitesi'nde (1968-1969), Dicle Üniversitesi'nde (1974-1977) görevlendi. İstanbul'a döndü, 1988'de İstanbul Üniversitesi'nden emekli oldu. Demiriz, yurtiçi ve yurtdışı kongrelere katılır, yurt içinde uluslararası toplantılar tertip ederdi. Araştırmaları bitki sistematığı, bitki coğrafyası, Türkiye florası ve bibliyografyası alanlarında idi. 1943-1977 aralarında Türkiye'nin çeşitli 42 ilinden örnek topladı. Başlıca Caryophyllaceae familyası ile ilgilendi. *Flora of Turkey*'in 11 cildinde onun 340 örneği kayıtlıdır. Bunlardan 11'i kendi tarafından veya başka bir toplayıcı ile birlikte, 1950-1988 yılları arasında 9 ilden (İstanbul, Kocaeli, Bolu, Ağrı, Kars, İzmir, Muğla, Adana, İçel) toplanmış tipörneklerdir. 7 tür adının

niteleyicilerinde Demiriz'in adını görüyoruz. Bu türlerin 3'ü kendi tarafından, 4'ü başkaları tarafından toplanmıştır. Demiriz'in koleksiyonunda 10.000'den fazla sayıda örnek bulunduğu tahmin edilmektedir. Bunlar başlıca ISTF, ATA ve DUF'ta saklıdır. ANK, B, E, G, GENT, GOET, Z, Hb. Hub.-Mor. ee Hb. Renz'de örnekleri vardır. Demiriz, *Flora of Turkey* içinde *Telephium* (1967), *Dorycnium*(1970) ve *Laurus* (1982) cinslerini işlemiştir. En önemli eseri, *An Annotated Bibliography of Turkish Flora and Vegetation (Türkiye Flora ve Vejetasyonu Bibliyografyası)*, 1993, adlı kitabıdır. Bu kitap, Türkiye florası ile ilgili 5000 yayını, içeriği ile tanıtılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Türkiye florası, bitki toplamaları, toplayıcılar, Hüsnü Demiriz, botanik tarihi.

ÇEVİRİ YAZI / ARTICLE IN TRANSLATION

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu

Çeviri ve derleme: Feza Günergun

İstanbul'da ilk doğa tarihi müzesi, 1839 yılında açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane içinde kurulmuştur. Bu müzede, dış ülkelerden getirilmiş botanik, mineraloji ve zooloji örnekleri bulunmaktaydı. Mekteb-i Tıbbiye'nin içindeki bitki koleksiyonunu barındıran herbaryum, 1844 yılında Mekteb'in Botanik Bahçesi Direktörlüğü'ne atanan Alman eczacı Friedrich Wilhelm Noë (1798-1858) tarafından kurulmuştur. 11 Ekim 1848'de meydana gelen büyük Beyoğlu yangınında Mekteb-i Tıbbiye binası ile botanik bahçesi, doğa tarihi koleksiyonları, kitaplık ve laboratuvarlar büyük ölçüde harap olmuştur.¹

Mekteb-i Tıbbiye'nin doğa tarihi müzesinin yeniden doğuşu, Dr. Karl Eduard Hammerschmidt'in (Macarlı Abdullah Bey, 1799-1874), 1870 yılında okulun zooloji ve jeoloji profesörlüğüne atanmasıyla gerçekleşmiştir. Ülkemizde jeoloji ve entomoloji bilim dallarının kurucusu olan Abdullah Bey, bu görevine atanır atanmaz, Müze'ye örnek sağlamak için Viyana'ya gitmiş, dost ve meslektaşlarından sağladığı kitap ve örnekleri İstanbul'a getirerek Müze'nin ilk koleksiyonunu oluşturmuştur. Abdullah Bey, 1872 yılında *Gazette Médicale d'Orient*'da yayımladığı bir makalede bu koleksiyonu tanıtmaktadır. Bugüne kadar yapılan yayınlarda, söz konusu Fransızca makale kaynak gösterilmiş, ancak koleksiyonun içeriğine ve bileşimine değinilmemiştir. Makalenin yayımlandığı derginin kolay ulaşılır olmaması ve içeriğinin doğa bilimleri tarihimiz açısından önemli olduğunu düşünerek, burada Türkçe çevirisini vermeyi faydalı gördük.

İstanbul İmparatorluk Tıp Okulu'nun Doğa Tarihi Müzesi ²

İstanbul İmparatorluk Tıp Okulu'nun [Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane] yönetimi, 1870 yılında Miralay Dr. Abdullah Bey'e, okul içinde doğa tarihi incelemelerinin yapılması için bir müze kurma görevini vermişti. Bugüne kadar, doğa tarihi bilimleri Osmanlı İmparatorluğu'nda pek rağbet görmemişti.

Avrupa'da, doğa tarihi öğretiminin temel eğitimdeki faydası çoktan beri bilinmekte ve gittikçe daha iyi anlaşılmaktadır. Koleksiyonlar ve iyi düzenlenmiş müzeler olmadıkça, doğa tarihi incelemeleri ve öğretimi havada kalır. Avrupa'nın önemli her şehrinde, devletlerin ve bilimsel derneklerin desteği ile çalışan doğa tarihi müzeleri vardır.

İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bir Doğa Tarihi Müzesi'nin kuruluşunu, öğretim ve incelemelerini, kamu eğitiminin gelişmesi için bir ilerleme olarak kabul ediyoruz. Okul'un sahip olduğu eski doğa tarihi koleksiyonu, Galata Sarayı'nı harap eden yangından kurtarılmış birkaç parçadan ibarettir. Bütün bu parçalar çok vasat bir durumdaydı ve bilimsel değeri pek yoktu:

1871'de yapılan bir sayımda aşağıdaki parçalar saptanmıştı:

I. [Samanla] doldurulmuş memeliler	44 parça
II. [Samanla] doldurulmuş kuşlar	32 parça
III. Henüz doldurulmamış memelilerin ve kuşların postları	500 parça
IV. Doldurulmuş veya alkol içinde balıklar	54 parça
V. Sürüngenler	38 parça
VI. Yumuşakçalar (kabuklar)	1600 parça
VII. Polipliler	93 parça
VIII. Örümcekler	1 parça
IX. Bağırsak solucanları	5 parça
X. Fosiller	276 parça
XI. Sayımı yapan komisyon tarafından tartılarak 75 okka gelen üç sandık içindeki madenler ve kayalar	500 parça
XII. Tahtadan kristal şekilleri	66 parça
XIII. Fizyolojik [deneysel] modeller	8 parça

Bütün bu objeler tayinsizdi. Büyük bir kısmı zarara uğramıştı. Bundan dolayı, öğretimdeki değeri azdı.

Yeni idare zamanında, bu temel koleksiyon, bazı bilim adamları ve doğa tarihi amatörlerinin bağışları ile ve Dr. Abdullah Bey'in özel bakımı ve araştırmaları sayesinde çok zenginleşti.

1. Viyana'da anatomi profesörü ve Saray müşaviri olan Dr. Hirtl, Müze'ye 48 çeşit anatomik enjeksiyon [fiksasyon] ve preparasyon ile 24 mikroskopik parça bağışladı.
2. Viyana'da Saray kitapçısı olan Bay Braumüller, tıp ve doğa tarihi eserlerinden oluşan, nefis bir şekilde ciltlenmiş 100 ciltten ibaret kıymetli bir kitaplık hediye etti.
3. III.numarada bildirilmiş kuşlardan 50 parça doldurularak eski koleksiyona ilave edildi.

¹ Turhan Baytop, *Anadolu Dağlarında 50 Yıl*, İlaveli ikinci baskı, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2001, s. 40-41. A. M. Celal Şengör, "İstanbul'daki jeolojik çalışmaların 1933'deki İstanbul Üniversitesi Reformu'na kadarki kısa tarihçesi," *İstanbul'un Jeolojisi Sempozyumu III*, 7-9 Aralık 2007, *Bildiriler Kitabı*, TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi, İstanbul 2010, s.1-19 (Ayrıbaskı).

² *Gazette Médicale d'Orient*'da (vol. XVI, No. 3-4, Juin-Juillet 1872) yayımlanan "Le Musée d'histoire naturelle de l'École Impériale de Médecine de Constantinople" başlıklı makalenin çevirisidir. Makalenin başında veya sonunda yazarının ismi bulunmamakla beraber, 1872 yılının indeksinden yazarın Abdullah Hammerschmidt olduğu anlaşılmaktadır.

4. 1870'de Bursa'ya yaptığı bir gezi sonucu, Dr. Abdullah Bey, Müze'ye, Bursa ve Uludağ'dan 100 adet kaya örneği getirdi.
5. Bursa yakınlarından ve Uludağ'dan, yaklaşık 300 türe ait 1000 bitki örneği koleksiyonu.
6. Bursa'dan 100 türe ait bir böcek koleksiyonu.
7. Bursa'da yetiştirilen ipek böceği kozası çeşitlerinden bir tablo.
8. Dr. Abdullah Bey tarafından yeni bir metoda göre düzenlenmiş Uludağ alpin bölge bitkileri ve Bursa civarından toplanmış bitkileri sergileyen camlı 20 tablo. Bu metot, 1867 Paris Uluslararası Sergisi'nde bronz madalya ile ödüllendirilmiştir.
9. Dr. Abdullah'ın, Kanlıca, Çavuşbaşı, Çubuklu, Arnavutköy, Rumelihisarı gibi Boğaziçi yörelerine yaptığı jeolojik geziler Müze'ye, devon formasyonlu bu yörelerin kaya ve fosillerinden zengin bir koleksiyon sağlamıştır. Bu şekilde, Müze'nin jeoloji bölümünde devon formasyonlu yaklaşık 400 fosil örneği toplanmış bulunmaktadır.
10. 100'den fazla örnekten oluşan jeolojik bir takım, devon devri killi şistlerin devonlu kalkere dönüşümünü temsil eden kaya ve fosilleri içermektedir.
11. Dr. Abdullah Bey'in gözlemleri, *Gazette Médicale de la Société Impériale de Médecine de Constantinople* dergisinde yayımlanmış ve bu yayınlar Müze'ye konmuştur.
12. Dr. Abdullah Bey, bu araştırmalarını 4 resim ile değerlendirmiştir. Bu resimler kanlıca arazisinin jeolojik kesitini ve devonlu kalkerde bulunan fosilleri sergilemektedir.
13. Boğaziçi'nin jeolojik haritasını içeren bir tablo.
14. Çeşitli jeolojik oluşumları sırasıyla sergileyen genel bir tablo.
15. Fosillerin çeşitli oluşumlar içindeki dağılımını sergileyen bir tablo.
16. Mübadele yolu ile Müze'ye yeni materyal temin etmek için saklanan ve Dr. Abdullah Bey'in masrafını kendi ödeyerek toplamış olduğu dubletlerin sayısı 1000'e yakındır.

1871 yılı Haziran ayı sonunda, Müze'nin envanteri yukarıdaki şekildeydi.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Müdürlüğü'nün bir jeoloji ve mineraloji dersinin açılması için Dr. Abdullah Bey'den bir program istemesi üzerine, Abdullah Bey müdürlüğe verdiği raporda Müze'de mevcut materyal ile başarılı bir jeoloji dersinin verilemeyeceğini, her şeyden evvel, bütün devirlere ait kayalardan ve tekabül eden fosillerden oluşan bir jeoloji koleksiyonunun temin edilmesi gerektiğini bildirmiştir.

Bundan başka, Müze'nin uygun bir müze olması, doğa tarihi araştırmalarına gerçekten yararlı bir müze haline gelmesi için, çeşitli malzemeyi korumaya elverişli dolaplara sahip olması gerektiğini, mevcut 9 dolabın eldeki materyali iyi bir şekilde sergilemeye kâfi gelmediği gibi, bu dolapların doldurulmuş objeleri ve bitki örneklerini ne tozdan, ne nemden ne de zararlı

böceklerden koruyabildiğini belirtmiştir. Uygun dolaplar olmadıkça doğa tarihi koleksiyonlarının korunması için sarf edilen bütün ihtimam boşa gitmiş olur: Eski koleksiyondaki doldurulmuş memeliler, kuşlar ve sürüngenlerin büyük bir kısmı böceklenmiş ve zarar görmüş haldedir.

Mekteb'in, jeoloji derslerine yardımcı olabilecek bir jeoloji koleksiyonuna sahip olması ve Müze'nin zenginleştirilmesi için, Dr. Abdullah Bey, Avrupa'nın çeşitli müzeleri ile temasa geçeceğini, her şeyden evvel, bu gayeye ulaşmak için, masrafları kendine ait olmak üzere Viyana'ya giderek, şahsi itibarı ve dost ve meslektaşların yardımıyla kendine emanet edilen Müze'nin yararına birçok malzeme temin edilebileceğini bildirmiştir.

Abdullah Bey'in bu teklifi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Müdürlüğü tarafından kabul edildi ve başarılı olduğu takdirde, yaptığı yolculuk ve nakliyat masrafının kendisine ödeneceği vaat edildi. Bu seyahatin sonucu, Müze için çok faydalı oldu. Abdullah Bey, Viyana'da bulunduğu iki ay zarfında, bilim derneklerinin, doğa bilimi derneklerinin müzelerinden, doğa tarihi araştırmalarında faydalı olabilecek birçok ilginç parçayı ücretsiz olarak temin etmek imkânını buldu.

Abdullah Bey, Viyana'dan İstanbul'a, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Müzesi'ne, ağırlığı 1000 okkayı bulan 27 sandık içinde, aşağıdaki objeleri yolladı:

Mineraloji ve Jeoloji Bölümü için bütün jeolojik formasyonları temsil eden maden ve kayaları:

17. Prof. Hochstaetter tarafından hediye edilen 3 örnek. Bu koleksiyonda, yeni Rumeli tren yolu boyunca kendi tarafından toplanmış kaya örneklerinden bir takım vardır.
18. Viyana Jeoloji Müzesi (Geol. Reichanstalt) direktörü baron [Franz Ritter von] Hauer tarafından hediye edilen 175 parça.
19. Viyana İmparatorluk Mineraloji Müzesi direktörü Dr. Czermak [Tschermak] tarafından hediye edilen 117 parça.
20. Dr. Hesser tarafından hediye edilen 60 parça.
21. Styria'nın maden filizlerinden bir seri, Dr. Witlaci'l'in hediyesi: 50 parça.
22. Macaristan'ın trakitlerinden bir koleksiyon, Maden Ocakları Müşaviri Foeterle tarafından hediye edilen 66 parça.
23. Avusturya'nın maden kömürlerinden bir koleksiyon. Aynı şahsın hediyesi: 128 parça.

Her jeolojik formasyondan fosiller:

24. Jeoloji Müzesi'nin direktörü baron Hauer'in hediye ettiği büyük örnekler: 506 parça.
25. Aynı şahsın hediye ettiği küçük örnekler: 3699 parça.
26. İmparatorluk Mineraloji Müzesi direktörü Dr. Czermak'ın hediye ettiği: 2335 parça.

27. Direktör baron Hauer'ın hediye ettiği bitki fosilleri: 127 örnek.
 28. Aynı şahıs tarafından hediye edilen fosil kemikler: 60 örnek.
 29. Dr. Abdullah tarafından Kanlıca ve Arnavutköy'den yeni toplanan fosiller: 468 örnek.
 30. Dr. Abdullah tarafından Baltalimanı'ndan toplanan fosiller: 500 örnek.
 31. Viyana Uluslararası sergisi için Dr. Abdullah Bey, 40 tablo içinde 2000 devonyen fosil örneği içeren bir Boğaziçi Faunası sergisi hazırlamıştır.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Müzesi'nin koleksiyonu 10.291 örnekli bir koleksiyona, No. 4, 9, 10 ve 16'daki maden, kaya ve fosil örneklerinin sayısı olan 1600 eklenirse, Müze'nin bugünkü mineraloji ve jeoloji koleksiyonu 11.821³ örneğe yükselir.

Dr. Abdullah Bey'in temin ettiği yeni örnekler, 500 örnekten ibaret olan eski mineralojik koleksiyon ile kıyaslanırsa, Müze'nin mineralojik bölümünün halen çok zenginleşmiş olduğu görülür.

Eğer 1871'de envanteri hazırlayan komisyon, bu koleksiyonları No. XI'de yaptığı gibi ağırlık bakımından değerlendirmek isterse, 500 parçalık koleksiyon 75 okka geldiği halde, son temin edilen 11.891 parçalık yeni koleksiyonun ağırlığı 1000 okkayı geçiyorsa, materyalin esaslı bir derecede artmış olmasına itiraz edemez. Fakat düşünüyoruz ki, konudan anlayan bir kimse, yeni temin edilen materyali ağırlığı üzerinden değil de, bilimsel kıymeti bakımından değerlendirecek ve Müze'nin geçen yıla oranla yaptığı esaslı gelişmeden memnun olacaktır.

Botanik Bölümü:

32. Viyana Zooloji-Botanik Derneği sekreteri de Frauenfeld aracılığıyla, Mekteb'in müzesi için Dr. Abdullah'a bir bitki koleksiyonu teslim etti: 300 örnek.
 33. Botanik Bahçesi'nden Maly, alpin bitkiler ve algler koleksiyonu verdi: 200 örnek.
 34. Dr. Witrillacil kurutulmuş bir bitki koleksiyonu verdi: 200 örnek.
 35. Viyanalı botanikçi de Hetz tayin edilmiş alpin bitkiler koleksiyonu verdi: 1000 tür.
 36. Rus Elçiliği'nin İmparatorluk müşaviri Cumary, alglerden oluşan güzel bir koleksiyon verdi: 25 tür.

Dr. Abdullah'ın Bursa'dan topladığı ve No.5'de kayıtlı olan alpin bitkiler koleksiyonunu (1000 örnek) ilave edersek, Müze'nin Botanik Bölümü Herbariyumu'nda halen 2725 örnek var demektir.

Anatomi Bölümü: Böcekler:

3 Angel Montero, "La colección de fósiles devónicos de Turquía donada por A. Bey al Gabinete de Historia Natural de Madrid en 1872," *Lull* (Madrid), c.21, 1998, s.183-94. Abdullah Bey'in İstanbul Boğazi kıyılarından toplanmış olduğu ve 1872 yılında Madrid'deki Doğa Tarihi Müzesi'ne hediye ettiği devonyen fosiller bugün Madrid'deki Ulusal Doğa Bilimleri Müzesi'nde bulunmaktadır.

37. Viyana İmparatorluk Zooloji Müzesi'nin Entomoloji Bölümü'nün direktörü Raggenhofer, Müze için Dr. Abdullah'a Koleopterler, Lepidopterler, Dipterler vs. içeren tayinli bir koleksiyon teslim etti: 1642 örnek.
 38. Viyana Belediyesi sekreteri Narki Vittorio de Plason ve kardeşi Viyana uluslararası Sergisi Genel Sekreteri Marki Adolph de Plason, İstanbul Müzesi'ne çeşitli takımlardan böcekler içeren bir koleksiyon hediye etti: 3658 örnek.
 39. Dr. Hesser bir koleopter koleksiyonu yolladı: 500 örnek
 Dr. Abdullah'ın, No.6'da bildirilen Bursa'dan topladığı böcek koleksiyonunu (100 örnek) bunlara eklersek, Müze'nin Entomoloji Bölümü'nde saklanan örnek sayısı 5300'e yükselir.

Doğa Tarihi ve Tıp Kitaplığı

Geçen yıl zarfında, Müze'nin Doğa Tarihi kitaplığı aşağıdaki bağışlar sayesinde zenginleşmiştir.

40. Viyana Jeoloji Müzesi (Geologische Reichsanstalt) direktörü baron Hauer tarafından verilen *İmparatorluk Kraliyet Jeoloji Enstitüsü Tutanakları* (7 cilt); *Jeoloji Enstitüsü Yıllığı* (12 cilt); *Jeoloji Enstitüsü raporları* (6 cilt); *Haering'in fosil bitkileri* (yazan Ettinghausen, 1 cilt); *Rednitz'in fosil bitkileri* (yazan Kensitz, 1 cilt); *Stradonitz'in fosil bitkileri* (1 cilt); *Lias'in fosil bitkileri* (1 cilt); *Gasteropodlar* (yazan Zekely, 1 cilt); *Poliperler* (yazan Reuss, 1 cilt); *Kalkerli tabakalaşmalar* (yazan Patero, 1 cilt); *Schemnitz'in jeolojik haritası* (Pettko, 1 cilt); *Mineralojik araştırmalar* (1 cilt); *Mineraloji kitapları* (yazan Hädinger, 8 cilt); *Raporlar* (yazan Hädinger, 8 cilt); *Nekroloji* (yazan Hädinger); *Istria hakkında* (yazan Morlot, 1 cilt); *Alpler hakkında araştırmalar* (yazan Morlot, 1 cilt); *Maden kömürü büyük haritası* (hazırlayan Foeterle, 1 cilt); *Jeoloji Müzesi'nin büyük jeoloji haritası* (hazırlayan baron Hauer, 1 cilt).
 41. Sekreter de Frauenfeld aracılığı ile Viyana Zooloji Botanik Derneği'nin verdiği dernek tutanakları (23 cilt).
 42. Viyana İmparatorluk kitapçısı Braumüller'in verdiği balneoloji, doğa tarihi ve tıp ile ilgili yayınlar (43 cilt).
 43. Viyana'da Dr. Witrillacil'in verdiği tabiat tarihi konulu yayınlar (30 cilt).

Bu bağışlara, No.2'de açıklanan Braunmüller'in verdiği koleksiyon (100 cilt) İlave edilirse geçen yıl müzeye temin edilen tabiat tarihi ve tıp ile ilgili eserlerin sayısı 249 u bulmaktadır.

Müze'deki doğa tarihi ile ilgili objelerin bugünkü miktarı ve bu objelerin öğretimdeki değeri tarafsız olarak göz önünde bulundurulursa, mineraloji ve botanik bölümleri ciddi bir öğretim için gerekli bir duruma gelmiş, Müze kısa bir zamanda, hükümet yönünden bir yardım görmek bahtiyarlığına erişmemiş olmakla beraber gelişiminde büyük bir ilerleme kaydetmiştir.

Araştırma ve genellikle öğretim amaçlı iyi donanmış bir müzenin gelişmesi için, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Müdürlüğü'nün şahsi gayretleri

yanında devletin de desteği gerekir. Bu kuruma, Avrupa müzelerinde olduğu gibi aylık bir tahsisatın bağlanması elzemdir. Müze'yi zenginleştirmek için müdürlüğün yapacağı bütün gayretler, mevcut ve gelecek materyali sergilemek ve korumak için gerekli yer ve imkânlar sağlanmadıkça verimsiz kalır.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Müdürlüğü'nün, Müze'de bir yıldan beri geliştirilen ilerlemeyi takdir edeceğine, bundan başka, kısa bir zaman içinde kazanılan malzemenin bakım ve korunması ile ilgileneceğine ve Müze'ye ilerideki gelişimi için gereken imkânları temin edeceğine inanıyoruz.

The Natural History Collection of the Imperial Medical School, Istanbul, in the early 1870s.

The first natural history museum in Turkey was founded in 1839 in the Imperial Medical School, Istanbul. The specimens for the collection were brought from Europe. The herbarium of the school was founded in 1844 by the German pharmacologist Friedrich Wilhelm Noë (1798-1858) following his appointment to the direction of the School's botanical garden. In 1848, a fire devastated the whole collection as well as the building of the school including the library and the laboratories.

The museum owes its re-establishment to Dr. Karl Eduard Hammerschmidt, alias Macarlı Abdullah Bey (1799-1874) who was appointed as professor of zoology and geology in 1870. Following his nomination, Dr. Hammerschmidt started to create a new collection in the Medical School. The collection was formed thanks to his initiatives before European institutions and natural historians. As a result of his efforts, a large number of material (specimens and books) was dispatched from Vienna to Istanbul, including 11.821 specimens of mineralogy and geology. Dr. Hammerschmidt, during his fieldwork in Anatolia, had also collected many specimens and had sent duplicates to the natural history collections in Europe. This article introduces the natural history collection of the school as based on an article published by Dr. Hammerschmidt himself in 1872 in the *Gazette Médicale d'Orient* (Istanbul).

Key words: Natural history studies, natural history museums, natural history collections, Imperial Medical School at Istanbul, Karl Eduard Hammerschmidt, Macarlı Abdullah Bey, history of geology, history of botany, history of zoology.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li yılların başındaki doğa tarihi koleksiyonu

Türkiye'de ilk Doğa Tarihi Müzesi, 1839 yılında İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kurulmuştur. Bu koleksiyon, Avrupa'dan getirilmiş çok

sayıda örnek içermekteydi. Tıbbiye'nin herbaryumu ise 1844 yılında, Alman eczacı Friedrich Wilhelm Noë'nin (1798-1858) okulun Botanik Bahçesi'nin yönetimine getirilmesiyle kurulmuştur. Büyük Beyoğlu yangını, 1848 yılında, Tıbbiye binasını, kütüphanesini, laboratuvarlarını ve doğa tarihi koleksiyonunu büyük ölçüde harap etmişti.

Müze, yeniden kuruluşunu Macarlı Abdullah Bey olarak tanınan Dr. Karl Eduard Hammerschmidt'e (1799-1874) borçludur. Dr. Hammerschmidt, 1870 yılında zooloji ve jeoloji hocalığına atanınca, Tıbbiye'de yeni bir doğa tarihi koleksiyonu oluşturmaya girişmiştir. Avrupa'daki kurum ve doğa bilimciler ile temasa geçerek, Viyana'dan İstanbul'a çok sayıda örnek ve kitap yollanmasını sağlamıştır. Bunlar arasında 11.821 adet mineral ve jeoloji örneği bulunmaktaydı. Dr. Hammerschmidt, Anadolu'da yaptığı gezilerden topladığı örnekleri de Avrupa'daki koleksiyonlara göndermiştir. Dr. Hammerschmidt'in 1872 yılında *Gazette Médicale d'Orient* (Istanbul)'da yayımladığı Fransızca makalesi, Tıbbiye'nin Doğa Tarihi Müzesi'nin koleksiyonu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu çalışmada, Müze'nin tarihçesi hakkında kısa bilgi verildikten sonra, Dr. Hammerschmidt'in makalesinin Türkçe çevirisi sunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Doğa tarihi araştırmaları, doğa tarihi müzesi, doğa tarihi koleksiyonları, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Karl Eduard Hammerschmidt, Macarlı Abdullah Bey, jeoloji tarihi, botanik tarihi, zooloji tarihi.

M.H. van den Boogert, *Aleppo Observed: Ottoman Syria Through the Eyes of Two Scottish Doctors, Alexander and Patrick Russell*, Oxford: Oxford University Press, Studies in the Arcadian Library, 2010 (25x32 cm., 254 p.) ISBN-13: 978-0-19-958856-5.

Alexander Russell (Edinburgh 1714–Londra 1768) ve Patrick Russell (Edinburgh 1727 – Londra 1805) Osmanlı döneminde Halep’te uzun sürelerle görev yapmış iki kardeş hekimdir. Mesleki çalışmalarının çerçevelediği, *The Natural History of Aleppo* başlığını taşıyan gözlemleri ‘doğal tarih’ çalışmaları için birincil kaynak niteliğindedir. Leiden Üniversitesi’nden Maurits H. van den Boogert, yapıtın ayrı kitaplar sayılabilecek 1756 ve 1794 baskılarını,¹ yeniden okuyarak değerlendirirken amacını: yazarların formasyonları ile gözlem yöntemlerini anlamak, toplumsal yaşam konusundaki görüşlerini tartışmak ve kitaplarının tıp ve doğa bilimleri bakımından tarihsel değerini ortaya koymak, olarak açıklamaktadır.

Alexander Russell, Edinburgh Üniversitesi’nden 1735 yılında – C.Linnaeus’un *Systema Naturæ*’sinin yayımlandığı yıl – mezun olmuş ve Halep’e giderek İngiliz Levant Company ‘fabrikalarının’ hekimliğini üstlenmiş; 1740’tan 1753’e kadar kentte kalmıştır. Londra’ya yerleştikten sonra bastırıldığı *The Natural History of Aleppo*’da botanik, zooloji, tıp ve tıbbi antropoloji konuları ağırlıktadır. Dr. Alexander Russell’in önceliği sağlık ve hastalıklar olmuş; böcek, yılan ve balıklarla kuşları ve dört ayaklıları, güncel hekimlik pratiğiyle bağdaştırabileceği ölçüde incelemiştir. Kitapta, doğa tarihi içinde görülen fizik, jeoloji ve gökbilimine değinilmemiş; kendilerinden önce Halep’e gelen L. Rauwolff (1540?-1596) ve G.T. Minadoi (1545?-1615) gibi ünlü hekimlerin çalışmalarına yer verilmemiştir. Dr. Russell’lerin hastalıklarla ilişkilendirdikleri meteorolojik verileri ise *Aleppo Observed* planının dışında kalmıştır.

Alexander Russell’i İngiltere’deki bilim çevrelerine tanıtan *Arbutus andrachne*’nin (Sandal ağacı, Eastern strawberry tree) tohumlarını göndererek burada yetişmesini sağlaması olmuştur. Antakya, Maraş, İdlib ve Trablus’tan toplanan *Convolvulus scammonia*’yı (Mahmude, Scammony plant) tıbbi özellikleriyle yayımlayan da A. Russell’dir. Bu nedenlerle, Sir Joseph Banks ve Daniel Solander tarafından, *Astragalus russellii* bitkisine Alexander Russell’in

adı verilmiştir. Alexander Russell, yine İngiltere’de bilinmeyen Kalkuyruk Bağirtlak (*Pterocles alchata*), Boğmaklı Toygar (*Melanocorypha calandra*) ve Küçük Balaban (*Ixobrychus minutus*) gibi kuşların örneklerini adanın ornitologlarına göndermiştir.

Dr. Alexander Russell’in incelediği hastalıklardan biri ‘Halep çıbanı’ olarak bilinen deri Leishmaniasisi’dir. A. Russell bu hastalık için aşı çalışmaları yapmıştır. Halep’te 1742, 1743 ve 1744 yıllarındaki bubonik veba salgınlarını yaşayan Alexander Russell, 1757’de Portekiz’de veba görülünce İngiliz hükümeti tarafından danışman olarak seçilmiştir.

Dr. Patrick Russell 1750’de Halep’e gelmiş ve burada toplam olarak 20 yıl çalıştıktan sonra, 1782’de Hindistan’ın güneydoğu kıyısında görev almıştır. Bir yandan *The Natural History of Aleppo*’nun genişletilmiş ikinci baskısını hazırlarken, *A Treatise of the Plague* kitabını yazmıştır.² Bölgenin yılanları ve balıkları üzerine yaptığı araştırmalarla, *Vipera russelli* (Russel’s viper) ve *Regalecus russellii* (Russel’s ribbonfish) adı verilen yeni türleri tanımlamıştır. Ayrıca, bambu boğumlarından çıkarılan ve Türkiye’de de ilaç olarak kullanılan, ‘tebeşir’ denilen silika bileşiğini incelemiştir. Kitabın ikinci baskısında Patrick Russell’in kuş türlerini Linnaeus sistematigine uygun olarak sınıfladığı görülmektedir. Genellikle Türkçe adları verilen avcı kuşların, çağın Ortadoğu ekonomisindeki yeri belirtilmiştir.

Patrick Russell, Suriye’deki 1760, 1761, 1762 salgınlarını anlattığı veba kitabına 120 olgudaki gözlemlerini eklemiştir. Alexander ve Patrick Russell vebanın bulaşıcı olduğu konusunda hemfikirdirler. Patrick Russell, Londra’da 16. ve 17. yüzyıllarda görülen veba salgınları ile Halep’teki 18. yüzyıl salgınları arasındaki karşılaştırmalı mortalite çalışmalarını yayımlamıştır. *The Natural History of Aleppo*’nun ikinci baskısına Halep’in ilk kent planını (2 cm: 1 kara mili: 1609 m) koyarak vebanın yayılımını anlatmıştır. Elçilik tercümanlarının, iş hacminin düşmesinden zarar gördükleri için, bulaşıcı hastalıkları gizlemek eğiliminde olduklarını farkederek Dr. Patrick Russell, salgınları daha yakından izleyebilmek için muhbirler kullanmış; İstanbul’daki İngiliz Elçiliği’nde iki genç hekimin görevlendirilerek bulaşıcı hastalıklar konusunda ilk elden bilgi toplanmasını önermiştir.

Patrick Russell, Halep’te çoğunluğu Hıristiyan ve Musevi olan hekimlerin bilgisizliğini açıkça eleştirir: bunların kan dolaşımından haberleri yoktur; ‘Frenk zahmetini’ bile yeterince tanımazlar, Peru kabuğunu

¹ Alexander Russell, *The Natural History of Aleppo. Containing a Description of the City and the Principal Natural Productions in its Neighbourhood; Together with an Account of the Climate, Inhabitants, and Diseases Particularly of the Plague, with the Methods of used by Europeans for their Preservation*, London, A. Millar, 1756, (22x28.5 cm) viii, 266, [10] p., 16 leaves of plates (some folded), ill.; Second edition revised, enlarged and illustrated with notes by Patrick Russel, London, G.G. and J. Robinson, 1794, (23.5x29 cm.) 2 vols. (vol 1: V-XXIV + 441 + XXIII p; 4 engraved plates, (vol 2: III + XII + 430 + XXXIV + 26 (index) p., 16 engraved plates. (Bu kitabın 2010 yılında birinci baskısının, 1969 ve 2008 yıllarında ikinci baskısının tıpkı basımları yapılmıştır.)

² Patrick Russell, *A Treatise of the Plague: Containing an Historical Journal, and Medical Account, of the Plague, at Aleppo, in the Years 1760, 1761, and 1762. Also, Remarks on Quarantines, Lazarettos, and the Administration of Police in Times of Pestilence. To Which is Added, an Appendix, Containing Cases of the Plague; and an Account of the Weather, During the Pestilential Season*, London, G.G.J. and J. Robinson, 1791, [24], 583, [1]; clix, [9] p. (Elektronik tıpkıbasımı 2003 yılında yapılmıştır.)

(chincona/kınakına) ve antimon bileşiklerini bilmezler. Öte yandan, Halepli hekimler, amputasyonla sonuçlanabilecek girişimlerden sonra, kendilerini suçlayarak para vermeyenlere karşı bir güvence olmak üzere, ameliyat öncesinde hastalarıyla mukaveleler yaparak mahkemeye onaylatıyorlardı. Mahkemelerle uğraşmak istemeyen hekimler daha az ameliyat yapar olmuşlardı.

Aleppo Observed'ün son bölümde yerel nüfus, Doğu Hıristiyanları, Musevi ve Müslüman toplulukları, harem, evlenme, doğum ve doğum hızları, Arap kültürü, tıbbi, edebi ve popüler kitaplar ele alınmıştır. Kitaplığının kayıtlarından Dr. Patrick Russell'in Zahravi ve İbn ül-Kuf'un yazmalarını edinerek incelediğini öğreniyoruz. *The Natural History of Aleppo*'nun yazarları, yaşadıkları toplumu küçümsemeyen, kişisel gözlemlerine dayanan ilgi çekici bilgiler vermişler; tartışma yaratabilecek dinsel konulara fazlaca girmemişlerdir. P. Russell karantina uygulamayan İngiliz Hükümetini eleştirdiği halde, Osmanlı yetkililerinin cenazelere katılan şeyhlerin sayısını sınırlamasını bile hijyenik bir önlem kabul etmiştir. M.H. van den Boogert, Mehmed Ragıb Paşa'nın 1760'larda Dr. Patrick Russell'e bir otopsi yapması için yazılı izin vermeyi önerdiğini, ancak P. Russell'in bundan çekindiğini yazmaktadır (s. 154; Ch. 5, cf. 27). Oysa, Beylerbeyi Koca Ragıb Paşa 1757'de sadrazamlığa atanarak Suriye'den ayrılmıştır?

Çok sayıda portre, resim, gravür, harita, belge vb. tıpkıbasımı ile zenginleştirilmiş olan *Aleppo Observed*, Alexander ve Patrick Russell'in *The Natural History of Aleppo* klasiği için özendirici bir giriş oluşturmaktadır.

Dr. Şeref Etker

Cilt / vol. I, 1995

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün Kuruluşunun 10.Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu'na Armağan

Makaleler / Articles

Sunuş, <i>Feza Günergun</i>	I
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün kuruluşu ve 1984-94 yılları arasındaki faaliyeti The Department of History of Science (Istanbul University Faculty of Arts) and its activities from 1984 to 1994 (Abstract) <i>Feza Günergun</i>	1-18 353-55
Ekmeleddin İhsanoğlu: Biyografisi, bilim tarihi ile ilgili çalışmaları ve yayınları Ekmeleddin İhsanoğlu: A biography, and outline of his scholarly contributions to history of science (Abstract) <i>Feza Günergun</i>	19-45 356-59
Osmanlı bilim tarihi konusundaki araştırmalar hakkında bazı notlar Some notes on studies in the field of history of Ottoman science (Abstract) <i>Ekmeleddin İhsanoğlu</i>	47-68 360-63
İbn al-Havvam (ö.1.724/1324), eserleri ve "El-Fevaid el-Bahaiyye fi el-Kavaid el-Hesabiyye"deki çözümsüz problemler bahsi Ibn Al-Hawvam (d.724/1324), his works and the section on insoluble problems in al-Fawaid al-Bahaiyya fi al-Qawaid al-Hisabiyya (Abstract) <i>İhsan Fazlıoğlu</i>	69-128 364-67
Osmanlı medreselerinde aritmetik ve cebir eğitimi ve okutulan kitaplar The teaching of arithmetic and algebra at the Ottoman medreses (Abstract) <i>Cevat İzgi</i>	129-158 268-69
Osmanlı Devleti'nde müneccimbaşılık Müneccimbaşılık (Chief astronomy) in the Ottoman state (Abstract) <i>Salim Aydüz</i>	159-207 370-71
Osmanlı İmparatorluğunda askeri sahada yenileşme döneminin başlangıcı The beginning of the military renovation in the Ottoman empire (Abstract) <i>Mustafa Kaçar</i>	209-225 372-73
1900-1946 yılları arasında, Darülfünun ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde matematik ve fen bilimleri eğitimi The teaching of mathematical and natural sciences in the Darülfünun and Istanbul University Faculty of Science between 1900 - 1946 (Abstract) <i>Sevtap İshakoğlu</i>	227-283 374-76

<i>Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası</i> (1916-1933)	285-349
<i>Darülfünun Fünun (Fen) Mecmuası</i> (1916-1933) (Journal of the Darülfünun Faculty of Science) (Abstract) <i>Feza Günergun</i>	377-78

Cilt / vol. II, 1998

Makaleler / Articles

Sunuş / Foreword, <i>Feza Günergun</i>	I-II, 395
Osmanlı İmparatorluğu'nda bilim, teknoloji ve sanayide modernleşme gayretleri Modernization efforts in science, technology and industry in the Ottoman empire (18th and 19th centuries) (Abstract) <i>Ekmeleddin İhsanoğlu</i>	1-22 396-99
Osmanlı ölçü ve tartılarının eski Fransız ve metre sistemlerindeki eşdeğerleri: İlk karşılaştırmalar ve çevirme cetvelleri The equivalents of Ottoman weights and measures in pre-metric and metric systems: The early comparisons and conversion tables (Abstract) <i>Feza Günergun</i>	23-68 400
Osmanlı İmparatorluğunda askeri teknik eğitimde modernleşme çalışmaları ve Mühendishanelerin kuruluşu (1808'e kadar) The establishment of the engineering schools (Mühendishanes) in the Ottoman empire (Abstract) <i>Mustafa Kaçar</i>	69-137 401-02
Cigalazâde Yusuf Sinan Paşa'nın Şark seferi için Tophane-i Amire'de hazırlanan toplar ve Tophane-i Amire'nin 1012 (1604) yılı gelir-gider muhasebesi The cannons founded in the Tophane-i Amire for Cigalazâde Sinan Pasha's eastern campaign and the account book dated 1012 (1604) (Abstract) <i>Salim Aydüz</i>	139-172 403
Osmanlı döneminde Anadolu'da kullanıldığı bilinen alttan çevirmeli su değirmenleri ve su kaldırma düzenleri Undershot driven water mills and water raising devices in Ottoman Anatolia (Abstract) <i>Atilla Bir & Mahmut Kayral</i>	173-185 404
Takiyüddin ibn Maruf'un ondalık kesirleri trigonometri ve astronomiye uygulaması The use of decimal fractions in trigonometry and astronomy by Taqî al-Dîn (Abstract) <i>Remzi Demir</i>	187-209 405-6

Dizin, <i>Osmanlı Bilimi Araştırmaları</i> , I-X, 1995-2010	351
İranlı alimlerin Osmanlı Devleti'ne gelişi ve Osmanlı bilimine katkıları (Timur Döneminin başından Safevi döneminin sonuna kadar)	211-242
Immigration of the Iranian scholars and the transfer of Iranian intellectual traditions to the Ottoman empire from the early Timurid period to the late Safavid period (Abstract)	407-8
<i>Tofiq Heidarzadeh (İngilizce'den çeviren Aysu Albayrak)</i>	
İstanbul tıbbiye mektepleri tarafından verilen tasdikname, mezuniyet tezkiresi ve icazetnameler (1853-1909)	243-262
Diplomas, certificates and licences given by the medical schools in Istanbul (1853-1909) (Abstract)	409-11
<i>Turhan Baytop</i>	
Osmanlı tıbbi ve kültürlerüstü karakteri (Onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla)	263-292
Ottoman medicine and transculturalism from the sixteenth through the eighteenth century (Abstract)	412-14
<i>Rhoads Murphey (İngilizce'den çeviren Tuncay Zorlu)</i>	
Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) ve botanikle ilgili yayınları	293-317
An Ottoman professor of botany: Salih Efendi (1817-1895) and his contributions to botanical education (Abstract)	
<i>Feza Günergün & Asuman Baytop</i>	415-17
1900-1946 yılları arasında Darülfünun ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde botanik, zooloji ve jeoloji eğitimi	319-348
Teaching of botany, zoology and geology in the Darülfünun and Istanbul University Faculty of Science between 1900-1946 (Abstract)	418-19
<i>Sevtap İshakoğlu</i>	
Dr. Şerafettin Tervik Tertemiz (1879-1957) ve botanikle ilgili yayınları	349-360
Dr. Şerafettin Tervik Tertemiz (1879-1957) and his publications on botany (Abstract)	420
<i>Asuman Baytop & Feza Günergün</i>	
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün ve mensuplarının 1994-1997 yılları arasındaki faaliyeti	361-380
Activity report 1994-97: Istanbul University Faculty of Letters, Department of History of Science and its staff-members (Abstract)	381-391
<i>Feza Günergün</i>	

Cilt / vol. III, sayı / nr. 1, 2001

Makaleler / Articles

Osmanlı mühendislerinden Mehmet Said Efendi'nin dikey duvar saatleri hakkındaki risalesi

1

The Ottoman engineer Mehmed Said Efendi and his treatise on vertical sundials (Abstract)	17
<i>Mustafa Kaçar & Atilla Bir</i>	
Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye getirdiği eleştiriler (1857-1867)	19
The criticism brought on the Ottoman Imperial School of Medicine by the "Société Impériale de Médecine de Constantinople" between 1857-1867 (Abstract)	63
<i>Feza Günergün & Nuran Yıldırım</i>	
İzmirli bir Türk'e Piza Üniversitesi tarafından verilmiş olan "Doktor in Medicina" diploması	65
"Doctor in Medicina" diploma given to a Turk from Izmir in 1843 by the University of Pisa (Abstract)	68
<i>Turhan Baytop</i>	
Eczacı - kimyager Prof.Dr. Mustafa Hakkı Nalçacı (1881-1953)	69
Pharmacist Mustafa Hakkı Nalçacı (1881-1953), Professor of Chemistry (Abstract)	96
<i>Emre Dölen</i>	
Yayın Tanıtımı / Book Review	
Feza Günergün (ed.), <i>Türkiye'de Bilim Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları</i>	97
Emre Dölen (ed.), <i>IV. Türk Eczacılık Toplantısı Bildirileri</i>	99
Nuran Yıldırım (ed.), <i>Sağlık Alanında Türk Kadını</i>	102
Karas, Y., Nicolaidis E., Vlahakis, G.N. (eds.), <i>Newsletter for the History of Science in Southeastern Europe</i>	103

Cilt / vol. III, sayı / nr. 2, 2002

Makaleler / Articles

Eczacı Mektebi tarafından kullanılan binalar	1
School of Pharmacy's buildings in Istanbul (Abstract)	12
<i>Turhan Baytop</i>	
İstanbul'da Fransızca - Türkçe yayımlanan bir tıp dergisi: <i>Gazette des Hôpitaux</i> (<i>Ceride-i Emakin üs-Sıhha</i> , 1887)	13
A French - Turkish medical journal published in Istanbul: <i>Gazette des Hôpitaux</i> (<i>Ceride-i Emakin üs-Sıhha</i> , 1887) (Abstract)	27
<i>Feza Günergün</i>	
1865 kolera salgınında Mabeyn-i Hümayun eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolej'den Cyrus Hamlin'in kullandıkları antikolerik terkipler	55
Anticholeric preparations used by Vincent Peche from the Imperial Pharmacy and Cyrus Hamlin, from Robert College during the 1865 cholera epidemic in Istanbul (Abstract)	68
<i>Suzan Bozkurl, Nuran Yıldırım, Yeşim Işıl Ülman, Bülent Özaltay</i>	

Süleymaniye Tıp Medresesi -1	79
Süleymaniye Medical Medrese -1 (Abstract)	122
<i>Tuncay Zorlu</i>	

Yayın Tanıtımı / Book Review

Turhan Baytop, <i>İstanbul Florası Araştırmaları</i>	125
Ali Akyıldız, <i>Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri</i>	126

Cilt / vol. IV, sayı / nr. 1, 2002**Makaleler / Articles**

Turhan Baytop (1920-2002): Araştırarak, toplayarak, yazarak geçen bir ömür	1
Professor Turhan Baytop / Obituary (Abstract)	22
<i>Feza Günergün</i>	

Yahya Naci Efendi ve fırlatılan cisimlerin hareketiyle ilgili eseri "Risale-i Hikmet-i Tabiiyye" (1809)	25
Yahya Naci Efendi and his work on the motion of projectiles (Abstract)	55
<i>Ebru Ademoğlu</i>	

Mekteb-i Tıbbiye'nin 1850-51 öğretim yılı faaliyet raporu ve mezuniyet töreni	57
The Imperial Medical School's activity report (1850-51) and the graduation ceremony (Abstract)	64
<i>Yeşim Işıl Ülman</i>	

Süleymaniye Tıp Medresesi - II	65
Süleymaniye Medical Medrese - II (Abstract)	97
<i>Tuncay Zorlu</i>	

<i>Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası</i> üzerine bir inceleme	99
A research essay on the <i>Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası</i> (Journal of Halkalı School of Agriculture) (Abstract)	117
<i>Sevtap Kadioğlu</i>	

Çeviri yazı

İstanbul Suları Hakkında Mütalaât	119
<i>Çeviri ve sözlük Mehmet Kanar</i>	

Toplantı, Yayın Tanıtımı

XV. CIEPO Kongresi'nde (Londra, 8-12 Temmuz 2002) Bilim Tarihi	133
Gülner - Mert Sandalcı, <i>Belgelerle Türk Eczacılığı</i> c.IV/1-2	134

Cilt / vol. IV, sayı / nr. 2, 2003**Makaleler / Articles**

Bedreddin Muhammed el-İstanbulî'nin teslis-i zaviye (açıyı üçe bölme) ve tesbi'-i daire (daireyi yediye bölme) risaleleri	1
The treatises on trisecting an angle and dividing a circle into seven equal parts by Bedreddin Muhammed el-İstanbulî (Abstract)	20
<i>Mustafa Kaçar & Atilla Bir</i>	

İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Kimya Zümresi Müderris Muavini Mehmed Ali Kağıtçı	21
The formative years of M.A.Kağıtçı, industrial chemist and paper engineer (Abstract)	27
<i>Şeref Etker</i>	

Einstein'in görelilik teorisini Türkiye'ye tanıtanlar (I): Mehmed Refik Fenmen ve Kerim Erim	29
Introducing Einstein's relativity to Turkey: Mehmed Refik Fenmen and Kerim Erim (Abstract)	59
<i>Meltem Akbaş</i>	

Raymond Hovasse'ın Türkiye'deki bilimsel çalışmaları ve Baltalimanı Hayvanat İstasyonu'nun kuruluşu	61
Raymond Hovasse's scientific activities in Turkey (1926-1931) and the foundation of the Baltalimanı Zoological Station (Abstract)	81
<i>Sevtap Kadioğlu</i>	

Osmanlı Devleti'nin son eczacılık yönetmeliği: "Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname" (1922)	83
The last regulation on pharmacy issued by the Ottoman State : "Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname" (1922) (Abstract)	108
<i>Nuran Yıldırım</i>	

Yayın Tanıtımı / Book Review

Ferhat Özçep & Naci Orbay, <i>Jeofizik ve Tarihsel Gelişimi</i>	109
---	-----

Cilt / vol. V, sayı / nr. 1, 2003**Makaleler / Articles**

Ondokuzuncu yüzyıl Türkiye'sinde kimyada adlandırma	1
Chemical nomenclature in nineteenth century Turkey (Abstract)	30
<i>Feza Günergün</i>	

Dizin, <i>Osmanlı Bilimi Araştırmaları</i> , I-X, 1995-2010	355
Osmanlı ordusunda görevli Fransız subayı Saint Rémy'nin İstanbul'daki top döküm çalışmaları (1785-1786)	33
The French artillery officer Saint Rémy and his work on guncasting for the Ottoman army in Istanbul (1785-1787) (Abstract)	50
<i>Mustafa Kaçar</i>	
Einstein'in görelilik teorisini Türkiye'ye tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid [Sayman]	51
Introducing Einstein's relativity to Turkey (II): Hüsnü Hamid [Sayman] (Abstract)	67
<i>Meltem Akbaş</i>	
Müderis Dr. Âkil Muhtar Bey'in "Darülfünunumuz hakkında bazı mülâhazât" adlı risalesi	69
Professor Dr.Âkil Muhtar Özden's memorandum on the Darülfünun (Abstract)	88
<i>Emre Dölen</i>	
Çeviri Yazı	
Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de karantina yani usûl-i tahaffuzun târihçesi	89
<i>Çeviri: Abdullah Köşe</i>	
Yayın Tanıtımı	
<i>Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği</i>	121
<i>Darülfünun'dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşamı</i>	124
Cilt / vol. V, sayı / nr. 2, 2004	
Makaleler / Articles	
Zeynep-Kamil Hastanesi'nin kuruluşu ve vakfiyesi	1-37
The foundation of the Zeynep-Kamil Hospital in Scutari, Istanbul - Waqf documents (Abstract)	37
<i>Şeref Etker - Feza Günergun - Abdullah Köşe</i>	
<i>Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası</i> üzerine bir inceleme	39-60
A Turkish journal on agricultural sciences: <i>Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası</i> (Abstract)	60
<i>Sevtap Kadioğlu</i>	
Türkiye çocuk hekimliğinin ilk dergisi: La Pédiatrie En Turquie / Türkiye'de Emrâz-ı Etfâl	61-101
Child health in Istanbul: Dr. G.B. Violi and his monthly La Pédiatrie en Turquie / Türkiye'de Emraz-i Etfal (1909-1914) (Abstract)	101
<i>Gülten Dinç - Şeref Etker</i>	

356	<i>Osmanlı Bilimi Araştırmaları XI/1-2 (2010)</i>
Bilim Tarihi Konferansları	
Bilimsel Devrim ve Türkiye	103-116
The Scientific Revolution and Turkey (Abstract)	116
<i>Erdal İnönü</i>	
Kurumlar	
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nın çalışmaları (2000-2003)	117-137
The Department of History of Science, Faculty of Letters, Istanbul University: Activity report 2000-2003 (Abstract)	137
<i>Gaye Şahinbaş Erginöz</i>	
Yayın Tanıtımı	
<i>Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları</i>	139-140
Cilt / vol. VI, sayı / nr. 1, 2004	
Makaleler / Articles	
Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Paul Sintenis (1847-1907)	1
A plant collector in Anatolia at the end of the nineteenth century: Paul Sintenis (1847-1907) (Abstract)	13
<i>Asuman Baytop</i>	
Pierre Apéry (1852-1918): Un pharmacien face à la peste dans l'Empire Ottoman	15
Osmanlı İmparatorluğu'nda veba ile savaşıyan bir eczacı: Pierre Apéry (1852-1918) (Özet)	33
<i>François Apéry</i>	
Spiridon Mavroyéni Pacha (1817-1902) et sa contribution à la diffusion des sciences médicales dand l'Empire Ottoman	37
Spiridon Mavroyéni Pacha (1817-1902) ve Osmanlı İmparatorluğu'nda modern tıbbın yayılmasına katkısı (Özet)	62
<i>Feza Günergun</i>	
Darülfünun öğrencilerinin Balkan Savaşı konusundaki eylemleri ve Edirne seyahati	65
Darülfünun students' demonstrations for the Balkan War and their journey to Edirne (Abstract)	73
<i>Emre Dölen</i>	

Onaltı tabanlı bir tahlül ölçüsü birimi üzerine sosyomatematik notlar: Şebinkarahisar kilesi	75
Sociomathematical notes on two measures for cereals: kile of <i>Şebinkarahisar</i> and <i>gödlük</i> (Abstract)	82
<i>Dursun Ayan</i>	

Yayın Tanıtımı

<i>Kebikeç</i> , İnsan bilimleri için kaynak araştırma dergisi, sayı 17(2004)	85
“İslamda İlim ve Teknoloji” Sergisi	89

Cilt / vol. VI, sayı / nr. 2, 2005 – Emre Dölen Armağanı

Emre Dölen Festschrift	
Emre Dölen Armağanı'nı sunarken, <i>Feza Günergün</i>	1-3
Prof.Dr.Emre Dölen'in özgeçmiş ve yayın listesi	4-22
<i>Feza Günergün</i>	

Makaleler / Articles

El-Cezerî'nin batar türden bir süreölçeri (tarcahar)	23-33
A sinking type time-keeping vessel (tarjahar) of al-Cazari (Abstract)	33
<i>Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Mahmut Kayral</i>	

Dr.Aimé Mouchet ve Tıbbiye'de Fransız kültür egemenliğinin sonu	35-70
Prof. Aimé Mouchet (1886-1941) and the decline of French cultural dominance in Turkish medical education (Abstract)	70
<i>Şeref Etker</i>	

XIX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Rémi Aucher-Éloy (1793-1838)	71-78
A plant collector in Anatolia in the first half of the XIXth century: Rémi Aucher-Éloy (1793-1838) (Abstract)	78
<i>Asuman Baytop</i>	

Doktor Kimyager Mehmed Ziya Ülken - Sir William Ramsay'ın Türk öğrencisi	79-116
Dr. Mehmed Ziya Ülken, the Turkish student of Sir William Ramsay (Abstract)	115-116
<i>Feza Günergün</i>	

Veteriner hekimliği arşivinden bir örnek: Fazlı Faik Yeğül'ün otobiyografisi	117-124
The autobiography of Fazlı Faik Yeğül, professor of veterinary medicine, chemistry and toxicology (Abstract)	124
<i>Ferruh Dinçer</i>	

Rasathane-i Amire binası için 1895 projeleri	125-138
Architectural projects for a new observatory (Rasathane-i Amire) in Istanbul (Abstract)	138
<i>Afife Batur</i>	

Osmanlı basınında 1865 kolera salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han	139-150
The Ottoman press coverage of the 1865 cholera epidemic and Mirza Malkom Khan's argument in the Istanbul International Sanitary Conference (Abstract)	150
<i>Orhan Koloğlu</i>	

İstanbul'da nöbet mahalleri-nöbet eczaneleri (1845-1895)	151-182
District health services through pharmacies in Istanbul (1845-1894) (Abstract)	152
<i>Nuran Yıldırım</i>	

Santé et médicament dans la ville de Thessaloniki byzantine et ottomane	183-196
Bizans ve Osmanlı döneminde Selanik'te sağlık ve ilaç (özet)	196-198
Health and therapeutics in Thessaloniki: the Byzantine and Ottoman periods (Abstract)	198-199
<i>Evangelia Varella</i>	

Historiography of science in Greece	201-209
Yunanistan'da bilim tarihi çalışmaları (Özet)	209-211
Historiography of science in Greece (Abstract)	212
<i>Efthymios Nicolaidis</i>	

Miken arabalarının teknoloji tarihi açısından değerlendirilmesi	213-224
Mycenaean chariots: a historical and technological re-evaluation (Abstract)	224
<i>Gaye Şahinbaş-Erginöz & Atilla Bir</i>	

İnas Darülfünunu (1914-1921)	225-234
İstanbul's Women's University: İnas Darülfünunu (1914-1921) (Abstract)	234
<i>Ali Arslan & Özlem Akpınar</i>	

Küreselleşme ve zanaatçı-teknoloji ustalarının çaresizliği	235-245
Globalization and the predicament of the artisan/technologist (Abstract)	245
<i>Günhan Danışman</i>	

Türk Fizik Derneği yayını <i>Çağdaş Fizik</i> : Popüler bir bilim dergisi.	247-263
<i>Çağdaş Fizik</i> : A popular periodical of the Turkish Physics Society (Abstract)	263
<i>Meltem Akbaş</i>	

Bursa Ziraat Cemiyeti (1927) ve yayını <i>Asri Çiftçi</i>	265-286
Bursa Agricultural Society (1927) and its journal <i>Asri Çiftçi</i> (Abstract)	286
<i>Sevtap Kadioğlu</i>	

İskenderun dekovil hattı 287-297
Narrow-gauged railway at İskenderun (Abstract) 297
Mert Sandalcı

Osmanlı tıbbında ‘müfred devâ’ kullanımını ve ‘müfredât’ eserlerinin genel özellikleri 299-315
The materia medica (*müfredat*) and the use of simple drugs in Ottoman medicine (Abstract) 315
Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydın

Bibliyografya / Bibliography

XIX. ve XX. yüzyıllarda Türkiye’de fizik ve tıbbi fizik tarihi ile ilgili yayınların notlu kaynakçası 317-358
An annotated bibliography on the history of physics and medical physics in Turkey during the XIXth and XXth centuries (Abstract) 357-358
Aykut Kazancıgil

Yayın Tanıtımı / Book Reviews

Emre Dölen & Murat Koraltürk, *Çimento Fabrikası* 359-361
Emre Dölen & Mustafa Kaçar, *Türk Teknoloji Tarihi* 361-362
Ali İhsan Gençer & Ali Arslan, *İstanbul Darülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları* 363-366

Düzeltilme / Corrigenda

Fuat Sezgin’in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı kitabı 366

Katkılar / Addenda

Mavroyeni Paşa, Dr.John Kirk ve Mehmet Ali Kağıtçı hakkında notlar 67-369
Şeref Etker
Muslihiddin Adil Taylan hakkında not 370-371
Ali Baltacıoğlu

Cilt / vol. VII, sayı / nr. 1, 2005 – Salih Zeki Özel Sayısı**Makaleler / Articles**

Salih Zeki ve *Asâr-ı Bâkiye* 1
Salih Zeki and *Asâr-ı Bâkiye* (Abstract) 20
Erdal İnönü

Asâr-ı Bâkiye ve yazılış yöntemi 23
Salih Zeki’s methodology in *Asâr-ı Bâkiye* (Abstract) 31
Yavuz Unat

Salih Zeki ve *Asâr-ı Bâkiye*’nin 1960’larda yapılmış bir çevirisi 33
Asâr-ı Bâkiye: An unpublished translation project (circa 1960) (Abstract) 42
Hülya Şenkon

Salih Zeki’nin ‘teslis-i zaviye’ konusundaki “Bir Hendese Meselesi” adlı yazı dizisi 45
Salih Zeki’s articles on the trisection of an angle (Abstract) .66
Atilla Bir & Mustafa Kaçar

Salih Zeki’nin Lobachevski geometrisini tanıtan iki konferansı 67
Salih Zeki introduces Lobachevsky’s geometry:Two conferences in 1915 Abstract 78
İnanç Akdenizci Demirtaş

Salih Zeki ve ‘zaman’ başlıklı konferansı 79
Salih Zeki and his conference on time (Abstract) 96
Meltem Akbaş

Salih Zeki ve astronomi: Rasathane-i Amire Müdürlüğü’nden 1914 tam güneş tutulmasına 97
Salih Zeki and astronomy: From meteorological observatory to the total solar eclipse of 1914 (Abstract) 120
Feza Günergün

Salih Zeki ve Darülfünun 123
Salih Zeki and the Darülfünun (Abstract) 135
Emre Dölen

Salih Zeki - Üç boyutlu bir biyografi için 137
Salih Zeki - Constructing a biography for the mathematician (Abstract) 154
Şeref Etker

Salih Zeki ve çevresi 155
Salih Zeki and his cultural milieu (Abstract) 167
Sevtap Kadioğlu

Salih Zeki ve ‘ecnebi postahaneleri’ nin kaldırılması konusundaki görüşleri 169
Salih Zeki’s survey on foreign post offices in the Ottoman Empire (abstract) 185
Tanju Demir

Katkı / Addendum

Asâr-ı Bâkiye ve Salih Zeki üzerine ek bilgiler 187
Feza Günergün

Düzeltilme / Corrigenda

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, c.VI, sayı 2 (2005) için bazı düzeltmeler 190
Şeref Etker

Sempozyum Tanıtımı / Symposia

Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu (20-21 Aralık 2004)	191
Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu Açış Konuşması, <i>Feza Günergun</i>	193
Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu Programı	197

Cilt / vol. VII, sayı / nr. 2, 2006 - Adnan Adıvar Özel Sayısı

Adnan Adıvar'ın kaleminden: "Bir Adam Gördüm"	1
Adnan Adıvar'ın <i>Bilgi Cumhuriyeti Haberleri</i> adlı eseri üzerine izlenimler (Adnan Adıvar'ı Anma Toplantısı'nın açış konferansı, 28 Kasım 2005)	5
<i>Erdal İnönü</i>	

Makaleler / Articles

Adnan Adıvar'ın bilim tarihi çalışmaları: <i>Osmanlı Türklerinde İlim</i> 'den önce ve sonra	13
Adnan Adıvar's works in history of science: Prior to the <i>La Science chez les Turcs Ottomans</i> and thereafter (Abstract)	53
<i>Feza Günergun</i>	

Hekim kimliği ile Abdülhak Adnan Adıvar ve Tıp Tarihi ve Deontoloji müderrisliği	55
Abdülhak Adnan Adıvar, as physician and professor of history of medicine and deontology (Abstract)	86
<i>Nuran Yıldırım</i>	

Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar - George Sarton mektuplaşması	87
The Adıvar - Sarton correspondence: A testimony to the emergence of Turkish history of science (Abstract)	109
<i>Feza Günergun</i>	

Adnan Adıvar için övgü ve eleştiri	111
Adnan Adıvar on praise and appraisal (Abstract)	117
<i>Şeref Etker</i>	

Piri Reis ve <i>Müntehab-ı Bahriye</i>	119
Piri Reis and <i>Müntehab-ı Bahriye</i> (Abstract)	127
<i>Mine Esiner Özen</i>	

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz bölgesinde bir bitki toplayıcısı: John Sibthorp (1758-1796)	131
--	-----

A plant collector in the East Mediterranean region in the second half of the eighteenth century: John Sibthorp (1758-1796) (Abstract)	137
<i>Asuman Baytop</i>	

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Theodor Kotschy (1813-1866)	139
A plant collector in Anatolia in the middle of the nineteenth century: Theodor Kotschy (1813-1866) (Abstract)	146
<i>Asuman Baytop</i>	

Tanzimat'ın kent reformları: Türk imar sisteminin kuruluş sürecinde erken plânlama deneyimleri (1839-1908)	149
Urban reforms of Tanzimat: Early planning practices in the formation process of Turkish reconstruction system (1839-1908) (Abstract)	180
<i>Koray Özcan</i>	

Katkılar / Addenda

İnas Darülfünunu üzerine, <i>Emre Dölen</i>	181
İnas Darülfünunu hakkında notlar, <i>Şeref Etker</i>	184
Auguste Sarrou hakkında biyografik not, <i>Şeref Etker</i>	185
Salih Zeki'nin ölüm yıldönümü ile ilgili bir belge (1925), <i>Feza Günergun</i>	187

Düzeltilme / Corrigendum

<i>Mebahis-i Telgraf</i> 'ın basım tarihi	188
---	-----

Sempozyum Tanıtımı / Symposia

Emre Dölen Armağanı'nı Takdim Toplantısı (İstanbul, 14 Ekim 2005) konuşmaları (<i>F.Günergun, A.Kazancıgil, K.Gavroğlu, E.Dölen, K.Tuna, Ş.Ural, M.Sandalcı, Ş.Görkey, N.Yıldırım, R.Apak</i>)	189
--	-----

Ölümünün 50. yılında Dr. Adnan Adıvar'ı Anma Toplantısı (İstanbul, 28 Kasım 2005) açılış konuşmaları (<i>F.Günergun, M.Yelten, Ş.Ural, A.Kazancıgil, Ö.Sayar, O.Bahadır</i>)	201
--	-----

Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Sempozyumu (İstanbul, 10-14 Mayıs 2006) açılış konuşmaları (<i>M.Parlak, F.Günergun</i>) ve programı	214
---	-----

Cilt / vol.VIII, sayı / nr. 1, 2006 - Celâl Saraç'a doğumunun 100.yılı için**Makaleler / Articles**

Celâl Saraç ve bilim tarihi - Gaston Bachelard'ın esinlediği arayışlar	1
Celâl Saraç and history of science - A quest inspired by Gaston Bachelard (Abstract)	37
<i>Feza Günergun</i>	

Dizin, <i>Osmanlı Bilimi Araştırmaları</i> , I-X, 1995-2010	363
Türk menzil okçuluğu, yay ve okları	39
Turkish distance archery, bows and arrows (Abstract)	67
<i>Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Şinasi Acar</i>	
Türk yaylarının başarımı	69
Performance of Turkish bows (Abstract)	79
<i>Adam Karpowicz (Çev. Atilla Bir)</i>	
Ali Kuşçu ve Regiomontanus: Dışmerkezli dönüşümler ve Kopernik devrimi	81
Ali Qushji and Regiomontanus: Eccentric transformations and Copernican revolutions (Abstract)	96
<i>F. Jamil Ragep (Çev. Yavuz Unat)</i>	
Ondokuzuncu yüzyılda Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Eugène Bourgeau (1813-1877)	97
A botanical collector in Anatolia in the 19th century: Eugène Bourgeau (1813-1877) (Abstract)	103
<i>Asuman Baytop</i>	
Ondokuzuncu yüzyılda Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Benjamin Balansa (1825-1891)	105
A plant collector in Anatolia in the 19th century: Benjamin Balansa (1825-1891) (Abstract)	112
<i>Asuman Baytop & Michèle Nicolas</i>	
Cerrahpaşa'da bir 'Ders-i iftitahî' - 11 Teşrinievvel 1925	113
Neşet Ömer İrdelp's inaugural lecture on the reformation in Turkish medical education (Abstract)	133
<i>Şeref Etker</i>	
İstanbul Üniversitesi'nin yerleşim tarihçesi üzerine notlar	135
Historical notes on Istanbul University and its main campus (Abstract)	162
<i>Feza Günergün, Sevtap Kadioğlu</i>	
Katkı / Addendum	
Salih Zeki kozmografyasına katkı: "Hey'et-i Felekiyye", <i>Şeref Etker</i>	164
Düzeltilme / Corrigenda	
<i>Osmanlı Bilimi Araştırmaları</i> , Cilt VII, sayı 2, 2006	168
Cilt / vol.VIII, sayı / nr.2, 2007	
Makaleler / Articles	
Matematiksel Bilimlerde ilk Türkçe dergi: <i>Mebahis-i İlmiye</i> (1867-69)	1-42
An early Turkish journal on mathematical sciences: <i>Mebahis-i İlmiye</i> (1867-69)	41

364	<i>Osmanlı Bilimi Araştırmaları XI/1-2 (2010)</i>
<i>Feza Günergün</i>	
Hüseyin Tevfik Pasha: The inventor of 'Linear Algebra'	43-48
Hüseyin Tevfik Pasha: The inventor of 'Linear Algebra' (Abstract)	48
<i>Gert Schubring</i>	
Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in mucidi	49-54
Hüseyin Tevfik Pasha: The inventor of 'Linear Algebra' (Abstract)	54
<i>Gert Schubring (Çev. Sevtap Kadioğlu)</i>	
Salih Murat Uzdilek ve 'Logaritmanın Türkiye'ye Girişi'	55-76
Salih Murat Uzdilek and the 'Introduction of logarithms into Turkey' (Abstract)	76
<i>Şeref Etker</i>	
Kuzey Anadolu'da Amerikalı bir bitki toplayıcısı: Carl Tobey (1918-1991)	77-82
An American plant collector in Samsun: Carl Tobey (1918-1991) (Abstract)	82
<i>Asuman Baytop</i>	
Prof.Kâmil Karamanoğlu'nun (1920-1976) botanik gezileri ve bitki koleksiyonu	83-89
The botanical expeditions of Prof. Kâmil Karamanoğlu (1920-1976) and his plant collection (Abstract)	89
<i>Asuman Baytop</i>	
<i>Osmanlı Türklerinde İlim</i> Üzerinden Osman Şevki Uludağ – Fuat Köprülü Tartışması ve O. Şevki Uludağ'dan A. Adnan Adıvar'a eleştiriler	90-109
Dr.Osman Şevki Uludağ disputes Professor Fuat Köprülü's review of <i>Science among the Ottoman Turks</i> by A. Adıvar (Abstract)	108
<i>Nuran Yıldırım</i>	
Cilt / vol. IX, sayı / nr. 1-2, 2007 / 2008 – Atilla Bir Armağanı	
Atilla Bir Festschrift	1
Atilla Bir Armağanı'nı sunarken, <i>Feza Günergün</i>	2-4
Prof.Dr. Atilla Bir'in özgeçmişi ve yayın listesi	6-17
Makaleler / Articles	
Deneylerle elektriği tanıtan bir Türkçe eser: Yahya Naci Efendi'nin <i>Risale-i Seyyale-i Berkiyye</i> 'si	19-50
Introducing electricity through experiments: Yahya Naci Efendi's treatise on electrical fluid (Abstract)	50
<i>Feza Günergün</i>	
Tersâne Hendesehânesi'nden Bahriye Mektebi'ne Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn	51-77
The Ottoman School of Naval Engineering: From 'Geometry Room' to Naval Academy (1775-1845) (Abstract)	75

Kırklareli – Demirköy ‘Fatih Dökümhanesi’ su enerjisi düzenekleri ön değerlendirmesi	79-87
Preliminary investigation of the water wheels of the ‘Fatih Foundry’ at Demirköy, Kırklareli (Abstract)	87
<i>H.H. Günhan Danışman</i>	
Osmanlı teknoloji tarihinden bir kesit: Gemi indirme yöntemleri	89-99
An episode from the history of Ottoman technology: Methods of ship launching (Abstract)	99
<i>Tuncay Zorlu</i>	
Elektrik mühendisi Mehmet Refik Fenmen: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e yenilikçi ve yorulmaz bir aydın	101-118
Mehmet Refik Fenmen: A Turkish electrical engineer and dedicated intellectual (Abstract)	118
<i>Meltem Akbaş</i>	
Yaycı Yusuf Beşe terekisinin düşündürdükleri	119-136
Inheritance record of Yusuf Beshe, an Ottoman bowmaker of late 17th century (Abstract)	136
<i>Şinasi Acar & Murat Özveri</i>	
Anadolu kültüründe kilit (Doğu ve Güneydoğu Anadolu örnekleri)	137-150
The door lock in Anatolian culture (Abstract)	150
<i>Semra Saraçoğlu & Bülent Karakaş</i>	
Ophtalmoscope Essad	151-164
The Essad Ophtalmoscope (Abstract)	163
<i>Şeref Etker</i>	
The Turkish plant collection of Hofrat Prof. Carl Haussknecht (1838-1903)	165-170
Hofrat Prof. Carl Haussknecht’in (1838-1903) Türkiye bitkileri koleksiyonu (Abstract)	169
<i>Asuman Baytop</i>	
Prof. Kurt Krause’nin (1883-1963) Türkiye florası ile ilgili gezileri ve yayınları	171-182
The botanical expeditions of Prof. Kurt Krause (1883-1963) in Turkey and his publications (Abstract)	182
<i>Asuman Baytop</i>	
Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde mülteci bilim adamları	183-197
Emigré scientists at the Ankara Higher Institute of Agriculture (Abstract)	197

Hititlerin astronomi bilgisine ve Hitit takvimine bir bakış	199-213
An essay on the astronomical knowledge and the calender of the Hittites (Abstract)	213
<i>Gaye Şahinbaş Erginöz</i>	
Astronomik düzenlilikten sosyo-matematik uyuşma takvim	215-246
Calender: From astronomical regularity to socio-mathematical consensus (Abstract)	245
<i>Dursun Ayan</i>	
Sempozyum Tanıtımı / Symposia	
Çevre Avrupası’nda Bilim ve Teknoloji Tarihi VI. Uluslararası Kongresi, International Symposium on Science and Technology in European Periphery (STEP’s VIth Meeting) / İstanbul, 18-22 Haziran 2008	247-252
Cilt / vol. X, sayı / nr. 1, 2008 – II. Meşrutiyet’in Yüzüncü Yılı	
Makaleler / Articles	
II. Meşrutiyet döneminde Darülfünun	1-46
Istanbul Darülfünunu (University) in the aftermath of the Young Turk Revolution (Abstract)	46
<i>Emre Dölen</i>	
Darülfünun kimya eğitiminde reform: I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul’a gelen üç Alman kimyager	47-90
German chemists in Istanbul during WWI and the reformation of chemical education at the University (<i>Darülfünun</i>) (Abstract)	89-90
<i>Feza Günergün</i>	
Darülmualimat’tan İnas Darülfünunu’na	91-102
From Women’s Teachers College to Ottoman Women’s University (Abstract)	102
<i>Ali Baltacıoğlu</i>	
Edward Kent Balls (1892-1984), bitki toplayıcısı ve yetiştiricisi	103-108
Edward Kent Balls (1892-1984), plant collector and horticulturist (Abstract)	108
<i>Asuman Baytop</i>	
Otto Schwarz’ın (1900-1983) Anadolu florasına katkıları	109-114
Contribution of Otto Schwarz (1900-1983) to the flora of Anatolia (Abstract)	114

Türkiye’de eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin düzenlemeler ve sonuçları	115-135
Legal arrangements for the limitation of the number of pharmacies in Turkey and their consequences (Abstract)	134-135
<i>Mehmet Karayaman</i>	

XIX. yüzyılda Osmanlı madenlerinin coğrafi dağılışı	137-155
Geographical distribution of Ottoman mines XIXth century (Abstract)	155
<i>Mehmet Bayartan</i>	

Osmanlı şehirlerinde vakıflar ve vakıf sisteminin şehre kattığı değerler	157-175
Waqfs in Ottoman cities and the values added to the city by the waqf system (Abstract)	175
<i>Mehmet Bayartan</i>	

Çeviri Yazılar / Articles in Translation

<i>Darülfünun: İlim ve Demokrasi</i> , Müderris Hüsnü Hamid (Sayman) Bey’in bildirisi	177-185
Professor H.H. Sayman’s declaration: <i>The University, Science and Democracy</i> (Abstract)	185
<i>Çeviri ve sözlük: Şeref Etker</i>	

Aylık Türkçe Bilim Dergisi <i>Mecmua-i Fünun</i>	186-192
<i>Mecmua-i Fünun</i> , the monthly Turkish scientific journal (Abstract)	192
<i>Çeviri: Gaye Şahinbaş Erginöz</i>	

Katkılar / Addenda

<i>Ali Arslan</i> , İnas Darülfünunu üzerine açıklamalar	193-195
<i>Ali Baltacıoğlu</i> , İnas Darülfünunu hakkında	196-198
<i>Şeref Etker</i> , ‘Ophtalmoscope Essad’ için ek kaynaklar	199-200
<i>Şeref Etker</i> , Dr. Gazimihalzade M. Halit Şazi Bey’in özgeçmişi	201-204
<i>Şeref Etker</i> , Dr. Adnan Adıvar’ın müderrisliği neden gerçekleşmedi?	205-209

Düzeltilme / Corrigendum

<i>Feza Günergun – Sevtap Kadioğlu</i> , Darülfünun-ı Şahane’nin (1900) Mekteb-i Mülkiye binasında açıldığına dair	209-211
--	---------

Cilt / vol. X, sayı / nr.2, 2009

Makaleler / Articles

Ahmed Muhtar Paşa’nın tasarladığı taşınabilir güneşsaati ve kullanımını açıklayan ‘ <i>El basitesi risalesi</i> ’	1-12
A portable sundial designed by Ahmed Muhtar Pasha and his treatise accounting for its usage (Abstract)	11

<i>Atilla Bir, Feza Günergun</i>	
Paul-Louis Simond ve Bakteriyojijane-i Osmani’nin Çemberlitaş’ta açılışı (21 Eylül 1911)	13-33
Paul-Louis Simond and the inauguration of the Ottoman Institute of Bacteriology in Çemberlitaş, Istanbul (1911) (Abstract)	33
<i>Şeref Etker</i>	

Galiçya Cephesi’nde Osmanlı birlikleri ve sağlık hizmetleri (1916-1917)	35-58
Ottoman army troops and the health services at the Galicia front (1916-1917) (Abstract)	58
<i>Oya Dağlar Macar</i>	

Mimar ve mühendisler tarafından II.Meşrutiyet döneminde İstanbul’da yayımlanmış iki dergi: <i>Génie Civil Ottoman (1910) ve Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei (1916)</i>	59-96
<i>Génie Civil Ottoman (1910) and Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei (1916): Journals published by architects and engineers in Istanbul in the aftermath of the Young Turk Revolution (Abstract)</i>	96
<i>Çetin Ünalın</i>	

Walter Siehe’nin (1859-1928) Anadolu Bitkileri Koleksiyonu	97-102
The Anatolian plant collection of Walter Siehe (1859-1928) (Abstract)	101
<i>Asuman Baytop</i>	

Joseph Bornmüller’in (1862-1948) Anadolu’da Bitki Toplama Gezileri	103-114
The Anatolian botanical expeditions of Joseph Bornmüller (1862-1948) (Abstract)	113
<i>Asuman Baytop</i>	

Çeviri Yazılar / Articles in Translation

J. H. Mordtmann, “Takiyüddin’in Pera’daki Gözlemevi”	115-29
Taqi al-din’s Observatory at Péra (Abstract)	129
<i>Çeviri: Cem Pulathaneli</i>	
Nevizade Atâî’nin <i>Hadaikü’l-hakaik</i> ’inden Takiyüddin’in biyografisi	130-33
Taqi al-din’s biography from Nevizade Atâî’s <i>Hadaikü’l-hakaik</i> (Abstract)	133
<i>Çeviri: Cahid Şenel</i>	

Dr.Zigardelakizade Salih Nabi: Psikiyatri ve Müzik	134-45
Dr.Zigardelakizade Salih Nabi (1886-1914):Psychiatry and Music (Abstract)	144
<i>Derleme ve Çeviri: Şeref Etker</i>	

<i>Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Umumi Nizamnamesi (1908)</i>	146-51
--	--------

Dizin, <i>Osmanlı Bilimi Araştırmaları</i> , I-X, 1995-2010	369
The Ottoman Society for Engineers and Architects – General Statute of 1908 (Abstract)	151
<i>Çeviri: Şeref Etker</i>	